

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2005 2(18)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2005 2(18)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2005

R e d a k c i j o s k o l e g i j a :

Vyriausioji redaktorė

DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS („Laisvosios Europos“ radijas, RFE/RL)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universiteto
Politikos mokslų ir diplomatijos institutas)

BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Vahagn Grigorian

Armėnų genocidas. Nusikaltimas, už kurį nenubausta 7

The Armenian Genocide. Unpunished Crimes 48

Kaspars Zellis, Dmitrij Olechnovič

Karikatūra laikraštyje „Tėvija“ 1941–1945 m.: kai kurie šaltinių mokslo kritikos klausimai 50

Caricature in the Newspaper „Tėvija“ (1941–1945). Some Questions of Source Criticism 63

Darius Juodis

Sovietinio saugumo veikla prieš lietuvių pabėgėlius Vokietijoje 1945–1950 m. 64

Soviet Security Operations Actions against Lithuanian Refugees in Germany in 1945–1950 82

Raminta Kšanytė

Sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos bei jos įgulų santykiai 1946–1962 m. 83

Relations between the Lithuanian Government and the Baltic Military District and its Garrisons in 1946–1962 112

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Arūnas Vyšniauskas

„Pirmoji sovietinė okupacija ir genocidas Lietuvoje 1940–1941 m.“ 113

Okupacinė patirtis ir Lietuvos istorijos konceptualizavimo problemos 114

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS’ RESEARCH

Kristina Ūsaitė

Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980 m.	119
Creative Union as the Mechanism of the Ideological Censorship in Lithuania in 1956–1980	154

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Aldona Vasiliauskienė

Arkivyskupas Mečislovas Reinys: laiškai iš Vladimiro kalėjimo	156
Archbishop Mečislovas Reinys: his Letters from the Vladimir Prison	171

RECENZIJOS – REVIEWS

Kristina Burinskaitė

A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989, Warsaw, 2005, 352 p.	172
---	-----

KRONIKA – CRONICALS	176
---------------------------	-----

KNYGOS – BOOKS	186
----------------------	-----

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	187
-----------------------------------	-----

Vahagn Grigorian

Armėnų genocidas. Nusikaltimas, už kurį nenubausta

*Straipsnyje chronologiškai aptariamas Turki-
joje jaunaturkių vykdytas armėnų tautos ge-
nocidas nuo XIX a. pradžios iki 1922 m., –
žudynės, tremtis, savigyna. Nagrinėjama ge-
nocido priežastys ir padariniai, galimybės aptarti
su genocidu susijusius archyvinis dokumen-
tus, Turkijos atsakomybės klausimas, pateikia-
ma sukrečiančių liudytojų pasakojimų.*

GENOCIDO ŠAKNYS

Armėnai, kaip ir kitos krikščioniškos Osmānų imperijos tautos, buvo laikomi antrarūšiais žmonėmis. Jiems neleista jodinėti, nešiotis ginklo, jie neturėjo teisės prieš musulmoną liudyti teisme, nuo jų buvo plėšiami didžiuliai mokesčiai. Armėnams, nužemintiems iki beteisės kaimenės (*raja*), teko gamintojų vaidmuo. Ant jų pečių laikėsi imperijos ekonominė gerovė; tam tikra prasme tai jiems užtikrino egzistenciją ir visuomeniniame gyvenime suteikė šiokių tokių teisių.

Osmanų imperijai netenkant karinio ir politinio pranašumo, ši „pusiausvyra“ ėmė irti. XIX a. pradžioje ir viduryje imperijai praradus Graikiją bei kai kuriuos Balkanų kraštus, krikščionių padėtis smarkiai pablogėjo. Engimas ir pogromai tapo įprastu reiškiniu. Pralaimėjusi Krymo karą (1853–1856 m.), besitraukianti turkų armija visą savo neapykantą krikščionims nukreipė į

armėnus. Nuo jų neatsiliko kurdai ir iš Rusijos ištremti čerkesai. Skundai sultonui likdavo be atsako.

Po kito rusų ir turkų karo 1877–1878 m. bei eilinio turkų pralaimėjimo Rusija ir didžiosios Europos valstybės 1878 m. pirmiausia San Stefano sutartyje, o vėliau ir Berlyno kongrese įpareigojo Turkiją įgyvendinti reformas armėnų apskrityse. Taip kilo skausmingas armėnų klausimas.

Užuot daręs reformas, sultonas Abdiulchamidas pasirinko kitą būdą: „Kai nebus armėnų, nekils ir armėnų klausimas“¹.

1891 m. buvo įkurti kurdų kariniai daliniai „Hamidė“. Iš kurdų reikalauta vieno – žudyti ir plėšti armėnus; kartu tai buvo ir atlygis už paslaugas. Iš armėnų buvo atimamos žemės ir jose apgyvendinti imigrantai musulmonai.

Armėnų persekiojimas apogėjų pasiekė 1894–1896 m. Sudegė ir ištuštėjo šimtai kaimų, žuvo tūkstančiai žmonių. Buvo skelbiami tokie įsakymai: „Mahometo sūnūs dabar privalo įvykdyti savo pareigą – išžudyti visus armėnus, apiplėšti ir sudeginti jų namus. Negalima pasigailėti nė vieno armėno. Tai – Sultono įsakymas“².

Barbariški pogromų vykdytojai buvo ypač žiaurūs. Jie negailėdavo net kūdikių motinų iščiose: juos ištraukdavo, perkirsdavo į keturias dalis ir vėl sugrūsdavo į motinos iščias³.

1896 m. rugpjūčio 26 d. grupė armėnų studentų, reikalaudama vykdyti Berlyno kongreso nutarimą, užėmė Osmanų banką – svarbiausią tarptautinį Artimųjų Rytų finansinį centrą. Atsakydama į tai sultono imperijos vyriausybė sostinėje surengė žudynes. Austrijos-Vengrijos karo atašė Konstantinopolyje baronas Gizlis, viską matęs savo akimis, rašo: „Buvo duotas įsakymas – 48 valandas galima žudyti visus armėnus, nepaisant amžiaus ir lyties“⁴.

Per 48 valandas imperijos sostinėje buvo nužudyta 10 tūkst. armėnų⁵.

Žudynės, vykusios didžiųjų valstybių pasiuntinių akivaizdoje, galiausiai buvo sustabdytos. Tačiau būtent jos – didžiosios valstybės – buvo labiausiai atsakingos už pogromus ir armėnų žudynes 1894–1896 m.

Londono laikraščio „The Daily Telegraph“ korespondentas Emilis Dilonas, 1895 m. vasario–kovo mėn. lankęsis Vakarų Armėnijoje, rašė: „[...] humaniško požiūriu mūsų įsikišimo rezultatas nuo 1878 m. iki šių dienų yra tas, kad, palyginti su žiauria valdymo sistema penkiose armėnų gyvenamose srityse, vergovinės visuomenės žiaurumai pietinėse apskrityse atrodo nereikšmingi piktnaudžiavimai“⁶.

Nieko kito ir nereikėjo tikėtis, jei Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas R. Solsberis, spaudžiamas viešosios nuomonės, iš pradžių kėlė klausimą dėl reformų Vakarų Armėnijoje, o kai atėjo laikas rimtai įsikišti, pareiškė: „Anglijos laivai negali užkopti į Tauro viršūnes“⁷.

Rusija buvo viena iš reformų Vakarų Armėnijoje iniciatorių, o jos užsienio reikalų ministrui Lobanovui-Rostovskiui 1895–1896 m. buvo reikalinga „Armėnija be armėnų“⁸.

Tokia politika sultonui Abdiulchamidui davė visišką laisvę, suteikusią jam teisę pareikšti: „paliksiu tik vieną armėną – muziejaus eksponatą“⁹.

1894–1896 m. Abdiulchamido armija, kurdų kariniai daliniai ir nusikaltėlių gaujos

sunaikino daugiau kaip 300 tūkst. armėnų. Apie 100 tūkst. žmonių buvo atversti į islamą, maždaug tiek pat moterų ir merginų atiduota į haremus, dar apie 100 tūkst. prisiglaudė Persijoje ir Rytų Armėnijoje.

Žudynės daugiausia vyko tuose vilajetuose, kuriuose dauguma gyventojų buvo armėnai. Laisvose žemėse apsigyveno musulmonai. Jau 1896 m. sausio mėn. slaptoje ataskaitoje sultonui buvo pranešta: „Sultono dėka dabar viskas gerai – musulmonų dauguma užtikrinta“¹⁰.

Vos per ketvirtį amžiaus po Berlyno kongreso sultonas Abdiulchamidas į Vakarų Armėniją perkėlė ne mažiau kaip 850 tūkst. musulmonų¹¹, o dėl naikinimo, asimiliacijos ir trėmimų tuo pat metu Vakarų Armėnijoje neliko 600 tūkst. armėnų.

Armėnų teroras tęsėsi dar apie dvylika metų, kol buvo nuverstas sultonas Abdiulchamidas. Musulmonai, kaip ir anksčiau, su armėnais galėjo elgtis kaip tik užsimanydavo – nužudyti, išsivežti žmoną ir vaikus, atimti turta. Armėnai krikščionys, norėdami bent kiek apsisaugoti nuo grobimų ir žudymų, savanoriškai užleisdavo savo žemes kurdams ir jiems dirbdavo. Dėl to nuo 1896 m. dauguma žemių Vano vilajete greitai priklausė kurdams. Netekę vilčių, kad padės didžiosios valstybės, ir suvokdami, jog gali būti fiziškai sunaikinti, armėnai ėmė priešintis ginklu. 1904 m. vėl sukilo Sasūnas. Sukilusių armėnų daliniai ėmė sėkmingai priešintis ne tik kurdų gentims, bet ir turkų armijai. Iki 1908 m. armėnams pavyko atsikovoti beveik visas savo žemes.

JAUNATURKIŲ PANTIURKIZMAS

Jaunaturkių partija „Itihad ve Teraki“ („Vienybė ir pažanga“) į valdžią atėjo 1908 m. įvykdžiusi valstybinį perversmą. Įkalintas Abdiulchamidas buvo priverstas vėl įvesti 1876 m. konstituciją, kurią jis atšaukė 1878 m. Osmanų imperija tapo konstitucine monar-

chija; įstatymais buvo užtikrinta visų osmanų pavaldinių lygybė.

„Iš tiesų vieną diktatūrą pakeitė kita“¹². Tačiau ne visi iš karto tai suprato. Tarp jų buvo ir armėnai, nepaprastai džiaugęsi despotiško režimo pabaiga. Jų neprivertė atsipeikėti nė baisūs pogromas Adanoje 1909 m. balandžio mėn.; jo metu 30 tūkst. žuvusių armėnų tarsi simbolizavo perėjimą nuo vieno košmaro prie kito.

Atėję į valdžią jaunaturkiai šiuolaikinės osmanų valstybės (osmanizmo) idėją labai greitai pavertė svajone apie Turkiją, kurią valdytų vien turkai musulmonai. Taip pereita nuo sultonų fundamentaliojo panislamizmo prie panturkizmo (panturanizmo). 1909 m. įvykusiame jaunaturkių suvažiavime skambėjo pagyrimai Čingischanui, Atilai ir Oguschanui, buvo įrodinėjama, kad turkų tėvynė – ne Turkija, net ne Turkestanas, o plačiosios Turano žemės. Buvo sakoma, kad svarbiau ne islamas, o turkų tautybė, rasinis orumas¹³.

Savo rasinę svajonę panturkai planavo įgyvendinti trimis etapais. Pirmiausia osmanų turkai turėjo sustiprinti savo pozicijas valstybėje turkindami tautines mažumas. Šis etapas kukliai buvo vadinamas tiesiog turkizmu. Paskui turėjo prasidėti pirmasis panturkizmo etapas, kai artimiausi osmanų turkų gentainiai – Rusijoje ir Irane gyvenantys azerbaidžaniečiai – pereitų į turkų valstybę. Per antrąjį panturkizmo etapą po turkų valstybės vėliava turėtų susiburti visos Azijos turkų kalbų grupei priklausančios tautos¹⁴. Net buvo sukurtas ypatingasis planas – įkurti „Didįjį Turaną“ nuo Japonijos jūros iki Skandinavijos kalnų, nuo Arkties vandenyno iki Tibeto kalnyno. Tai būtų neregėtų karų ir žygių epocha, „naujosios čingisiados“ epocha¹⁵.

Šiam „didžiajam tiurkizmo idealui“ įsikūnyti trukdė jau pats armėnų tautos egzistavimas, nes armėnai tris tūkstančius metų gyveno teritorijoje, dabar skyrusioje turkus nuo jų brolių Rytuose. Todėl armėnai turėjo būti sunaikinti pirmiausia¹⁶.

1909 m. iš Rusijos į Konstantinopolį persikėlęs daktaras Karabekovas pareiškė, jog pagal valstybinius Turkijos interesus reikalaujama, kad šioje šalyje nebebūtų nei armėnų, nei graikų. Išeivis iš Karabacho Ahmedas bek Agajevs siūlė išardyti armėnų šeimas, sumaišant juos su turkais, ir taip sunaikinti armėnus kaip tautą¹⁷.

1910 m. eiliniame Itihado suvažiavime buvo priimti nutarimai, kuriais remiantis vykdyta genocido politika. Suvažiavimo šūkis skambėjo taip: „Turkija – tik turkams“. Vėliau Mehmedas Talat paša prisipažino: „Siekėme giaurus padaryti osmanais, bet nesugebėjome, dabar beliko vienintelis būdas – sunaikinti juos ginklu“¹⁸.

Jaunaturkių vyriausybė, kaip ir Abdiulchamido laikais, ėmė skatinti kurdus pulti armėnus. Prieš armėnus taip pat buvo nukreipta daugybės iš Makedonijos ir Trakijos ištremtų bei Vakarų Armėnijoje apgyvendintų turkų neapykanta. Austrijos-Vengrijos konsulas Trapezundoje 1912 m. rugsėjo 9 d. savo ataskaitoje rašė: „Pogromai Adanoje ir padažnėję kurdų puolimai jiems (armėnams) įrodo, kad ir esant konstituciniam valdymui reikia būti budriems. Iš jų (armėnų) tikrai negalima reikalauti, kad turkams jaustų palankumą“¹⁹.

1912 m. kaimakamas Niksarijus Ishan bėjęs ir apygardos karinis komendantas armėnų partijai „Hnčakjanas“ perdavė nemažai jaunaturkių vadovybės dokumentų. Viename jų buvo rašoma: „Negailėkite armėnų, nepalikite jų gyvų, atimkite viską – nuosavybę ir turtą“²⁰.

Tokia akivaizdžiai antiarmėniška politika vėl paskatino kalbėti, kad būtinos su armėnais susijusios reformos.

Vėl priminus apie reformas, Itihadas reagavo labai audringai. Dar 1910 m. suvažiavime Talatas kalbėjo: „Jums yra žinoma, kad pagal konstituciją musulmonai ir giaurai yra lygūs, tačiau jūs visi žinote ir jaučiate, kad tai neįgyvendinamas idealas. Šariatas ir

visa mūsų istorija, šimtų tūkstančių musulmonų jausmai ir net jausmai tų pačių giaurų, kurie užsispyrę priešinasi bet kokioms pastangoms juos osmaninti, pastato neperžengiamą sieną, kliudančią įsivyrauti tikrai lygybei [...]. Todėl negali būti nė kalbos apie lygybę, kol įgyvendinsime turkiškąją imperijos suosmaninimo užduotį [...]“²¹.

„Jiems osmanas akivaizdžiai reiškia „turkas“, o jų dabartinė osmanizacijos politika – ne kas kita kaip tiurkiškų elementų trynimasis turkų grūstuvėje“²², – po šio pareiškimo rašė Anglijos pasiuntinys Konstantinopolyje D. Louteris.

Jaunaturkiai armėnus kaltino išdavyste. Šiuos kaltinimus Johanas Lepsijus taip komentavo: „Žinoma, krikščionių pretenzijos į gyvenimo ir turto saugumą, pilietinę lygybę, pagarbą kalbai ir kultūrai yra išdavystė; susiklosčius palankioms aplinkybėms, už tai reikia nubausti“²³.

Jaunaturkiai šį klausimą svarstė laikydamiesi kraštutinių panturkizmo pozicijų. Vienas svarbiausių Itihado ideologų dr. Nazimas teigė, kad armėnai „neišvengiamai ilgainiui turėtų atsiskirti nuo imperijos, panašiai kaip Balkanų tautos“. Vėl leisti pasikartoti šiai klaidai, jo nuomone, būtų tikra kvailystė. Dr. Nazimas manė, kad reformos atvėrė armėnams kelią į nepriklausomybę, o nepriklausomos armėnų valstybės sukūrimas tapo „Turano programos antkapio“. Turkijos ateitį jis vaizdavo gana niūriai: šešiuose rytiniuose vilajetuose susikurs nepriklausoma armėnų valstybė, bus atsisakyta „Didžiojo Turano“ idėjos, Turkijai teks tenkintis buvusiomis seldžiukų sultonų žemėmis Konijoje. Vadinasi, būtina atsisakyti bet kokių armėnams naudingų reformų bandymų. „Svarbiausias ir neatidėliotinas mūsų politikos klausimas – armėnų problema, kurią būtina išspręsti [...]“²⁴, – kalbėjo jis.

Po ilgų kančių skausmingas reformas didžiosios valstybės pagaliau suderino su Turkija. Armėnų regionams buvo paskirti du ge-

neraliniai inspektoriai europiečiai. Šiauriniai regionai – Erzurumas, Trabzonas ir Syvas – teko olandui Vestenenkai, pietiniai – Vanas, Charpūrdas, Bitlis ir Dijarbakyras – norvegui Hofui. Susitarimai buvo pasirašyti 1914 m. gegužės 24 d.

Nors numatytos reformos neatspindėjo visų armėnų vilčių, bet jie ir tuo džiaugėsi. Tačiau ir šį kartą armėnų reformos nebuvo įgyvendintos. Rugpjūčio pradžioje kilo Pirmasis pasaulinis karas, ir tai Turkijai suteikė galimybę savaip išspręsti armėnų klausimą.

TARP DVIEJŲ UGNIŲ

Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse pasaulyje gyveno apie 4 mln. 100 tūkst. armėnų. Iš jų Turkijoje gyveno 2 mln. 100 tūkst. (Vakarų Armėnijoje ir Kilikijoje – 1 mln. 400 tūkst.), Rusijoje – 1 mln. 700 tūkst. (Rytų Armėnijoje – 1 mln. 300 tūkst.), Persijoje – 100 tūkst., likusieji buvo išsibarstę visame pasaulyje.

1914 m. rugpjūčio mėn. Erzurume įvyko įtakingiausios armėnų partijos „Dašnakcutiun“ VIII suvažiavimas. Jame turėjo būti sprendžiamas ypač sunkus klausimas: kokios pozicijos reikėtų laikytis armėnams, jei Turkija įsitrauktų į karą. Turėta galvoje, kad jei tarp Turkijos ir Rusijos eitų frontas, armėnai atsidurtų abiejose barikadų pusėse.

Į suvažiavimą atvyko įtakingi jaunaturkiai, vadovaujami Beahetdino Šakiro. Jie pareikalavo, kad būtų surengtas Rusijos pusėje gyvenančių armėnų sukilimas prieš rusus. Suvažiavimas atmetė šį pasiūlymą, ir tai sukėlė didžiulį jaunaturkių nepasitenkinimą. Tačiau buvo patikinta, kad, Turkijai įsitraukus į karą, turkų kraštų armėnai šauniai kausis Turkijos armijoje, kaip ir per Balkanų karus.

Rudenį jaunaturkiai pateikė naują pasiūlymą: prisidėti prie Užkaukazės musulmonų sukilimo prieš rusus, kuris, jaunaturkių nuomone, buvo neišvengiamas. „Dašnakcutiun“ partija vėl atsisakė. Ji suprato, kaip pavojin-

ga tai daryti, bet negalėjo savo tautos įtraukti į pražūtingą avantiūrą. Partija vėl patikino, kad armėnai kaip Turkijos pavaldiniai ištikiškai atliks savo pilietinę pareigą²⁵.

Apie tai savo aplinkraštyje visoms armėnų vyskupystėms kalbėjo ir patriarchas Zavenas, apie tai rašė ir visi be išimties armėnų laikraščiai.

1914 m. rugpjūčio mėn. suvažiavime buvo apsvarstyti dar du klausimai. Kurdai siūlė kartu sukilti prieš turkus. Taip pat buvo apsvarstytas rusų prašymas slapta tiekti ginklus kurdams. Abiejų pasiūlymų atsisakyta²⁶. Armėnai nenorėjo būti įtraukti į jokių sąmokslus.

Nepaisant turkų išplatintos nuomonės, Vakarų armėnai nebendradarbiavo su rusais. Apskritai armėnai rusams jautė palankumą, tačiau to nepakako, kad, šimtmečius kentę turkų priespaudą, jie išitrauktų į sąmokslą. Armėnams ne mažiau nei turkams rūpėjo, kad Turkija nesuskiltų. Tiesa, priežastys buvo kitos. Armėnai, svajoję apie nepriklausomą Armėnijos valstybę, suprato, kad tai būtų lengviau pasiekti likus Turkijos sudėtyje, o ne Vakarų Armėnijai prisijungus prie Rusijos. Vakarų Armėnijos buržuazija dėl savų priežasčių nepageidavo rusų viešpatavimo – ji saugojosi rusų buržuazijos konkurencijos. Kilikijos, Konstantinopolio ir kitų vakarinių Osmanų imperijos vietovių armėnai tradiciškai orientavosi į Vakarus, ir rusai negalėjo jų paveikti.

Prieš Vakarų Armėnijos aneksiją pasisakė ir Rusijos valdomi armėnai. Armėnų spaudoje buvo griežtai kritikuojami rusų politikų planai prie Rytų Armėnijos prijungti bent dalį Vakarų Armėnijos žemių. Rusijos Dūmos deputatas Adžemjanas „Petrogrado kurjeryje“ rašė: „Negalima leisti, kad Turkija nustotų egzistuoti. [...] Turkijos valstybę reikia išsaugoti ir dėl tautinių armėnų interesų“. Armėnų komiteto Maskvoje sekretorius Kusikjanas sakė, kad Vakarų Armėnijos vidaus struktūra – vien tik Turkijos armėnų reika-

las, ir negali būti sprendžiama pagal Rusijos pageidavimus. Tokia nuomonė rusus erzino. Kadetų vadovas Miliukovas paskelbė, kad armėnų pozicija rusams yra pavojinga ir žalinga²⁷.

1914 m. spalio mėn. pasitarime, kuriam pirmininkavo vidaus reikalų ministras Talaatas, buvo įkurta speciali institucija – Trijų vykdomasis komitetas. Jam pavesta surengti armėnų naikinimą. Komitetą sudarė Nazimas, Beahetdinas Šakiras ir Šiukris. Jaunaturkių vadovai manė, kad karas – puiki proga įgyvendinti šiuos planus. Trijų vykdomajam komitetui buvo suteikti platūs įgaliojimai, duota ginklų, pinigų. Buvo suburti specialūs būriai – „Teskilat-i Mahsuse“ („Ypatingoji organizacija“), kuriuose pirmenybė teikta iš kalėjimų paleistiems nusikaltėliams.

„Ši organizacija, kurią sudarė apie 8–10 tūkst. žmonių, buvo padalyta į grupes. Jose buvo mažiausiai 10, daugiausia – 50 žmonių, o grupių vadai – iki kaulų smegenų žiaurūs žudikai, plėšikai ir grobikai. Jie ypač žiauriai ir negailestingai vykdė Trijų vykdomojo komiteto pavedimus. Bausmė ar suėmimas jiems už tai negrėse; šie nusikaltimai ir žiaurumai buvo laikomi tarnavimu tėvynei“²⁸.

Azizas Samichas, karo metais buvęs vienu iš turkų karinės žinybos vadovų, 1935 m. rašė, kad įsakymas pulti armėnų vilajetus duotas dar iki Sarikamišo mūšio, tarp spalio 29 d. ir lapkričio 5 d.²⁹

1914 m. pabaigoje jaunaturkiai ėmėsi praktiškai įgyvendinti planą naikinti neturkiškas tautas, skyrusias Anatolijos turkus nuo musulmoniškų Rytų kraštų. Pradėjo nuo asirų-nestoriečių, gyvenusių prie Urmijos ežero. Tomis žudynėmis jie valė sau kelią į Iraną. Jaunaturkiai manė, kad trečdalis Irano gyventojų gyslomis teka turkų kraujas ir jie privalo grįžti į tiurkizmo prieglobstį.

1915 m. sausio mėn. turkų armija, vadovaujama Enver pašos, triuškinamai pralaimėjo Sarikamišo mūšyje. Ji neteko apie 90 tūkst. kareivių.

Sutriuškinimas dar labiau pablogino armėnų ir turkų santykius, nes Rusijos armijoje buvo daug armėnų. Nors oficialiai nebuvo nieko sakoma (sutriuškinimas uoliai laikytas paslaptimi), vėlesni įvykiai parodė, kad Vyriausioji vadovybė savo armėnus ketino padaryti atpirkimo ožiu: besitraukiantys turkų kareiviai, prie kurių prisidėjo ginkluotos kurdų gaujos ir musulmonų atmatos (kitatikams jaunaturkiai paskelbė džihadą), negailestingai naikino armėnų kaimus. Kartu armėnų tautybės karininkai ir kareiviai buvo nuginkluojami ir perkeliami į darbo batalionus.

Tų įvykių liudytojas 1915 m. vasario 24 d. laiške Kaukazo fronto 1-osios rusų kariuomenės vado pavaduotojui rašė: „[...] Aš pats savo akimis mačiau šimtus lavonų su durtinėmis žaizdomis. Jie buvo sumesti į duobes; jų dvokas nuodijo tų miestų orą. Mačiau lavonus nukirstomis galvomis, ant akmenų kirviais nukapotas rankas, kelius, nupjautus pirštus, nuskalpuotas kaukoles, lavonus po nuolaužomis, dešimtis žuvusiųjų patvoriuose; tarp jų buvo ir mechlemų šventikas Ter Vardanas. Žudynės vyko ir kitose armėnų gyvenvietėse“³⁰.

1915 m. kovo 15 d. rusų pasiuntinybės Konstantinopolyje dragomanas Užsienio reikalų ministerijai išsiuntė tokią telegramą: „Armėnų padėtis Turkijoje gerokai pablogėjo. Nuginkluoti visi kariuomenėje tarnavę armėnai... Iš septyniolikos kaimų, buvusių netoli Erzurumo, liko tik trys. Kiti išplėsti ir sunaikinti. Visoje šalyje armėnai suimami [...]. Jų patriarchai labai sunerimę dėl susiklosčiusios padėties ir baiminasi žudynių“³¹.

Baimintasi visuotinių žudynių. Iš esmės jos jau vyko, tačiau, kaip 1915 m. sausio mėn. buvo rašoma viename Austrijos-Vengrijos pranešime, „kol kas tai buvo pavieniai veiksmai, siekiant nesukelti įtarimo, kad vyksta visuotinės armėnų žudynės“³².

Turkija buvo priversta neskubinti įvykių – karo aplinkybės neleido viso dėmesio skirti armėnams. Sarikamišo mūšio žaizdai nespė-

jus užgyti, vasario 11 d. imta bombarduoti Dardanelus, ir įvykiai klostėsi ne Turkijos naudai. Jai grėsė naujas „Sarikamišas“, kurio padariniai imperijai būtų dar pražūtingesni. Ir visai netoli sostinės. Tad nenuostabu, kad dvejojusios vyriausybės veiksmai armėnų atžvilgiu visą žiemą buvo nevienaprasmiai.

Yra žinoma, kad 1914 m. gruodžio mėn. Talato vidaus reikalų ministerija rytinių vilajetų valdytojams davė slaptus nurodymus dėl griežtų priemonių, taikytinų armėnams. Turkų istorikai, konkrečiai Jusufas Halačoglas, Turkijos istorijos centro Ankaroje direktorius, dabar tai aiškina tuo, kad armėnai „Adanoje, Vane, Kesaryje, Bitlyje, Muše, Tigranakertyje, Erzurume, Syve, Urfoje, Izmite, Atabazaryje ir Bursoje elgėsi neramiai, sukildavo“³³.

„Sukilusių“ rajonų sąrašas ilgas. Kuri vyriausybė susilaikys nesiėmusi atsakomųjų priemonių, jei gresia kone visuotinis sukilimas? Armėnų reikalavo atiduoti turimus ginklus. Daugiausia tai buvo ginklai, kuriuos neseniai patys išdalijo, norėdami, kad armėnai prisidėtų prie kovos su sultonu. Visa tai vyko tuo metu, kai musulmonams, priešingai, buvo dalijami ginklai ir sukelti ant kojų kurdų kariniai daliniai „Hamidė“. Taigi armėnams teko priešintis, o kartais, deja, ir paklusti, kad neišprovokuotų turkų. Kitas dalykas, kėlęs nerimą, buvo dezertyrų paieškos. Armėnai dezertyruodavo penkis kartus rečiau nei turkai³⁴, ir tai paaiškėjo tik ėmus juos perkelti į darbo batalionus. Tačiau buvo padegami būtent jų namai, konfiskuojamas jų turtas, jie sušaudomi. Armėnams, turintiems skaudžios patirties, šie veiksmai pranašavo naujus pogromus, taigi „neramumams“ priežasčių pakako, nors iki „sukilimų“ dar buvo toli. Priešingu atveju 1915 m. sausio mėn. nebūtų pasirodęs turkų vyriausybės pranešimas apie armėnų ištikimybę³⁵. Bet kuriuo atveju gruodžio mėn. slaptieji nurodymai dėl griežtų priemonių nelabai derinasi su sausio mėn. pagyrimais už ištikimybę.

Kiti du visiškai priešingi dokumentai datuojami 1915 m. vasario mėn. Negana to, abu pasirašyti to paties žmogaus. Viename iš jų – laiške armėnų vyskupui Konijoje – karo ministras Enveras rašo: „[...] osmanų armijos armėnų kareiviai karo arenoje sąžiningai vykdo savo pareigą, ir tai aš galiu patvirtinti remdamasis asmenine patirtimi. Prašau armėnų tautai, garsėjančiai savo ištikimybe osmanų imperatoriškajai vyriausybei, perduoti mano pasitenkinimą ir dėkingumą“³⁶. Pagal kitą dokumentą – ministro įsakymą, armėnų kareiviai ir karininkai neturėjo teisės nešiotis ginklą, ir jie perkeliami į darbo batalionus. Kad greitai būtų sušaudyti, ketvirčiuoti, surišti numesti nuo uolų.

Laiške, kuriame Enveras nuoširdžiai kalba apie „sąžiningą savo pareigos vykdymą“, jis nuoširdus; armėnų kareiviai ir karininkai savo šaunumu pasižymėjo dar per Balkanų karus. Negarbingas turkų armijos pralaimėjimas Sarikamišo mūšyje taip pat nebuvo jų kaltė. Taigi kodėl juos, „sąžiningai vykdžiusius savo pareigą“, reikėjo nuginkluoti ir naikinti?

Todėl, kad, viena vertus, genocido mašina jau buvo užvesta, bet, antra vertus, jaunaturkiai dar nebuvo pasirengę paleisti ją visu galingumu. Čia ir teko laviruoti.

Slaptasis Turkijos sąjungininkės Austrijos-Vengrijos agentas 1915 m. sausio 18 d. iš Konstantinopolio pranešė: „Ji (Turkija) armėnus pasmerkė sunkiems išmėginimams, nesaugodama jų gyvybės ir turto, ypač turint galvoje tai, kad, kilus priešpriešai tarp Turkijos ir Rusijos, armėnai sąžiningai palaikė pirmąją“³⁷.

LEMTINGAS PAVASARIS

1915 m. pavasaris buvo svarbus dėl dviejų armėnams lemtingų įvykių. Pirmasis atrišo

rankas genocido organizatoriams, o antrasis tam suteikė reikiamą pateisinimą.

Dardanelai buvo bombarduojami taip sėkmingai, kad visas pasaulis sulaikęs kvėpavimą laukė to, kas atrodė neįtikėtina. Negi Anglija, nepaisydama savo politikos, kurią vykdė visą šimtmetį – neprileisti rusų prie Viduržemio jūros, – savo rankomis atiduos jiems Konstantinopolį*? Niekas neabejojo, kad anglai greitai užims sostinę. Jaunaturkių vyriausybė jau rengėsi persikelti į Koniją. Kovo pradžioje visi išoriniai Dardanelų įtvirtinimai buvo visiškai sugriauti. Kovo 18 d. anglai pradėjo lemtingą puolimą. Demoralizuoti sąsiaurio gynėjai, kuriems, be viso kito, buvo besibaigiančios ginklų atsargos, jau ketino palikti savo pozicijas, bet vienas po kito užplaukę ant minų nuskendo trys anglų laivai, ir anglai nutraukė puolimą.

Sostinės netekimas būtų pagreitinęs Turkijos kapituliaciją. Tačiau beprasmiška svarstyti, kiek armėnų likimui galėjo turėti įtakos tai, jei Turkija iš karo būtų pasitraukusi dar 1915 m. viduryje. Akivaizdu kas kita – anglų nesėkmė Dardanelų sąsiauryje įtikino turkus, kad jie eina teisingu keliu. Jozefas Pomiankovskis, Austrijos-Vengrijos karo atašė Konstantinopolyje, savo atsiminimuose rašo: „Po pergalės prieš anglų laivyną Dardaneluose buvo duotas ypač slaptas įsakymas – Mažosios Azijos armėnus perkelti į Šiaurės Arabiją arba Mesopotamiją. Šis barbariškas įsakymas prilygo Mažosios Azijos armėnų tautos sunaikinimui“³⁸.

Eiliniame slaptame partijos Centro komiteto posėdyje, kuriam pirmininkavo vidaus reikalų ministras Talatas, dr. Nazimas, vienas jaunaturkių ideologinių vadovų, tiesiai pareiškė: „Reikia veikti greitai ir ryžtingai [...]. Būtina visiškai išnaikinti armėnų tautą, mūsų žemėje nepaliekant nė vieno armėno. Net pats žodis „armėnas“ turi būti ištrintas iš

* Pagal sąjungininkių susitarimą, padalijus Osmanų imperiją, Konstantinopolis ir sąsiauriai turėjo tekti Rusijai.

atminties. Karas mums suteikia puikią progą, galime nebijoti nei didžiųjų valstybių įsikimo, nei tarptautinės spaudos protestų. Jie nesuspės nė pakrutėti, kai viskas bus įvykdyta, pabaigta. Tai bus visuotinės žudynės, gyvas neliks nė vienas armėnas [...]. Noriu, kad šioje žemėje gyventų vien turkai, kad turkai būtų visateisiai jos šeimininkai“³⁹.

Austrijos-Vengrijos pasiuntinys J. Palavičinis 1916 m. balandžio 8 d. iš Konstantinopolio pranešė: „Deja, jaunaturkių valdytojai, po mūsų sąjungos sparnu jausdamiesi galingi, pasinaudojo padėtimi ir prieš neturkų tautas ėmė naudoti pačias šiurkščiausias priemones. Talatas, Enveras ir jų šalininkai su armėnų tauta taip galėjo elgtis tik per karą“⁴⁰.

Jaunaturkių nacionalizmas buvo nepriimtinas Didžiajai Britanijai, Prancūzijai ir Rusijai, kuriose gyveno daug musulmonų. Tačiau Vokietijai, kuri siekė persikirstyti pasaulį, tai kaip tik buvo naudinga. Vis dėlto karo išvakarėse sąjungininkės Turkijai pasiūlė užtikrinti visų jos teritorijų neliečiamumą, jei ši laikysis neutraliteto. Tai buvo visai neblogai, bet kaipgi panturkizmo planai? Ir Turkija sudarė tokią karinę sąjungą, kuri jai užtikrino kelią į Turaną, o netikėta pergalė prie Dardanelų parodė, kad dar neaišku, kas laimės karą.

Ši Turkijos pasitikėjimą armėnai pajuto tuojau pat. Paskutinę kovo dekadą pasipylė nerimą keliantys pranešimai iš Zeituno, Erzurumo, Bitlio, Derdžanos ir Baberdo. Iš Derdžanos buvo rašoma: „Visame krašte tvyro visuotinių žudynių pavojus“, iš Erzurumo ir Bitlio: „Turkai mums sako: „[...] Turime jus sunaikinti. Jau laikas, mes net vėluojame, antraip dabar vietoj Armėnijos būtų griuvėsių krūva“⁴¹.

Genocido vaiduoklis pasirodė ir Konstantinopolyje. Vyriausybė, kuri dar prieš dvi savaites pati buvo susikrovusi lagaminus, kovo 31 d. be jokios regimos priežasties uždraudė leisti populiariausią armėnų laikraštį „Azatamart“.

„Tada dar niekas nežinojo, ką tai reiškia. Tik buvo galima pajusti, kad vyriausybė į armėnus žvelgia labai nepatikliai, bet nekalbėta, dėl kokių priežasčių. Taip praėjo trys neramios savaitės. Nebuvo įmanoma nuspėti, kam rengiamasi. Ir štai balandžio 24 d. Konstantinopolyje gyvenančius armėnus užgriuvo netikėta ir beveik neįtikėtina žinia“⁴².

Persikelkime į Vano vilajetą, nes jame ir atsitiko tai, kas turkams atrišo rankas.

Vanas – seniausia Armėnijos sostinė (835–824 m. pr. Kr. įkurta Sardurio I, nuo XVI a. priklausė Osmanų imperijai). 1914 m. surašymo duomenimis, Vane gyveno 22 tūkst. 470 armėnų ir 15 tūkst. turkų (Vano vyskupijos duomenimis – atitinkamai 34 tūkst. ir 21 tūkst.). Veikė 8 mokymo įstaigos (buvo 259 dėstytojai ir 4 tūkst. 500 moksleivių). Apie 55 proc. Vano armėnų buvo raštingi⁴³.

Rengdamasi sunaikinti Vano armėnus, turkų vyriausybė vietininku paskyrė žiaurumu ir neapykanta armėnams pagarsėjusį Dževdet bėjų. Italų konsulato agentas Vane 1915 m. rašė: „Tuo metu, kai Dževdet bėjus – Vano valis (valdytojas), taip pat saugojęs Turkijos–Persijos sieną, šluote šlavė Salmo, Chozravos ir Baškilio miestus bei ten naikino krikščionis, laikinasis Vano valdytojas reikalavo, kad į kariuomenę grįžtų armėnų kareiviai, kurie buvo nuginkluoti ir nušalinti. Jų sugrįžimo buvo reikalaujama norint iš armėnų suburti darbininkų kasėjų būrius. Tačiau iš tiesų siekta juos sunaikinti. Taip jau buvo padaręs Dževdet bėjus, išdavikiškai liepęs sušaudyti daugybę armėnų kareivių, kuriems jis vadovavo...“

Reikia atkreipti dėmesį į tris svarbius įvykius. Pirmiausia tai žudynės kaimuose, kurios prasidėjo daug anksčiau negu įvykiai Vane. [...] Armėnų valstiečiai, nors ir turėjo ginklų, užuot jais priešinęsi, atidavė ginklus valdžiai ir taip leidosi pasmaugiami. Šios žudynės buvo labai žiaurios. Berniukams perreždavo pilvus, nuogai išrengtas moteris ir merginas gainiodavo kaip laukinius žvėris, varydavo jas į kalnus.

Valstiečių – vyrų, moterų ir vaikų, Vane ieškojusių prieglobsčio (juos reikėjo išmaitinti net gresiant badui), buvo apie 15 tūkst.

Antrasis įvykis. Kad būtų lengviau susidoroti su armėnais, Dževdet bėjus nusprendė, jog pirmiausia reikia atsikratyti trijų svarbiausių vadų – Vramiano, Aramo ir Išchano* [...].

Trečiasis įvykis. Vano bombardavimo išvakarėse vyriausybės kareiviai visus valdininkus armėnus ir kilminguosius visose apskrityse sušaudė arba pasmaugė, o prieš sušaudydami visą valandą gainiojo pirmyn ir atgal, į juos nukreipę ginklų vamzdžius.

Vano apsuptis. Šeštadienį, balandžio 1(14) d., armėnų kvartalus netikėtai apsupo kareiviai ir artilerija. Sekmadienį ir pirmadienį bergždžiai deruosi su valdytoju. Antradienį nužudžius kelis armėnus, užstojusius kaimietes krikščiones, pakliuvusias į turkų kareivių rankas, visus apima nerimas. Iš visų kareivinių išeina kareiviai ir ima šaudyti į gyventojus. Prasideda bombardavimas⁴⁴.

Savigyna prasidėjo balandžio 20 d.

Ši žinia Itihadui buvo kaip antausis. Į Konstantinopolio armėnų inteligentiją, kuriai buvo uždrausta išvykti iš sostinės, jau buvo nukreipti taikikliai. Tačiau kiek atrodė nepalanku ją suimti dėl nepasitenkinimo žudynėmis mieste, kuriame gyveno daugiausia armėnų imperijoje, tiek buvo palanku tai padaryti pasinaudojus „sukilimo“ pretekstu. J. Lepsius neklydo manydamas, kad Centro komitetui ir vyriausybei beliko žengti paskutinį žingsnį – įveikti tam tikrą psichologinį barjerą. Iš dalies beveik visi Itihado vadovai jau tėsė skolingi armėnų lyderiams. Į valdžią ateiti jiems padėjo armėnai. Sultonui surengus atsakomąjį perversmą, jie slėpėsi armėnų namuose. Neįgyvendino žadėtųjų reformų. O dabar juos žudo. „Sukilimas“ padėjo jiems patiems patikėti, kad vakarykščiai jų bendražygiai šiandien yra išdavikai. Jau balandžio 21 d. Itihadas galutinai nutarė visiškai sunaikinti armėnus⁴⁵.

Balandžio 24 d. pagal iš anksto parengtus sąrašus visoje sostinėje prasidėjo armėnų veikėjų suėmimai. Pirmą dieną buvo suimta 235 žmonės. Per kitas kelias dienas suimtųjų skaičius pasiekė 600. Buvo suimami politikai, parlamentarai, partijų vadovai, teisininkai, rašytojai, leidėjai, žurnalistai, dėstytojai, dvasiiniai vadovai. Visi jie, išskyrus apie 10 žmonių, be teismo ir tyrimo buvo nugabenti į atokias vietas ir ten sunaikinti. Parlamentaras, žinomas teisininkas ir rašytojas Grigoras Zograbas buvo nužudytas akmeniu su-traiškant galvą⁴⁶. Trokšdami rasti nors kokių „visuotinio armėnų sąmokslų“ įrodymų, turkai atliko daugybę kratų. Nepavykus nieko rasti, jie ėmėsi „turkams įprasto“ triuko – iš savo sandėlių paėmę krūvas ginklų ir bombų, jas nufotografavo ir nuotraukas paskelbė turkų policijos laikraštyje kaip „daiktinius armėnų revoliucinių planų įrodymus“⁴⁷.

Tuo metu įvykiai Vane klostėsi sava linkme. Apsuptis tęsėsi beveik mėnesį. Armėnų gyvenama miesto dalis kone visą laiką buvo apšaudoma iš pabūklų. Paleista apie 16 tūkst. sviedinių. Gegužės 15–16 d. armėnai pamatė, kad iš miesto uosto išplaukia laivai su turkų ir kurdų šeimomis. Viskas paaiškėjo gegužės 18 d., kai turkai nutraukė apsuptį ir į miestą įžengė rusų kariuomenės avangardas – armėnų savanorių būrys. Per mėnesį turkai neteko apie 1 tūkst. žmonių, armėnai – 350⁴⁸.

Armėnų savanorių buvimas rusų armijoje tikriausiai buvo vienintelis armėnų neapsižiūrėjimas, nors jie, kilus rusų ir turkų nesutarimams, siekė likti nuošalyje ir niekuo neprovokuoti turkų imtis veiksmų prieš armėnus. Nepaisant to, tai atsitiko, ir štai jau 90 metų turkų propaganda ypač mėgaujasi, kad rusų kariuomenėje buvo ir armėnų. 1915 m. Turkija skelbė, kad armėnų buvo 50 tūkst. Iš kur šis skaičius? Viskas labai paprasta. Tarnauti Rusijos kariuomenėje buvo

* Aramui atsitiktinai pasisekė išvengti žūties, ir jis vadovavo savigynai.

pašaukta apie 250 tūkst. armėnų ir, savaime suprantama, kai kurie iš jų pateko į Kaukazo frontą. Tačiau turkų propaganda tai nutylėjo ir siekė sudaryti įspūdį, kad visi tie armėnai buvo Turkijos gyventojai ir kovėsi su savo broliais, ištikimais tėvynei. Tai pasakytina apie 5 tūkst. armėnų savanorių, kurie kovėsi rusų pusėje; kai kurie iš jų tikrai buvo iš vakarinių kraštų. Jų pasirinkimą išsamiai paaiškina Mevlan zadė Rifatas: „[...] Daugumos jų tėvai, seserys ir broliai, žmonos ir vaikai buvo nužudyti, pagrobti ar prievartauti, namai apiplėšti ar sudeginti. Visai suprantama, kad jų širdyse kunkuliavo keršto troškimas...“⁴⁹

Kol Vanas buvo apsuptas, visoje apskrityje vyko negailestingos armėnų žudynės. „Kai turkai pasitraukė, rusai iš viso vilajeto surinko nužudytų armėnų lavonus ir juos degino. Buvo sudeginta apie 55 tūkst. lavonų“⁵⁰.

Rusų vadovybė Vano apskrityje pilietinei administracijai vadovauti paskyrė Aramą Manukjaną – savigynos vadovą. Garsus Manukjano titulas – generalgubernatorius – vis dėlto akivaizdžiai rodė jo pavaldumą aukščiausiai vadovybei. Šiuo atveju rusų, tačiau iš šalies tai buvo įvertinta kaip žingsnis armėnų valstybingumo link. Armėnams tai buvo svajonė, o turkai tai panaudojo (ir tebenau-doja) propagandos tikslais. Rusai sunerimo. Tą pavasarį neįvyko ir antrasis stebuklas.

„Pirmas rusų pasitraukimas iš Vano atrodė beprasmis. Matyt, rusų armijos vadovybė tenorėjo, kad armėnai pasitrauktų iš Vano, nes svarbiausias rusų politikos principas armėnų klausimu, t. y. sparnuotas Lobanovo-Rostovskio posakis „Armėnija be armėnų“, niekada nebuvo pamirštas“⁵¹.

Atsitraukimas buvo netikėtas ir paniškas. Paskui rusų armiją patraukė visi Vano gyventojai. Rusai su savimi prievarta išsivedė net amerikiečių ir vokiečių misionierius. Tai vyko nuo liepos 31 d. iki rugpjūčio 2 d. Maždaug po savaitės rusų kariuomenė taip pat

netikėtai pasuko atgal, ir tūkstantinė demoralizuota buvusių herojų minia kiekviename žingsnyje galėjo būti užpulta ginkluotų kurdų gaujų. Netekdama daugybės žmonių, ji pamažu traukėsi rusų sienos link. Rusams pasitraukus, į Vaną grįžo Dževdet bėjus, nužudė ten likusius apie 400 armėnų, o rugpjūčio 14 d. tyliai užleido miestą grįžusiems rusams.

Beprasmiška armėnams pykti ant rusų, tuo labiau – ant anglų. Anglai neužėmė Konstantinopolio, kad jo nereikėtų perleisti Rusijai, o Rusija ne tam užėmė Vaną, kad jį perleistų armėnams. Vienu atveju padėjo „nekokybiškas išminuotojų darbas“, kitu atveju – „priverstinis laikinas atsitraukimas“.

SAVIGYNA IR ŽUDYNĖS VIETOJE

Žudynės vietoje iš esmės tęsėsi visą pavasarį. Erzurumo ir Vano vilajetuose buvo apiplėšti ir sugriauti 258 kaimai. Iš 300 armėnų šeimų, gyvenusių Alaškerto miestelyje, 270 buvo sunaikinta: vyrai nužudyti, jaunos moterys ir merginos pagrobtos⁵².

Bitlyje, Sasūne, Muše, Dijarbakyre siautėjo masinis teroras. Nelemtas „nuginklavimas visuose vilajetuose vyko periodiškai; žandarai apsupdavo kaimus ir savo nuožiūra reikalaudavo 200–300 šautuvų“⁵³. Jei pavykdavo paaimti reikalaujamą šautuvų kiekį, į Konstantinopolį būdavo pranešama, kad pavyko atskleisti sąmokslą. Jei paieškos neduodavo norimų rezultatų, armėnai būdavo kankinami. Daugelis buvo priversti iš turkų pirkti ginklų, kad prieš dėdami galvą ant trinkos įvykdytų planą. Nieko gero neduodavo ir visiškas susitaikymas. Tose gyvenvietėse, kuriose nuolankiai buvo atiduodami visi turimi ginklai, jau beginkliai gyventojai vis tiek buvo nužudomi, o į Konstantinopolį raportuojama, kad sėkmingai nuslopintas dar vienas armėnų revoliucijos židinys...

Kankinant būdavo išgaunami prisipažinimai dėl sąmokslų; suimtiesiems į burną buvo kišami ekskrementai, lupami nagai, išduriamos arba išdeginamos akys, atviros žaizdos apipilamos verdančiu vandeniu, kojos – sėros rūgštimi, kūnas deginamas įkaitinta geležimi. Dauguma neištvėrė kankinimų mirė, kiti išprotėjo. Dijarbakyro kalėjimuose mirė 1600 žmonių, bet, kaip pranešė mieste buvę vokiečiai, du armėnų gydytojai buvo priversti pasirašyti medicininę išvadą, kad visi jie mirė nuo šiltinės. Vokiečių karo gydytojas Georgas Majeris sakė, kad Karo ministerijoje klausantis oficialių pranešimų su šypsena buvo kalbama, jog tūkstančiai žmonių miršta „sava mirtimi“ arba nuo „nelaimingų atsitikimų“⁵⁴.

Iš vokiečio, kuris pats tai matė, pareiškimo: „Buvo kankinamas vienas senas šventikas, norint iš jo išgauti prisipažinimą. Visiškai netekęs vilties jis šaukė: „Taip, mes revoliucionieriai!“ ir tikėjosi, kad bus paliktas ramybėje. Bet tada kareiviai ėmė šaukti: „Na, matote! Mes tai išgirdome iš jo lūpų!“⁵⁵ Taip buvo palaikomas mitas apie rengiamą ginkluotą armėnų sukilimą.

Įvykiai Charpūrde: „Gegužės 1 d. pradėti suiminėti „Eufrato“ koledžo dėstytojai, ugdymo įstaigų veikėjai, turtingi žmonės, garūs rašytojai, dvasininkai ir ypač žymūs žmonės. Gegužės 10 d. prasidėjo mušimas ir žiaurūs kankinimai. Suimtuosius pirmiausia sumušdavo, o paskui pakaustydavo, t. y. į pėdas kaldavo vinis, galvas suverždavo spaustuvais. Taip buvo kankinami daugiausia koledžo dėstytojai ir žymūs inteligentijos atstovai. Pamiršau pasakyti, kad jiems replėmis lupdavo nagus, išsukiodavo pirštus, rankas apipildavo derva ir padegdavo [...]“⁵⁶.

„Muše [...] valdžia samdė mėsininkus ir už žudiko amatą jiems mokėdavo po 1 svarą per dieną“⁵⁷.

Iš turkų gydytojo dienoraščio: „Nepriejęs Bitlio miške pamačiau neseniai papjautus vyrus, o greta jų – tris visiškai nuogas moteris,

pakabintas už kojų. Prie vienos iš jų šliaužiojo maždaug vienu metukų kūdikis ir rankutėmis siekė motinos, o motina kruvinu veidu, dar gyva, tiesė rankas į vaiką, bet jie negalėjo vienas kito pasiekti. Kiek toliau gulėjo kruvini trijų moterų lavonai, o ant vienos iš jų krūtinės kepurinėjosi motinos krauju aptaškytas naujagimis“⁵⁸.

„Nesitikėjome rasti lavonų net prie Dijarbakyro sienų. Tačiau visas kelias iki pat miesto vartų buvo jais tiesiog nuklotas. Kaip vėliau sužinojau iš europiečių, tik tada, kai Europos laikraščiai ėmė rašyti apie tai, vyriausybė liepė užkasti nužudytųjų lavonus“⁵⁹.

Armėnų persekiojimai ir pogromai nesiliovė. Gegužės pabaigoje iš 3322 armėnų namų 27 Chnuso gyvenvietėse išsigelbėjo 128 žmonės, iš 1 tūkst. namų 11 armėnų gyvenviečių Žemajame Bulanyche – 21 žmogus, iš 2225 namų 15 armėnų gyvenviečių Aukštajame Bulanyche – 423, iš 1089 namų 27 armėnų gyvenvietės Manaskerto išsigelbėjo 34 žmonės, iš 2150 armėnų šeimų 24 Chlato gyvenvietėse – 248 žmonės. Akanco vietoje nužudyta apie 2300 žmonių⁶⁰.

Ne ką geresnė padėtis buvo ir kitose armėnų gyvenamose vietovėse. Mušo ir Sasūno armėnams, kurie retkarčiais buvo paliekami ramybėje, gegužės mėn. vėl kilo grėsmė būti sunaikintiems; į Mušo slėnį buvo siunčiami kareiviai ir žandarų pulkai. Neramu buvo ir Bitlyje. Tai privertė Anglijos, Prancūzijos ir Rusijos vyriausybes 1915 m. gegužės 24 d. paskelbti bendrą deklaraciją: „Visą pastarąjį mėnesį Armėnijoje kurdai ir turkai vykdė armėnų žudynes aiškiai nuolaidžiaujant, o dažnai ir dalyvaujant osmanų valdžios atstovams. Balandžio viduryje armėnų žudynės vyko Erzurume, Derdžane, Ergine, Bitlyje, Muše, Sasūne, Zeitune ir visoje Kilikijoje; išpjauti visi šimtų Vano kaimų gyventojai; pačiame Vane armėnų kvartalas buvo apsuptas kurdų. Tuo pat metu Konstantinopolio turkų vyriausybė suiminėja taikius armėnus ir neregėtai varžo jų teises.

Turėdamos galvoje šiuos naujus Turkijos nusikaltimus žmoniškumui ir civilizacijai*, Rusijos, Prancūzijos ir Anglijos vyriausybės sąjungininkės viešai pareiškia Portai [Turkijos valdžiai. – *Vert. pastaba*], kad už šiuos nusikaltimus asmeniškai atsakingi visi turkų vyriausybės nariai, taip pat tie vietiniai jos atstovai, kurie prisidėjo prie žudynių⁶¹.

Sąjungininkių deklaracija Turkijai priminė, kad ji – konstitucinė valstybė, vadinasi, reikia „įteisinti“ armėnų naikinimą. Po trijų dienų – kovo 27 d. buvo išleistas įsakymas dėl armėnų deportacijos. Tuo metu parlamentas jau buvo paleistas, remiantis tuo, kad kai kurie deputatai ir senato nariai paskelbė slaptus duomenis apie „Ypatingąją organizaciją“ (o to, savaime suprantama, negalima buvo daryti, turint galvoje jos svarbų vaidmenį naikinant armėnus). Pagal konstituciją, nesant parlamento, įstatymus leido vyriausybė, tad jai buvo nesunku priimti sau palankų įstatymą. Turkų vyriausybė apsiginklavusi įstatymu 1915 m. birželio 4 d. per telegrafo agentūrą „Volfas“ atsiliepė į sąjungininkių deklaraciją.

Šiame gana ilgame atsakyme vienareikšmiškai sakoma: „Visiška netiesa, kad Turkijoje buvo žudomi armėnai, o ypač kad vykdomos masinės žudynės“⁶².

Stulbino ir kitas pareiškimas: „Erzurumo, Derdžanos, Ergino, Bitlio, Mušo, Sasūno ir Kilikijos armėnai nedarė nieko, kas galėjo trikdyti viešąją tvarką arba priversti vyriausybę imtis kokių nors priemonių“⁶³.

Tai buvo sakoma tada, kai visi Kilikijos armėnai, kurie iš tiesų „nedarė nieko, kas galėjo trikdyti viešąją tvarką arba priversti vyriausybę imtis kokių nors priemonių“, jau seniai išvežti iš gimtųjų vietų ir birželio 4 d. buvo dykumoje; liudytojų teigimu, ten kasdien žūdavo „po 150–200 žmonių“⁶⁴. Sasūno valsčiaus apylinkėse jau nuo gegužės vidurio armėnai buvo apsupti. Juos kasdien

atakavo reguliariosios ir nereguliosios kariuomenės kareiviai⁶⁵.

Atmetusi „šmeižtą“ Turkijos vyriausybė ėmė veikti pagal „įstatymą“. Jau birželio mėn. buvo nužudyti visi Bitlio armėnai, o aplinkinių kaimų gyventojai ištremti Dijarbakyro link. Pakeliui visi vyrai buvo nužudyti, o dalis moterų ir vaikų nuskandinta Tigre⁶⁶.

Birželio 20 d. Mušo vartai užsivėrė visiems slėnyje gyvenusiems armėnams. Taip pat nebuvo įmanoma pereiti iš vieno kaimo į kitą. Juose buvo kareivių ir kurdų padalinių; buvo kontroliuojami keliai. Žudynės prasidėjo birželio 28 d. Beje, vienas nuo kito atskirti kaimai galėjo tik įsivaizduoti, kas darosi kitame kaime. Vienas kurdas, prašomas armėnų iš Avatoriko kaimo, ką tik po pogromo apsilankęs Berdako kaime, sakė: „Armėnai! Negaliu nuo jų slėpti tiesos, nes dažnai dalijomės duona ir druska. Raskite išeitį: arba pakilkite į dangų, arba prasmekite į požemius, nes greitai žemėje neliks nė vieno armėno“. Daugelis kaimų virto pelenais. Tūkstančiai žmonių – moterų, vaikų, jaunuolių, senelių – sudegė daržinėse. Po šių neregėtų žudynių per keletą dienų žuvo apie 75 tūkst. beginklių armėnų iš 105 kaimų⁶⁷.

Atkirstame nuo slėnio Muše įvykiai klostėsi štai kaip. Birželio 26 d. Servat paša sukvietė visus žymius miesto armėnus, taip pat bažnyčios šventiką Vardaną Vardapetą, iš viso 350 žmonių, ir perdavė vyriausybės įsakymą dėl perkėlimo. Iš karto po to visus 350 žmonių apsupo sargyba. Armėnai ėmė panikuoti. Dvi dienas niekas neišėjo iš namų. Servat paša įsakė ant miesto aukštumų pastatyti patrankas ir nukreipti jas į armėnų kvartalo pusę. Miesto policininkai, lydimi ginkluotų žandarų, dalyvavo tremiant armėnus. 12 tūkst. armėnų, pamatę, kad jų laukia neišvengiama žūtis, nutarė priešintis. Tuoju prasidėjo artilerijos šaudymas. Iš miesto apylinkių ėjo karei-

* Pirmą kartą tarptautinėje praktikoje masinės žudynės dėl tautinės priklausomybės buvo įvardytos kaip „nusikaltimas žmoniškumui“; tai 1948 m. atsispindėjo Genocido konvencijoje.

viai pakeliui degindami namus. Keturias dienas truko beviltiškas pasipriešinimas. Neužteko šovinių. Dieną ir naktį patrankomis buvo šaudoma į namus, jie degė ir virto pelenais. Daug jų sudegė per gaisrus. Daugeliui žmonių vienintelis išsigelbėjimas buvo savižudybė. Žudėsi ištisos šeimos. Moterys ir vaikai apimti baimės, mindydami vieni kitus, bėgiojo ir slapstėsi namų rūsiuose, miesto tarpeklyje. Galiausiai ten susirinko visi išlikusieji. Ketvirtos dienos rytą kareiviai ir kurdai įsiveržė į tarpeklį ir išžudė bei sudegino visus likusius gyvus armėnus. Nedaugeliui pavyko ištrūkti ir pasislėpti už miesto. „Šios „pergalės“ proga vyriausybė paskelbė „poilsio dieną“ ir leido pasidalyti prisiplėštą armėnų turtą“⁶⁸.

Nedidelė dalis išsigelbėjusių Mušo ir slėnio gyventojų pasislėpė Sasūno kalnuose. Birželio viduryje ten susirinko daugiau kaip 50 tūkst. žmonių; daugiausia tai buvo moterys ir vaikai. Sasūno gyventojai kelis kartus mėgino pertraukti turkų kareivių grandinę ir išgelbėti gyventojus nuo žudynių. Tačiau jie neturėjo būtiniausių produktų ir kulkosvaidžių, tad šie mėginimai negalėjo būti sėkmingi. Liepos 19 d. turkai įsiveržė į Sasūną, o 22 d. po žiaurių mūšių užėmė Kepino ir Andoko viršūnes. Toliau priešintis armėnams buvo neįmanoma, tuo labiau kad baigėsi šoviniai ir atsargos⁶⁹.

Armėnai išsiskirstė nedidelėmis grupėmis, dažnai šeimomis, ir išsivaikščiojo į visas puses, kad būtų lengviau prasmukti pro kurdų apgyvendintas vietas. Daugeliui tai nepasisekė, nes turkai ir kurdai dar ilgai slėnyje bei kalnuose „medžiojo“ armėnus, o surastuosius nušaudavo.

Nuo birželio 12 d. iki liepos 19 d. prieš Mušo ir Sasūno armėnus buvo pasiųsta daugiau kaip 25 tūkst. turkų kareivių ir dar daugiau kurdų. Dėl to fronte liko tiek mažai kareivių, kad rusai beveik nepatyrę pasipriešinimo priejo iki Vardenio ir Mkragomo gyvenviečių. Ir sustojo kaip įkasti. Iki Mušo ir

Sasūno buvo likęs maždaug keturių valandų pėsčiomis kelias. Jeigu jie būtų bent krustelėję, turkams būtų tekę palikti Mušą ir nutraukti Sasūno apsuptį. Ne, rusai nesiėmė gelbėti armėnų, ir ne tai svarbu. Klausimas kitas: kodėl jie taip „džentelmeniškai“ ėmė elgtis su savo amžiniais priešais turkais? Atsakymas piršte peršasi: rusams nereikėjo antro, o gal ir trečio Vano, Armėnija be armėnų jiems labiau tiko. Ir turkai puikiai atliko šią užduotį, bet ne tam, kad rusams paliktų nuo armėnų „išvalytą“ Mušą ir Sasūną.

Kitame „sukilimo“ židinyje – Šapin Garahisare – karo pradžioje į turkų kariuomenę buvo pašaukta apie 300 armėnų jaunuolių (mieste ir aplinkiniuose kaimuose gyveno apie 25 tūkst. armėnų). Tačiau greitai ir likusieji tarnybai tinkami vyrai buvo pašaukti į armiją. Jie tiesė kelius ir dirbo sunkius statybų darbus, o paskui buvo masiškai sunaikinti. Netrukus imta konfiskuoti prekyaujančių armėnų parduotuves ir mieste bei kaime gyvenusių armėnų turtą. Gegužės mėn. masiškai prasidėjo suėmimai ir žudynės. Aplinkinių armėnų kaimų gyventojams grėsė žudynės, kurias galėjo atlikti turkų kareiviai ir nusikaltėliai; miestas buvo apsuptas turkų, čerkesų ir kurdų. Birželio 2 d. nužudyta apie 400 armėnų. Štai tada ir buvo paskelbtas įsakymas dėl perkėlimo. Užuoat paprasčiausiai žuvę, armėnai nutarė žūti priešindamiesi. Dėl beveik nepaliamojamo artilerijos šaudymo per kelias dienas sudegė beveik visi 3 tūkst. armėnų namų. Tada 5 tūkst. žmonių, daugiausia moterys, vaikai ir tik 500 ginkluotų vyrų, kaudamiesi pasitraukė į senovinę tvirtovę, kuri tapo paskutiniu jų prieglobsčiu. 20 tūkst. turkų kareivių dar ilgai mėgino palaužti apsiaustųjų pasipriešinimą. Kai baigėsi maisto, vandens ir ginklų atsargos, armėnai pamėgino naktį pralaužti apsupties žiedą. Nedaugeliui tai pavyko. Tada likusieji vyrai išgėrė nuodų, tikėdamiesi, kad moterų ir vaikų turkai pasigailės, bet šie negailestingai juos išžudė⁷⁰.

Štai tie patys įvykiai turkų akimis pagal 1915 m. liepos 16 d. per „Volfo“ agentūrą išplatintą pranešimą: „Birželio 12 d. 500 ginkluotų armėnų, prie kurių prisidėjo ir dezertyrai, užpuolė Šapin Garahisaro miesto islamiškus kvartalus. Ten sugriovė visus namus, paskui užėmė pozicijas miesto citadelėje. Į visus taikius valdžios raginimus buvo atsakoma ginklų šūviais ir bombų sprogimais. Žuvo 150 piliečių ir kareivių. Paskutinis vyriausybės pasiūlymas, kuriuo siekta juos nuraminti nepraliejant kraujo, nedavė rezultatų. Taip susiklosčius aplinkybėms, valdžia buvo priversta į citadelę pasiųsti ginklų, ir tik šiomis galingomis priemonėmis birželio 20 d. pavyko numalšinti sukilėlius“⁷¹.

Kaip matome, turkų versijoje nepaminėti ankstesni įvykiai, privertę armėnus įsitvirtinti senovinėje tvirtovėje. 500 ginkluotų vyrų pavaižduoti ne kaip miesto gyventojai, o kaip užpuolę iš kažkur kitur (vietiniai tik dezertyrai). Nė žodžio nepasakyta apie 5 tūkst. moterų ir vaikų. Taigi priverstinė savigyna ir žudynės liko nepaminėtos, o visas dėmesys sutelktas į klastingą sukilusių armėnų užpuolimą.

Dar viename „sukilimo“ židinyje – Urfoje – armėnai pasirinko žūti su ginklu rankose, o ne būti ištremti. Karo išvakarėse ten gyveno apie 35 tūkst. armėnų. Prasidėjus karui, į kariuomenę buvo pašaukta 1500 jaunų vyrų, ir greitai jie visi nužudyti. 1915 m. vidurvasarį į Urfą atvyko „Vienybės ir pažangos“ partijos Centro komiteto nariai, įpareigoti organizuoti armėnų tremtį. Suėmę garsesnius armėnus, turkai pareikalavo, kad armėnai per 48 valandas atiduotų visus turimus ginklus. Rugpjūčio 19 d. musulmonų minia, skatinama valdžios, surengė barbarišką armėnų pogromą. Rugsėjo 29 d. turkų policija pamėgino užpulti armėnų gyvenamą miesto dalį, bet patyrusi daug nuostolių turėjo atsitraukti. Vyriausybė į Urfą pasiuntė reguliariosios kariuomenės kareivių (12 tūkst. kareivių, pabūklų). Baigiantis gynybai iš beveik 2300 armėnų namų liko nesugriautų vos kelios dešimtys. Ar-

mėnai nutarė kautis iki pabaigos, jie naikino savo turtą, namus, kad priešams nieko neliktų. Spalio 23 d. turkai įsiveržė į armėnų kvartalus. Dauguma Urfos gynėjų žuvo kovodami, kai kurie, nenorėdami gyvi patekti priešiui į rankas, nusižudė. Belaisviai (120 žmonių) buvo pakarti. Turkai negailestingai išžudė moteris, vaikus ir senukus. Tačiau ir tada mieste dar liko pasipriešinimo židinių; jie buvo nuslopinti tik lapkričio viduryje. Apie 15 tūkst. Urfos gyventojų armėnų, daugiausia moterų ir vaikų, buvo ištremti ir žuvo kelyje⁷².

„Sukilimas“ nepaklūstant mirties nuosprendžiui, mūsų nuomone, šiek tiek skiriasi nuo to, ką Turkija turėjo ir tebeturi galvoje. Mūsų išnagrinėti (ir patys didžiausi) armėnų ginkluoto 1915 m. pasipriešinimo atvejai rodo, kad tai buvo tik savigyna. Be to, jie kildavo nutolusiose viena nuo kitos vietovėse ir skirtingu metu. Tai rodo, kad šie veiksmai nebuvo organizuoti. Juos surengti, galima sakyti, privertė patys turkai, ir pasipriešinimas jau iš anksto buvo pasmerktas pralaimėjimui. Vanas išliko tik todėl, kad artinosi rusų kareiviai. Keturiasdešimt dienų trukusi didvyriška Muso kalno gynyba, kuri tapo legenda ir su įkvėpimu buvo aprašyta Franco Verfelio romane „Keturiasdešimt Musa dago dienų“, atsitiktinai baigėsi laimingai – pakrantės kalno gynėjus pastebėjo ir išgelbėjo prancūzų karo laivai. „Sukilusių“ rajonų armėnai, kaip taikliai apibūdino Andrė Mandelštam, „lojalūs buvo tol, kol pasipriešino nesileisdami būti išpjauti kaip „pavojaingas ir kenksmingas elementas“ dėl brangios otomaniškos tėvynės gerovės bei saugumo“⁷³.

Kruvinosios vasaros įkarštyje, 1915 m. liepos 12 d., Turkija eilinį kartą per tą pačią „Volfo“ agentūrą davė atkirtį savo priešininkams: „Osmanų vyriausybė kaltuosius baudžia labai atsakingai – pagal įstatymą, o visus dorus ir taikius Turkijos piliečius, kurių dalis kaunasi turkų kariuomenėje, geranoriškai saugo“⁷⁴.

„Dorais ir taikiais piliečiais“ ir tais, „kurių dalis kovojo turkų kariuomenėje“, čia laikomi armėnai. Liepos viduryje turkų kariuomenėje armėnų beveik nebebuvo – jie nuginkluoti jau buvo išžudyti, o dauguma gyventojų – „dori ir taikūs piliečiai“ – jau buvo arba išpjauti, arba ištremti ir žvelgė mirčiai į akis.

Turkijos melagystės ėmė erzinti jos sąjungininkes, ir telegramoje, atsiųstoje liepos 27 d. į Vokietijos pasiuntinybę Konstantinopolyje, konsulas V. Resleris maldavo: „Nuolatiniai patikimi pranešimai apie armėnų naikinimą Rytuose kelia siaubą? Eufratu vėl plaukia lavonai, ir jų vis daugiau; šikart daugiausia moterų ir vaikų. Ar nėra kokios nors galimybės nutraukti šį siaubą? Prašau informuoti Užsienio reikalų ministeriją, kad Vokietijos spaudoje nebūtų spausdinami turkų paneigimai, kurie sudaro įspūdį, jog Vokietija pritaria šiems veiksams“⁷⁵.

Konsulas nerimavo ne be reikalo. „Kad sutrukdytų vokiečių visuomenei sužinoti tiesą, oficialioji spauda palaikė turkų paneigimus, kuriuose turkai taip meistriškai melavo, jog net privertė raudonuoti vokiečių karinės spaudos vadovus“⁷⁶.

Turkijos melagysčių srautas buvo nesubdomas. 1915 m. rugpjūčio 27 d. Turkija vėl kur tik galėdama demonstravo savo padarumą: „Visi armėnų gyventojai – vyrai, moterys, vaikai – yra visiškai saugūs ir globjami valdžios. Tik kelis nusikaltusiuosius pagal įstatymus nubaudė teismas“⁷⁷.

TREMTIS

Pastaruoju metu turkų istorikai, mėgindami įrodyti, kad armėnų naikinimas nebuvo suplanuotas ir organizuotai įvykdytas, dažnai remiasi vyriausybės 1915 m. gegužės 30 d. įsakymu. Jame Karo ministerija ir Finansų ministerija informuojamos apie perkėlimo sąlygas. Anot J. Halačoglo, įsakyme rašoma:

„– žmones reikia perkelti geriausiomis sąlygomis, visiškai užtikrinant jiems gyvybę ir turtą;

– kol bus perkelti į naujus namus, jie turi būti visiškai išlaikomi valstybės;

– vyriausybė naujoje vietoje jiems skirs namus ir žemės pagal jų ankstesnes (iki perkėlimo) gyvenimo sąlygas;

– vyriausybė neturinčiuosius aprūpins namais ir žemdirbystės įrankiais;

– vyriausybė privalo pervežti visus perkeliamųjų daiktus, kurių jie su savimi negalės pasiimti; perkeltųjų butai turi būti perleisti repatrijavusiems musulmonams, o komisijai įkainavus butus, pinigai bus atiduoti saugoti ir vėliau perduoti perkeltiesiems“⁷⁸.

J. Halačoglas ir jo kolegos mano, jog šio dokumento pakanka, norint įrodyti, kad jaunaturkių vyriausybė armėnams nieko blogo nelinkėjo, jais rūpinosi. Esą galima kalbėti tik apie nedidelius nuostolius, kurie neišvengiami organizuojant didelius renginius – nepalankiai susiklosčiusios aplinkybės, nelaimingi atsitikimai, ligos, pavienių valdininkų nesąžiningumas.

Štai ką rodo faktai.

Prieš ištremimą visuomet siekta atsikratyti vyrų. „Charpūrde prieš ištremimą suimti keli tūkstančiai vyrų. Naktį jie buvo nuvesti į netoliese esančius kalnus. Tarp jų buvo armėnų prelatas, armėnų instituto profesoriai ir miesto kilmingieji, taip pat visi armėnų kareiviai ir šaukiamojo amžiaus vyrai, kurie išsipirko nuo tarnybos... Nė vienas iš jų negrįžo.

Birželio 15-osios rytą buvo sulaikyta dar 800 žmonių. Kitą dieną ir jie išsiųsti į negyvenamas kalnuotas vietas. Ten surišti po keturiolika žmonių – tiek žmonių užteko virvės ilgio – jie buvo sušaudyti.

Vienoje iš gretimų gyvenviečių kita armėnų grupė buvo uždaryta mečetėje ir artimiausiose namuose. Ten jie buvo laikomi tris dienas be maisto ir geriamojo vandens, o paskui nuvesti į artimiausią slėnį, sustatyti prie

uolų ir sušaudyti. Po sušaudymo likę gyvi vyrai buvo užbadyti durtuvais arba papjauti kinžalais“⁷⁹.

Marzvane įvykiai klostėsi taip. „Naktimis į kalnus būdavo išvežama po 100–200 vyrų ir ten jie sunaikinami. Sužvėrėję valstiečiai taip pat prisidėdavo prie šių barbariškų veiksmų. „Taupykite šovinius“, – šaukdavo jie ir kirviais puldavo savo aukas“⁸⁰.

„1915 m. birželio 28 d. duotas įsakymas armėnams būti pasirengusiems per penkias dienas išvykti iš Trapezundos. Kartu turkų valdžia suėmė armėnų kilminguosius ir inteligentijos atstovus – iš viso apie 600 žmonių. Suimtieji susodinti į krovinius laivus ir neva gabenti į Samsūną. Tačiau po kelių valandų visi laivai grįžo tušti. Pasirodo, jūroje jų laukė kiti laivai su žandais, ir... visi armėnai buvo nužudyti bei išmesti į jūrą“⁸¹.

Sunaikinus bent kiek galinčius priešintis armėnus, pradėti trėmimai. Tačiau ir tada mišioms vos pajudėjus, vyrai buvo atskirti nuo šeimų ir sunaikinti, o seneliai, moterys ir vaikai varomi pirmyn.

„Pranešama, kad varant armėnus iš Charpūdo, kaimelyje, esančiame už kelių valandų kelio piečiau miesto, vyrai buvo atskirti nuo moterų. Vyrus nužudė ir suguldė abipus kelio, kuriuo vėliau ėjo moterys“⁸².

Atsikratę vyrų, moteris ir vaikus varė toliau. Štai ką pasakoja P. F-janc, jauna moteris, įgijusi išsilavinimą vokiečių mokykloje Charpūrde; jai pavyko išsigelbėti pasislėpus kitoje vokiečių misijoje. „Savo maisto ir gėrimo jau neturėjome. Duodavo valgyti tik sužiedėjusios duonos. Vaikai, negalintys jos valgyti, ožiavosi, verkė ir šaukė. Jei kuriam nors žandarui įkyrėdavo vaikų verksmas, jis atimdavo rėksnį iš motinos ir nužudydavo vaiką, suknežindamas galvą akmeniu.

Jau pirmą kartą sustojus nakvoti, moterys vėl imtos prievartauti. Jų net nenusivesdavo į šalį [...]. Išniekintos buvo net 8–10 metų mergaitės. Tai kartodavosi kaskart sustojus.

Tarp jų buvo ir nėščių moterų, kurioms nuo prievartos ir sumušimų prasidėdavo priešlaikinis gimdymas. Jos nukraujuodavo ir mirdavo mūsų akyse [...].

Taip mes ėjome apie du mėnesius. Po nuolatinių apiplėšimų dar likę drabužiai visiškai susidėvėjo. Mes vilkėjome tiesiog skarmalais, o daugelis buvo beveik nuogi. Mėgindami bent kiek pridengti nuogybę kaip laukiniai iš lapų pindavome juostas...

Kai pagaliau pasiekėme Urfą, mūsų buvo likę ne daugiau kaip du šimtai, o iš Charberdo išėjo apie 2 tūkst. žmonių [...]"⁸³.

Kitose vietovėse žandams neteko ilgai tampytis su ištremtaisiais. Savo „naštą“ jie greitai perdavė „Ypatingajai organizacijai“. „Jos nariai iš anksto apsistodavo netoli kelio, kuriuo turėjo eiti tremtiniai, ir iš ten imdavo į juos šaudyti arba tiesiog užpuldavo ir išskersdavo. Tokia pasala buvo surengta, pavyzdžiui, prie Zadacho miestelio, netoli Erzindžano. Čia „Ypatingosios organizacijos“ nariai užpuolė beginklius žmones, labai nedaugeliui pavyko išsigelbėti. Tokia pat kruvina „pirtis“ laukė armėnų tarpeklyje netoli Kemachos miesto. Išlikusių gyvųjų mirtis laukė pačiame Kemache. Ten į upę buvo sumesti visi, kurie mieste ieškojo išsigelbėjimo. Nepasigailėta nė vaikų“⁸⁴.

Dažnai kariuomenė būdavo siunčiama padėti. Iš liudytojo parodymų Sogomono Tehlerjano byloje: „Birželio 11 d. buvo pasiųsti reguliariosios kariuomenės kareiviai, kad „nubaustų“ kurdus. Užuoat tai darę, kareiviai sunaikino visą beginklių žmonių minią, kurioje buvo daugiausia moterų ir vaikų. Iš turkų kareivių sužinojome, kad moterys suklupusios ant kelių maldavo pasigailėti, o kai kurios pačios savo vaikus metė į upę. Mes pasibaisėję klausėme: „Jūs šaudėte moteris ir vaikus?“, o jie atsakė: „O kas mums beliko? Toks buvo įsakymas“⁸⁵.

Nuo tremties neišgelbėjo nė užsieniečių įsikišimas. Garbusis Džordžas E. Vaitas, „Anatolijos“ koledžo Marzvane direktorius,

sakė: „Pasiuntinys Morgentau raštu mus užtikrino, kad jie nesiverš į mūsų pastatus. Tačiau jau kitą rytą policijos viršininkas, lydimas dviejų ginkluotų žmonių, atėjo ir pareikalavo, kad perduotume jiems visus armėnus, buvusius koledže, merginų koledže ir ligoninėje. Jie išgriovė vartus, įėjo į kiemą ir vėl – kur armėnai? Išlaužė duris, įsiveržė į pastatus [...].

Kiekvienai šeimai davėme po vežimą, maisto, antklodę ir šiek tiek drabužių. Moterys ir vaikai įsitaikė ant krovinių, o tėvai ėjo greta. Pasiūliau visiems pasimelsti, o paskui liūdnasis karavanas, kurį sudarė 72 žmonės, leidosi į kelionę.

Dėstytojai buvo žymūs, išsilavinę, plataus akiračio žmonės, baigę Europos ir Amerikos universitetus, apdovanoti puikiomis žmogiškosiomis savybėmis. Karavanui nutolus už penkių mylių, vyrai buvo atskirti nuo šeimų ir už nugaros surištomis rankomis varomi pirmyn. Visi aštuoni „Anatolijos“ koledžo dėstytojai buvo tarp nužudytųjų. Taip pat paeiliui iš karavano dingdavo moterys ir vaikai. Niekas nežinojo, kur jie dingdavo ir ar dar gyvi“⁸⁶.

Pasitaikydavo, kad tremiamieji iškeliaudavo neva pagal visus įstatymus – kartais dalyvaudavo net miesto vadovas ir kiti valdininkai. Tačiau kai tik karavanas nutoldavo nuo gyvenvietės, prasidėdavo apiplėšimai, grobimai, prievartavimai, nužudymai. Priėjus gyvenvietes, moterys ir vaikai būdavo pardavinėjami. „Prekės“ kainuodavo labai mažai arba būdavo atiduodamos beveik veltui: „Marzvane merginas parduodavo už du ar keturis dolerius. Aš tai žinau, nes nugirdau prekiautojų pokalbį. Žinau, nes norėdamas išgelbėti tris merginas mokėjau išpirką – po keturis dolerius už kiekvieną“⁸⁷.

Bagdado geležinkeliu gabenti armėnai nebuvo puldinėjami, tačiau tai nereiškia, kad jie išvengė kančių ir žūties. „Būtų buvę daug geriau, jeigu jie iš karto būtų ėmę juos žudyti, kaip tai buvo Abdiulchamido laikais. Aš buvau Adanos geležinkelio stotyje ir mačiau,

kaip moterys per vagonų langus tiesė savo vaikus, su ašaromis maldaudamos duoti jiems vandens. Duonos jos jau neprašė, tik vandens – gurkšnelio vandens! Stotyje buvo vandentiekis, ir aš atsiklaupusi maldavau turkų žandarą leisti man duoti jiems atsigerti. Tačiau traukinys pajudėjo, ir dar ilgai buvo girdėti širdį veriantys nelaimingųjų šauksmai. Tai toli gražu nebuvo vienintelis atvejis. Tai kartodavosi kasdien [...]. Ar galima įsivaizduoti, kad žmonės net laukinius žvėris pasmerktų tokiai mirčiai“⁸⁸.

Valdžia darė viską, kas tik įmanoma, kad kelyje žūtų kuo daugiau žmonių. Taip atkrisdavo vėlesni rūpesčiai, be to, dėl jų žūties buvo galima apkaltinti ką tik nori, bet ne vyriausybę (tai daroma ir šiandien).

Pasakoja tų įvykių liudytojas vokietis: „2800 armėnų, ištremtų iš Hiuruno (12 valandų kelio nuo Marašo), Inkuzekdago tarpeklyje buvo visiškai apiplėšti. Per šį užpuolimą apie 200 žmonių buvo nužudyta, 70 sunkiai sužeistų armėnų palikta tarpeklyje, o daugiau kaip 50 sužeistųjų išsivaryta su kolona. Aš sutikau šią koloną, kurią sudarė 2500 žmonių; ji liko Karabeke. Tie žmonės buvo neapsakomai apverktinos būklės. Iki Karabeko likus maždaug valandai kelio, du žmonės parkrito ant kelio. Vienas iš jų buvo sužeistas dviem, kitas – septyniomis kirstinėmis žaizdomis. Kiek toliau parkrito dvi nusilpusios moterys, dar toliau – keturios; tarp jų buvo septyniolikmetė mergina su kelių dienų kūdikiu, suvystytu į skarmalus. Ant kelio gulėjo šešiasdešimties metų vyriškis smarkiai sužalotu veidu...

Nusilpusius žmones palikdavo ant kelio; abipus jo voliojosi lavonai. Toje kolonoje, kurioje buvo pustrėčio tūkstančio žmonių, suskaičiavau tik 30 ar 40 vyrų. Vyresni kaip 15 metų vyrai buvo išvaryti anksčiau už moteris ir tikriausiai nužudyti. Šiuos nelaiminguosius tyčia vedavo pavojingais aplinkiniais keliais. Nors Marašą buvo galima pasiekti per keturias dienas, jie keliavo apie mėnesį. Ėjo

pėsčiomis, neturėjo apklotų, maisto, per dieną gaudavo tik mažytį duonos kąsnelį, kuris negalėjo numalšinti alkio“⁸⁹.

Kartais nė to kąsnelio neduodavo ir dar labiau pailgindavo kelią: „800 armėnų [...] ėjo iš Marašo. Buvo pasakyta, kad jie perkeliami į Aintabą ir turi apsirūpinti maisto produktais dviem dienoms. Kai armėnai priėjo Aintabą, jiems pasakė: „Mes suklydome, reikia eiti į Nisibiną“. Valdžios organai neap rūpino maistu ir nesudarė galimybių jo įsigyti. Nisibine jiems pasakė: „Įvyko klaida, reikia eiti į Babą“ ir taip toliau. Taip armėnai, palikti juos saugojusių kareivių savivalei, klaidžiojo 17 dienų. Per tą laiką iš valdžios jie negavo jokių maisto produktų ir į duoną keitė savo menką turtą. Jėga buvo atimta vienos moters vyriausia duktė; nevilties apimta motina su kitais dviem vaikais šoko į Eufratą...“⁹⁰

1915–1916 m. Eufratas tapo mirties upe. Kukliausiais skaičiavimais, jame buvo paskandinta nuo 55 tūkst. iki 60 tūkst. armėnų⁹¹.

„Iš Besno buvo išvaryti visi gyventojai (1800 žmonių), daugiausia moterys ir vaikai. Jie neva turėjo persikelti į Urfą. Prie Hekso, Eufrato intako, juos privertė nusirengti, pasukti visus nužudė ir sumetė į upę. Dar neseniai buvo galima matyti, kaip Eufratu plaukia lavonai; vieną dieną – 170, kitą – 50–60. Per vieną savo išvyką inžinierius A. matė 40 lavonų. Prie kranto priplaktus lavonus ėdė šunys, o smėlėtose sekumose užstrigę kūnai tapdavo grifų laimikiu“⁹².

Vokietijos konsulo V. Rioslerio 1915 m. liepos 27 d. pranešime rašoma: „Kaip jau informavome, Eufratu plaukiančių lavonų pastebėta Rumkaloje, Biredjike ir Djerabuluse. Šio mėnesio 17 d. man buvo pranešta, kad tai truko 25 dienas. Visi lavonai buvo vienuodai surišti – po du, nugara prie nugaros. Šis regularumas rodo, kad tai nebuvo pavieniai žudynių atvejai, o valdžios vykdomas gyvybės atėmimas... Kaip buvo pranešama anksčiau, po kelių dienų vėl ėmė plaukti lavonai, be to,

jų kur kas daugiau. Šį kartą tai buvo beveik vien moterys ir vaikai...“⁹³

Vienintelė išvada, kurią galima daryti remiantis šiais ir tūkstančiais kitų faktų, jau piršosi kartu su tremtimi: „Klausantis visų šių pasakojimų stulbina nuoseklių ir sistemingų žudynių organizuotumas [...]. Čia suklysti neįmanoma; siekiamas tikslas – visiškai armėnų tautos sunaikinimas“, – 1916 m. rašė Renė Pinonas knygoje „Armėnų sunaikinimas“⁹⁴.

„Manau, kad pasaulio istorijoje dar nebuvo tokio visuotinio ir radikalaus naikinimo, koks šiuo metu vyksta mūsų regione. Taip pat manau, kad žmogus negalėtų sugalvoti baisesnės ir šėtoniškesnės programos. Tai, kad neva vyksta armėnų perkėlimas čia iš šių vilajetų pagal oficialų įsakymą, tik laikinai gali klaidinti pasaulį. Iš tiesų tai, kas vyksta, yra ne kas kita, o žiauriausios skerdynės“⁹⁵, – 1915 m. liepos 24 d. rašė Leslis A. Devisas, JAV konsulas Charpūrde.

Henris Morgentau, JAV pasiuntinys Konstantinopolyje: „Tikrasis perkėlimo tikslas buvo apiplėšti ir sunaikinti. Tai iš tiesų naujas žudynių būdas. Kai turkų valdžia išleido įsakymą dėl šių perkėlimų, ji faktiškai paskelbė mirties nuosprendį visai tautai“⁹⁶.

Vykstant trėmimams, pamažu keitėsi Austrijos-Vengrijos ir Vokietijos oficialiųjų asmenų tonas, nors iš pradžių jie siekė visaip pateisinti savo sąjungininkės veiksmus. 1915 m. birželio 17 d. Vokietijos pasiuntinys Konstantinopolyje Vangevheimas į Berlyną pranešė: „Akivaizdu, kad armėnų perkėlimo negalima paaiškinti tik kariniais sumetimais. Vidaus reikalų ministras Talatas pasiuntinybės darbuotojui dr. Mortmanui prieš kelias dienas sakė, kad Aukštoji Porta pasinaudodama pasauliniu karu nori susidoroti su savo vidaus priešais (vietiniais krikščionimis), išvengdama diplomatinio užsienio valstybių įsikišimo“⁹⁷.

Toliau 1915 m. liepos 7 d.: „Perkėlimo pobūdis rodo, kad vyriausybė iš tiesų siekia turkų imperijoje išnaikinti armėnų tautą“⁹⁸.

1915 m. rugpjūčio 31 d. Talatas jau pareiškė Vokietijos pasiuntiniui: „*La question: armenienne n'exite plus* – armėnų klausimo jau nebėra“⁹⁹.

1915 m. lapkričio 2 d. pagaliau truputį pasikeitė ir Austrijos-Vengrijos pasiuntinio Konstantinopolyje J. Palavičinio, visada rasdavusio kaip pateisinti jaunaturkių, tonas: „Iki šiol atrodė, kad armėnams, gyvenantiems ne senosiose jų žemėse, perkėlimas negresia. Tačiau jau visą savaitę iš Adrianopolio pranešama, kad armėnai ir iš ten iškeliami“¹⁰⁰.

J. Palavičinis susitiko su didžiuoju vizeriu Halil bėjumi, kuris pritarė jo nuomonei, kad Turkija armėnų atžvilgiu laikėsi netinkamos politikos ir padarė didelę klaidą. „Jis visiškai nuoširdžiai prisipažino, kad jo kolega ministras (Talatas) siekė armėnų klausimą išspręsti pasinaudodamas karu ir valstybėms pranešti apie jau įvykdytus veiksmus“¹⁰¹, – 1915 m. lapkričio 7 d. rašė J. Palavičinis.

Jei Austrijos-Vengrijos pasiuntinys pajuto vidinį pasitenkinimą manydamas, kad pagaliau įsikišo į armėnų reikalus ne vien dėl politinių sumetimų, bet ir dėl savo moralumo, jam teko skaudžiai nusivilti. Atrodė, kad armėnų persekiojimai baigėsi, bet jie tęsėsi ir buvo tokie pat žiaurūs. 1915 m. pabaigos pranešimai kupini beviltiškumo. Armėnai kelyje masiškai žūdavo – jiems nebuvo duodama nei valgyti, nei gerti. Ir atrodė, kad visa tai daroma tyčia.

„Vienas šveicarų inžinierius buvo atiduotas karo teismui už tai, kad tremtinių armėnų karavane dalijo duoną“¹⁰², – pasakojo dr. Martinas Nipagė, Alepo miesto vokiečių mokyklos mokytojas.

Geraširdžiam inžinieriui turkų teismų paviko išvengti tik įsikišus įtakingiems žmonėms.

Armėnų, kurie buvo „perkelti geriausiomis sąlygomis, visiškai užtikrinant jiems gyvybę ir turtą“, „kol bus perkelti į naujus namus, visiškai išlaikomi valstybės“, jau niekas negalėjo išgelbėti.

J. Halačoglas ir jo bendraminčiai atkakliai stengiasi nematyti nieko daugiau, išskyrus šį popierėlį. Žurnalistas Sefas Gaplanas, be abejo, mąsto plačiau, mato kiek daugiau, bet ir jo nuomonė, kodėl žuvo tremiami armėnai, gana lengvabūdiška.

„Jiems (tremiamiesiems), – rašo S. Gaplanas laikraštyje „Hurriyet“, – buvo leista pasiimti vertingų daiktų [...]. Armėnų brangenybės, kalbos apie kitas vertybes tapo stimulu, sužadinusiu grobikų apetitą“¹⁰³.

Pasirodo, štai kur vyriausybės kaltė. Nedidelis nesusipratimas rūpinantis tremtiniais tapo visos tautos sunaikinimo priežastimi.

Tačiau tai atskira tema – pasipelnymo kitų sąskaita problema.

NAUJA GYVENAMOJI VIETA

Ištremtieji, pirmiausia kilę iš rytų ir šiaurės rajonų, vartus į arabų dykumas – Alepo miestą pasiekdavo gerokai palengvėję. Išsivadavę nuo balasto – ne tik brangenybių, bet ir drabužių bei gyvojo svorio kilogramų – jie galėjo tikėtis, kad dabar vyriausybei niekas nekliudys įgyvendinti humaniško ketinimo: laikinai paversti juos „savo išlaikytiniais“, „visiškai užtikrinant jiems gyvybę“ (apie turtą, savaime suprantama, jau nė kalbos negalėjo būti), „jiems skirti namus ir žemės pagal jų ankstesnes gyvenimo sąlygas“ ir, žinoma, žemės ūkio padargų, nes dabar visi jie buvo beturčiai.

Alepo vicegubernatorius Abdulhadas Nuris teigė: „Mūsų tyrimai rodo, kad į paskyrimo vietas atvyksta tik 10 proc. perkeltų armėnų“¹⁰⁴. Vėliau jis „pasitaisė“ – „ketvirtadalis“, bet iš tikrųjų pirminiai duomenys tikslesni, o gerokai praretėjusios armėnų gretos labai palengvino vyriausybės užduotį – įgyvendinti gerus norus.

Alepo miesto vokiečių mokyklos mokytojas dr. M. Nipagė 1915 m. rugsėjo mėn. grįžo po ilgalaikių atostogų ir viso šito dar

nežinojo. Jis niekaip negalėjo numanyti, kokia tikroji armėnų netekčių tremties keliuose priežastis, kurią atskleidė turkų žurnalistas po 90 metų, todėl nustebo.

„Iš pradžių negalėjau tuo patikėti. [...] Aš aplankiau visus miesto rajonus, kuriuose dar gyveno likę ištremti armėnai. Griūvančiuose karavansarajuose mačiau krūvas suirusių kūnų ir tarp jų dar gyvus padarus, jau agonijos būklės. Kitur aptikau gausybę sergančių ir alkanų žmonių, į kuriuos niekas nekreipė dėmesio. Netoli mūsų mokyklos buvo keturi tokie karavansarajai, juose gyveno 700–800 išbadėjusių žmonių. Ir dėstytojai, ir mokiniai, – visi mes buvome priversti kasdien praeiti pro šiuos karavansarajus. Pro jų atdarus langus matėsi apgailėtinos, išsekusios, skarmalais prisidengusios būtybės. Mūsų mokyklos vaikai kasdien eidavo takeliais, išraižytais dviračių vežimų – arbų provėžomis. Šios jaučių traukiamos arbos vežiodavo savo krovinį – po 7–10 sustingusių kūnų, sukrautų be karstų, neapdengtų jokiais dangalais. Iš vežimų karodavo rankos ir kojos“¹⁰⁵.

Sukrėstas to, ką pamatė, dr. M. Nipagė, kuris neskaitė vyriausybės įsako dėl perkėlimo ir, suprantama, nesigilino į jo gilią humanišką dvasią, savo pranešimą parašė visai kitu stiliumi. „[...] Kaip mes, mokytojai, galime skaityti mokiniams vokiečių pasakas, aiškinti Biblijos pasakojimą apie gerąjį samarietį, mokyti linksniuotųjų ir asmenuotųjų, jei šalia iš bado miršta jų tėvynainiai? Mūsų darbas tampa moralės įžeidimu, bet kokių žmoniškų jausmų neigimu. Kas laukia šių nelaimingų moterų ir vaikų, kuriuos tūkstančiais gena pro miestą ir jo apylinkes į dykumą? Juos gainioja iš vienos vietos į kitą, kol iš tūkstančio lieka šimtai, šimtai sunyksta iki mažų grupelių, o šiuos išlikusius persekioja visą laiką, kol pranyksta visi iki vieno. Na ir kas? Juk kelionės tikslas pasiektas, štai „naujos armėnams skirtos gyvenamosios vietos [...]“¹⁰⁶.

Ne, Alepas dar nebuvo ta „naujoji gyvenamoji vieta“. Jam buvo skirtas tranzitinės

stotelės vaidmuo – iš čia armėnai, atvykę iš visų imperijos kampelių, privalėjo keliauti toliau – į dykumą. O scenos, kurias buvo priverstas stebėti daktaras, paaiškinamos tuo, kad centro įsakymai nebuvo vykdomi visu mastu. Vietos valdininkai nerasdavo lėšų siųsti atvykusiuosius toliau, o paprasčiausiai varyti žmones pėsčiomis į bevandenę dykumą nesiryždavo.

„Maža vilties, kad patekęs už Alepo ribų žmogus liktų gyvas“¹⁰⁷, – savo atsiminimuose rašo Naim bėjus, trėmimo komiteto valdininkas.

Alepo generalgubernatorius Dželal bėjus tiesiai pareiškė vyriausybei: „Aš esu šios provincijos gubernatorius ir negaliu būti jos budelis“. Už šį pareiškimą jį atleido iš pareigų ir į jo vietą paskyrė Bakirą Sami bėjų. Tačiau ir šis, pradėjęs eiti pareigas, neparodė turįs budelio savybių. Tinkamą žmogų Talatas rado iš trečio karto. Tai buvo Mustafa Abdulhalikas Renta. Jo „nuopelnų“ sąrašas buvo itin kruvinas; jam būnant generalgubernatoriumi buvo sunaikinti Bitlio vilajeto gyventojai armėnai.

Dešiniąja generalgubernatoriaus ranka tapo Abdulahadas Nuris, vyriausiojo trėmimų komiteto atstovas. Jiedu stropiai ėmėsi vykdyti užduotį. Armėnus pradėjo grupėmis siųsti į Deir el Zorą. Visas kelias nuo vieno miesto iki kito tapo ištisu kapinynu.

Daug armėnų susitelkė Ras ul Aine. Per keturis mėnesius ten iš bado ir nuo ligų žuvo apie 14 tūkst. žmonių. Kaimakamas skundėsi, kad kasdien miršta 500–600 žmonių, ir nėra galimybių nei mirusius laidoti, nei gyvuosius siųsti toliau.

Į šį skundą iš Alepo atėjo įsakymas: „Paspartinkite išsiuntimą, tada tie, kurie nepajėgia eiti, kris ir numirs vos už kelių valandų kelio nuo miesto. Taip miestas išsivaduos ir nuo gyvųjų, ir nuo mirusiųjų“¹⁰⁸.

Ras ul Aino kaimakamas uždelsė ir šį kartą, ir tučtuojau susilaukė Dževdet bėjaus, buvusio Vano generalgubernatoriaus, vizito.

Jis atvyko kartu su Mustafa Abdulhaliku Renta, vadovavusiu žudynėms Bitlyje ir Muše. Tuo metu Ras ul Aine buvo apie 50 tūkst. armėnų. Dalis jų buvo apgyvendinta daugybėje palapinių kalno papėdėje. Toks rūpinimasis tauta, pasmerkta mirčiai, sukėlė Dževdet bėjaus įtūžį: „Vadinasi, jūs nežinote, kokios politikos laikosi vyriausybė?“ – pratrūko jis ir pasistengė, kad kaimakamas būtų atleistas, o į jo vietą rekomendavo savo šalininką¹⁰⁹.

Tačiau dar reikėjo įtikinti Deir el Zoro gubernatorių Suad bėjų, tiesioginį Ras ul Aino kaimakamo viršininką.

Generalgubernatorius nusiuntė jam šifruotą įsakymą: „Tai, kad tūkstančiai armėnų vis dar yra Ras ul Aine, prieštarauja šventiems vyriausybės ketinimams. Vykite juos į dykumą“. Suad bėjus atsakė: „Nėra lėšų išsiųsti šiuos žmones. Jeigu Jūsų tikslas – išžudyti juos, tai šito negaliu padaryti nei aš pats, nei priversti tai padaryti kitus“¹¹⁰.

Mustafa Abdulhalikas Renta išsiuntė pranešimą į Konstantinopolį vidaus reikalų ministrui Talatui: „[...] Nepaisant to, kad mes ne kartą rašėme, jog armėnų sanakaupa nedideliame, bet pagal geografinę padėtį labai svarbiame Ras ul Aino mieste, teisinama transporto priemonių stoka, mums suteikia didelę atsakomybę, vis dėlto mes nepasiekėme jokių rezultatų.

Ali Suad bėjaus palankumas jiems ir globa pasiekė tiesiog neįtikėtinų mastų. Turimais duomenimis, jis rengia ir pats prižiūri kai kuriuos armėnų vaikus, kartu su jais apverkia jų tėvų kančias...

Kadangi tokia padėtis trukdo nedelsiant išsiųsti žmones iš Alepo, mes kreipiamės į Jūsų Prakilnybę ir prašome duoti reikiamus nurodymus“¹¹¹.

Vietoj Ali Suad bėjaus Deir el Zoro gubernatoriumi buvo paskirtas Zeki bėjus.

Dabar buvo galima pradėti Ras ul Aino „valymą“. Išleidus įsakymą dėl armėnų išsiuntimo į dykumą, konvojaus viršininkai bu-

vo iškviesti į Alepą ir gavo asmeniškus generalgubernatoriaus nurodymus.

„Žudynės prasidėjo vos pajudėjus iš miesto, pirmiausia Džurdžibo upės pakrantėje ir pakeliui į Šadado miestą. Armėnų grupes navesdavo į šalį ir išžudydavo pačiu žiauriausiu būdu. Kai kuriems pavyko pabėgti į Ras ul Ainą, nes bėgti kur nors kitur nebuvo jokių galimybių. Grįžę jie pasakojo apie tuos siaubingus dalykus. Galima įsivaizduoti, koks siaubas apimdavo šiuos bejėgius žmones, kai turkai su revolveriais, rimbais ir lazdomis ateidavo varyti jų į skerdyklą. Nebuvo gailimasi nei sergančiųjų, nei vaikų, nei senelių“¹¹².

Pamažu teroras vis labiau plėtėsi.

Gruodžio 13 d. Alepo generalgubernatorius gauna šifruotą telegramą iš vidaus reikalų ministro Talato: „Nedelsiant išsiųskite armėnus, ir pirmiausia iš Alepo apylinkių, į jų tremties vietas ir praneškite, kai įvykdysite įsakymą“¹¹³. Kaimuose aplink Alepą buvo labai daug armėnų. Raiti žandarai pradėjo juos varyti į kelią. Pagal Alepo valdžios nurodymus keliaudami jie neturėjo gauti nei valgyti, nei gerti. Juos varė Meskeno kryptimi. Tačiau ir tai nebuvo paskutinė stotelė – jų laukė Deir el Zoras.

„Pasklido žinia, kad tremtinius varys ne dešiniuoju, o tik kairiuoju Tigro krantu. Karavanams tai buvo tolygu mirties nuosprendžiui, nes jiems nuo Tigro kranto iki Rakotektų keliauti bevandene dykuma, kur lauktų neišvengiama mirtis iš bado ir troškulio. El Džeziras – taip vadinosi kairysis upės krantas – buvo kelias į kapus“¹¹⁴.

1916 m. sausio 20 d. Abdulahadas Nuri bėjus rašo trėmimų komitetui Baboje: „Neabejoju, kad Jūs vertinate pasitikėjimą, kurį Jums parodė vyriausybė, ir suvokiate, koks svarbus darbas Jums pavestas. Jūs turite pasiekti, kad Baboje neliktų nė vieno armėno. Tik Jūsų griežtumas ir greiti trėmimo veiksmai gali užtikrinti numatyto plano įvykdymą. Jums tereikia prižiūrėti, kad ant kelių neliktų lavonų. Praneškite mums paštu, kokia būtų

didžiausia suma, kurią Jūs ketinate sumokėti žmonėms už šį darbą.

Nesirūpinkite dėl transporto priemonių – tremtiniai gali eiti pėsčiomis.

Paskutinė savaitinė ataskaita apie mirtinumą, pateikta mums per kelias pastarąsias dienas, yra nepatenkinama...

Tremtinių išsiuntimas neturi būti panašus į paprastą kelionę. Nekreipkite dėmesio į protestus ir verksmus. Vyriausybė davė atitinkamus nurodymus ir kaimakamui¹¹⁵.

Kiek vėliau trėmimų komiteto valdininką Naim bėjū su reikalais išsiuntė į Meskeną. Jis rašė: „Meskenas verste užverstas griaučiais... Jis primena slėnį, pilną išdžiūvusių kaulų. Meskeno ir Ras ul Aino kryptimi vien iš Alepo buvo išsiųsta du šimtai tūkstančių armėnų, ir tik penki šeši tūkstančiai iš šios didžiulės žmonių minios liko gyvi [...]“¹¹⁶.

1916 m. kovo mėn. turkų vyriausybė nutarė visiškai išnaikinti po trėmimų likusius gyvus armėnus. Tuo metu palei Eufrato krantus ir Deir el Zore dar buvo daugiau kaip 200 tūkst. žmonių.

Pasakoja Naim bėjus: „Vidaus reikalų ministras nusiuntė telegramą į Deir el Zorą. Joje buvo rašoma: „Trėmimai baigiasi. Pradėkite veikti pagal ankstesnius įsakymus ir atlikite viską kuo greičiau“.

Gavus iššifruotą telegramą, po dviejų dienų prasidėjo žudynės.

Persiuntimo į Mosulą dingstimi žmones grupėmis varė iš Deir el Zoro. Tačiau jie nepajėgė nueiti toliau Šadado. Žudynių vieta Zeki bėjus parinko Marato ir Suvaro dykumas pakeliui į Šadadą. Kadangi nebuvo įmanoma vienu ypu nužudyti tiek daug žmonių, jie buvo marinami badu: iš pradžių jie suvalgė asilus, šunis ir kates, o kai ir tų neliko, pradėjo valgyti lavonus, ypač mažamečių vaikų.

Kad neatsilūgtų turkų entuziazmas vykstant žudynes, pats Zeki bėjus dažnai sėdavo ant žirgo, čiupdavo mažametį vaiką už rankos ir, apsukęs virš galvos, taip trenkdavo į žemę, kad tas ištiksdavo į gabalus. Tai dary-

damas dažniausiai sakydavo: „Nemanykite, kad užmušiau nekaltą padarą. Šios tautos net naujagimiai yra nusikaltėliai, nes juose jau gyva keršto sėkla. Jei norite užsitikrinti rytdieną, žudykite net jų vaikus“. „[...] Taip baigėsi žudynės Deir el Zore, per kurias buvo sunaikinti beveik visi į dykumą ištremti armėnai – daugiau kaip 200 tūkst. žmonių...“¹¹⁷

Iš viso šioje dykumoje žuvo 300 tūkst. armėnų¹¹⁸.

1916 m. pabaigoje lagerių Eufrato pakrantėse nebeliko. Tuo metu JAV konsulas Mosule suskaičiavo tik 8 tūkst., o Vokietijos konsulas Damaske – 30 tūkst. likusių gyvų armėnų¹¹⁹.

PATRIOTINĖ PAREIGA

„Valdantieji jaunaturkių sluoksniai per karą buvo apsėsti tikros turtėjimo manijos, – 1917 m. kovo mėn. rašė austrų karo atašė Konstantinopolyje J. Pomiankovskis. – Buvo viešai skelbiama, kad karo metu praturtėjimas netikratikių sąskaita – patriotinė kiekvieno musulmono pareiga“¹²⁰. Tad jokios nuostabos nekelia tai, kad kartu su armėnų trėmimais bei žudymais visur vyko ir plėšimai. Juose dalyvavo ne tik plėšikai, bet ir valstiečiai bei valdininkai, kareiviai ir žandariai, politikai ir partiniai veikėjai.

Brangenybės, auksas, pinigai, žinoma, buvo stiprus dirgiklis, ir ne vienas žmogus dėl jų prarado gyvybę (nors, turint galvoje akivaizdų turkų valdininkų ir žandarų kyšininkavimą, jie daugeliui padėjo išsaugoti gyvybę).

Yra žinoma, kad bankams buvo duotas nurodymas nepriimti iš armėnų saugoti nei brangenybių, nei pinigų¹²¹, nes ten jie taptų nepasiekiami. Vyriausybė taip pat negalėjo uždrausti pasiimti jų su savimi. Tokiu atveju žmonės prieš trėmimus imtų slėpti, užkasinėti vertingus daiktus. Paskelbusi, kad persikėlėliai gali pasiimti su savimi tiek, kiek paneša, vyriausybė vienu šūviu nušovė du zui-

kiaus: pirmiausia, dėl to į armėnų persekiojimus įsitraukė nevyriausybinės jėgos, o tai buvo svarbus strateginis tikslas, o antra, Itihadas vis vien gaudavo savąją grobio dalį – per „Ypatingąją organizaciją“, per valdininkus. Pavyzdžiui, per Konstantinopolio procesus buvo nustatyta, kad Deir el Zoro gubernatorius Zeki bėjus, paskutiniųjų baisių žudynių organizatorius bei siela, 1916 m. lapkričio mėn. grįžo į Konstantinopolį su geležinėmis dėžėmis, grūste prigrūstomis dešimčių tūkstančių auksinių monetų, atimtų iš armėnų¹²². O iš kalėjimų paleistiems nusikaltėliams ir žudikams, kuriuos po trumpų mokymų siųsdavo į rytinius rajonus plėsti bei naikinti armėnų karavanas, buvo iškelta sąlyga – vieną trečdalį prisiplėšto turto jie privalės atiduoti jaunaturkių partijos Centro komitetui¹²³. Taigi tai, kas turkų žurnalistui atrodo kaip apmaudus nesusipratimas, iš tikrųjų buvo gerai apgalvoto klastingo plano dalis.

„Nužudžius armėnus, viskas – namų apyvokos rakandai, drabužiai, visi kiti daiktai bei instrumentai, taip pat visa, kas būdavo jų parduotuvėse – buvo surenkama ir suvežama į bažnyčias ar kitas dideles patalpas. Vyriausybė sudarė specialius komitetus, kurie parduodavo prekes juokingai mažomis kainomis, kaip buvo įprasta daryti po savininko mirties. Tačiau šiuo atveju lėšos atitekdavo ne įpėdiniui, o atsidurdavo turkų ižde. [...] Piniškai ir brangenybės buvo kaupiamos pas žandarmerijos viršininką Rušdi bėjų ir gubernatorių Rašid bėjų. Pastarasis visa tai nuvežė į Konstantinopolį ir atidavė į Talat bėjus rankas...“¹²⁴

„Abejoju, kad Talatas įvykdys pažadą palengvinti armėnų dalią, – savo vyriausybei pareiškė Austrijos-Vengrijos pasiuntinys Konstantinopolyje J. Palavičinis. – Daugybė duomenų verčia manyti, kad už niekingai mažą kainą supirkdami armėnų turtą praturtėjo daugelis komitetų narių ir žydai. Iš armėnų trėmimų materialinės naudos turi ir valdžios organai“¹²⁵

„Kaip jums žinoma, didžiąją dalį lėšų ir mes, ir komitetas gauna iš likusio armėnų turto. Mūsų emisarai prisiekė, kad viską, ką prisiplėš iš armėnų, atiduos mūsų Centrui“, – telegrafu pranešė Talatas Itihado pavaldiniui Malatijoje¹²⁶.

„Tarp tų turkų, kurie smarkiai praturtėjo dėl armėnų trėmimų, jaučiama tendencija ištremti ir visus graikus“, – 1916 m. rugsėjo 14 d. iš Samsūno pranešė vokiečių konsulas Heinrichas Bergfeldas¹²⁷.

1915 m. birželio 10 d., remiantis trėmimo įstatymu, buvo išleistas papildomas įstatymas, kuriame pateikti nurodymai, ką daryti su armėnų kilnojamuoju ir nekilnojamuoju turtu. Visas armėnų turtas paskelbtas „paliktu“ ir areštuotas, o rugsėjo mėn. priimtas dar vienas papildomas įstatymas, šiuosyk dėl „palikto“ armėnų turto ekspropriacijos ir konfiskavimo.

Šiandieniniai itihadistų šalininkai šį įstatymą taip pat laiko nenuginčijamu įrodymu, kad vyriausybė buvo kupina geriausių norų. Buvo numatytas terminas, kada „palikto“ turto šeimininkai turėjo pareikšti teises į savo buvusią nuosavybę. Vyriausybė veikė pagal įstatymą; ji nekaltą, kad niekas taip ir nepasirodė numatyto laiku. Ir kadangi keliuose bei dykumose mirštantys armėnai iš tiesų negalėjo pasirodyti ir pareikšti savo teisių, po numatyto laiko visas jų turtas atiteko vieninteliam teisėtam paveldėtojų – jaunaturkių vyriausybei.

Iš prisiplėšto turto jaunaturkiai 1916 m. išsiuntė į Berliną 100 mln. aukso markių kaip savo valiutos depozitą¹²⁸.

Daugelis armėnų savo turtą ir gyvybę draudė amerikiečių draudimo bendrovėse. Jaunaturkiamas šovė į galvą mintis tapti jų pačių išžudytų armėnų įpėdiniais. G. Mogentau pasakojo, kaip jis atmetė „daugiau nei keistą“ Talato pasiūlymą: „Aš noriu, kad Jūs, – kalbėjo Talatas, – priverstumėte amerikiečių draudimo bendrovės pateikti mums visų apsidraudusiųjų sąrašą. Visi jie dabar mirę, jų

paveldėtojai – taip pat, vadinasi, visos draudimo sumos turi atitekti valstybei. Dabar jų paveldėtojas – valstybė. Ar padarysite taip, kaip aš pasakiau?“¹²⁹

Turkija paveldėjo daugiau; ji iki galo įvykdė programos „Turkija – tik turkams“ ekonominę dalį. Tą nišą Turkijos ekonomikoje, beje, visai nemažą, kurią anksčiau užėmė armėnai ir kiti krikščionys, dabar perėmė turkai. Karas dar tęsėsi, bet jie jau džiūgavo, ir visai pagrįstai. „Su pasitenkinimu pranešu, kad, vykdant vyriausybės planus, ir čia, ir Marašo apskrityje pavyko visiškai pakeisti procentinį santykį. Mano vilajete nebeliko krikščionių. Prieš dvejus metus daugiau kaip 80 proc. pirklių ir amatininkų buvo krikščionys, o dabar musulmonų yra 95 proc. ir tik 5 proc. – krikščionys“¹³⁰.

Paryžiaus taikos konferencijos išvakarėse 1919 m. buvo apskaičiuota, kad per genocidą iš armėnų buvo prisiplėšta 14 mlrd. 598 mln. 460 tūkst. prancūzų frankų (pagal vidutines 1914–1919 m. kainas). Dar 4 mlrd. 532 mln. 472 tūkst. frankų prisiplėšta iš Rytų Armėnijos ir Kaukazo armėnų¹³¹.

ATVERTIMAS Į TIKRAJĮ TIKĖJIMĄ

Genocido aukomis dera laikyti ir tuos, kurie prievarta buvo islamizuoti.

Jau tada, vos pasibaigus genocidui, Tautų Lygos duomenimis, buvo pagrobta arba parduota apie 100 tūkst. jaunų armėnų. Visos jos, patekusios į haremus arba tapusios turkų bei kurdų žmonomis, turėjo priimti islamo tikėjimą. Žinomi toli gražu ne pavieniai atvejai, kai armėnų karininkų ir kareivių, tuo metu tarnavusių turkų armijoje, žmonos būdavo prievarta atiduodamos turkams į žmonas¹³². Ne mažiau, o gal ir daugiau vaikų buvo pagrobta arba parduota ir atsidūrė musulmonų šeimose. Jie tapdavo tarnais ir taip pat būdavo priversti priimti islamą. Suprantama, berniukai tuoj pat būdavo apipjaustomi. Ne-

retai, dažniausiai trėmimų kelyje, motinos pačios atiduodavo savo vaikus sutiktiems turkams, kad tik išsaugotų jų gyvybes. Austrijos-Vengrijos konsulas Damasko, kurio marnymu, per Damaską varytiems ištremtiesiems nebuvo galimybių likti gyviems, mėgino guosti save: „Nemaža pagalba ištremtųjų vaikams buvo tai, kad juos iš dalies prievarta, iš dalies gera valia paimdavo iš tėvų ir atiduodavo į turkų šeimas“¹³³.

Kai kur buvo įsteigtos našlaičių prieglaudos, kuriose armėnų vaikai buvo auklėjami kaip musulmonai. Beje, Talatas ne itin palaikė šį sumanymą. 1915 m. gruodžio 2 d. šifruota telegrama jis įsakė: „Priimkite ir palikite tik tuos našlaičius, kurie neatsimena tų baisių, kurias patyrė jų tėvai, visus kitus siųskite su karavanais“¹³⁴.

Tačiau nereikia manyti, kad tų našlaičių prieglaudų auklėtinių gyvenimas buvo saldus. Pulkininkas Kresas vėliau rašė: „Baisiausias iš visų tų liūdnų dalykų, kuriuos man teko matyti tomis dienomis, tikriausiai buvo apsilankymas našlaičių prieglaudoje, kurią įsteigė turkų valdžia. Ten buvo apie 500 armėnų vaikų. Jie gulėjo ant demblių apleistoje bažnyčioje, be antklodžių, vien tik aprengti ilgais marškiniais, kaip įprasta Rytuose. Bažnyčios durys ir langai buvo išdaužyti, nuo stogo lašėjo vanduo, o bažnyčios vidury telkšojo bala. Vaikai drebėjo nuo šalčio. Per dieną jie gaudavo tik 30 gramų duonos ir dubenėlį šilto srėbalo. Ypač jaudino jų nekalbumas ir abejingumas. Jie nesiskundė, neverkšleno. Buvo girdėti tik ligonių aimanos. Mus stebėjo didelės vaikiškos akys, kupinos siaubo“¹³⁵.

Priimti islamą ar atsisakyti reiškė pasirinkti gyvybę ar mirtį. „Kad išsaugotų gyvybę, keturiasdešimt šeimų jau parašė prašymus pereiti į islamo tikėjimą. Buvo labai graudu žiūrėti, kaip grupė iš baimės pusiau išprotėjusių žmonių vakar pasirodė Konake, kad atsisakytų savo tėvų tikėjimo“¹³⁶, – pranešė Austrijos-Vengrijos konsulas Andrianopolyje Nadamlenckis.

Kartu su tikėjimu keisdavosi vardai ir pavardės. Štai keletas pavyzdžių iš Samsūno, kuriuos pateikė J. Lepsijus: Migranas Davtjanas pasivadino Davudu Zija, Akopas Kičjanas – Osmanu Sureja, Karapetas Kilimčjanas – Hadžiu Efendžiu, Ovsenas Davidjanas – Zija Diuku Oglu¹³⁷. Štai laiško ištrauka: „Esu Mkrtičiaus Jartimjano, gimusio Čagmardo kaime, Bogazliansko kazoje, Jozgato sandžake, sūnus. Ankstesnis mano vardas – Sarkisas Jartimjanas. Gėda pasakyti, kad mano naujas vardas – Ali Fuadas“¹³⁸.

Kiti rinkosi mirtį. „Kai buvo pareikalauta, kad pirklys Arutiunas Tarikjanas taptų musulmonu, jis atsakė: „Nuo vaikystės priklausu šiam tikėjimui, o dabar, senatvėje, turiu jo atsisakyti? Verčiau atsisakysiu gyvenimo“. Jį išvežė ir nužudė. [...] Vienas armėnas pats padegė savo namą ir sudegė kartu su šeima, kad išvengtų prievartinės islamizacijos [...]. Daugelis moterų puldavo į upę ar nusižudydavo“¹³⁹.

„Zile vyrus išžudė, o moteris ir vaikus daugelį dienų alkanus laikė plyname lauke. O kai reikalavimas priimti islamą vėl buvo atmestas, turkai vaikų akyse durtuvais ėmė skersti jų motinas“¹⁴⁰.

„Kemereke atrinko 30 pačių gražiausių merginų bei moterų ir iškėlė sąlygą – tapkite musulmonėmis, arba mirsite. Jos atsakė: „Vadinasi, mirsime“. Šį atsakymą telegrafu pranešė Sebastijos valiui, kuris patarė atiduoti jas į musulmonų šeimas. Daugelis šių vargšelių buvo Amerikos koledžų auklėtinės“¹⁴¹.

„Reikalavimą, kad krikščionys priimtų islamą, kėlė ne eiliniai musulmonai ar islamo dvasininkai, o tik vyriausybė. [...] Vidaus sričių valdžios organams buvo duotas slaptas įsakymas – armėnai, dėl kokių nors priežasčių vis dar likę savo vietose, turi arba rašyti prašymus, kad jiems būtų suteikta ypatinga malonė pereiti į „šventąjį tikėjimą“, arba turi būti ištremti“¹⁴².

2005 m. balandžio mėn. laikraštyje „Hurriyet“ buvo užsiminta apie anksčiau Turkijo-

je draudžiamą temą – apie armėnus, kurie 1915–1922 m. priėmė islamą. Kiek tokių galėjo būti? Į šį klausimą Stambulo žurnalistas armėnas atsakė tik ilgai pamąstęs ir atsargiai – 200 tūkst.¹⁴³

Iš tikrųjų jų turėtų būti gerokai daugiau. Tai netiesiogiai patvirtina ir kovo mėn. publikacijos turkų spaudoje: „Malatijoje 3500 šeimų yra armėnų kilmės; iš viso piliečių, kurie laikomi turkais, tačiau turi armėniškas šaknis, šiandien ne mažiau kaip 1,5 milijono“¹⁴⁴.

NEĮVYKĘS TEISINGUMAS

Spalio perversmas įkvėpė naujos gyvybės jaunaturkių planams. Sovietų Rusija atšaukė savo kareivius iš fronto, ir jaunaturkiai, judėdami į Rytus, 1918 m. kovo–gegužės mėn. Ardahano, Karakilisos ir Achalkalos srityse išžudė daugiau kaip 50 tūkst. taikių gyventojų – armėnų. Genocido grėsmė pakibo ir ties rytų armėnais.

Nuo gegužės 21 iki 28 d. vyko žiaurūs mūšiai trijuose frontuose – prie Karakilisos, Baš Aparano ir Sardarapato. Nors turkų divizijos šiuose mūšiuose patyrė didelių nuostolių, bendra karinė ir politinė padėtis Rytų Armėniją vertė sutikti su nepalankiomis paliaubų sąlygomis. Armėnijos respublika privalėjo būti tik 12 tūkst. km² ploto, o tai atvėrė tiesų kelią Turkijai įgyvendinti panturkizmo svajones.

Iš Armėnijos jaunaturkių kariuomenė pajudėjo į Baku. Čia rugsėjo viduryje, aktyviai palaikomi vietinių Azerbaidžano gyventojų, jie neįtikėtinai žiauriai sunaikino 25 tūkst. armėnų.

Tai buvo paskutinis jaunaturkių genocidinio aktyvumo pliūpsnis, nusinešęs dar 80 tūkst. armėnų gyvybes. 1918 m. spalio 30 d. Turkija, sutriuškinta Prancūzijos ir Anglijos Makedonijoje bei Palestinoje, kapituliavo.

Jau kitą dieną po Mudroso paliaubų Itihad'o „kertiniai stulpai“ – Talatas, Enveras ir

Džemalis kartu su kitais keturiais jaunaturtikių vadovais (Nazimu, Šakiru, Bedriu ir Azmiu) vokiečių kariniu laivu išplaukė į Sevastopolį, o iš ten persikėlė į Berlyną (kai kurie jų netrukus ras prieglobstį bei supratimą ir Sovietų Rusijoje, kurioje trėmimai bei žmonių naikinimas ištisus dešimtmečius taps normaliu reiškiniu).

Sajungininkai, remdamiesi 1915 m. gegužės 24 d. įspėjimu, pareiškė kaltinimus tiems turkų valdininkams, kurie buvo įtariamai dalyvavę naikinant armėnus.

Anglai norėjo teisti nusikaltėlius okupuotoje teritorijoje anglų karo lauko teisme, tačiau naujoji turkų valdžia perėmė iniciatyvą. Trimis manifestais sultonas leido steigti Aukščiausiąjį karo teismą.

Osmanų vyriausybės interesai reikalavo, kad kaltininkai būtų teisiami labai rimtai, nes tik tokiu atveju ji galėjo tikėtis palankios Turkijai baigties Taikos konferencijoje. Šito reikalavo ir viešoji nuomonė. Tapusi laisva, spauda pasipiktinusi rūsčiai užsipuolė armėnų naikinimo kaltininkus. 1918 m. gruodžio mėn. laikraštis „Sabach“ rašė: „Tiesa ta, kad žudynės buvo organizuojamos Centro komiteto įsakymu. Šiuos įsakymus perduodavo specialūs agentai, o juos vykdavo nusikaltėliai, tiesiogiai prižiūrimi komitetų. Atskleisti šiuos faktus – ar tai nereikia tarnauti Turkijos liaudžiai ir jos reikalui?“¹⁴⁵

Per šį trumpą pokarinį laikotarpį tiesą sakė ir daugelis kitų Turkijos politinių veikėjų, taip patvirtindami, kad armėnų trėmimai ir žudynės visiškai atitinka tai, ką vėliau bus imta vadinti genocidu.

„Žinoma, kai kurie armėnai padėjo mūsų priešams, dar keletas deputatų nusikalto turkų tautai, bet vyriausybės pareiga – nubausti tik tuos, kurie nusikalto, – 1918 m. pabaigoje rašė vidaus reikalų ministras Mustafa Arifas. – Deja, per karą mūsų vadovai, įkvėpti nusikaltėliškos dvasios, įstatymą dėl trėmimų įvykdė taip, kad pranoko net žiauriausius plėšikus. Jie nutarė visai iš-

naikinti armėnus ir naikino. Šį sprendimą priėmė Itihado Centro komitetas, o jį vykdė vyriausybė“¹⁴⁶.

„Tai, kas įvyko prieš penkerius ar šešerius metus, yra unikalūs istorinis nusikaltimas, kuris sukrėtė visą pasaulį, – 1919 m. rašė Ali Kemalis, iš pradžių švietimo, vėliau – vidaus reikalų ministras. – Ši tragedija įvyko dėl vieno sprendimo, kurį priėmė Itihado Centro komitetas“¹⁴⁷.

Keletas teismo procesų įvyko 1919 m. vasario ir kovo mėn. Mirties bausmė skirta kaimakamui Jozgatui (pakartas balandžio 10 d.), taip pat „Ypatingosios organizacijos“ vadovui Beahetdinui Šakirui (už akių) ir atsakingajam sekretoriui Nail bėjui.

Partijos „Vienybė ir pažanga“ vadovų bei karo meto ministrų teismas prasidėjo 1919 m. balandžio 26 d. Vienas turkų laikraštis pavadino jį „reikšmingiausiu teismo procesu per visą 600 metų Otomanų imperijos istoriją“¹⁴⁸.

Štai kaltinamojo akto ištraukos: „[...] Svarbiausia, ką rodo pradėtas tyrimas, yra tai, kad nusikaltimai, įvykdyti nuo to momento, kai armėnai įvairiais laikotarpiais buvo ištremti į įvairias vietas, nėra izoliuoti ar lokalūs veiksmai. Jie buvo iš anksto apgalvoti ir įvykdyti pagal nurodymus centrinio organo, kurį sudarė anksčiau minėti asmenys, arba pagal slaptus įsakymus, arba pagal instrukcijas žodžiu“¹⁴⁹.

„[...] Vidaus reikalų ministerijos Ypatingosios kanceliarijos vadovas Ischan bėjus tvirtina, kad kai jis buvo Kiliso kaimakamas, iš Konstantinopolio į Alepą komandiruotas Abdulahadas Nuri bėjus pareiškė, kad trėmimų tikslas yra išnaikinimas. Jis dar pridūrė, kad buvo susitikęs su Talat bėjumi ir iš jo paties gavo įsakymą naikinti; Nuri bėjus mėginęs įtikinti ir jį, kad tai yra šalies išgelbėjimas“¹⁵⁰.

„Šifruotos telegramos tekstas pasirašytas Beahetdino Šakir bėjaus, organizacijos „Teskilat-i Mahsuse“ Erzurume pirmininko, ir

adresuotas Charpūrdo vilajeto generalgubernatoriui Salich bėjui su prašymu perduoti Nazim bėjui. Šios telegramos fotokopija yra 9 byloje. Štai jos turinys: „Ar sunaikino armėnus, išsiųstus iš ten? Ar jie sunaikinti, ar ištremti tik kenksmingi asmenys? Brolau, pranešk man apie tai tikslus duomenis“. Šis dokumentas patvirtina, kad tarp minėto Nazim bėjaus iš Resnės (dabar pabėgusio), tuometinio „Vienybės ir pažangos“ komiteto inspektoriaus Charpūrde, ir kitų Komiteto narių egzistavo ryšys, be to, šis dokumentas rodo, kad „Teskilat-i Mahsuse“ tikslas buvo išnaikinti armėnus“¹⁵¹.

„Kad žudynės buvo vykdomos pagal Talat bėjaus, Džemalio ir Enver bėjaus įsakymus ir su jų žinia, rodo šifruota telegrama, adresuota Dijarbakyro, Urfos ir Zoros mutasarifams. Joje liepiama kelyje mirusių žmonių lavonus užkasti, o ne mėtyti juos į griovius ar upes, taip pat deginti pakeliui jų (ištremtųjų) išmestus daiktus“¹⁵².

„Charpūrdo generalgubernatoriaus įsakyme, kuris šifruota telegrama išsiųstas Malatijos gubernatoriui, sakoma: „Nepaisant nuolatinių įsakymų, pasiekia žinios, kad ant kelių yra daugybė lavonų. Nebūtina aiškinti, kokių nemalonumų dėl to galima susilaukti. Vidaus reikalų ministerija paskelbė, kad šio nurodymo nevykdantys valdininkai bus griežtai nubausti ir kad visi lavonai jums pavaldžiose teritorijose turi būti kaip reikiant užkasti. Šį reikalą turi tvarkyti pakankamai žandarų ir valdininkų, juos būtina nedelsiant išsiųsti visomis kryptimis“¹⁵³.

„Telegrama, pasirašyta 3-iojo armijos korpuso vado Mahmudo Kiamilio, įspėjo, kad bet kuris musulmonas, pamėginęs apginti bent vieną armėną, bus pakartas priešais savo namus, o namai bus sudeginti. Yra buvusio Trapezundos deputato Hafizo Mehmed bėjaus parodymai apie armėnų, susodintų į laivus, nuskandinimo Juodojoje jūroje deta-

les. Jis tvirtina, kad kai žinia apie tai pasiekė Talat bėjų, prieš generalgubernatorių Džemalį Azmį nebuvo imtasi jokių priemonių, o tai sunkina Talat bėjaus kaltę“¹⁵⁴.

Ištraukos iš kaltinamojo akto: „[...] Pagal ypatingą įstatymą* į kitas vietas perkeliamųjų karavanus užpuldavo specialiai šiam tikslui sudarytos nusikaltėlių grupės, žmonės būdavo išžudomi, o jų daiktai ir turtas pagrobiami. Vyriausybė ne tik nebaudė nusikaltėlių, organizavusių žudynes bei plėšimus, ir nekludė jiems, o priešingai, atleisdavo iš pareigų tuos valius ir mutasarifus, kurie prisiimdavo atsakomybę ir atsisakydavo vykdyti trėmimus bei žudynes.

Taigi žudynes, naikinimą iš esmės, visos tautos turto grobstymą sumanė ir įvykdė slapta partinė grupuotė. Šios grupuotės vadeivos buvo partijos Centro komiteto nariai Beahetinas Šakiras, daktaras Nazimas, Riza ir Atif bėjus. Iš turimų iššifruotų telegramų aiškėja, kad ši nusikaltėliška komisija valdė valstybę, o vyriausybė buvo tik žaisliukas jų rankose vykdamas niekšiškus sumanymus.

[...] Niekšiškus bei klastingus sumanymus, svarbiausias „Vienybės ir pažangos“ Centro komiteto programas įgyvendino buvęs didysis viziris Talat efendis, Enveras ir Džemalis. Nuo pačios partijos nutarimų vykdymo pradžios jiems visa siela buvo atsidavę buvęs didysis viziris Saidas Halim paša, buvęs Ul islamo šeichas Chairi efendis, buvęs švietimo ministras Šiukriu bėjus, buvęs teisingumo ministras Halil bėjus, buvęs valstybės tarybos pirmininkas Ibrahim bėjus, buvęs užsienio reikalų ministras Ahmedas Nesim bėjus ir tiekimo ministras Kemal bėjus. Kaip atskleista anksčiau, glaudžiai bendradarbiaudami jie sudarė tam tikrą teroristinę valdžią, kuri buvo viršesnė už teisėtą vyriausybę. Taip sukaustę liaudį baime ir siaubu, jie prievarta išvedė šalies valdymą iš teisėtumo vagos“¹⁵⁵.

* Turimas galvoje įstatymas dėl trėmimo.

1919 m. liepos 19 d. Aukščiausiasis karo teismas paskelbė nuosprendį. Talatas, Enveras, Džemalis ir Nazimas už akių buvo nuteisti mirti, o trys ministrai – 15 metų katorgai.

Vėliau Turkijos demokratizacijos procesas buvo pristabdytas. Pasikeitė aplinkybės.

Anglijos ir Prancūzijos interesai jau ėmė nesutapti, stiprėjo kemalistų judėjimas, egzistavo ir bolševikų Rusija. Tad kiti kaltinamieji – iš viso 118 žmonių, laikytų Maltos kalėjime – netrukus buvo paleisti arba iškeisti į anglų karo belaisvius, nors patys anglai pripažino, kad tarp jų būta ir neabejotinų žudynių dalyvių. 16 suimtų Itihado partijos narių, tarp jų ir prievartinių perkėlimų organizatorius Šiukriu Gajanas bei liūdnai pagarsėjęs Dževdet bėjus, kurių niekas nesaugojo, tik jų duotas garbės žodis nepabėgti, vis dėlto pabėgo.

1921 m. sausio 3 d. Ankaros vyriausybė nutarė sudaryti savo Aukščiausiąjį karo teismą, kuris ankstesnio Aukščiausiojo karo teismo nuosprendžius dėl „vadinamųjų nusikaltimų“ pripažino negaliojančiais.

Turkijos cinizmas ir Vakarų valstybių abejingumas privertė armėnus, praradusius teisingo sprendimo viltį, žengti nutrūktgalvišką žingsnį. Konstantinopolio teismo nuosprendžius ėmėsi vykdyti armėnų keršytojai.

1921 m. kovo 15 d. Sogomonas Tehlerjanas Berlyne šūviu iš pistoleto nušovė Talatą. Tų pačių metų gruodžio 6 d. Aršraviras Širakjanas Romoje nušovė Saidą Halimą. Beahetdinas Šakiras ir Džemalis Azmi buvo nužudyti Berlyne 1922 m. balandžio 17 d. Nuosprendžius įvykdė Aramas Erkanjanas ir Aršraviras Širakjanas. Tų pačių metų liepos 25 d. Petrosas Ter Pogosjanas ir Artasėsas Gevorgjanas Tbilisyje nušovė Džemalį.

Sogomono Tehlerjano teismo procesas įvyko 1921 m. birželio 2–3 d. Berlyno Moabito prisiekusiųjų teisme. Iš esmės jis tapo Talato ir Turkijos procesu. Tie, kurie buvo salėje, o ir visa Vokietijos visuomenė, nuo kurios Vokietijos valdžia visus šiuos metus slė-

pė savo sąjungininkės nusikaltimus, buvo šokiruoti baisios tiesos, išaiškėjusios teisme. Prisiekusieji turėjo atsakyti į klausimą: „Ar kaltinamasis Sogomonas Tehlerjanas kaltas 1921 m. kovo 15 d. Šarlotenburge tyčia nužudęs žmogų, vadinamą Talat pašą?“ Po valandą trukusio pasitarimo vyriausias prisiekusysis Oto Reinikė atsakė: „Ne“. Teismo nuosprendžiu Tehlerjanas buvo išteisintas, ir įsakymas dėl jo suėmimo panaikintas. Iš pradžių prokuratūra apdairiai buvo pateikusi kasacinį skundą prieš išteisinamąjį nuosprendį, bet vėliau jį atsiėmė¹⁵⁶.

Ankaroje, kur jau valdė Mustafa Kemalis, žinia apie Talato mirtį sukėlė pasipiktinimą. Jį vadino „didžiuoju patriotu, kritusiu už tėvynę“, „genijumi“, pranašavo, kad „istorija jį išteisins“, ragino turkus tęsti Talato ir jaunaturkių darbą „ta pačia dvasia“¹⁵⁷. Ir jie atspėjo.

PAVELDĖJIMAS

Pasibaigus sultono erai ir įsigalėjus konstitucinei santvarkai, politika armėnų atžvilgiu Osmanų imperijoje nepasikeitė. O gal ji pasikeitė, kai valdžia iš jaunaturkių perėjo į kemalistų rankas ir Turkija ėmė vadintis respublika?

M. Kemalis buvo išsiųstas į Anatoliją kaip armijos inspektorius, tačiau ne inspektuoti armijos. Jo paties žodžiais tariant, atsakingieji vyriausiojo štabo darbuotojai „atspėjo jo ketinimus ir sugalvojo inspektavimą, o savo įgaliojimus jis pats jiems padiktavo“. Jis turėjo įgaliojimus spręsti ir kitus valstybės klausimus, ir iš esmės gavo neribotą valdžią Anatolijoje, taip pat galimybę užmegzti ryšius su kitomis valstybėmis. M. Kemalis sakė, kad Konstantinopolio vyriausybė neturėjo nė menkausio supratimo, kokiais įgaliojimais jį apdovanojo. Jis taip pat buvo aprūpintas pinigais, gavo šifrą, kuriam sąjungininkai taip ir nerado rakto¹⁵⁸.

Atvykęs į Anatoliją M. Kemalis užmezgė ryšius su jaunaturkiais, pabėgusiais į Vokietiją. Talatas perdavė jam Turkijoje veikiančio ištikimų itihadistų tinklo narių sąrašą. M. Kemalis raštu padėkojo jam už tokią nekainojamą paslaugą¹⁵⁹.

Mevlan zadė Rifatas 1929 m. rašė, kad svarbiausia, o gal ir vienintelė M. Kemalio atrama buvo itihadistai: „Kad išvengtų atsakomybės ir išsaugotų valdžią, kai teko sudaryti paliaubas, „Itihad ve Teraki“ vidinėse Anatolijos srityse, į kurias sąjungininkams buvo sudėtinga pasiųsti kariuomenę, sugalvojo steigti naują vyriausybę ir tam ėmėsi atitinkamų veiksmų“¹⁶⁰.

Jaunaturkių parama M. Kemaliui buvo reikalinga ir dėl to, kad jam reikėjo „Ypatingosios organizacijos“ padalinių, perėjusių į pogrindį.

Šiuolaikinis turkų istorikas T. Akčasmano, kad „išsivadavimo kovos sąjungininkų pagrindą sudarė dalyvavimas genocide ir armėnų turto grobstymuose“¹⁶¹. Straipsnyje „Turkija po armėnų genocido spaudimu“ jis rašo: „Prie kemalistų judėjimo prisidėjo daugelis tų, kurie praturtėjo iš genocido ir nenorėjo, kad turtas būtų grąžintas armėnams“¹⁶².

„Įtakingiems turkams nerimą kėlė tai, kad jie pasisavino armėnų turtą. Tai tapo svarbiu akstinu suartėti su Ankaros vyriausybe“, – sako turkų politikas Baskinas Oranas¹⁶³.

Būtent jų naudai 1922 m. rugsėjo 4 d. buvo atšauktas Konstantinopolio vyriausybės 1920 m. sausio 8 d. nutarimas grąžinti armėnams turtą.

Artimas M. Kemalio draugas F. R. Atajus sakė: „Pasibaigus karui, kai britai ir jų sąjungininkai nutarė patraukti atsakomybėn itihadistus, kaltus dėl armėnų žudynių, visi, kurie dėl to galėjo nukentėti, griebėsi ginklų ir perėjo į pasipriešinimo gretas“¹⁶⁴.

Ne tik itihadistams, bet ir „Ypatingosios organizacijos“ nusikaltėliams, kurių rankos iki alkūnių buvo suteptos armėnų krauju, perėjimas į kemalistų pusę tapo tikru išsigel-

bėjimu. Jie įsiliejo į pasipriešinimo dalinius ir tapo nacionaliniais didvyriais. „Šlubasis“ Osmanas, kuris Trapizono kalnuose vadovavo armėnų naikinimo būriams, užuot ėjęs į kartuves, tapo M. Kemalio apsaugos viršininku.

1923 m. kovo 31 d. M. Kemalis paskelbė visuotinę amnestiją, ir tiesioginiai armėnų genocido dalyviai tarsi „su šventųjų sparnais“ ėmė kilti aukštyn.

Šiukriu Gajanas – vidaus reikalų ministras ir M. Kemalio įsteigtos Liaudies demokratijos partijos atsakingasis sekretorius – 1915–1916 m. vadovavo ištremtų armėnų „apgyvendinimui“ koncentracijos stovyklose; tuomet jis nuolat kartodavo: „Armėnų gentį reikia išrauti iš pat šaknų“.

Riuštiu Arasis – nužudytų armėnų laidojimo komisijos narys – nuo 1925 iki 1938 m. ėjo užsienio reikalų ministro pareigas.

Ali Dženan bėjus, sukaupęs nemažą turtą per genocidą, suprantama, pelnytai gavo prekybos ministro postą (1924–1926 m.).

Arifas Fevzi, tiesioginis žudynių Dijarbakyre organizatorius, 1922–1923 m. taip pat buvo ministras.

Ir tai toli gražu ne visas sąrašas. Galima sakyti, kad beveik visą pirmąjį M. Kemalio ministrų kabinetą sudarė atsakomybės išvengę nusikaltėliai.

Peržvelkime vieno iš jų – Mustafos Abdulhaliko Rentos – gyvenimą.

1915 m. jis buvo Bitlio vilajeto, kuriame gyveno daugiau kaip 200 tūkst. armėnų (pusė visų vilajeto gyventojų), generalgubernatorius. Kaip liudijo 3-iosios turkų armijos vadas Vahib paša, jis išgarsėjo tuo, kad „sudegino gyvus tūkstančius armėnų“.

1915 m. pabaigoje jis keičia gyvenamąją vietą. Bitlis jau buvo išvalytas nuo armėnų, o štai Alepo mieste, kur suplaukdavo ištremtųjų karavanai, jų susikaupė pernelyg daug, – nerangūs valdininkai nevykdė įsakymų išsiųsti armėnus į dykumą. Todėl Alepo generalgubernatorių Bekirą Sami bėjų atleido iš

pareigų, o į jo vietą paskyrė Mustafą Abdulhaliką Rentą. „Įsakymai, kuriuos jis duodavo trėmimų komitetui, būdavo tokie negailėstingi, kad tai sunku net paaiškinti...“¹⁶⁵, – rašė Naim bėjus. Mustafa Abdulhalikas Renta pats prižiūrėjo, kad dykumose būtų sunaikinti šimtai tūkstančių armėnų.

Po Mudroso paliaubų Mustafą Abdulhaliką Rentą suėmė anglai ir kartu su kitais nusikaltėliais ištrėmė į Maltą. Jo laukė teismas ir kartuvės, tačiau taip ir nesulaukė. Maltos žudikai buvo iškeisti į anglų belaisvius. Anglai manė, kad tai naudingas sandėris; jie tikėjosi už 118 suimtų turkų gauti 140 anglų bei indų kareivių ir karininkų, tačiau gavo tik du anglus ir šešis maltiečius – darbininkus kartu su jų žmonomis ir vaikais.

Šiaip ar taip, Mustafa Abdulhalikas Renta atsidūrė laisvėje ir iškart prisidėjo prie kemalistų judėjimo. 1922 m. M. Kemalio kariuomenė užėmė Smirną – miestą, kuriame gyveno daug armėnų ir graikų. Kad ištaisyty šią klaidą, nežinia kodėl padarytą Talato, prireikė specialisto, ir juo tapo Mustafa Abdulhalikas Renta. M. Kemalis paskyrė jį Smirnos generalgubernatoriumi.

Trečioji Mustafos Abdulhaliko Rentos generalgubernatorystė buvo ne mažiau kruvina už ankstesnes.

„Vidurdienį armėnų kvartale pasirodė turkų šaukliai, kurie patarė visiems turkams išeiti iš šio kvartalo. Viskas paaiškėjo popietę, kai išėjus turkams armėnų kvartalas įsipliesnojo iš visų pusių. [...] Padegėjai darė viską, kad ugnis apimtų kuo didesnę plotą ir pasiektų pačias nuošaliausias vietas, kur slėpėsi armėnai ir graikai. Atėjus rytui, pelenais ir griuvėsiais virto daugiau kaip 5 tūkst. pastatų, tarp jų 21 bažnyčia, 32 mokyklos, 7 klubai, 5 bankai, 5 ligoninės ir t. t.“ „[...] Košmariška naktis. Kai visa naikinanti ugnis praūžė per miestą, gyventojai buvo priversti

palikti jį ir bėgti ant jūros kranto. Jis atrodė tiesiog pragariškai. Padėtis tapo siaubinga, kai ugnis priartėjo prie kranto; žmonės negalėjo bėgti atgal, nes ten siautėjo liepsnos, priešais plytėjo jūra, o iš abiejų pusių jų laukė kareivių durtuvai ir sužvėrėjusi minia...“ „[...] Apskritai pogromo dalyviai ieškojo armėnų, tačiau žudė ir pasitaikiusius po ranka graikus. Daugelis armėnų pasislėpė graikų namuose, manydami, kad ten jiems nieko neatsitiks. Tačiau kai prasidėjo pogromas, jau niekas nesirinko, ir graikų nuostoliai buvo net didesni už armėnų“^{*}.

Tuos, kurie kažkokiu būdu išplaukė į jūrą – o tai buvo daugiausia moterys, vaikai ir seneliai, – skandino turkų laivai. Užmuštų vyrų, išprievartautų moterų, dingusiųjų be žinios skaičius siekė 13 500¹⁶⁶.

Vėliau Amerikos konsulas Smirnoje Džordžas Hortonas rašė: „Atatiurkas pradėjo naujus armėnų persekiojimus: sukrovęs į geležinkelio vagonus moteris ir vaikus, jis įsakė ant viršaus užberti anglių ir padegti“¹⁶⁷, tačiau neabejotina, kad ir šiuo atveju neapsieita be savo reikalui atsidavusio generalgubernatoriaus.

Ypatingi Mustafos Abdulhaliko Rentos nuopelnai savo tėvynei neliko nepastebėti. Labai greitai jis tapo Turkijos Respublikos finansų ministru, paskui jam buvo patikėta labai svarbi jaunai respublikai sritis – jaunoji karta; jis buvo paskirtas švietimo ministru, o dar vėliau gavo karo ministro portfelį. Kai mirė Atatiurkas, kaip tik jam buvo patikėta garbė pirmininkauti Didžiajam nacionaliniam susirinkimui, ir jis įėjo į istoriją kaip vienas Turkijos Respublikos pirmininkų, tegul ir vienai dienai.

„Tai ne vienintelis didžiai išgarsėjęs jaunaturkis ir ne vienintelis nusikaltėlis, kurio laukė nuostabi ateitis. Negana to, tvirčiausia Kemalio administracijos atrama tapo kaip tik už pirmąjį genocidą atsakingi žmonės – ir

* Ši medžiaga – liudytojų parodymai, saugomi Paryžiuje, Nubariano bibliotekoje.

vykdę svarbias pareigas, ir mažiau reikšmingi“¹⁶⁸, – rašo Volfgangas Gustas.

Beje, tais metais jie ne tik neslėpė savo praeities „žygių“, bet net jais didžiavosi. Vėl pasiremkiame T. Akčamo straipsniu: po pirmojo Nacionalinio susirinkimo skliautais skambėjo tokie pareiškimai: „Kad išgelbėtume tėvynę, mes neišsigandome to, kad mus laikys nusikaltėliais“¹⁶⁹.

Ir dar: „Trėmimai mus pavertė nusikaltėliais. Dar jų nepradėję mes žinojome, kad mus užgrius krikščionių pasaulio pasipiktinimas. Kodėl mes uždėjome sau nusikaltėlių antspaudą, kodėl ėmėmės tokio svarbaus ir kartu tokio sunkaus reikalo? Todėl, kad taip turėjo įvykti, kad būtų išsaugoti sostas ir šalies ateitis. Mums tai brangiau ir vertingiau už mūsų gyvybes“¹⁷⁰.

Kalbame ne tiek ir ne vien apie asmenybes, klausimas kur kas gilesnis. Problema yra vertybės, kurios tapo Turkijos Respublikos pagrindu. O šis pagrindas buvo didžiausias nacionalizmas.

„Nepaisant didžiulių nuostolių bei įvairiausių niekšybių ir nusikaltimų, „Vienybės ir pažangos“ partija ir šiandien neišsivadavusi nuo atsakomybės, nors kai kurie jos nariai nužudyti armėnų, dar kiti dėl kitų priežasčių pakarti Ankaros vyriausybės. Tačiau savo purviną sudėtį jie ištirpdė „Chalko“ partijoje, o pastaroji yra naujosios Turkijos – Ankaros respublikos stuburas“¹⁷¹.

„Nacionalinio išsivadavimo kova iš esmės buvo organizuota pagal Itihado politinių veikėjų programą“¹⁷², – rašo T. Akčamas.

Jam pritaria protiturkiškas vokiečių istorikas Kurtas Cimkė: „Kemalio programa iš esmės buvo jaunaturkių programos tęsinys; turkiško elemento viešpatavimas buvo užtikrinamas prievartiniais būdais ir atvirai ciniškai kitų rasių atžvilgiu – armėnų, graikų, o vėliau ir kurdų“¹⁷³.

V. Gustas: „Karinės Kemalio pajėgos (*ku-vaji milije*), kurias po nepriklausomybės atgavimo ėmė šlovinti kaip nacionalinius did-

vyrius ir kurios iki šiol tebeturi šią reputaciją, iš tikrųjų yra ne kas kita, kaip jaunaturkių SS, vykdžiusi armėnų genocidą“¹⁷⁴.

M. Kemalis nekentė Talato, Envero ir Džemalio už tą nevykusią politiką, kuri atvedė prie imperijos griuvimo. Tačiau jis buvo dėkingas jiems už šalies valymą nuo nemusulmoniškų tautų. M. Kemalis, paskelbęs Turkiją respublika ir ėmėsis jai vadovauti, vieną didžiausių pensijų paskyrė Talato našlei už „nuopelnus tėvynei“. Ir kitų kaltųjų itihadistų bei „Ypatingosios organizacijos“ vadovų šeimos ėmė gauti tokias pensijas. Envero dukteriai buvo paskirta dar didesnė pensija¹⁷⁵. Iš kokių lėšų mokėtos šios pensijos? Ogi iš „paliktųjų“ fondų, kurie susikaupė iš pinigų, gautų pardavus armėnų turtą¹⁷⁶.

Mustafos Abdulhaliko Rentos tipo itihadistai jam labai patiko, nes buvo tinkami vykdyti iškeltą uždavinį – galutinai išvalyti Turkiją nuo armėnų, graikų ir paversti šalį monotautine valstybe. Turkija tik turkams. Neatsitiktinai, susidoroję su krikščionimis, jie ėmėsi kurdų, kurie ilgus metus tebuvo instrumentas jų rankose. Dabar, kai su armėnais buvo susidorota, instrumentas tapo nereikalingas. Kai kuriuos kurdus sunaikino, kitus ėmė vadinti turkais kalniečiais.

Vadovaujant M. Kemaliui, 1919–1922 m. buvo sunaikintos paskutinės armėnų salelės Smirnoje ir Kilikijoje (daugiau kaip 50 tūkst. žmonių), išskersti armėnai Karabacho centre – Šušoje (30 tūkst. žmonių) ir kitose Rytų Armėnijos srityse. Šios M. Kemalio sąžinę slegiančios genocido politikos rezultatas – ne mažiau kaip 250 tūkst. armėnų gyvybių¹⁷⁷.

2005 m. gegužės 5 d. turkų spauda ištraukė iš užmaršties interviu, kurį 1921 m. vasario 26 d. amerikiečių žurnalistas Klementas K. Stretas paėmė iš M. Kemalio. Į klausimą apie armėnų naikinimą M. Kemalis atsakė: „Nepaisant šmeižto, ištremtieji yra sveiki gyvi, ir dauguma jų jau dabar būtų savo namuose, jei sąjunginės valstybės nebūtų įtraukusios mūsų į naują karą“¹⁷⁸.

Pasirodo, Talatas ir Enveras elgėsi kur kas kukliau. Tokių dalykų jie nekalbėjo net 1916 m., kai dalis ištremtųjų, nepaisant pašlijusios sveikatos, dar buvo gyvi.

Mums nesuprantama, kam reikėjo atgai-vinti šį interviu. Negi Turkijoje vis dar yra žmonių, tikinčių, kad melagingos kalbos padės išvengti atsakomybės už genocidą? Net jei šios kalbos yra turkų tėvo.

M. Kemalis baigė darbą, kurį pradėjo Abdiulchamidas, o pratęsė Talatas ir Enveras. Talatas gyrėsi: „Spręsdamas armėnų klausimą aš per tris mėnesius padariau daugiau negu Abdiulchamidas per 30 metų“, o Kemalis-Atatiurkas pagrįstai galėtų pareikšti: „O paskutinį tašką vis dėlto padėjau aš!“

M. Kemaliui teko kuriam laikui atidėti pantiurkizmo idėjas – tam tiesiog neužteko jėgų, bet tiurkizmą jis įdiegė giliai. Kaip tik tai turi galvoje D. R. Robinsonas, pabrėždamas, kad nacionalizmas Turkijoje galutinai laimėjo į valdžią atėjus Atatiurkui – jo valdymo metais vidinis turkinimas apėmė visas šalies gyvenimo sritis¹⁷⁹.

Tenka sutikti su tais, kurie pagrįstai teigia, kad Turkijos Respublika „suręsta ant armėnų žudynių pamatų“¹⁸⁰.

APIE TURKIJOS ARCHYVUS

Apie armėnų trėmimus amerikiečių konsulas L. A. Devisas 1915 m. rašė: „Tai geriausiai suorganizuotos ir sėkmingai įvykdytos žudynės“¹⁸¹.

„Armėnų trėmimai organizavimo atžvilgiu yra tobuliausia viso amžiaus deportacija, įvykdyta labai drausmingai“¹⁸², – tai jau J. Halačoglo žodžiai knygoje „Ermeni tegčiri“ („Armėnų tremtis“), išleistoje 2004 m.

Kas lemia tokį visiškai priešingą vieno ir to paties dalyko regėjimą?

Paprasčiausia būtų atsakyti, kad L. A. Devisas sako tiesą, o J. Halačoglas meluoja. Tai būtų ne tik tikslus, bet ir nuostabą keliantis atsakymas, nes įprasta manyti, jog politika yra amorali, o istorikui svarbu prisikasti prie tiesos. Tačiau galima atsakyti mandagiai ir ne mažiau teisingai: dalykas tas pats, ir abu sako tiesą, nes kiekvienas remiasi ta medžiaga, kuri yra po ranka. L. A. Devisas savo išvadą padarė remdamasis tuo, kas vyko aplinkui ir ką jis regėjo savo akimis, o J. Halačoglas remiasi tais archyvų duomenimis, kurie jam prieinami ir kuriuos jis taip pat regi savo akimis.

Ką matė L. A. Devisas (arba ką galėtų matyti, jei turėtų galimybę tuo pat metu būti visuose ištremtųjų karavanuose), – apie tai mes pasakojome ankstesniuose skyriuose. O tai, ką šiandien mato J. Halačoglas, veda mus prie archyvų temos, tiksliau – prie turkų archyvų temos. Pirmą kartą, bent jau visu balsu, Turkija prabilo apie savo archyvus 1989 m. sausio mėn.

1987 m. Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją „Dėl Armėnijos klausimo politinio sprendimo“, kurioje pareikalauta, kad Turkija pripažintų vykdžiusi armėnų genocidą. Rezoliucijoje sakoma: „Tragiški įvykiai armėnų atžvilgiu, vykę Osmanų imperijos teritorijoje 1915–1917 m., pagal JTO Generalinės Asamblėjos 1948 m. gruodžio 9 d. priimtą konvenciją „Dėl genocido nusikaltimų prevencijos ir atsakomybės už juos“ yra genocidas“.

1988 m. jau Sovietų Armėnijos Aukščiausioji Taryba priėmė įstatymą „Dėl Osmanų Turkijoje 1915 m. vykdyto armėnų genocido pasmerkimo“.

Šie du įvykiai sukrėtė Turkiją. Suprantama, Europos Parlamentas – tai ne JTO*, bet jei mes siekiame įstoti į Europos Sąjungą, jo pozicija šį tą reiškia. Nemalonius siurprizas buvo iš letargo miego atsibudusi Armėnijos

* Prieš keletą metų Turkijai pavyko „nuslopinti“ armėnų genocido klausimą JTO, jo svarstymas įstrigo Žmogaus teisių komiteto pakomisėje.

SSR, kurioje iki šiol genocidu buvo domimasi tarsi neteisėtai, tik „vietiniam vartojimui“. Turkija suprato, kad artimiausiu metu tikriausiai bus sunku šį „nemalonų klausimą“ nustumti į šalį vien išdidžiai neigiant, ir kad ištikimų autorių kelių „mokslo darbų“ apie tai, jog „armėnų genocidas – pačių armėnų fantazijos vaisius“, gali neužtekti, kad klausimas būtų galutinai palaidotas istorijos gelmėse.

Turkijos pareiškimas, kad netrukus visiems pageidaujantiems bus atidarytos archyvų durys, iš šalies pasirodė gerasėjimas. Bet tik ne tiems, kurie susipažinę su šiuo klausimu.

Visiems žinoma, kad Itihado Centro komiteto ir „Ypatingosios organizacijos“ archyvai, taip pat tie Vidaus reikalų ir Karo ministerijos dokumentai, kuriuose tiesiogiai ar netiesiogiai patvirtinama Itihado vadovų ir vyriausybės nusikalstama veikla, pradėti naikinti jau 1918 m. rudenį.

1919 m. per Itihado vadeivų teismą Konstantinopolyje prokuroras pranešė, kad „Ypatingosios organizacijos“ ir Itihado Centro komiteto archyvai pagrobti Talato atsištydinimo išvakarėse: „[...] atliktas tyrimas rodo, kad didelė dalis dokumentų, priklausiusių „Ypatingajai organizacijai“, ir visi komiteto centrinės valdybos dokumentai bei bylos yra pagrobta. Vidaus reikalų ministerijos tezerė (31 byla) ir pasitikėjimo verti liudytojų parodymai patvirtina, kad bylos su svarbiais duomenimis ir susirašinėjimu, kurias iš organizacijos prieš Talato atleidimą išėmė buvęs bendrosios apsaugos viršininkas Aziz bėjus (buvęs paša, dabar pabėgęs), nebuvo grąžinta ir po to, kai jis pasitraukė iš savo posto“¹⁸³.

Ahmetas Izet paša 1918 m. spalio mėn. suformavo naują kabinetą ir, prisiėmęs taip pat Karo ministerijos rūpesčių naštą, čia pat įsakė „Ypatingajai organizacijai“ (kuri ministerijos struktūroje buvo pavadinta „Skyriumi Rytų klausimais“) nutraukti savo veiklą ir sunaikinti archyvus. To paties Konstantinopo-

lio proceso metu buvęs susisiekiimo ministras Huseinas Hašimas pranešė, kad Karo ministerijos dokumentai sudeginti. Buvęs pašto ir telegrafo direktoriaus Čatalčios Osmano Nūros pavaduotojas kitame teismo procese dėl dokumentų naikinimo pripažino, kad dokumentus sunaikino pagal įsakymą iš viršaus: „Viršininkai, prisiimdami atsakomybę, įsakė sudeginti visus dokumentus nuo tokių iki tokių metų, o aš įvykdžiau įsakymą“¹⁸⁴.

Kas gi nutiko nesuskaičiuojamai daugybei Konstantinopolio procesų bylų? 1921 m. M. Kemalis įžengė į Konstantinopolį, suėmė karo teisėjus ir visus jų turėtus dokumentus pervežė į Ankarą. Visi tie dokumentai, užšifruotai ar atvirai liudiję apie žudynių, trėmimo metodus ir jų vykdytojus, išnyko be pėdsakų. Nežinia, ar jie sunaikinti, ar ne, tačiau bet kuriuo atveju turkų diplomatai ir istorikai nemėgsta apie tai kalbėti. Jie taip pat mieliau tyli ir apie Konstantinopolio procesus, apie kuriuos dabar pasakoja nors ir negausūs, bet vis dėlto išlikę tuos procesus aprašę turkų laikraščiai¹⁸⁵.

Ne tik Konstantinopolio procesai rodo, kad archyvų dokumentai buvo sunaikinti. Refikas Halitas Gara, Mudroso paliaubų metu vadovavęs susisiekimui paštu, 1948 m. išspausdinęs savo prisiminimus, gavo laišką iš ilgamečio tos pačios valdybos darbuotojo S. Turkano. Vėliau, kai „Prisiminimai apie paliaubas“ išėjo atskiru leidiniu, ten įdėjo ir laišką. Jo autorius rašo, kad po paliaubų, kai sąjungininkai ėmė skverbtis į šalį, susisiekiimo paštu centras telegrama informavo visus padalinius – sunaikinti visus turimus oficialius dokumentus ir jų kopijas, kad nepatektų priešui¹⁸⁶.

Dokumentai buvo naikinami ne tik pagal įsakymą iš viršaus, bet ir, kaip sakoma, savo iniciatyva. 1996 m. Stambule buvo išleisti Ali Miunifo, žymaus itihadisto, vieno iš Adanos armėnų trėmimo organizatorių, prisiminimai. Dėl to ir jis 1919 m. atsidūrė teisiamųjų sąraše. Kaip jis buvo nusteбęs, kai sužinojo,

kad jo byloje figūruoja ir dokumentai, rasti jo namuose. Paaiškėjo, kad tuos dokumentus rado ir teismui perdavė nedėkinga armėnė, pavarde Čečejan, kurios vyras ir vaikas žuvo per trėmimus, o ją pačią jis paėmė sau į namus vaikams už auklę. Savo prisiminimuose Ali Miunifas graužiasi: „Ypač svarbius dokumentus sunaikinau, o štai šiuos pamiršau... Ir juos panaudojo prieš mane kaip daiktinius įrodymus“¹⁸⁷.

O štai Ahmedo Rifato Čialkajaus, teisingumo ministro nepriklausomybės karo metu bei mėgėjo rašyti užrašus, prisiminimus 1992 m. išleido jo sūnus. R. Čialkajaus irgi ieškojo karo teismas. Jis rašo: „Kartą prokuroras mane informavo, kad miesto merijoje gauta slapta telegrama, jog laukiama atvykstant mišrios komisijos dėl trėmimų bylos, įtariamieji bus suimti ir apklausti, jų namuose bus atliktos kratos. Kartu su mokyklos draugu grįžome pas mane namo, dokumentus ir dienoraščius sudeginame...“¹⁸⁸

Kaip matome, ne tik sostinėje, ne tik ministerijose, bet ir provincijoje buvo naikinami dokumentai. Ne tik valstybės organai, ne tik Itihado komitetas ir kitos organizacijos prie jo, bet ir pavieniai asmenys mėgino atsi-kratyti praeities šleifo. Apie tai Taneris Akčiamas rašo: „Kaip matyti, mes visos nacijos pasmerkti skendėti tamsoje, taip, kaip nusikaltėlis sunaikina nusikaltimo priemones ir įrodymus. Paskui jausdamiesi saugūs ir sumėtę pėdsakus, žinoma, gali drąsiai gražbyliauti: „Armėnams niekas nieko nepadarė; visi dokumentai užprotokoluoti ir visi yra savo vietose“¹⁸⁹.

Tai tarsi sakoma J. Halačoglo lūpomis, kuris savo akimis matė 50 tūkst. dokumentų¹⁹⁰; jie ne tik nepanašūs į genocidą, bet ir visiškai paneigia bet kokius įtarimus, kad turkų vyriausybė apskritai blogai elgėsi su armėnais. Kaip neginčijamą to pavyzdį jis pateikia mums jau pažįstamą 1915 m. gegužės 30 d. įsakymą, kuris informuoja Karo ir Finansų ministerijas apie perkėlimo sąlygas.

Niekas niekada neabejojo, kad įsakymas dėl trėmimo buvo suformuluotas net labai humaniškai, be kita ko, tai – oficialus dokumentas, jis negalėjo būti surašytas be vokiečių dalyvavimo. Vokiečiai kuravo turkus ir užsienio, ir vidaus politikos klausimais, jie negalėjo pražiopsoti armėnų trėmimų. Ar jie buvo informuoti, kaip turkai rengiasi panaudoti įstatymą ir atitinkamą įsakymą, didelis ar mažas jų indėlis į armėnų genocidą, – tai jau kitas klausimas. V. Gustas trėmimų įstatymą komentuoja taip: „Tai buvo vienas iš tų gudriai užmaskuotų ėjimų, kuriais taip vikriai naudojosi jaunaturkiai. Ir netgi šiandien turkų istorikai nacionalistai ieško kvailių, kad šiuo tekstu įrodytų, jog jaunaturkių ketinimai buvo geranoriški“¹⁹¹. Tą patį galima pasakyti ir apie įsakymą.

Be to, seniai žinoma, kad viešai paskelbtus vyriausybės nurodymus paneigdavo slapti įsakymai, kuriuos duodavo pats Talatas. Šis buvęs pašto tarnautojas namie turėjo telegrafo aparatą. Asmeninius nurodymus jis perduodavo ne tik telegrafu, bet ir per partinius darbuotojus. Jie parodydavo gubernatoriams rašytinius ministro nutarimus, o paskui dokumentą sunaikindavo; kartais įsakymus duodavo žodžiu. Tačiau viso to J. Halačoglui neverta prisiminti. Jis cituoja tai, kas tikrai guli archyve, ir remdamasis tuo, ką mato, daro atitinkamą išvadą. Visai kaip L. A. Devisas. Tik amerikiečių diplomatas, nors ir nesimpatizavęs armėnams ir to neslėpęs, kalbėjo tiesą. Tačiau turkų istorikas mato tik tai, kas pageidautina, ir kalba tik tai, kas naudinga.

Žurnalistas M. Bartakčis, kuris laikosi oficialiojo turkų valdžios požiūrio į armėnų genocidą, į laikraščio „Radikalas“ korespondento klausimą, kiek ištremtų armėnų žuvo, atsakė, kad to neįmanoma pasakyti, nes „ta osmanų archyvų dalis, kuri padėtų atsakyti į šį klausimą, yra uždaryta; niekas nematė tų archyvų“¹⁹².

Beje, visiškai įmanoma, kad turkų archyvuose jau nieko kito ir neliko. Juk turkams

grėsmė atverti savo archyvus jau kybo šešiolika metų. Pakankamai ilgas laikotarpis, kad pagaliau tai būtų pristatyta visuomenei.

2005 m. gegužės pradžioje turkai žengė dar vieną parodomąjį ėjimą – plačiu mastu pasiūlė Armėnijai „pagal Turkijos pavyzdį“ atverti savo archyvus. Į tai Armėnijos užsienio reikalų ministerijos atstovas spaudai atsakė: „Mūsų archyvai seniai atviri kiekvienai šaliai ir bet kokios tautybės tyrinėtojiui. Jais naudojasi daugelis užsienio mokslininkų, bet kol kas į mus nesikreipė nė vienas turkas. Jeigu to norite, prašom, ateikite. Tik noriu dar kartą pasakyti: tiesa seniai visiems aiški, liaukitės pamokslavę, ir visi sėskime atviram pokalbiui“¹⁹³.

GENOCIDO LIKIMAS

„Baisiausiu visų laikų nusikaltimu“ vadintas neseniai vykęs armėnų genocidas. Pasaulyje dar nėra taip buvę, kad per tokį trumpą laiką – beveik per metus – būtų visiškai išžudyta, sunaikinta dviejų milijonų tauta, iki pamatų sugriauta jos civilizacija, sukurta per tūkstantmečius. Tada dar nebuvo termino „genocidas“; tai, kas vyko, buvo vadinama „visišku sunaikinimu“, „tautos išnaikinimu“, „etniniu valymu“, tačiau tai esmės nekeičia, ir įvykių prasmė buvo aiškiai apibrėžiama.

Visiems, išskyrus Turkijos valdančiuosius sluoksnius. Juos domino praktiškasis reikalo aspektas. Tačiau tai netrukdytų retkarčiais nubraukti ašarą. Kad išsklaidytų abejojančiųjų dvejonę ir įtikintų juos, jog istoriškai buvo neišvengiama sunaikinti armėnus, svarbiausi genocido įkvėpėjai 1915 m. balandžio mėn. kalbėjo: „Patikėkite, mus taip pat labai jaudina toks baisus elgesys, bet Centro komitetas nemato kito būdo, jei norime įsitvirtinti visiems laikams“¹⁹⁴.

2005 m. balandžio mėn. turkų istorikas sakė: „Siaubingas įvykis mus labai jaudina, tačiau Turkijos Respublika nėra už jį atsakinga – nei istoriškai, nei protu, nei sąžine“¹⁹⁵.

Jaunaturkių būsimo genocidas „labai jaudino“, bet viršų ėmė būtinybė. Dabar turkų politikus ir istorikus jis taip pat „labai jaudina“, bet su jais nesusijęs.

Argumentas paprastas: „Osmanų imperija ir Turkijos Respublika – skirtingos valstybės“.

„Skirtinga“ reiškia kažką „kitonišką“, bet armėnų genocido atveju jokio kitoniškumo nejaučiama; jaunaturkiai nepripažino, kad vykdo genocidą, respublikonai nemano, kad buvo įvykdytas genocidas.

Nacistinė Vokietija ir pokario Vokietija yra skirtingos valstybės dėl to, kad po karo vokiečiai nepradėjo šalintis savo pirmtakų, o pasmerkė juos, prisiėmė jų nusikaltimų našatą. Tačiau Atatiurkas pasigailėjo nusikaltėlių, sutelkė juos aplink save ir tęsė genocidą. Turkija ir „respublikos laikotarpiu“ sėkmingai vykdė genocido politiką – graikų, kurdų atžvilgiu. Ir pagarbiai lenkė galvą prieš žydus. 1943 m. pradžioje Adolfas Hitleris asmeniškai rūpinosi Talato palaikų perkėlimu iš Berlyno į Stambulą. Jie ilsisi ant šventų kankinių kalvos, kur per ceremonijas jubiliejinių sukakčių progomis dalyvaudavo šalies ir karinių žinybų vadovai, skambėdavo Turkijos valstybinis himnas¹⁹⁶.

Taigi kratytis „atsakomybės“ nevisiškai pridėra, kaip ir pamiršti „sąžinę“. Niekas niekada ir nesakė, kad genocidas – dabartinių turkų rankų darbas. Tačiau siekiantys atsiriboti nuo jaunaturkių respublikonai tampa jų bendrininkais. „Skirtingos“ valstybės susilieja į vieną nepertraukiamą tų pačių moralės nuostatų grandinę.

„Respublikonas“ M. Kemalis nešiojosi skriestuvą, kuriuo matuodavo savo bendražygius – ar jie atitinka tikro turko išmatavimus. O tikras turkas buvo Sinanas – osmanų architektas, XVI a. pastatęs 81 mečetę, 55 mokyklas, 33 rūmus¹⁹⁷. Bet – likimo ironija – M. Kemalis nežinojo, kad Sinanas buvo ne turkas, o armėnas. Savo autobiografijoje Sinanas rašė, kad jis gimė 1490 m. Kesarijoje, iki 1502 m.

mokėsi vienoje krikščioniškų Konstantinopolio mokyklų, 1503 m. perėjo į karinę mokyklą, tapo janičaru – karininku snaiperiu, vėliau statė tiltus ir karinius įtvirtinimus. 1539 m. Sinanas, jau garsus architektas, buvo paskirtas vyriausiuoju rūmų architektu. Kai sultonas Selimas II 1573 m. įsakė armėnus, gyvenančius Kesarijoje, ištremti į Kiprą, Sinanas jam parašė prašymą neištremti jo giminaičių. Tada sultonas pasirašė naują įsakymą – „vyriausiojo rūmų architekto giminaičių pasigailėti ir netremti“¹⁹⁸.

Iškaba ant Karso tvirtovės sienos šiandien skelbia: „Laimingas tas, kuris gimė turku!“¹⁹⁹

„Reikalas tas, kad Turkijos Respublika jau beveik 90 metų užkrėsta nacionalizmu, – aiškina istorikas Sabri Atamanas. – Todėl turkas ir įsiunta, kai kalbama apie genocidą“²⁰⁰.

Klausantis oponentų turkų, susidaro įspūdis, kad jie nelabai įsivaizduoja, apie ką kalbama. Tai jie užsimiršę mėgina užginčyti aukų skaičių, tai mušasi sau į krūtinę – o mūsų netektys! Šios visuomet būna didesnės. Mėgstamiausias jų posakis – kad genocidas – ne genocidas, o tik tragedija ir, beje, abipusė. Ne, turkai ir armėnai mirė skirtingai. Turkų kariai krito nuo priešų kulų, armėnų kariai – nuo savo pulko draugų, vadų, valdžios rankų. Taikūs turkų gyventojai tapdavo naikinimo ir skurdo aukomis, armėnus naikino sava valdžia – metodiškai, žiauriai, tikslingai. Šiame kontekste netinkami bet kokie supriešinimai – „kam daugiau, kam mažiau“. Tai, ką turkų tautai teko paaukoti per Pirmąjį pasaulinį karą – tikrai tragedija, o armėnų tautos žūtis, kad ir kokie būtų skaičiai, – genocidas.

Tačiau negalima nutylėti ir šiandieninių turkų istorikų manipuliavimo genocido skaičiais. Enveras kalbėjo apie 300 tūkst. nužudytųjų, Talatas – apie 500 tūkst. Džemal bėjus 1919 m. kovo mėn. paliaubų dienomis ėmė kalbėti apie 800 tūkst. Vokiečių pasiuntinybės duomenimis 1916 m. rudenį, buvo ištremta 1,5 mln. armėnų, iš kurių 800 tūkst.

ar gal 1 mln. žuvo. J. Lepsijus, išsamiai išanalizavęs turimus duomenis, padarė išvadą, kad žuvusiųjų skaičius turėjo siekti 1,1 mln. Kartu su beveik 300 tūkst. prievarta atverstų į islamą jis skaičiavo, kad armėnų tautos aukų skaičius 1915–1916 m. siekė 1,4 mln. žmonių. Jerevano genocido muziejaus-instituto duomenimis, 1915–1916 m. netekta 1,5 mln. žmonių. Dabar panašios nuomonės laikosi ir daugelis kitų tyrinėtojų. Kokia gi šiuolaikinių turkų istorikų nuomonė? Armėnų tautos netektys, anot jų, svyruoja kaip laikrodžio švytuoklė, bet neviršija 10 tūkst., 50 tūkst., kartais, tarytum darant malonę, šokteli iki 300 tūkst., tačiau iškart grįžta į nulį tašką. Mums jau žinomas J. Halačoglas knygoje „Armėnų tremtis“ įvardijo „tiksliausią“ skaičių: 56 610²⁰¹. Štai nuo armėnų rankų, pasirodo, krito 523 955 turkai. Tai skaičiai, įtartina primenantys Turkijos netektis fronte per Pirmąjį pasaulinį karą. Tuo labiau kad ši informacija suteikiama, kaip pranešama, iš Generalinio štabo archyvo²⁰².

Turkija ne kartą mėgino surasti daiktinių įrodymų apie armėnų „siautėjimą“ dar per patį genocido įkarštį. Dėl to ji net ėmėsi „kostiuminių“ klastočių ir perrenginėjo lavonus: „Po didelio masto armėnų žudynių vyriausybė įsakė savo agentams perrengti armėnus kaip kurdus, uždėti ant galvų turbanus, o paskui atėjo kurdės ir apsupusios lavonus ėmė verkti bei šaukti, kad armėnai nužudė jų vyrus. Visą šią sceną nufotografavo taip, kad vėliau „įrodytų“, jog būtent armėnai užpuolė kurdus ir juos nužudė. Vadinasi, kurdų gentys keršijo, ir vyriausybė čia niekuo dėta“²⁰³.

Pagal oficialius osmanų šaltinius, iki Pirmojo pasaulinio karo Bursos mieste gyveno 46 809 armėnai (44 974 išpažįstantys Bursoje armėnų ganytojišką tikėjimą, 1419 armėnų katalikų ir 416 armėnų protestantų). Tačiau remiantis pirmuoju respublikinės Turkijos surašymu, tik 2 žmonės Bursoje

armėnų kalbą vadino gimtąja. Kas atsitiko likusiesiems, kur jie?²⁰⁴

Karo išvakarėse Osmanų imperijoje iš viso buvo 2,1 mln. armėnų. Tai sudarė daugiau kaip 8 proc. visos imperijos gyventojų. Dabar Turkijoje yra 60 tūkst. armėnų, o tai sudaro vos 0,01 proc. Turkijos Respublikos gyventojų. Vakarų Armėnijoje arba, kaip dabar sakoma, Rytų Anatolijoje, šis skaičius prilygsta 0,00 proc. Ir čia pat svarbos netenka visiškai tikslus nužudytų, prievarta pakeitusių į „geresnę“ tikėjimą, kalbą, vardą ir pavardę, tautybę, išsigelbėjusių kitose šalyse, skaičius.

Turkai, nepaisant visų netekčių per Pirmąjį pasaulinį karą tiek fronte, tiek užfrontėje, nepatyrė etninio valymo. Jie liko kur gyvenę ir 90 metų toliau plėtojo savo kultūrą, istoriją, užpildė ir tas nišas, kurios priklausė armėnams, graikams, asirams. Tačiau armėnų jų tėvynėje neliko. Stambulo bendruomenė – tik skeveldra, padidinta Abdiulchamido užmačių kopija: „paliksiu tik vieną armėną – muziejaus eksponatą“. Tie, kuriems pavyko išsigelbėti nuo turkų neapykantos, leidosi bastytis po pasaulį, jiems nuolat gresia asimiliavimosi pavojus. Tūkstantmečiai, romėnų ir persų, arabų ir mongolų, seldžiukų ir net pačių osmanų žygiai negalėjo išrauti armėnų iš savo tėvynės. Tai padarė jaunaturkiai per istoriškai labai trumpą laikotarpį – 1915–1916 m. Tai ir yra genocidas.

Beje, kalbėdami apie tėvynę, mes suklydome. Turkija nelaiko Armėnijos armėnų tėvynę. Jų nuomone, „Armėnija“ – tik geografinis pavadinimas, ir tai nepagrįstai primestas europiečių. Todėl šią „neteisybę“ jie stengėsi ištaisyti jau pirmosiomis genocido dienomis. 1914 m. bendras kulto pastatų skaičius Osmanų imperijos ir Vakarų Armėnijos teritorijoje sudarė 2549 (210 vienuolynų, 700 soborų, 1639 parapiinės bažnyčios). UNESCO 1974 m. duomenimis, iš 913 pastatų, išlikusių po genocido, 464 vi-

siškai išnyko, 197 reikėjo atstatyti iš naujo. Dėl tikslingo naikinimo nuo žemės paviršiaus buvo nušluota daugelis ankstyvosios krikščionybės architektūros šedevrų. Daugelis soborų ir bažnyčių paverstos mečetėmis, aptvarais galvijams²⁰⁵. Keista, bet būtent Sovietų Sąjunga primygtinai reikalavo, kad į Genocido konvenciją būtų įtrauktas straipsnis apie kultūrinį genocidą. Nepavyko. Juk UNESCO nuomonė Turkijai visiškai nieko nereikia. Nesvarbu, ką šiandien kalba ir rašo „piktavaliai“, Turkija žino, kad svarbiausia – įtikinti pasaulį, ir galiausiai viskas susitvarkys.

Dabar nuo Apaštalo bažnyčios Karsoje kupolo nuimtas kryžius ir pakeistas pusmėnuliu. Kryžius nuo durų nugremžtas. Srities muziejus, kaip praneša nesenas liudytojas, panašus į armėnų archeologinį muziejų, skirtumas tik tas, kad čia taip pat nugremžti kryžiai²⁰⁶.

Turkų žurnalistė, neseniai apsilankiusi Ani – X a. Armėnijos sostinės – griuvėsiuose, kurie šiuo metu yra apgailėtinos būklės, pasipiktinusi rašė, kad, vietos gyventojų žodžiais tariant, šeštajame dešimtmetyje valdžia įtikinėjo juos sugriauti šiuos pastatus²⁰⁷.

Greta kultūrinio vyksta ir istorinis genocidas. Kažkada Atatiurkas jam asmeniškai vadovavo. Pagal jo nuostatas ir „mokslinius“ argumentus buvo rašoma nauja Turkijos istorija. Ši istorija, anot taiklios turkų žurnalistės pastabos, „vaikams tapo herojine epopeja“²⁰⁸, kurioje pagal žanro pobūdį armėnams ir kitų tautybių atstovams teko piktadarių vaidmuo.

Siekdami nepalikti nieko armėniško, turkai visoje šalyje nuo žemės paviršiaus šluote nušlavė armėnų kapines. Dažnai tai būdavo daroma vos ištrėmus armėnus, o ko nespėjo jaunaturkiai, buvo baigta respublikos laikotarpiu²⁰⁹. Kokia tokio barbariško elgesio prasmė? Viskas labai paprasta; ten, kur niekada nebuvo armėnų, negali būti ir jų kapinių.

Regis, absurdiška savo nuožiūra koreguoti lotyniškus augalų ir gyvūnų pavadinimus, bet ne Turkijoje. 2005 m. kovo 5 d. turkų spauda mirgėjo pranešimais apie Aplinkos ir miškų ministerijos iniciatyvą. Vadovaudamasi tuo, kad kai kurie pavadinimai kenkia Turkijos vienybei, ministerija pervardijo visus pavadinimus, susijusius su žodžiais „Armėnija, armėniškas, Kurdistanas“. Taip rudoji lapė *Vulpes vulpes Kurdistanika* buvo pervadinta paprasčiausiai *Vulpes vulpes*, kalnų avinas *Ovis Armeniana* – *Ovis Orient Anatolicus*. Šiam pervadinimui taip pat pateiktas mokslinis paaiškinimas: „Mokslininkai, tyrinėję Turkijos augaliją bei gyvūniją ir pavadindami gyvūnijos bei augalijos atstovus, deja, vadovavosi įvairiais prietarais“. Vienas iš ministerijos vadovų – Mustafa Ealinkiličas – kalba konkrečiau: „Turkija tapo įvairių žaidimų taikiniu. Šie pavadinimai buvo sugalvoti tam, kad susidarytų įspūdis, jog šiuose kraštuose gyveno kurdai ir armėnai. Savo iniciatyva mes užkertame kelią tokiems mėginimams. Mūsų mokslininkai aplankė vietas, atliko visus reikiamus tyrinėjimus“. Vadinasi, turkų mokslininkų tyrinėjimai paskatino padaryti išvadą, kad rudoji lapė niekaip nesusijusi su kurdais, o kalnų avinas – su armėnais; ir vienas, ir kitas nuo galvos iki kojų yra visiškai turkiški. Ministras Osmanas Bebe taip pat kalbėjo iš esmės: „Niekas neprivers mūsų priimti vilko avies kailiu“. Ministras pabrėžė, kad armėniškų ir kurdiškų pavadinimų vartojimas užsienio šaltiniuose yra rezultatas programos, kurios tikslas – sugriauti Turkijos vienybę²¹⁰. Mums tik belieka apgailestauti, kad turkų spauda nepranešė, kaip dabar vadinasi visų mėgstamas *Prunus armeniaca* – abrikosas.

Siekdama patekti į Europos Sąjungą, šiandien Turkija sutinka kalbėtis su Armėnija. Tačiau net ir šiame sutarime galima akiivaizdžiai pajusti nelabai slepiamą diktatą, nedviprasmių rezultato, kurio tikimasi, suflejavimą – kad Armėnija atsisakytų reikalavi-

mų pripažinti genocidą. Kur kas gausesnės Armėnijos diasporos Turkija nepripažįsta. Akivaizdžiai manoma, kad yra priemonių Armėnijai paveikti, tačiau kokiais valdymo svertais galima sutvarkyti sočius ir nepriklausomus JAV arba Prancūzijos armėnus? Vadinasi, diasporai – toms genocido aukoms ir jų palikuonims, kuriems nusišypsojo laimė nebūti nužudytiems, o tik išvarytiems, – genocido autorius skiria pašalinio stebėtojo vaidmenį.

Kovo 29 d. laikraštis „Milliyet“ išplatino valstybės archyvų vyriausiojo direktoriaus J. Sarnos pareiškimą: „Per 15 metų buvo peržiūrėta 1 mln. dokumentų ir nerasta nė vieno, liudijančio apie genocidą“. Priešingai, yra faktų, įrodančių, kad „trėmimo imtasi siekiant sukliudyti armėnams suskilti ir neleisti jiems bendradarbiauti su rusais“²¹¹.

Kaip matome, nieko nauja. Jau rašėme, kad kartais tekdavo sukilti: „Vano rajone mačiau tai, ką neblogai būtų pamatyti tiems, kurie mano, jog armėnai kelia netvarką, – liudijo vokiečių pastorius Fišeris. – Į našlaičių prieglaudą atvyko mergaičių grupė. Jas už rankų pakabino ant medžių ir ėmė dirti galvos odą. Sunkiai galima įsivaizduoti tų nelaimingųjų būklę. Vienos pas mus atėjusios moters vaiką sukapojo į gabalus ir sugrūdo jai į burną [...]. Ant medžio kabėjo kažkas tamsaus... Tai buvo žmogus, nuo kurio buvo visiškai nudirta oda“²¹².

Arminas Vegneris neužginčijo turkų argumentų, kad armėnų kareiviai rusų fronte perbėgdavo į priešo pusę. „Panašūs dalykai, – rašė jis, – vykdavo Vidurio Europos valstybėse lenkų ir čekų pulkuose, tačiau mums nė į galvą neatėjo bausti nekaltųjų ir, tarkime, visus lenkus, gyvenančius Vokietijoje, išmesti į Baltijos jūrą arba visus Austrijos čekus pasmerkti mirčiai nuo šalčio Austrijos aukštikalnių perėjose ir Tiolio Alpių ledynuose“²¹³.

Kaip paaiškinti tremtį iš Vakarų Anadolijos, kur gyveno labai mažai armėnų? Vienoje užšifruotoje telegramoje, kuri 1915 m.

rugsėjo 11 d. buvo atsiųsta į Vidaus reikalų ministeriją, pranešama, kad iš 63 605 armėnų Jozgato apygardoje (kuri buvo labai toli nuo rusų fronto) sunaikinta 61 tūkst. Pačiame mieste iš 1600 armėnų mirties išvengė 88. Taigi sunaikinta 95 proc. gyventojų, kuriems ir labai norėdamas negalėjai pateikti nė vieno turkų kaltinimo²¹⁴.

Pagaliau net neverta priminti, kad buvo tremiami senukai, vaikai ir moterys. Kodėl net tada, kai jų sūnūs, vyrai ir tėvai buvo galutinai „nukenksminti“, šie silpni ir nekalti žmonės nebuvo palikti ramybėje: senukams neleista likusį amžių nugyventi gimtojoje žemėje, moterims – auginti našlaičiais tapusius vaikus, vaikams – užaugti.

Anaiptol nemanome, kad jaunaturkiai buvo sadistai iš prigimties. Taigi vėl grįžtame prie pirminio klausimo – kam jaunaturkiams reikėjo genocido? Tam, kad užaugę vaikai neatkurtų savo tautos. Todėl reikėjo armėnų tautos medį išrauti su šaknimis. Tai ir buvo padaryta.

Nacizmas ir pantiurkizmas turi daug bendro, mano K. Volkeris, abi ideologijos nutolsta nuo įprastos religijos ir grįžta į legendinius pagonybės laikus, kad pateisintų tokius veiksmus, kurie net ir pagonis priverstų krūptelti. Abi ideologijos iškelia mintį dėl viešpataujančios rasės ir griebiamasi teroro prieš tuos, kurie tai rasei nepriklauso²¹⁵.

1939 m. rugpjūčio 22 d., prieš užpuolant Lenkiją, A. Hitleris kalbėjo karinių dalinių vadams: „[...] aš įsakiau savo rinktinėms SS daliniams negailestingai, šaltakraujiškai naikinti lenkų kilmės vyrus, moteris ir vaikus. Tik taip galime užkariauti mums reikalingą gyvenamąją erdvę. – Ir, norėdamas juos padrašinti, pridūrė: – Kas šiandien prisimena apie armėnų išnaikinimą?“²¹⁶

Jaunaturkiams taip pat reikėjo „gyvenamosios erdvės“. Jie siekė užkirsti kelią „armėnų tautos atsiskyrimui, kuris laikui bėgant buvo neišvengiamas“, nes tai taptų jų „turkų programos“ antkapio. Todėl reikėjo sunaikinti armėnus.

Štai skaudi tiesa apie armėnų genocidą.

Nuorodos

¹ J. Marquart, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*. Berlin-Schöneberg, 1919, S. 45.

² A. Ogandžanjanas, *1915 m. Nenuginčijami liudijimai (austrų dokumentai apie armėnų genocidą)*, Jerevanas, 1997, p. 26. Originalo kalba – Viena, 1989*.

³ J. Lepsius, *Armenian und Europa*, S. 19.

⁴ A. Ogandžanjanas, op. cit., p. 27.

⁵ J. Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, London, 1896, p. 515–516.

⁶ E. Dilonas, *Padėtis turkų Armėnijoje*, Jerevanas, 1997, p. 7.

⁷ „Армянский вопрос“, *Энциклопедия*, Ереван: главная редакция армянской энциклопедии, 1991, с. 38.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ A. Ogandžanjanas, op. cit., p. 27.

¹¹ Ibid., p. 32.

¹² Von der Goltz. *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 1929, S. 314.

¹³ „Turkey: A Past and a Future“, *The Round Table*, June 1917, London, p. 15–18, 27–28.

¹⁴ S. A. Lenczovsky, *Pan-Turkish and Islam in Russia*, Cambridge, Massachusetts, 1960.

¹⁵ А. С. Тверитинова, *Младотурки и пантиуркизм. Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР*, т. 22, Москва, 1956.

¹⁶ Chr. Walker, *Armenia. The Survival of Nation*, N. Y., 1980, p. 190.

¹⁷ *Studentų metraštis*, Beirutas, 1937.

¹⁸ E. F. Benson, *Grescent and Iron Cross*, Edinburgh University Press, London, No. 4, 1918.

¹⁹ A. Ogandžanjanas, op. cit., p. 45.

²⁰ S. Sapach Huljanas, *Atsakingieji. Įžvalgos*, 1916, p. 303.

* Čia ir toliau lietuvių kalba nurodyti šaltiniai išleisti armėnų kalba.

- ²¹ *British Documents on the Originals of the War, 1898–1914*. Edited by G. P. Gooch and H. Temperley, vol. IX, part I, S. 208–209.
- ²² Ibid., p. 207.
- ²³ J. Lepsius, *Slaptoji ataskaita: armėnų tautos žudynės*, Jerevanas, 2003, p. 155.
- ²⁴ S. Sapach Huljanas, *Mažosios Armėnijos prisiiminimai*, pirma dalis, 1911 m. gegužės 10–rugpjūčio 1 d., Čikaga, 1917, p. 347.
- ²⁵ Dž. Kirakosjanas, *Jaunaturkiai istorijos teisme*, Jerevanas, 1983, t. 2, p. 11–12.
- ²⁶ J. Lepsius, op. cit., p. 124.
- ²⁷ Ibid., p. 160.
- ²⁸ Mevlan zadė Rifatas, *Tamsieji osmanų revoliucijos aspektai ir Itihado planai išnaikinti armėnus*, Jerevanas, KPG, 1990, p. 112. Originalo kalba – Alepas, 1929, arabų rašmenimis.
- ²⁹ Walker Chr, *Armenia. The Survival of a Nation*, N. Y., 1980.
- ³⁰ *Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов и материалов*, Ереван, 1982, с. 277.
- ³¹ Ibid., с. 277–278.
- ³² A. Ogandzanjanas, op. cit., p. 88.
- ³³ Y. Halaçoğlu, *Ermeni tehçiri...*, Ankara, 2004, S. 58.
- ³⁴ J. Lepsius, op. cit., p. 82.
- ³⁵ Y. Halaçoğlu, op. cit., S. 2.
- ³⁶ J. Lepsius, op. cit., p. 111.
- ³⁷ Wien HHSTA PA XL 272 Konstantinopel, 18, Janner 1915, Nr. 38.
- ³⁸ J. Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Leipzig, 1928, S. 160.
- ³⁹ Mevlan zadė Rifatas, op. cit., p. 98.
- ⁴⁰ A. Ogandzanjanas, op. cit., p. 117.
- ⁴¹ J. Lepsius, op. cit., p. 127.
- ⁴² Ibid., p. 128.
- ⁴³ „Армянский вопрос“, с. 89.
- ⁴⁴ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 285–286.
- ⁴⁵ J. Lepsius, op. cit., p. 157.
- ⁴⁶ A. Refikas, *Du komitetai – du nusikaltimai*, Jerevanas, 1997, p. 44.
- ⁴⁷ J. Lepsius, op. cit., p. 158.
- ⁴⁸ „Армянский вопрос“, с. 90.
- ⁴⁹ Mevlan zadė Rifatas, op. cit., p. 89.
- ⁵⁰ H. Morgentau, *Pasiuntinio Morgentau prisiiminimai ir armėnų išnaikinimo paslaptys*, Konstantinopolis, „Arzumanas“, 1919, p. 149. Originalas – Henri Morengtau, *Ambassador Morengtau story*, Garden-city, New York, 1918.
- ⁵¹ J. Lepsius, op. cit., p. 71.
- ⁵² Ibid., p. 71.
- ⁵³ J. Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes*, Potsdam, 1919.
- ⁵⁴ V. Gustas, *Armėnų genocidas. Seniausios pasaulio tautos istorija*, Jerevanas, 2002, p. 216. Originalo kalba – W. Gust, *Der völkermord an den Armeniern (Die tragödie des ältesten christenvolkes der Welt)*, Carl Hanser Verlag, München–Wien, 1993.
- ⁵⁵ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 316.
- ⁵⁶ Ibid., с. 419.
- ⁵⁷ Ibid., с. 404.
- ⁵⁸ Ibid., с. 353.
- ⁵⁹ Ibid., с. 402.
- ⁶⁰ Ibid., с. 282–284.
- ⁶¹ *Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов и материалов*, второе дополненное издание, Ереван, 1988, с. 601–602.
- ⁶² J. Lepsius, op. cit., p. 136.
- ⁶³ Ibid.
- ⁶⁴ Ibid., p. 10.
- ⁶⁵ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 334.
- ⁶⁶ J. Lepsius, op. cit., p. 80.
- ⁶⁷ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 345–346.
- ⁶⁸ Ibid., с. 346–347.
- ⁶⁹ Ibid., с. 335.
- ⁷⁰ „Армянский вопрос“, с. 340.
- ⁷¹ J. Lepsius, op. cit., с. 144–145.
- ⁷² „Армянский вопрос“, с. 321.
- ⁷³ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 499.
- ⁷⁴ J. Lepsius, op. cit., p. 144.
- ⁷⁵ *Геноцид армян перед судом. Судебный процесс Талаат-паши (стенографический отчет)*, Москва, 1992, с. 247.
- ⁷⁶ G. Fiurbiucheris, *Armėnija, 1915 (Turkijos kultūringos tautos sunaikinimas)*, Jerevanas, 1991. Originalo kalba – 1930, antras leidimas 1987, *Schriftenreihe des Andre Deutschland*, Bremen.
- ⁷⁷ A. Ogandzanjanas, op. cit., p. 100.
- ⁷⁸ Y. Halaçoğlu, op. cit., S. 94.
- ⁷⁹ L. A. Devis, *Žudynių provincija*, Jerevanas, 2001, p. 277.
- ⁸⁰ *New York Times*, 1917, November.
- ⁸¹ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 456.
- ⁸² *Геноцид армян перед судом*, с. 247.
- ⁸³ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 378.
- ⁸⁴ Ibid., с. 435.
- ⁸⁵ *Геноцид армян перед судом*, с. 224.
- ⁸⁶ *New York Times*, 1917, November.
- ⁸⁷ Ibid.
- ⁸⁸ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 453.
- ⁸⁹ Ibid., с. 319–320.

- ⁹⁰ Ibid., c. 323.
- ⁹¹ „Армянский вопрос“, c. 170.
- ⁹² *Геноцид армян в Османской империи*, c. 323.
- ⁹³ *Геноцид армян перед судом*, c. 246.
- ⁹⁴ *Геноцид армян в Османской империи*, c. 450.
- ⁹⁵ L. A. Devis, op. cit., p. 285.
- ⁹⁶ H. Morgentau, op. cit., p. 256.
- ⁹⁷ A. Ogandzanjanas, op. cit., p. 96.
- ⁹⁸ G. Fiurbiucheris, op. cit.
- ⁹⁹ Ibid.
- ¹⁰⁰ A. Ogandzanjanas, op. cit., p. 111.
- ¹⁰¹ Ibid., p. 112.
- ¹⁰² *Геноцид армян в Османской империи*, c. 328.
- ¹⁰³ *Haratch*, Paris, 2005 04 12.
- ¹⁰⁴ V. Gustas, op. cit., p. 224.
- ¹⁰⁵ *Геноцид армян в Османской империи*, c. 325.
- ¹⁰⁶ Ibid., c. 326–328.
- ¹⁰⁷ Ibid., c. 477.
- ¹⁰⁸ Ibid., c. 478.
- ¹⁰⁹ Ibid., c. 480.
- ¹¹⁰ Ibid., c. 478–479.
- ¹¹¹ Ibid., c. 479.
- ¹¹² Ibid., c. 480–481.
- ¹¹³ Ibid., c. 482.
- ¹¹⁴ Ibid., c. 483.
- ¹¹⁵ Ibid., c. 484.
- ¹¹⁶ Ibid., c. 486.
- ¹¹⁷ Ibid., c. 486–487.
- ¹¹⁸ „Армянский вопрос“, c. 211.
- ¹¹⁹ Ibid.
- ¹²⁰ A. Ogandzanjanas, op. cit., p. 122.
- ¹²¹ Wien, HHSTA PA XII 209 Brusa, 27 August 1915, Nr. 70/P. B.
- ¹²² V. Gustas, op. cit., p. 43.
- ¹²³ I. Ternon, *Nebaudžiamumas, kerštas ir neigimas, armėnų genocidas tarptautinėse institucijose*, Jerevanas: Armėnų genocido muziejus-institutas, 2003, p. 25.
- ¹²⁴ *Геноцид армян в Османской империи*, c. 403.
- ¹²⁵ A. Ogandzanjanas, op. cit., p. 101.
- ¹²⁶ V. Gustas, op. cit., p. 230.
- ¹²⁷ Ibid.
- ¹²⁸ G. Fiurbiucheris, op. cit., p. 71.
- ¹²⁹ H. Morgentau, op. cit., p. 282.
- ¹³⁰ Wien, HHSTA PA XI 275, Kjnst., 27 Februar 1917, Nr. 47.
- ¹³¹ *Armėnų tautos netektys dėl genocido*, Jerevanas, 1999, p. 10–13.
- ¹³² J. Lepsius, op. cit., p. 173.
- ¹³³ A. Ogandzanjanas, op. cit., p. 111.
- ¹³⁴ *Геноцид армян перед судом*, c. 254.
- ¹³⁵ Kressenstein, *Mit den Turken*, S. 135.
- ¹³⁶ A. Ogandzanjanas, op. cit., p. 114.
- ¹³⁷ J. Lepsius, op. cit., p. 174.
- ¹³⁸ *Геноцид армян в Османской империи*, c. 428–430.
- ¹³⁹ J. Lepsius, op. cit., p. 175.
- ¹⁴⁰ Ibid., p. 174.
- ¹⁴¹ Ibid.
- ¹⁴² Ibid., p. 176.
- ¹⁴³ *Hurriyet*, Stambul, 2005 04 05.
- ¹⁴⁴ *Haratch*, Paris, 2005 03 25.
- ¹⁴⁵ I. Ternon, op. cit., p. 18.
- ¹⁴⁶ V. Gustas, op. cit., p. 221–222.
- ¹⁴⁷ Ibid., p. 221.
- ¹⁴⁸ I. Ternon, op. cit., p. 23.
- ¹⁴⁹ *Armėnų genocidas pagal jaunaturkių teismo dokumentus*, Jerevanas, 1988, p. 38.
- ¹⁵⁰ Ibid., p. 40.
- ¹⁵¹ Ibid., p. 42.
- ¹⁵² Ibid.
- ¹⁵³ Ibid., p. 43.
- ¹⁵⁴ Ibid., p. 44.
- ¹⁵⁵ Ibid., p. 109–111.
- ¹⁵⁶ *Геноцид армян перед судом*, c. 241–242.
- ¹⁵⁷ M. Housepian, *Smirna 1922. The Destruction of the City*, London, 1972, S. 84.
- ¹⁵⁸ V. Gustas, op. cit., p. 261.
- ¹⁵⁹ Ibid., p. 267–268.
- ¹⁶⁰ Mevlan zadė Rifatas, op. cit., p. 122.
- ¹⁶¹ *Mond*, priedas „Diplomatik“, Paris, 2004, rugpjūtis–rugsėjis.
- ¹⁶² Ibid.
- ¹⁶³ V. Gustas, op. cit., p. 267.
- ¹⁶⁴ *Mond*, Paris, 2004, rugpjūtis–rugsėjis.
- ¹⁶⁵ *Геноцид армян в Османской империи*, c. 475.
- ¹⁶⁶ Дж. Киракосян, *Младотурки перед судом истории*, Ереван, 1986, c. 298.
- ¹⁶⁷ Дж. Гуайта, *1700 лет верности (История Армении и ее церкви)*, Москва: FAM, 2002, c. 243.
- ¹⁶⁸ V. Gustas, op. cit., p. 267.
- ¹⁶⁹ *Akos*, Stambul, 2004 06 18.
- ¹⁷⁰ Ibid.
- ¹⁷¹ Mevlan zadė Rifatas, op. cit., p. 169.
- ¹⁷² *Akos*, Stambul, 2004 06 18.
- ¹⁷³ V. Gustas, op. cit., p. 268.
- ¹⁷⁴ Ibid.
- ¹⁷⁵ *Radikal*, Stambul, 2005 06 06.
- ¹⁷⁶ Ibid., 2005 05 23.
- ¹⁷⁷ *Armėnų genocidas pagal jaunaturkių teismo dokumentus*, p. 39–40.
- ¹⁷⁸ *Haratch*, Paris, 2005 05 11.

- ¹⁷⁹ D. R. Robinson, *The first Turkish Republic: A Case Study in National Development*, Cambridge, Massachusetts, 1969, p. 19.
- ¹⁸⁰ V. Gustas, op. cit., p. 269.
- ¹⁸¹ L. A. Devis, op. cit., p. 285.
- ¹⁸² Y. Halaçoglu, op. cit., S. 94.
- ¹⁸³ *Armėnu genocidas pagal jaunaturkių teismo dokumentus*, p. 39.
- ¹⁸⁴ *Akos*, Stambul, 2004 06 11.
- ¹⁸⁵ I. Ternon, op. cit., p. 27.
- ¹⁸⁶ *Akos*, Stambul, 2004 06 18.
- ¹⁸⁷ Ibid.
- ¹⁸⁸ Ibid.
- ¹⁸⁹ Ibid.
- ¹⁹⁰ *Haratch*, Paris, 2004 10 27.
- ¹⁹¹ V. Gustas, op. cit., p. 252.
- ¹⁹² *Radikal*, Stambul, 2005 06 06.
- ¹⁹³ *Haratch*, Paris, 2005 05 03.
- ¹⁹⁴ V. Gustas, op. cit., p. 216.
- ¹⁹⁵ *Haratch*, Paris, 2005 04 12.
- ¹⁹⁶ *Azparez*, Los Angeles, 1983 12 12. Iš laikraščio „Etion Ahronat“, Izraelis.
- ¹⁹⁷ V. Gustas, op. cit., p. 262.
- ¹⁹⁸ „Sinanas“, *Mažoji armėnų enciklopedija*, Jerevanas, 2003, t. 3, p. 439.
- ¹⁹⁹ *Haratch*, Paris, 2005 04 06.
- ²⁰⁰ Ibid.
- ²⁰¹ Y. Halaçoglu, op. cit., S. 98.
- ²⁰² *Haratch*, Paris, 2005 04 20.
- ²⁰³ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 406.
- ²⁰⁴ *Radikal*, Stambul, 2005 04 14.
- ²⁰⁵ „Армянский вопрос“, с. 240.
- ²⁰⁶ *Haratch*, Paris, 2005 04 06.
- ²⁰⁷ Ibid., 2005 05 18.
- ²⁰⁸ *Radikal*, Stambul, 2005 05 23.
- ²⁰⁹ Ibid.
- ²¹⁰ *Huriyet*, Stambul, 2005 03 05.
- ²¹¹ *Milliyet*, Stambul, 2005 03 29.
- ²¹² Deutsches Zentralarchiv, Historische Abteilung 11, Merseburg, Repositur 89, 2.2.1. Königlichs Geheimes Zivilkabinett, Akten – Nr. 13340, B1 192.
- ²¹³ *Геноцид армян перед судом*, с. 17.
- ²¹⁴ V. Gustas, op. cit., p. 224.
- ²¹⁵ Chr. Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, N. Y., 1980, S. 191.
- ²¹⁶ Cit. iš: *Акты германской внешней политики 1919–1945 г.*, серия Д, VII, N. 193, с. 171, прим. 1.

Gauta 2005 07 20
Lietuvos armėnų bendrija,
Raugyklos g. 25, Vilnius

Vahagn Grigorian

THE ARMENIAN GENOCIDE. UNPUNISHED CRIMES

Summary

The Armenian genocide in 1915 was implemented due to the Turkey's genocidal policy of Turkey towards the non-Muslim nations. As early as in 1894–1896, over 300,000 thousand Armenians people shot by the order of the sultan Abdul Gamid. Nearly the same number of people were forced to accept Islam or found asylum in Persia and in East Armenia. The deserted lands were settled by Muslims.

The party of Young Turks *Ittihad ve Terakki* (Unity and Progress), having organised the state takeover in 1908 and having seized power, replaced the pan-Islamism of the sultans by pan-Turanism. However, the Armenian nation, which for three thousand years had been living on the territory between the Turks and their eastern brothers, was an obstacle to realising the “high ideal of Turanism”. In October 1914, during the sitting of the Cabinet of the Minister of the Interior, Talaat established a special organ, the Implementation Committee of the Three (Nazim, Beahetdin, Shakir, Shyukri) which was assigned the task of persecuting the Armenian nation. Leaders of the Young Turks considered that the war provided a convenient opportunity to implement such a policy. They organised special troops, the *Teshkilati-i maksuse*

(Special organisation), made up mostly of criminals released from prisons.

The slaughter in the territories began as early as the spring of 1915. Tens of thousands Armenians were killed in the vilayets of Erzerum and Van. The mass terror prevailed in Bitlis, Sasun, Musha, Diarbekire. Simultaneously, the soldiers and officers of Armenian nationality who were serving in the Turkish army, were disarmed and shifted to the labour battalions, which were later destroyed.

On 24 May 1915 the governments of England, France and Russia announced a joint declaration which stated that “considering these recent crimes perpetrated against humanity and civilisation, the governments of Russia, France and England united present a public manifestation to the Porte that they place personal responsibility for these crimes on all members of the Turkish authorities, and also on those local representatives who may appear to have supported similar slaughter”.

Within three days of this Declaration, on 27 May, Turkey adopted a law on deportation; during the summer, they expelled to the Arabian deserts all Armenian inhabitants who had survived from West Armenia, Kilikia, and also from the central terri-

tories of Turkey. The deportation was deliberately carried out in conditions under which only 10 to 25 percent of the deported would reach their "new settlements". Most would be killed in the deserts before arrival.

After the capitulation of Turkey, beginning on 24 May 1915, the Allies, referring to their previous notification, brought charges against those who allegedly organized and carried out the extermination of the Armenian people. On 19 July 1919 the Supreme Military Court sentenced Talaat, Enver, Dzhemal and Nazim to death (in absentia).

At this moment the process of democratization in Turkey was suspended, and the remaining accused, more than a hundred people, were soon released. Then, on 3 January 1921 the government of Mustafa Kemal Atatürk established its own Supreme Military Court which cancelled the rulings of the previous Supreme Military Court on the "so-called crimes". Thus, many organizers and participants of the genocide of the Armenian nation became national heroes, later achieving brilliant political careers in the Republic of Turkey. It was that during the regime of Atatürk that Turkism completely triumphed in all spheres of life to the present day..

As a result of the genocide, of about 2,100,000 Armenians who had been living in the Ottoman Turkey until the outbreak of the First World War, only about 500,000 managed to escape by fleeing to other countries. Over one million were killed, the rest, mostly children and young women, were forced to embrace Islam and Turkism. The main lands of the Armenians, where the Armenian civilization had been evolving for thousands of years, were not only deserted by the Armenians, but they were razed; their churches and monasteries destroyed, and other buildings levelled to the ground by bulldozers.

In order to conceal the intentional and organized character of the crime, the archives of the central committees of the parties *Unity and Progress*, *Special organisation* and those documents of the Ministry of the Interior and War Department which directly or implicitly pointed to the criminal activities of the leaders of the *Ittihad* and the government were liquidated after the autumn of 1918. Nevertheless, the newspaper reports of the Constantinople trials, as well as numerous documents from the archives of Germany, Austria, the United States, Great Britain, Russia, and other countries give unambiguous evidence that the activities of the Young Turks in relation to the Armenian people fully corresponded to what according to the *Convention On Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, adopted by the General Assembly of the UN on 9 December 1948, can be called genocide. This fact was recently recognised by the European Parliament and many countries of the world. However, Official Turkey's confrontation with the truth continues; it still refuses to admit that it perpetrated genocide during the First World War.

The truth is that, as has been noted before, Nazism and pan-Turkism have many things in common – both ideologies contain the prevailing idea about the superior race, employing terror against those who do not belong to this race.

Hitler intended "to annihilate unmercifully all men, women and children of Polish origin" in order to occupy "the necessary living space". The Young Turks also were in need of "living space". For Turkey this meant land only for the Turks, on behalf of the Great Turan. Thus, in order to prevent "the inevitable separation of the Armenians in the natural run of the history", what would have become "a tombstone on the Turanian programme" they initiated extermination of the Armenian people.

Karikatūra laikraštyje „Tēvija“¹ 1941–1945 m.: kai kurie šaltinių mokslo kritikos klausimai

Dabartiniam Latvijos istorijos mokslui būdingas atsainus požiūris į istorijos šaltinių tyrimus. Vienas mažiausiai tyrinėtų Latvijos istorijos šaltinių mokslo klausimų – karikatūros, įvairiu laiku spausdintos periodiniuose leidiniuose. Šią spragą iš dalies galima užpildyti tyrinėjant karikatūras, išspausdintas periodinėje spaudoje, kuri ėjo Latvijoje nacių okupacijos laikotarpiu.

XX amžiaus Latvijos istorija traukia ne tik profesionalių istorikų, bet ir politikų, taip pat masinės informacijos priemonių dėmesį. Istorija iš dalies naudojama kaip priemonė manipuliuoti masių sąmone. Svarbiausia istoriografijos tema ilgai buvo Latvijos nacių okupacijos laikotarpis. Praėjusio amžiaus paskutiniojo dešimtmečio politinės permainos paskatino domėtis klausimais, kurie tarsi jau buvo ištyrinėti, o į mokslo apyvartą įtraukus anksčiau nenaudotus šaltinius atsirado būtinybė taikyti interdisciplininius istorinio tyrimo metodus.

Ypatingas istorijos šaltinis yra totalitarnių režimų laikotarpio periodinė spauda. Viena vertus, ją galima nagrinėti kaip individo, visuomenės ir valdžios santykių barometrą. Antra vertus, periodika vargu ar gali būti patikimas istorijos faktų šaltinis, nes dėl totalitarinės cenzūros joje yra nedaug tikrų žinių. Todėl remtis ja kaip dokumentiniu šaltiniu praeičiai atkurti nėra visiškai pagrįsta².

Prieš pradėdant šaltinių mokslo tyrimą būtina atlikti visos laikraštyje „Tēvija“ pa-

skelbtos medžiagos statistinę analizę³. Paskui statistinės analizės rezultatus reikia apibendrinti. Tai padarius bus aišku, ar karikatūros yra vertingos kaip istorijos šaltinis. Tokį tyrimą atlikti tikslinga ne tik dėl to, kad Latvijos istorikai nedažnai naudojami šiuo šaltiniu, bet ir dėl to, kad tai padės geriau suprasti politinės karikatūros vaidmenį propagandos sistemoje. Visa tai atlikus bus galima susidaryti išsamų vaizdą apie nacistinės propagandos Latvijos periodinėje spaudoje ypatybes, taip pat išryškės metodai, kaip buvo manipuliuojama masių sąmone.

Naciams okupuotoje Latvijos teritorijoje įvedus „naująją tvarką“, okupacinės valdžios įstaigoms buvo strategiškai svarbu panaudoti teigiamą gyventojų požiūrį į naująją valdžią⁴, nes tai padėtų sukurti palankią vidaus politikos atmosferą, sumažintų priešišumą ir pasipriešinimą vokiečių armijos užnugaryje. Tai ir tapo viena svarbiausių užduočių periodiniams leidiniams okupacijos laikotarpiu.

Okupuotų teritorijų politinėje propagandoje buvo naudojami Trečiajame reiche approbuoti metodai, pritaikyti vietos sąlygoms. Visiškai pagal „karo meto meno“⁵ nuostatas propagandininkų akiratyje buvo ne tik politinis, bet ir asmeninis žmogaus gyvenimas, nes skelbta, kad nacija yra svarbiau už individą. Ypatingas vaidmuo propagandoje teko „tikram pozityviam vokiškam humorui“⁶, taip pat Trečiojo reicho kareiviui, simbolizuojančiam kovą su „tamsiosiomis jėgomis“. Toje kovoje kiekvienam buvo skirtas vaidmuo:

vokiečių kareivis su ginklu rankose kaunasi dėl Naujosios Europos, o okupuotų teritorijų gyventojai visomis jėgomis jam padeda. Apskritai propagandos uždavinys buvo ne tik parodyti nacionalsocializmo ideologų socialinių-politinių teorijų pranašumą, bet ir visus tuo įtikinti.

Nacių okupuotoje Latvijoje svarbiausias politinės propagandos metodas buvo sukurti ir panaudoti priešo įvaizdį. „Baisiųjų metų“⁷ aprašymas ir perdėtas Latvijos istorijos faktų interpretavimas, pabrėžiant kruvinojo teroro bei sąmokso prieš latvių tautą temas, tapo pagrindiniais propagandos sistemos objektais⁸. Latvijoje leidžiami laikraščiai piešė tamsios praeities ir laukiamos šviesios ateities, kuri tapo įmanoma dėl fiurerio išminingo vadovavimo, vaizdus.

Tarp daugybės latvių kalba leidžiamų periodinių leidinių išsiskiria laikraštis „Tēvija“, tapęs naujosios valdžios simboliu ir per visą okupacijos laikotarpį atlikęs centrinio spaudos organo funkcijas⁹. Jis buvo leidžiamas latvių kalba ir turėjo daugiausia skaitytojų. Pirmasis šio laikraščio numeris pasirodė 1941 m. liepos 1-ąją – tą dieną, kai priešakinės vermachto dalys įžengė į Rygą. „Tēvija“ tapo neviešu okupacinės valdžios oficiozu ir toks jos statusas išliko iki karo pabaigos – paskutinis laikraščio numeris išėjo 1945 m. balandžio 29 d. Laikraštis iš pradžių buvo leidžiamas Rygoje, o nuo 1944 m. spalio 17 d., vermachto dalims pradėjus trauktis, toliau ėjo Liepojoje kitu pavadinimu – „Tēvija un Kurzemes Vārds“¹⁰. Leidinio periodiškumas – šeši kartai per savaitę, išskyrus vienintelę pertrauką 1944 m. spalio 11–16 d., kai redakcija buvo evakuojama į Liepoją. Iš viso išėjo 1168 laikraščio numeriai.

Laikraščio leidėju buvo laikomas Ernestas Kreišmanis¹¹, o iš tiesų jo leidimui vadovavo Ostlando reichskomisarato Propagandos skyrius¹². „Tēvija“ buvo vienintelis periodinis leidinys Latvijos generalinėje apygardoje, kurio medžiaga per visą okupacijos laikotar-

pį cenzūruota prieš spausdinimą¹³. Laikraščio cenzūrą vykdė buvęs „Rigaesche Rundschau“ redaktorius Ernestas Eduardas fon Menzenkampfas¹⁴, grįžęs į Latviją 1941 m. vasarą kaip propagandininkų kuopos (*Propagandastaffel*) zonderfiureris. Be tiesioginės cenzūros, Propagandos skyrius reguliariai rengė ir siuntė instrukcijas (*Anweisungen*) bei nurodymus (*Vertrauliche Presseinformation*) dėl terminų vartosenos, publikacijų tematikos, taip pat tiekė medžiagą perspausdinimui¹⁵. Taigi būtent šį spaudos organą galima laikyti okupacinio režimo rupu latvių kalba, o daugybė priežiūros institucijų visiškai užkirto kelią galimybei jame atsirasti atsiktinei, režimui prieštaraujančiai arba jam nepageidaujamai medžiagai.

Pirmuoju laikraščio „Tēvija“ redaktoriu mi tapo Arturas Kroderis¹⁶, pagarsėjęs anti-vokiškomis kalbomis Pirmosios Respublikos laikotarpiu, todėl jau 1941 m. liepos 25 d. jį pakeitė Andrejas Rudzis¹⁷; jis dirbo redakcijoje iki tų metų rugsėjo 23 d. Kitas redaktorius daugiau kaip trejus metus buvo Paulas Kovalevskis¹⁸. Nuo 1944 m. lapkričio 26 d. iki 1945 m. balandžio 29 d. redaktoriaus pareigas ėjo Janis Vytolis¹⁹.

Leidinio apimtis keitėsi: iš pradžių buvo 4 puslapiai, vėliau padidėjo iki 6; šeštadieniniai numeriai buvo didesni. Išskirtiniais atvejais laikraštis išeidavo 16 puslapių. Nuo 1944 m. antrosios pusės su retomis išimtimis laikraštis ėjo dviejų puslapių. Kartu pablogėjo ir spaudos kokybė, anksčiau buvusi pavyzdinė.

Leidimo pradžioje laikraštis kainavo 15 kapekų, po pinigų reformos – 8 reichspfeningius, o nuo 1944 m. rudens – 10. Mėnesio prenumerata kainavo palyginti nebrangiai – 1,85 reichsmarkės (RM)²⁰.

Kaip minėta, „Tēvija“ buvo masiškiausias leidinys latvių kalba – jo tiražas siekė 280 tūkst. egzempliorių. Netgi paskutinių laikraščio numerių tiražas buvo didelis – 25 tūkst. egz.²¹ 1941 m. pabaigoje Latvijoje

buvo leidžiama daugiau kaip 30 oficialių periodinių leidinių latvių kalba²², kurie sudarė didelę konkurenciją laikraščiui „Tēvija“, tačiau įvairių Latvijos rajonų gyventojai domėjosi būtent šiuo laikraščiu, nepaisant didelių sunkumų ir ilgų jo pristatymo terminų²³.

Nors ir nebuvo oficialaus grifo, leidėjai laikraštį pristatė kaip visuomeninį politinį organą. Šalia informacijos iš mūšių laukų ir pranešimų apie padėtį pasaulyje, oficialių potvarkių ir ekskursų į praeitį, praktiškų patarimų ir literatūrinių vaizdelių buvo spausdinamos nuotraukos bei karikatūros, kurioms nacionalsocialistinės propagandos sistemoje teko svarbus vaidmuo. Pažymėtina, jog ir to meto periodinėje spaudoje rašoma apie karikatūros reikšmę politinėje propagandoje: „Kad ir kaip neįprastai skambėtų, karikatūra [...], tas nedidelis, pašiepiamas, iš dalies tragiška pašaipa nuspalvintas piešinys, išspausdintas žurnale ar laikraštyje, yra labai svarbus politinės ir socialinės kovos ginklas. [...] Karikatūra idealiai atlieka [...] uždavinį – ji auklėja, aiškina, agituoja, demaskuoja ir kaltina“²⁴.

Karo meto sąlygomis propagandininkai turėjo ne tik laikytis aukštesniųjų (arba kontroliuojančiųjų) organų nurodymų, bet ir sumaniai parinkti karikatūrų objektą, jo vaizdavimo būdą. Kaip taikliai pažymėjo žymus sovietinis karikatūristas Borisas Jefimovas, pavaizdavęs Josifą Staliną, „karikatūra turi būti suprantama kiekvienam kvailiui“²⁵.

Prieš tyrinėjant karikatūras kaip istorijos šaltinį, būtina tiksliai apibrėžti, kas tai yra. Autoriai karikatūra laiko politinio visuomeninio ar buitinio pobūdžio satyrinį piešinį, kuris yra savarankiškas prasminis kūrinys. Tuo karikatūra skiriasi nuo karikatūrinės iliustracijos, atliekančios antraeiles (ilustracines) funkcijas; be atitinkamo teksto jos negalėtų vienareikšmiškai suprasti potenciali auditorija. Todėl autoriai neanalizuoja feljetonų iliustracijų²⁶, stilizuotų straipsnių antraščių, grafinių reklamos skelbimų ir pan. Ka-

rikatūros tikslas buvo ne iliustruoti laikraštinę informaciją (tokią funkciją atliko nuotraukos, jos kėlė medžiagos objektyvumo ir patikimumo įspūdį), o atkreipti skaitytojų dėmesį į konkretų straipsnį ar visą puslapį.

Laikraštyje „Tēvija“ iš viso išspausdinta 400 karikatūrų²⁷, t. y. vidutiniškai viena karikatūra 2,92 numerio, tačiau dažniausiai jos pasirodydavo 1941–1942 m. Vėliau karikatūrų nuolat mažėjo (žr. 1 grafiką).

Vokiečių okupacijos pradžioje iš propagandininkų buvo reikalaujama ne tik priversti laikraščio skaitytojus priimti naująją ideologiją, bet ir atkreipti jų dėmesį į patį leidinį. Ši užduotis karo meto sąlygomis buvo sunkiai įvykdoma. Tačiau tas faktas, kad karikatūros labai dažnai pasirodydavo laikraščio „Tēvija“ puslapiuose, negali būti paaiškintas vien noru patraukti skaitytojų dėmesį. Siekis paveikti emociškai apskritai didino propagandos poveikio veiksmingumą, kūrė tam tikrą „infernalinį“ priešų paveikslą, giliai įsismelkusį į gyventojų sąmonę. Nors 1943 m. karikatūrų pastebimai sumažėjo, tačiau karikatūristų sukurtas priešų paveikslas jose išliko. Tik 1944 m. antrojoje pusėje karikatūrų skaičius dar labiau sumažėjo.

Paradoksalu, bet spausdinamų karikatūrų skaičius tiesiogiai nepriklausė nuo reikšmingų įvykių karo frontuose²⁸ (žr. 2 grafiką).

Tyrinėjant šaltinį mėginta nustatyti karikatūrų autorius. Tuo tikslu karikatūros buvo suskirstytos į tris kategorijas:

- 1) vietinių autorių darbai;
- 2) karikatūros, perspausdintos iš Trečiojo reicho leidinių;
- 3) karikatūros, kurių autentiškumas neaiškus²⁹ (žr. 1 lentelę).

Taigi daugumos laikraštyje išspausdintų karikatūrų autoriai buvo latviai – 84 proc.

Okupuotos Latvijos periodinėje spaudoje savo kūrinius spausdino daugelis latvių karikatūristų³⁰, tačiau laikraštyje „Tēvija“ karikatūras spausdino iš esmės du dailininkai – Ernestas Rirdancis³¹ ir Reinis Birzgalis³².

1 lentelė. Laikraščio „Tēvija“ karikatūrų autorystė (proc.)

Metai	Vietinių autorių kūriniai	Karikatūros, perspausdintos iš Trečiojo reicho leidinių	Karikatūros, kurių autentiškumas neaiškus
1941	86	13	1
1942	65	32	3
1943	84	11	4
1944	85	12	3
1945	100	0	0

Laikraščio „Tēvija“ etatinis karikatūristas E. Rirdancis mokėsi amatų mokykloje, paskui – Latvijos menų akademijoje. Pirmieji jo kūriniai spaudoje pasirodė XX a. trečiajame dešimtmetyje, jis bendradarbiavo su žurnalais „Svari“ („Svarstyklės“, 1920–1931 m.) ir „Vecais Sikspārnis“ („Senas šikšnosparnis“, 1929–1940 m.), savo kūrinius spausdino ir kituose periodiniuose leidiniuose³³. Be karikatūrų, laikraštyje „Tēvija“ taip pat buvo spausdinamos jo iliustracijos satyriniams Ačuko³⁴ feljetonams; su šiuo autoriumi jis pradėjo bendradarbiauti dar prieškario metais. E. Rirdancio karikatūros laikraštyje „Tēvija“ buvo spausdinamos per visą jo leidimo laiką.

Be E. Rirdancio, su laikraščiu aktyviai bendradarbiavo Dailės teatro aktorius R. Birzgalis. Ypač pažymėtina jo karikatūrų serija „Nopelniem bagātie“ („Nusipelnusieji“), pasirodžiusi laikraštyje 1941 m. spalio mėn. Serijos siužetinės linijos centre buvo asmenys, aktyviai bendradarbiavę su sovietų režimu: Žanis Spurē, Augustas Kirchenšteinas³⁵, Andrējas Upytis³⁶, Robertas Dambytis³⁷, Pēteris Blaunas³⁸, Herbertas Lykumas³⁹, Janis Vana-gas⁴⁰, Janis Niedra⁴¹, Rudolfas Berzinis⁴², Andrējas Jablonskis⁴³, Karlis Karlsonas⁴⁴, Pēteris Valeskalnis⁴⁵, Vilis Lacis⁴⁶ ir Alfonsas Novikas⁴⁷. 1941 m. lapkričio mėn. pasirodė nauja R. Birzgalio karikatūrų serija –

„Vēstures īsais kurss“ („Trumpas istorijos kursas“)⁴⁸. Joje satyriškai pavaizduotas Latvijos SSR vadovybės oficialus požiūris į Latvijos 1940–1941 m. įvykius. Paskutinė šio autoriaus karikatūra laikraštyje buvo išspausdinta 1941 m. gruodžio 5 d. Joje išjuokiami svarbiausi vadinamosios „Stalino konstitucijos“ teiginiai.

Šioje tyrimo stadijoje autoriai neturi išsamios informacijos apie karikatūristų honorarą įvairiais okupacijos laikotarpiais. Vis dėlto pažymėsime, kad 1944 m. gegužės 5 d. buvo nustatyti nauji įkainiai, pagal kuriuos honoraras už vieną karikatūrą sudarė 15–50 RM⁴⁹. E. Rirdancis gavo tokį honorarą: 1943 m. sausio mėn. – 280 RM⁵⁰, vasario mėn. – 110 RM⁵¹. 1944 m. gegužės mėn. jo honoraras padidėjo iki 342 RM⁵². Nepaisant solidžių išmokų karikatūrų autoriams, jų honoraras vis dėlto buvo kur kas mažesnis negu vedamųjų autorių – pastarieji gaudavo maždaug 100 RM už straipsnį⁵³.

Vietinių dailininkų darbai skyrėsi nuo vokiečių autorių karikatūrų. Jiems būdingas tam tikras simboliškumas ir iš dalies originali problematika: tik juose atsirado siužetai, atspindintys Latvijos padėtį.

Iš Trečiojo reicho leidinių (daugiausia iš „Die Lustige Blätter“, „Der Orbis“⁵⁴, „Interpress“) perspausdinamų karikatūrų skaičių lėmė atsitiktiniai dalykai. Atrodo, kad per-

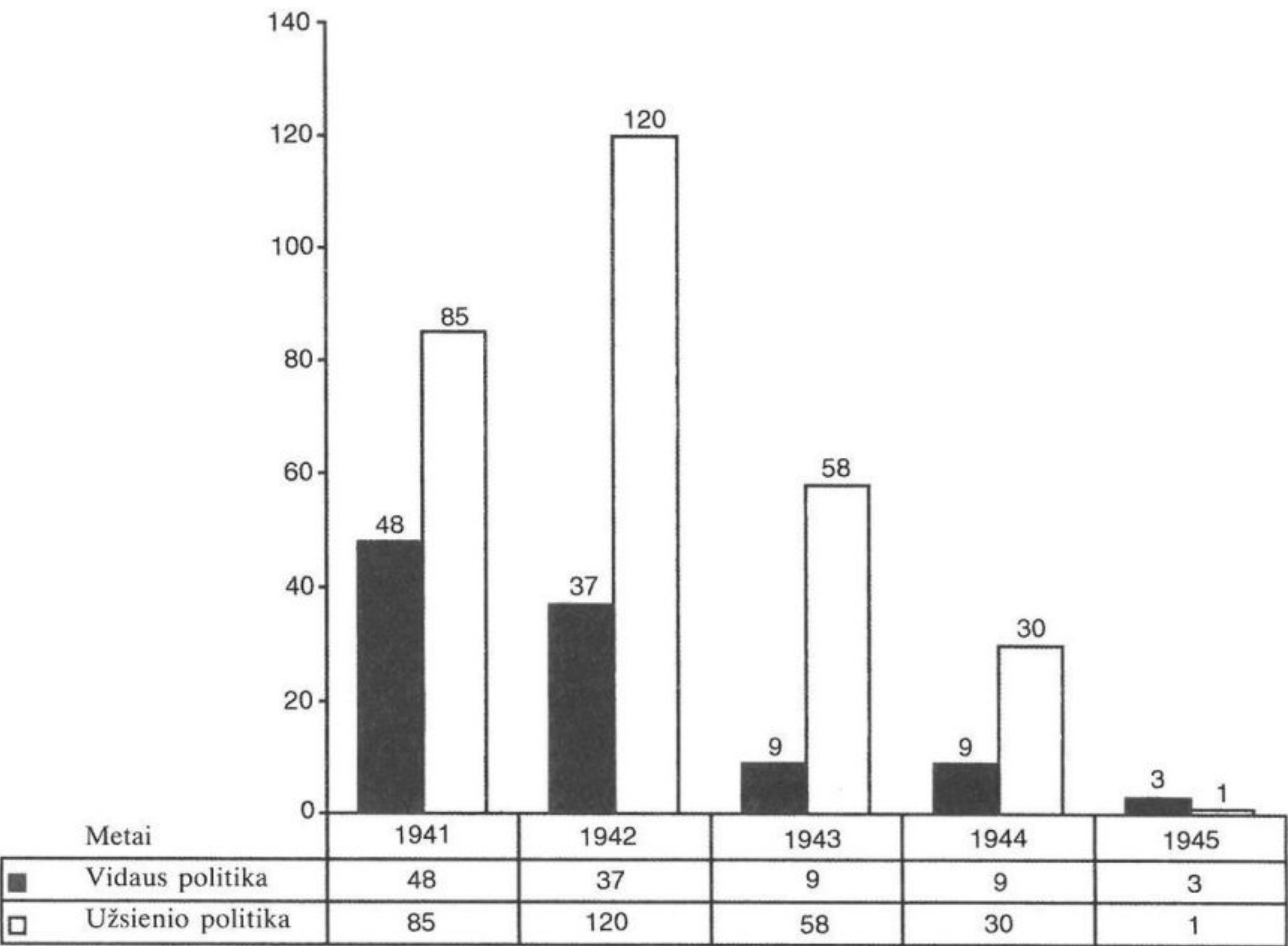
spausdintų ir originalių karikatūrų proporcija centralizuotai nebuvo reguliuojama. Pasiskolintų ir perspausdintų karikatūrų skaičius 1942 m. padidėjo dėl to, kad padaugėjo satyrinių piešinių buitinėmis temomis.

Nedaugelio karikatūrų autorių (2,2 proc. bendro skaičiaus) nepavyko nustatyti dėl to, kad jose nenurodyti autorių inicialai, ir iš dalies dėl to, kad joms stinga originalaus kompozicinio sprendimo.

Karikatūristų kūryboje daug dėmesio buvo skiriama karo tematikai, tačiau ši siužetinė linija nebuvo svarbiausia. Tyrimo autoriai išskyrė dvi temų grupes:

- 1) vidaus politikos tematika. Šiai grupei priskirtos karikatūros, kurių siužetinė linija tiesiogiai susijusi su Latvija. Šio tipo karikatūros sudaro 26,5 proc. bendro karikatūrų skaičiaus;
- 2) užsienio politikos tematika. Šią grupę sudaro karikatūros, kuriose satyriškai vaizduojami antihitlerinės koalicijos šalių tarpusavio santykiai, diplomatinių santykių kolizijos, taip pat vidaus politinė padėtis tose šalyse, daugiausia Didžiojoje Britanijoje, SSRS, JAV, o nuo 1943 m. rugsėjo mėn. – ir Italijoje. Tokios karikatūros sudaro 73,5 proc. (žr. 3 grafiką).

3 grafikas. Vidaus ir užsienio politikos tematikos santykis laikraščio „Tėvija“ karikatūrose

Toks skirstymas iš dalies yra sąlyginis, nes vidaus ir užsienio politikos veiksniai buvo susiję. Turėdami galvoje šią aplinkybę, autoriai išskyrė papildomas siužetinės analizės kategorijas:

1) vidaus politikos tematika:

a) „baisieji metai“ – karikatūros, kuriose pavaizduoti 1940–1941 m. įvykiai, daugiausia sovietinių represinių organų veikla, nacionalizacija, sovietinės kultūros „įsiveržimas“. Karikatūrose buvo išjuokiami sovietinės Latvijos politiniai veikėjai ir sovietinio okupacinio režimo ideologinės nuostatos; tokios karikatūros sudarė 39 proc. visų karikatūrų vidaus politikos siužetais;

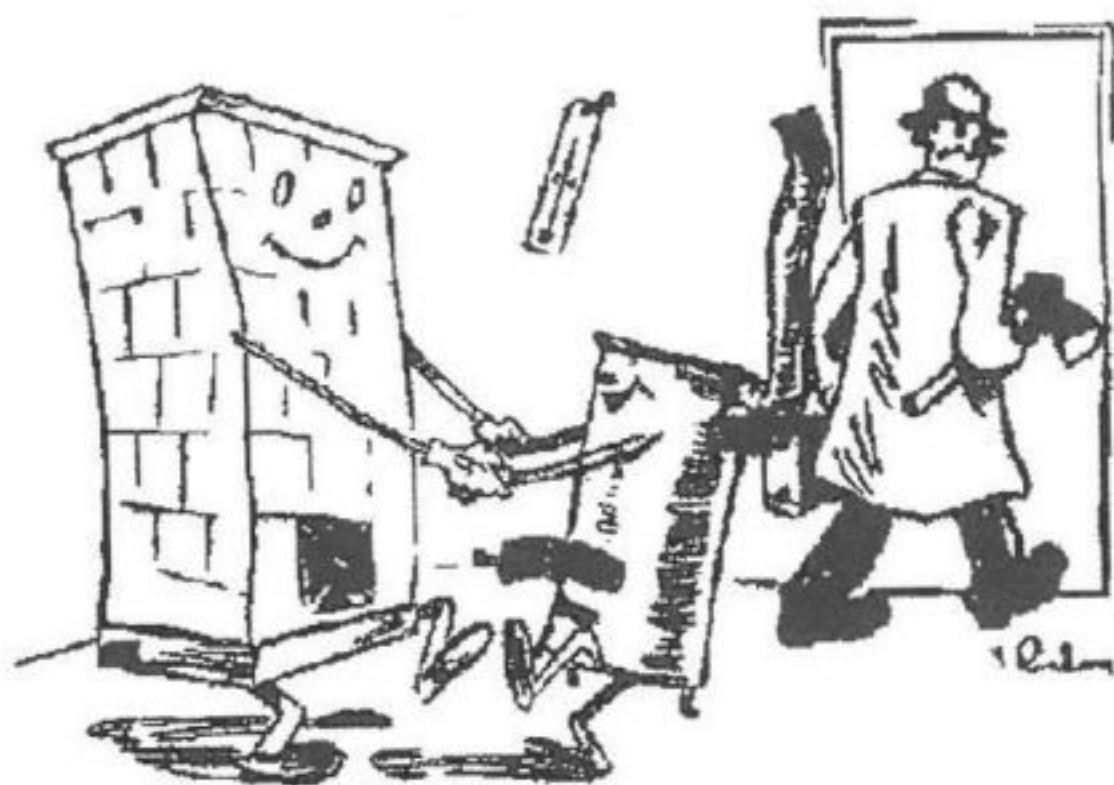

1. Pavadinimas – „Teisė į darbą ir poilsį“, legenda – „Komunistų valdymo metais penkiasdešimtmečiui valstiečiui vaistų jau neišrašydavo. Valstiečiui jubiliejiniais metais“. Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1941, rugsėjo 2. (Čia ir toliau karikatūrų dydis neatitinka originalo.)

2. Pavadinimas – „Trumpas istorijos kursas“, legenda – „Sovietų valdžia daugeliui tūkstančių valstiečių davė žemės“. Autorius – R. Birzgalis. *Tėvija*, 1941, lapkričio 21.

b) aktualūs įvykiai – karikatūros, kuriose pavaizduoti eiliniai nacių okupuotos Latvijos socialinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo įvykiai, turinčios politinę potekstę (iš dalies šios karikatūros atspindėjo ir to laikotarpio socialines-politines realijas; jos sudarė 24 proc.);

3. Be pavadinimo, legenda – „Ūkininkas eina į talpą miške“. Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1942, liepos 20.

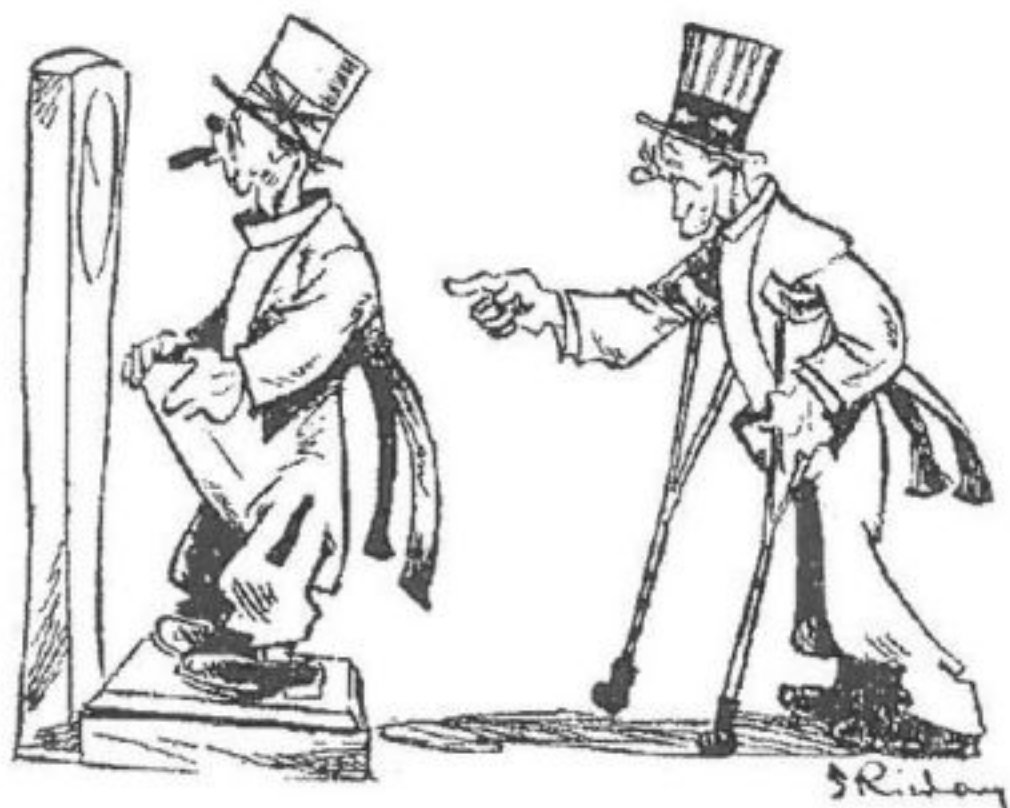
c) buitiniai siužetai – karikatūros, neturinčios politinės potekstės. Šių karikatūrų negalima tiesiogiai susieti su bendra socialine-politine padėtimi (didžioji jų dauguma perspausdintos iš Trečiojo reichs leidinių; jos sudarė 37 proc.);

4. Pavadinimas – „Prekybos agento nuotykis“, legenda – „Ne, ačiū, šiuo metu neturiu pinigų“. Perspausdinta iš „Der Orbis“. *Tėvija*, 1942, liepos 23.

2) užsienio politikos tematika:

a) karikatūros, kuriose satyriškai pa-
vaizduotos antihitlerinės koalicijos šalys –
Didžioji Britanija ir JAV (tokios karika-
tūros sudarė 32 proc.);

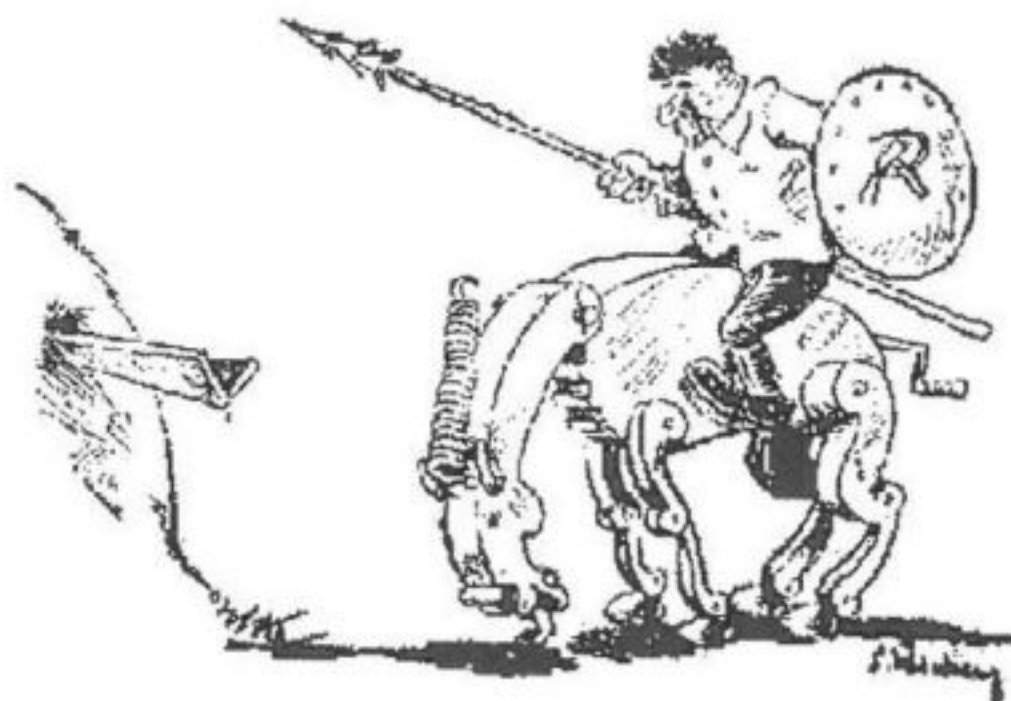
5. Pavadinimas – „Prarastas tonažas“, legenda – „Ruzveltas: Čerčili, tai tu? Matyti, kad su tavo bruto-tonažu jau negerai“. Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1942, balandžio 22.

b) karikatūros, vaizduojančios SSRS,
JAV ir Didžiosios Britanijos tarpusavio
santykius (jos sudarė 37 proc.);

6. Pavadinimas – „Atrišantys Gordijaus mazgą“, legenda – „Čerčilis su Ruzveltu, Ruzveltas su Stalinu, Stalinas su Čerčiliu jau kuris laikas mėgina išspręsti „bendros sąjungininkų strategijos“ klausimą. Čerčilis: „Josifai, ar tau neatrodo, kad mazgas vis labiau užsiveržia?“ Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1942, sausio 2.

c) karikatūros, kurių svarbiausias mo-
tyvas – pagal nacionalsocialistinę propa-
gandą suteikti kitą prasmę Sovietų Sąjun-
gos įvykiams (jos sudarė 31 proc.)⁵⁵.

7. Pavadinimas – „Nėra kur pagirdyti kovos žirgo“, legenda – „Kaukazo naftos telkiniai atkirsti nuo Sovietų Sąjungos. Stalinas: „...Dabar blogiau negu tais sausais metais...“ Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1942, rugpjūčio 13.

Okupuotos Latvijos laikraštinės propa-
gandos sistemoje nemažai vietos skirta anti-
semitinei karikatūrai⁵⁶. Nors antisemitinės
propagandos klausimas yra aktualus istoriog-
rafiniu atžvilgiu, dauguma tyrinėtojų iki šiol
tenkinosi spekuliatyviais samprotavimais⁵⁷,
kuriuos lėmė bendra emocinė karikatūrų
nuotaika; svarbiausias vaidmuo jose neabe-
jotinai teko antisemitinei ideologijai.

Laikraščio „Tėvija“ statistinės analizės
duomenys rodo, kad toks požiūris yra perne-
lyg vienašališkas (žr. 2 lentelę).

Antisemitinės karikatūros laikraštyje su-
daro 20 proc. bendro išspausdintų karikatū-
rų skaičiaus. Autoriams nepavyko nustatyti,
ar dėsningai kito antisemitinio turinio kari-
katūrų skaičius: 1941 m. jos sudarė 27,8 proc.,
1942 m. – 13,3 proc., 1943 m. – 20,8 proc.,
1944 m. – 17,9 proc., o 1945 m. – 25 proc.
(žr. 4 grafiką).

2 lentelė. Antisemitinio turinio karikatūros laikraštyje „Tėvija“ mėnesiais

Metai	Mėnesiai	Vidaus politika			Užsienio politika			Iš viso
		„Baisieji metai“	Aktualūs įvykiai	Buitiniai siužetai	Didžioji Britanija ir JAV	SSRS	Antihitlerinės koalicijos šalys	
1941	liepa	1	2	0	1	0	1	5
	rugpjūtis	1	0	0	0	1	0	2
	rugsėjis	1	0	0	0	3	1	5
	spalis	4	0	0	0	1	1	6
	lapkritis	9	0	0	0	3	1	13
	gruodis	1	0	0	2	2	1	6
Iš viso		17	2	0	3	10	5	37
1942	sausis	0	0	0	1	0	0	1
	vasaris	0	0	0	2	1	0	3
	kovas	0	0	0	0	1	0	1
	balandis	0	0	0	0	0	0	0
	gegužė	0	0	0	0	0	0	0
	birželis	0	0	0	1	2	0	3
	liepa	0	0	0	0	0	0	0
	rugpjūtis	0	0	0	0	3	1	4
	rugsėjis	0	0	0	1	0	1	2
	spalis	0	0	0	0	1	2	3
	lapkritis	0	0	0	1	1	1	3
	gruodis	0	0	0	0	0	1	1
Iš viso		0	0	0	6	9	6	21
1943	sausis	0	0	0	0	0	0	0
	vasaris	0	0	0	0	0	0	0
	kovas	0	0	0	0	0	0	0
	balandis	0	0	0	0	0	2	2
	gegužė	0	0	0	2	0	1	3
	birželis	0	0	0	0	0	0	0
	liepa	0	0	0	1	0	1	2
	rugpjūtis	0	0	0	0	0	0	0
	rugsėjis	0	0	0	2	0	0	2
	spalis	0	0	0	1	1	0	2
	lapkritis	0	0	0	2	1	0	3
	gruodis	0	0	0	0	0	0	0
Iš viso		0	0	0	8	2	4	14

2 lentelės tęsinys

Metai	Mėnesiai	Vidaus politika			Užsienio politika			Iš viso
		„Baisieji metai“	Aktualūs įvykiai	Buitiniai siužetai	Didžioji Britanija ir JAV	SSRS	Antihitlerinės koalicijos šalys	
1944	sausis	0	0	0	0	1	0	1
	vasaris	0	0	0	0	1	0	1
	kovas	0	0	0	0	1	0	1
	balandis	0	0	0	0	0	0	0
	gegužė	0	0	0	0	1	0	1
	birželis	0	0	0	0	0	0	0
	liepa	0	0	0	1	0	0	1
	rugpjūtis	0	0	0	0	0	0	0
	rugsėjis	0	0	0	1	0	1	2
	spalis	0	0	0	0	0	0	0
	lapkritis	0	0	0	0	0	0	0
	gruodis	0	0	0	0	0	0	0
Iš viso		0	0	0	2	4	1	7
1945	sausis	0	0	0	0	0	0	0
	vasaris	0	1	0	0	0	0	1
	kovas	0	0	0	0	0	0	0
	balandis	0	0	0	0	0	0	0
Iš viso		0	1	0	0	0	0	1
Iš viso laikraštyje		17	3	0	19	25	16	
		20			60			
		80						

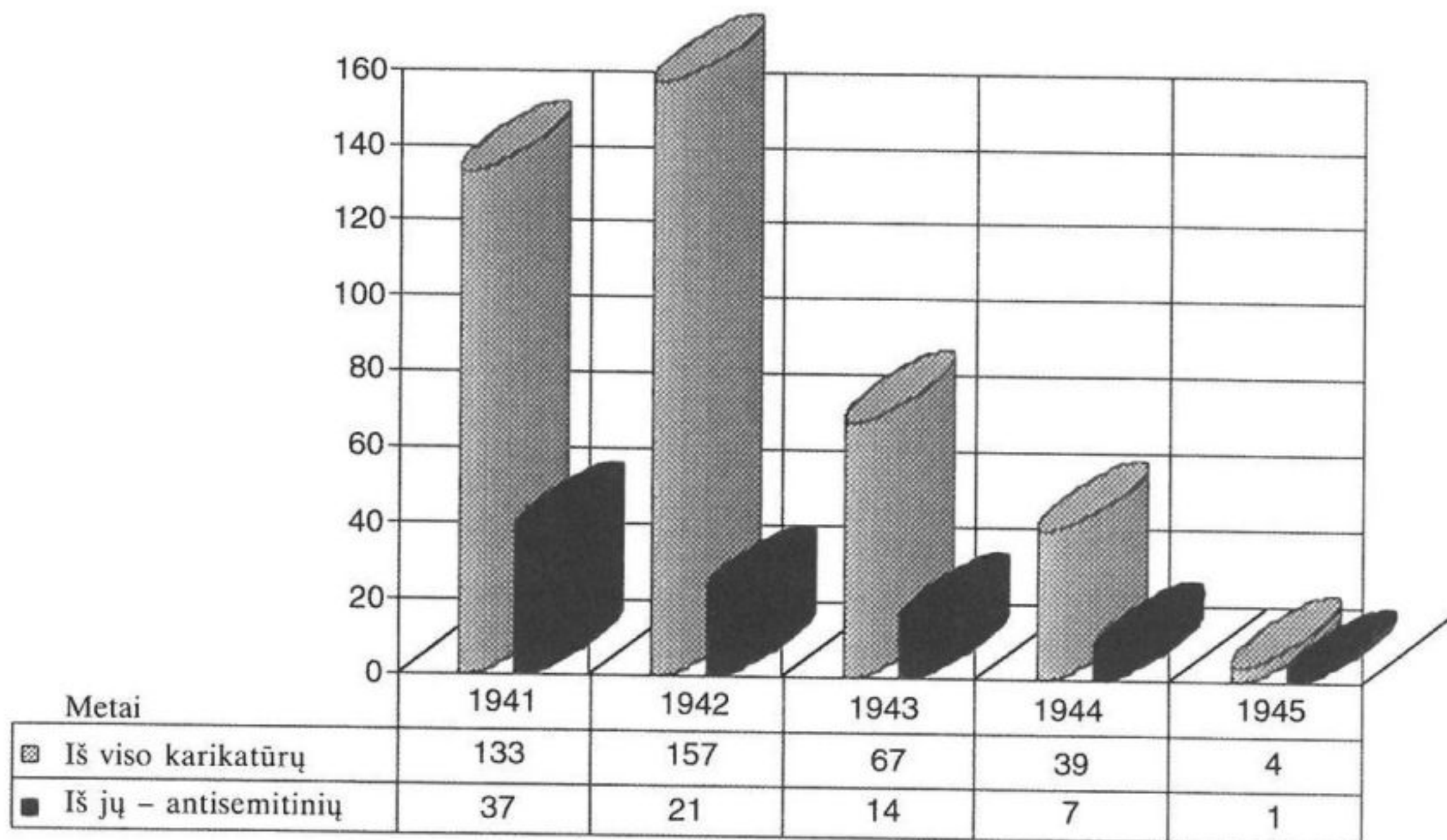
Pažymėsime, kad tyrinėdami istorijos šaltinių autoriai išleido iš akių karikatūras, kurių antisemitinis kontekstas nėra aiškus (nenustatytas).

Atliktas tyrimas leidžia daryti išvadą, kad laikraštyje „Tėvija“ išspausdintose karikatūrose antisemitinis kryptingumas nėra vyraujantis. Antisemitinė problematika daug ryškesnė buvo rusų kalba leidžiamoje periodinėje spaudoje, kurioje dažnai, norint padidinti emocinį poveikį skaitytojui, antihitlerinės koalicijos šalių lyderiams buvo suteikiama žydiška atributika⁵⁸.

Periodinėje spaudoje skleidžiamos propagandos ypatybių tyrimas padeda ne tik parodyti valdžios ir žmogaus sąveikos mechanizmą, bet ir atskleisti giluminius politinio režimo pagrindus. Karikatūrose užkoduota informacija valdantiejiems suteikė galimybę ne tik veikti potencialių skaitytojų sąmonę (ir kartu padidinti jų skaičių), bet ir kontroliuoti jų vidaus pasaulį. Kurdamas suklastotą tikrovę, manipulatorius lengviau pasiekdavo norimą rezultatą.

Pateikti rezultatai nėra galutiniai ir negali duoti galutinių atsakymų į klausimus, kuriuos

4 grafikas. Antisemitinio turinio karikatūrų ir bendro karikatūrų kiekio santykis (absoliučiais skaičiais)

kelia šiuolaikinė istoriografija. Tačiau šie rezultatai įtikinamai rodo, kad dauguma laikraštyje „Tėvija“ išspausdintų karikatūrų buvo vietinių autorių kūrybos vaisius. Kad ir kas buvo jų autoriai, karikatūrose vyravo užsienio politikos tematika. Nepaisant paplitusios nuomonės, antisemitinis elementas šiame laikraštyje išspausdintose karikatūrose

nėra vyraujantis, daug agresyvesnis jis iš kitų leidinių perspausdintose karikatūrose. Statistiniai duomenys taip pat rodo, kad būtent nacių okupacijos pradžioje Latvijoje karikatūrai buvo skirtas ypatingas vaidmuo, ir drįstame daryti prielaidą, jog iškeltą užduotį ji puikiai įvykdė.

Šaltiniai ir literatūra

LCVA – Latvijos centrinis valstybės archyvas (*Latvijas valsts vēstures archīvs*).

Nacionālā Zemgale, 1941.

Tėvija, 1941–1945.

Aizsilnieks A., *Latvijas tautsaimniecības vēsture*, Sundbyberg, 1968.

Benjamin W., *Gesammelte Schriften*, Bd. 3, Frankfurt am Main (metai nenurodyti).

Clark T., *Art and Propaganda in the Twentieth Century (The Political Image in Age of Mass Culture)*, London, 1997.

Flīgere Ē., sud., *Latviešu periodika: 1940–1945*, Rīga, 1995.

Frei N., „Nationalsozialistische Presse und

Propaganda“, *Das Dritte Reich: Herrschaftsstruktur und Geschichte*, München, 1983.

Erlahs I., „Karikatūra kā kaŗa ierocis“, *Daugavas Vēstnesis*, 1941, lapkričio 18.

Longerich P., „Nationalsozialistische Propaganda“, *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Bd. 314, 1993.

Oļehnovičs D., „Karikatūra kā kara ierocis“: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā“, *Starptautiskās konferences „Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945“ materiāli*, Rīga, 2004.

Remak J., leid., *The Nazi Years. A Documentary History*, Illinois, 1990.

Sils H., „Mūsu tēlotājas mākslas darbinieku īsbiogrāfijas“, *Archīvs. V: Raksti par trimdas problēmām un tēlotāju mākslu*, Melburna, 1965.

Trejs R., red., *Latvijas Republikas prese, 1918–1940*, Rīga, 1996.

Авербух С., *Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурфх*, Киев, 2002.

Ефимов Б., *Мой век*, Москва, 1998.

Nuorodos

¹ „Gimtinė“.

² Būtina pažymėti, kad periodinėje spaudoje pateikta informacija gali būti įdomi kitų humanitarinių disciplinų specialistams, pavyzdžiui, literatūros tyrinėtojams.

³ Autorių manymu, norint gauti patikimus tyrimo duomenis, būtina panaudoti visą medžiagą.

⁴ To pavyzdžiu gali būti daugybė straipsnių, kuriuose buvo reiškiamas padėka okupacinei kariuomenei už išvadavimą iš sovietinės okupacijos. Žr.: „Atbrīvotās Latvijas organizācijas centrā“, *Tēvija*, 1941, liepos 1; „Vēsturiskais rīts Rīgā“, *ibid.*; E. Doreika, „Lielajā vēsturiskajā pagriezienā“, *ibid.*, liepos 2; A. Kvālis, „Gaviles pār Sirmo Rīgu 1. jūlija rītā“, *ibid.*; „Lielā atpestīšana“, *ibid.*, liepos 7. Panašiai buvo ir kituose leidiniuose, pavyzdžiui: V. Grietze, „Latviešu tauta ir atkal brīva“, *Nacionālā Zemgale*, 1941, birželio 30; A. Burtnieks, „Atbrīvotā Jelgava“, *ibid.*, ir kt.

⁵ Benjamin: 482–495. Cit. iš: Longerich 1933 : 296. Taip pat žr.: Clark 1997 : 103.

⁶ Remak 1990 : 89.

⁷ „Baigais gads“ (latv.). Būtina pažymėti, kad toks 1940–1941 m. sovietinės okupacijos laikotarpio apibūdinimas pirmą kartą pasirodė 1941 m. rugpjūčio mėn. siekiant padidinti emocinį poveikį skaitytojams. Beje, toks apibūdinimas vartojamas ir šiuolaikinėje politinėje bei mokslinėje literatūroje.

⁸ Panaši padėtis buvo ir Trečiojo reicho periodinėje spaudoje. Žr.: Frei 1983 : 173.

⁹ Oficialus spaudos organas latvių kalba buvo leidinys „Rīkojumu Vēstnesis“ („Potvarkiu žinynas“).

¹⁰ „Gimtinė ir Kurzemės žodis“. Šiuo pavadinimu laikraštis ėjo iki 1944 m. spalio 29 d., vėliau leidiniui buvo grąžintas ankstesnis pavadinimas – „Tēvija“.

¹¹ E. Kreišmanis (1890–1965), Latvijos armijos pulkininkas leitenantas, 1941 m. liepos mėn. pradžioje vadovavo Latvijos organizacijos centrui (*Latvijas organizācijas centrs*).

¹² Iki 1941 m. gruodžio 1 d. šį spaudos organą cenzūravo Rygos propagandininkų grupės vadovas

Олехнович Д., „Сталин – еврей“: антисемитские карикатуры в газете „Двинский Вестник“, *Евреи в меняющемся мире. Материалы 4 ой международной конференции*, Рига, 2002.

zonderfiureris Gustavas Dressleris. Ši grupė buvo pavaldi vermachto Baltijos šalių ir Baltarusijos (latv. *Baltrutēnija*) propagandos skyriui (kai kuriuose šaltiniuose – sektoriui). G. Dressleris vėliau tapo propagandos skyriaus vadovu. Šis skyrius buvo pavaldus Rytų okupuotų teritorijų ministerijos Spaudos ir švietimo skyriui (*Abteilung Presse- und Aufklärung im Reichministerium für besetzten Ostgebiete*).

¹³ Pažymėtina, kad kai kurie provincijos leidiniai, pavyzdžiui, „Kurzemes Vārds“, okupacijos pradžioje ir 1944–1945 m., artėjant fronto linijai, taip pat buvo cenzūruojami dar prieš išleidimą. Visais kitais atvejais rajonų spaudos organų leidimą kontroliavo vietiniai cenzoriai ir apygardų komisarijai, o medžiaga buvo cenzūruojama jau ją išspausdinus. Periodinę spaudą stebėjo kartu vermachto ir Vokiečių saugumo policijos (*Sicherheitspolizei und SD*) cenzoriai.

¹⁴ E. E. fon Menzenkampas (1895–1945), didžiausio Pirmosios Respublikos laikraščio vokiečių kalba „Rigaesche Rundschau“ redaktorius 1933–1939 m.

¹⁵ Žr.: Latvijos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. P-74 (laikraščio „Tēvija“ redakcija), ap. 1, b. 2, 3, 4 (Rygos generalinio komisaro konfidencialūs nurodymai spaudai dėl informacijos pateikimo).

¹⁶ A. Kroderis (1892–1973), publicistas, laikračių „Tēvijas Sargs“ („Tėvynės gynėjas“, 1919–1920, 1934–1937) ir „Pirmadiena“ („Pirmadienis“, 1925–1927, 1930) redaktorius, žurnalo „Vārds“ („Žodis“) bendraredaktorius (1937–1939), pagrįstai laikomas vienu iš K. Ulmanio režimo ideologų. Nuo 1944 m. gyveno Švedijoje.

¹⁷ A. Rudzis (1905–1984), Latvijos armijos kapitonas, laikračių „Latvijas Kareivis“ („Latvijos kareivis“, 1940) ir „Sarkanais Kareivis“ („Raudonasis kareivis“, 1940 m. rugpjūčio–spalio mėn.) redaktorius. Po karo gyveno Jungtinėse Amerikos Valstijose.

¹⁸ P. Kovalevskis (1912–1979), slapyvardis Pāvils Klāns, rašytojas ir žurnalistas. Nuo 1944 m. gyveno Vokietijoje, po karo – Vokietijos Federacinėje Respublikoje ir Danijoje.

¹⁹ J. Vytolis (1911–1990), oficiozo „Rīkojumu Vēstnesis“ redaktorijs (1942–1944), laikraščio „Tēvija“ leidēju tarybos narys.

²⁰ Minimalus darbo užmokestis buvo 60 RM per mėnesį, o valandinis darbininko atlyginimas (nelygu kokia kvalifikacija) – nuo 27 iki 50 reichspfeningių per valandą. Daugiau žr.: Aizsilnieks 1968 : 942. Pastebėtina, kad laikraščio mėnesio prenumerata kainavo tiek pat kiek ir 1 kg sviesto. Daugiau žr.: *Tēvija*, 1941, rugsėjo 15. Kitų leidinių kaina buvo panaši kaip ir laikraščio „Tēvija“.

²¹ Fligere 1995 : 126.

²² Ibid., 145–147.

²³ Pavyzdžiui, Tukumo, palyginti netoli Rygos esančio miesto, gyventojai laikraštį gaudavo tik kitą dieną. Tai kėlė nerimą vietinio leidinio „Tukuma Ziņas“ („Tukumo naujienos“) redaktoriui, nes kartu su „Tēvija“ buvo pristatomas ir biuletenis „Deutsche Nachrichtenbüro“, kurio medžiagą persispausdindavo „Tukuma Ziņas“. Žr.: LCVA, f. P-73 (laikraščio „Tukuma Ziņas“ redakcija), ap. 1, b. 1 (susirašinėjimas su Ostlando informacijos biuru dėl informacijos teikimo).

²⁴ Erlahs 1941.

²⁵ Jefimov 1998 : 256.

²⁶ Pavyzdžiui, satyriniai kūriniai, feljtonai ir t. t., kuriuose karikatūros tik papildė tekstinę informaciją.

²⁷ Autorių nuostabai, laikraštyje „Tēvija“ nėra nė vienos tiesiogiai nukopijuotos karikatūros, nors jų siužetai panašūs.

²⁸ Nors neabejotinai buvo tiesioginė siužetinė priklausomybė.

²⁹ Taip pat karikatūros, kurių autorių nustatyti neįmanoma.

³⁰ Pavyzdžiui, J. Dresleris, A. Zandas, Vitamins (Viktoras Blūmenausas).

³¹ E. Rirdancis (1901–1954), karikatūristas. Po karo gyveno Didžiojoje Britanijoje. Daugiau žr.: Sils 1965 : 149.

³² R. Birzgalis (1907–?), karikatūristas, režisierius, aktorius. Po karo gyveno Jungtinėse Amerikos Valstijose.

³³ Daugiau žr.: Trejs 1996 : 289–291, 320.

³⁴ Ačukas (tikrasis vardas ir pavardė – Arnoldas Rubertas (1893–1960), satyrikas, įvairių periodinių leidinių redaktorijs ir redkolegijų narys. Draugavo su E. Rirdanciu. Po karo dirbo Latvijos žemės ūkyje.

³⁵ *Tēvija*, 1941, spalio 15. Ž. Spūrē (1901–1943), Latvijos komunistų partijos pirmasis sekretorijs (čia ir toliau – pagal padėtį 1940–1941 m.);

A. Kirchenšteinas (1872–1963), mikrobiologas, Latvijos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas.

³⁶ Ibid., spalio 17. A. Upytis (1877–1970), rašytojas, Latvijos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas.

³⁷ Ibid., spalio 18. R. Dambitis (1881–1957), Latvijos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo narys, LSSR gynybos liaudies komisaras (iki 1940 m. – Latvijos armijos generolas).

³⁸ Ibid., spalio 20. P. Blaunas (1900–1971), žurnalistas, LSSR Aukščiausiosios Tarybos sekretorijs.

³⁹ Ibid., spalio 21. H. Lykumas (1902–?), Meno reikalų valdybos pirmininkas.

⁴⁰ Ibid., spalio 22. J. Vanagas (1907–1986), ekonomistas, LSSR žemės ūkio liaudies komisaras.

⁴¹ Ibid., spalio 23. J. Niedra (1909–1987), rašytojas, Visuomeninių santykių ministerijos Spaudos ir draugijų departamento direktorijs.

⁴² Ibid., spalio 24. R. Berzinis (1881–1949), Latvijos nacionalinės operos tenoras.

⁴³ Ibid., spalio 25. A. Jablonskis (1880–1951), Latvijos komunistų partijos spaudos organo, laikraščio „Cīņa“ redaktorijs.

⁴⁴ Ibid., spalio 27. K. Karlsonas (1907–1962), chemikas, finansų ministras (1940 m. liepos–rugpjūčio mėn.), LSSR lengvosios pramonės liaudies komisaras.

⁴⁵ Ibid., spalio 28. P. Valeskalnis (1899–1987), švietimo viceministras, nuo 1941 m. – švietimo liaudies komisaras.

⁴⁶ Ibid., spalio 30. V. Lacis (1904–1966), rašytojas, vidaus reikalų ministras (1940 m. vasarą), LSSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininkas.

⁴⁷ Ibid., lapkričio 1. A. Novikas (1908–?), LSSR vidaus reikalų liaudies komisaras.

⁴⁸ Ibid., lapkričio 10–gruodžio 2.

⁴⁹ Honoraras buvo mokamas ir už perspausdintą medžiagą, kurią pateikdavo informacijų agentūros. Toks „honoraras“ kartu buvo ir abonentinis mokestis už informacijos agentūrų paslaugas. Žr.: LCVA, f. P-74, ap. 1, b. 1, l. 28.

⁵⁰ Iš viso išspausdinta 7 karikatūros ir 3 iliustracijos Ačuko feljtonams.

⁵¹ Išspausdinta 1 karikatūra ir 2 iliustracijos Ačuko feljtonams.

⁵² Išspausdintos 3 karikatūros ir 3 iliustracijos Ačuko feljtonams. Žr.: LCVA, f. P-74, ap. 1, b. 1, l. 10–29.

⁵³ Pavyzdžiui, 1943 m. sausio mėn. V. Baltkajo honoraras už vedamuosius sudarė 770 RM, P. Kovalevskio – 776 RM. Daugiau žr.: ibid., l. 10, 27.

⁵⁴ Galimas daiktas, kad tarp fotomedžiagos matricų ir klišių, gaunamų iš „Orbis-Photo“ ir „Ost-raum-Bilderdienst“ redakcijų, galėjo būti ir karikatūrų.

⁵⁵ Įdomu, kad 1942 m. vasario 12 d. pasirodė Rygos generalkomisaro Propagandos skyriaus konfidencialus potvarkis dėl spaudos, kuriame nurodoma, jog vartoti „žodžius „Sovietų Rusija“, „sovietai rusai“ arba „Rusija“ ir „rusai“ yra klaidinga. Visais atvejais reikia kalbėti apie „Sovietų Sąjungą“ arba apie „bolševikus“...“ Žr.: LCVA, f. P-74, ap. 1, b. 1, l. 1.

⁵⁶ Autorių manymu, antisemitinė karikatūra yra satyrinis piešinys, kuriame tiesiogiai arba archetipiniais simboliais (pavyzdžiui, žydų simbolika, šabloniškais žydų išorės vaizdiniais ir t. t.) buvo neigia-

mai pavaizduotas žydų vaidmuo užsienio ir vidaus politikos procesuose.

⁵⁷ Pavyzdžiui, ukrainiečių tyrinėtojas Semionas Averbuchas mano, kad 99 proc. paskelbtų karikatūrų buvo antisemitinės (Averbuch 2002). Tokios nuomonės laikėsi ir kai kurie latvių tyrinėtojai (Oļehnovičs 2004 : 30–40).

⁵⁸ Pavyzdžiui, žr.: Olechnovič 2002 : 212–217. Šiame šaltinyje tik dvi karikatūros (1941 m. liepos 27 d. ir 1942 m. spalio 26 d.) gali būti priskirtos prie antisemitinių. Jų autoriai buvo Trečiojo reicho dailininkai.

Gauta 2005 07 11

Daugpilio universitetas,
Vidzemės aukštoji mokykla

Kaspars Zellis, Dmitrij Olechnovič

CARICATURE IN THE NEWSPAPER „TĒVIJA“ (1941–1945). SOME QUESTIONS OF SOURCE CRITICISM

Summary

During the Nazi occupation, the newspaper *Tēvija* [Fatherland] was the most influential newspaper published in the Latvian language. The authors of the present article have researched the entire newspaper file – 1168 issues. In the process of the investigation, 400 caricatures were selected and divided into different groups. The division was made according to the theme of the caricatures. Most of the caricatures had been created by Latvian

authors, although there were also some re-publications from German newspapers.

The main theme of the caricatures was the war, but especially in the year 1941, the theme of Soviet terror was topical. Anti-Semitic elements were present in many caricatures, but this was not the most important component. The use of caricatures were especially noticeable during the initial period of the war.

Sovietinio saugumo veikla prieš lietuvių pabėgėlius Vokietijoje 1945–1950 m.

Straipsnio tikslas – remiantis prieinama archyvine medžiaga atskleisti kai kuriuos sovietinio saugumo veiklos, nukreiptos prieš lietuvių pabėgėlius, aspektus, jos organizavimą, laimėjimus ir trūkumus šioje srityje. Straipsnyje nagrinėjama konkreči NKGB (vėliau MGB) veikla, nukreipta prieš emigrantų organizacijas ir atskirus asmenis, supažindinama su konkrečiais darbo rezultatais.

IVADAS

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje dėl įvairių priežasčių iš Lietuvos į užsienį pasitraukė dešimtys tūkstančių žmonių. Daugelis jų kuriam laikui turėjo apsistoti sąjungininkų okupuotoje Vokietijos teritorijoje. Šioje teritorijoje atsidūrė ir nemaža dalis tų žmonių, kurie repatrijo į Vokietiją dar 1941 m. arba buvo priverstinai atvežti į šią šalį vokiečių okupacijos metais. Daugelis karo pabėgėlių apsigyveno DP („Displaced persons“ (angl.) – perkeltųjų asmenų) stovyklose, nors kai kurie iš jų gavo galimybę gyventi atskirai. Užsienyje atsidūrę lietuviai būrėsi į įvairias organizacijas. Jie atkūrė senas ir kūrė naujas politines, kultūrines ar mokslines sąjungas bei komitetus. Daugiausia emigrantų įsitraukė į politinę veiklą, įvairiais būdais siekdami atkurti prarastą Lietuvos nepriklausomybę. Visų šių įvykių ir juose dalyvavusių asmenų negalėjo nepastebėti sovietinio saugumo organų (NKGB, nuo 1946 m. kovo 25 d. –

MGB) struktūros. Ilgainiui lietuvių išėivijos gyvenimas tapo svarbiu saugumą dominančiu objektu.

Pasirinktos darbo chronologinės ribos (1945–1950 m.) apima pirmąjį pokario penketį, kai iš Lietuvos pasitraukę lietuviai gyveno palyginti kompaktiškai, t. y. stovyklose. Vėliau jiems skirstantis po pasaulį, keitėsi sovietinio saugumo veiklos taktika (tie pokyčiai straipsnyje nenagrinėjami). Be chronologinių ribų nustatymo, straipsnyje taip pat apsiribojama teritorija, t. y. pokarine Vokietija, kur gyveno ir veikė daugelis pasitraukusių Lietuvos gyventojų.

Pasirinkta tema aktuali todėl, kad tokiu požiūriu yra mažai tyrinėta tiek lietuvių išėivijos, tiek sovietinio saugumo organų veikla. Lietuvių istoriografija konkrečiai šia tema dar nėra pateikusi jokių reikšmingų darbų.

Sovietmečiu temos, susijusios su lietuvių išėivija, o tuo labiau su saugumo veikla prieš ją, negalėjo būti objektyviai nagrinėjamos. Apie tai tendencingai galėjo rašyti tik sovietinei sistemai patikimi autoriai. Jais dažniausiai tapdavo sovietinio saugumo darbuotojai ar buvę agentai (tuo metu jie vadinti „tarybiniais žvalgiais“). Jų parašytus kūrinius iš dalies galima vadinti istoriniais, nes jie pretendavo į savąją istorinę tikrovę, ir grožiniais, nes jie neretai parašyti su literatūrinių bendraautorių pagalba. Šiai grupei priskirtinas saugumo karininko Viktoro Ditkevičiaus straipsnių ciklas „Kurjeris eina į Vakarus“¹, kurio dalis išspausdinta čekisti-

nių pasakojimų rinkinyje „Nematomas frontas“². Straipsniuose rašoma apie saugumo pastangas kontroliuoti partizaninio judėjimo ryšį su Vakaraais. Neigiamai apibūdintos iškilios lietuvių išeivijos asmenybės. Sovietinių leidinių serijai taip pat priklauso sovietinio agento Juozo Mikuckio atsiminimų knyga „Šioje ir anoje pusėje“³, kurioje nušviečiama jo kaip agento veikla. 1976 m. pasirodė kito saugumo bendradarbio Juozo Jakaičio (iš tikrųjų KGB darbuotojo Ivano Golovinovo) knyga „Išdavystės keliu“⁴; jos tikslas – tendencingai pavaizduoti pokarinių emigracinių organizacijų veiklą, daugiausia dėmesio skiriant Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui (VLIK'ui). Netrukus išleista ir kita šiai organizacijai kompromituoti skirta knyga, parašyta KGB agento Vytauto Alseikos⁵. Kitokį sovietinio saugumo veiklos aspektą, t. y. organizuotą gen. Petro Kubiliūno suėmimą Vokietijoje, straipsnių cikle aprašė plk. A. Aleksas⁶ (iš tikrųjų plk. Aleksandras Slavinas). Visi anksčiau paminėti kūriniai privalėjo turėti propagandinį poveikį skaitytojui, nes jie, tų laikų terminais kalbant, buvo skirti „demaskuoti kenkėjišką nacionalistų veiklą“. Kartu jie skleidė dezinformaciją, neretai faktai būdavo sąmoningai iškraipomi ar tendencingai pateikiami, todėl vien jais remtis netikslinga. Faktografiniu atžvilgiu objektyvesnė yra gen. Henriko Vaigausko metodinė priemonė⁷, kitados skirta nedidelei skaitytojų grupei. Nors joje vartojama tų laikų frazeologija, kai kurie pateikti konkretūs faktai yra teisingi. Visi šie kūriniai kaip savotiškas šaltinis verti dėmesio dėl to, kad juose atsispindi oficialus valdžios požiūris į lietuvių emigrantų gyvenimą. Sovietiniai saugumiečiai dirbo jau iš anksto turėdami šį oficialiai suformuluotą požiūrį, o tai neabejotinai darė įtaką jų praktinei veiklai.

Pratęsiant saugumiečių kūrinių apžvalgą būtina paminėti rusų kalba išleistą A. Slavino knygą „Pompėjos žlugimas“⁸, kurios da-

lis skirta NKGB (MGB) veiklai pokario Vokietijoje. Veikalas nėra visiškai originalus, atskiros jo dalys jau buvo publikuotos anksčiau⁹. Minėtoje knygoje jos šiek tiek papildytos ir sudėtos į vieną leidinį. Palyginę veikale išdėstytą medžiagą su išlikusiais archyviniais šaltiniais, rastume daug netikslumų. Apie jų atsiradimo priežastis galima tik spėlioti: arba autorius netiksliai prisimena įvykius, arba sąmoningai nori klaidinti skaitytoją, neatskleisti savo veiklos užkulisių (tai dažnai būdinga saugumo tarnybų darbuotojams). Todėl remtis minėta knyga reikia itin atsargiai. Joje pateiktą medžiagą būtina lyginti su kitais išlikusiais šaltiniais.

Panašias temas laisviau tyrinėti tuo metu buvo galima tik išeivijoje. Tačiau emigracijoje gyvenantys autoriai neturėjo nė menkiausios galimybės pasinaudoti KGB archyvo medžiaga; jie galėjo remtis tik memuarine literatūra, kuri nepajėgė atskleisti slaptos saugumo veiklos užkulisių.

Po 1990 m. šios temos jau laisvai, be jokių suvaržymų tyrinėjamos. Bet nemaža dalis autorių, rašančių lietuvių emigracijos istoriją, nepasinaudoja buvusio KGB archyvo medžiaga, todėl kai kurie istorikų darbai kartais gali atrodyti neišbaigti. Vis dėlto kai kuriose tyrimų srityse jau nemažai nuveikta. Atkūrus nepriklausomybę lietuvių istoriografijoje gana plačiai nagrinėti lietuvių partizanų ryšiai su užsieniu ir sovietinio saugumo vaidmuo juose. Paminėtinas Dalios Kuodytės darbas¹⁰, kuriame pirmą kartą panaudota saugumo archyvo medžiaga. NKGB (MGB) veiklos aspektai paliesti ir darbuose apie emigracijos veikėją Joną Deksnį. Jam skirtas Nijolės Gaškaitės straipsnis¹¹ ir Liūto Mockūno didelės apimties knyga¹², kurioje aprašomas šio asmens gyvenimas. Minėtų autorių darbuose plačiai panaudojama sovietinio saugumo archyvo medžiaga. Šiame straipsnyje nagrinėjamos temos tiesiogiai liečiamos Ingos Petravičiūtės straipsniuose¹³, kuriuose trumpai apžvelgiama NKGB

(MGB) organų, atsakingų už užsienio žvalgybą, struktūra.

Periodinėje spaudoje taip pat yra pasirodę straipsnių apie NKGB (MGB) veiklą prieš lietuvių pabėgėlius. Ypač paminėtini Arvydo Anušausko straipsniai apie įvairialypę NKGB–MGB–KGB veiklą įvairiais laikotarpiais¹⁴. Verti dėmesio Nastazijos Kai-riūkštytės straipsniai apie A. Slavina ir jo veiklą užsienyje¹⁵. Saugumo veiklą prieš lietuvių išeiviją bendrais bruožais yra apžvelgęs Edvardas Šiugžda¹⁶. Spaudoje yra pasirodę straipsnių apie saugumiečių veiklą, nukreiptą prieš konkrečius asmenis, generolus P. Kubiliūną¹⁷, Stasį Raštikį¹⁸. Kai kuriuose pateikiama daug svarbios, autentiškos informacijos, paremtos archyvine medžiaga. Tačiau dalis straipsnių turi didelį trūkumą: jų autorių dėstoma medžiaga neparemiama patikimais archyviniais dokumentais, daugiau orientuojamasi į konkrečių įvykių dalyvių prisiminimus.

Straipsnyje iškelti klausimai nagrinėjami remiantis buvusio KGB archyvo medžiaga, saugoma Lietuvos ypatingajame archyve. Dėl administracinių suvaržymų negalint pasinaudoti sovietinio saugumo surinkta žvalgybine medžiaga (ap. 49), tenka naudotis buvusio NKGB (MGB) kontržvalgybos skyriaus (ap. 3), agentūrinių paieškos bylų (ap. 45), baudžiamųjų bylų (ap. 58) ir kt. archyviniais dokumentais. Naudingos medžiagos taip pat rasta LYA LKP dokumentų skyriuje.

VEIKLOS ORGANIZAVIMAS: LAIMĖJIMAI IR TRŪKUMAI

Atsakingu už veiklą, nukreiptą prieš lietuvių emigrantus, ilgainiui tapo NKGB (MGB) 1-asis (žvalgybos) skyrius, kuris pradėtas formuoti jau 1945 m. Viena svarbiausių jo funkcijų buvo lietuvių išeivių organizacijų sekimas Vakarų valstybėse. Jam savotiškai talkino tos pačios institucijos 2-asis (kontržvalgybos)

skyrius, kuris, be kitų darbų, privalėjo rūpintis valstybinių nusikaltėlių paieška, išsiaiškinti užsienio šalių žvalgybos agentus, atskleisti lietuvių pagrindžio organizacijų ryšį su užsienio šalimis¹⁹. Sovietinis saugumas valstybiniais nusikaltėliais ar užsienio žvalgybų agentais neretai laikydavo antisovietškai nusiteikusius žmones arba tuo tik įtartus, kurie kartais neturėdavo nieko bendro su jiems inkriminuojama veikla. Nemažai šiai kategorijai priskirtų asmenų gyveno emigracijoje. Todėl svarbia skyriaus veiklos sritimi tapo kontržvalgyba tarp lietuvių emigrantų.

KGB pirmtakės veiksmingiausiu kovos metodu prieš lietuvių emigrantus visada laikė agentūrinį įsiskverbimą. Toks veikimo būdas padėjo gauti vertingos informacijos, trukdyti pačią emigrantų veiklą, skaldyti jų organizacijas iš vidaus²⁰. Bet sukurti savąjį agentūrinį tinklą užsienyje buvo daug sunkiau nei savo valdomoje teritorijoje. Savąją agentūrą, esančią svetimoje šalyje, kartais būdavo sunkiai įmanoma valdyti ar kontroliuoti. Neretai tekdavo ja tik pasitikėti. Be to, eilinis agentas, gyvenantis Vakarų valstybėse ir vien stebintis aplinką, mažai kuo galėjo būti naudingas saugumui. Norint aktyviai veikti, reikėjo užverbuoti tokį asmenį, kuris ne tik stebėtų visuomeninį lietuvių pabėgėlių gyvenimą, bet ir darytų jam įtaką. Progų užverbuoti aukštas pareigas einančius asmenis pasitaikydavo ir kai kuriomis iš jų sovietinis saugumas sugebėdavo pasinaudoti. Štai keletas konkrečių pavyzdžių. Sovietiniu agentu tapo 1919–1920 m. Lietuvos nepriklausomybės kovų dalyvis, karininkas, Kauno apskrities policijos viršininkas, rašytojas J. Mikuckis. Nenuostabu, kad asmuo, kurio tokia garbinga biografija, galėjo turėti lietuvių emigrantų pasitikėjimą. Pagal jo paties prisiminimus, jis buvo užverbuotas dar 1940 m. NKVD komisaro Aleksandro Guzevičiaus ir po metų išsiųstas su repatriantais į Vokietiją²¹. Bet išlikę archyviniai dokumentai liudija ką kita. Išliko poetiškai vaiz-

dingas šio rašytojo laiškas LSSR Aukščiausiosios Tarybos (AT) Prezidiumo pirmininkui Justui Paleckiui, kuriame rašoma: „Vietos SSRS Štabo atstovų patiriamas kreipiuosi į Tamstą ir prašau duoti man galimumą su-eiti į kontaktą su atsakingu Tarybų Lietuvos asmeniu ar įstaiga, kad galėčiau pasisakyti ir nustatyti tolimesnio darbo gaires“²². Laiške nesama jokios užuominos apie savo ankstesnį užverbavimą, nes jo galėjo ir visai nebūti. Tik iš konteksto galima suprasti, kad autorius kažkada yra kalbėjęs su pačiu J. Paleckiu. O su „SSRS Štabo“ darbuotojais tikrai jau buvo šiek tiek dirbta, apie tai liudija dokumentai. Tačiau juose jis neminimas kaip etatinis agentas, jam nesuteikiamas slapyvardis, o paprasčiausiai teigiama, kad žinios gautos iš lietuvių rašytojo J. Mikuckio²³. Cituotas laiškas J. Paleckiui rodo, kad šis asmuo nukreipiamas LSSR saugumo padalinių žinion. Kas pastūmėjo rašytoją į bendradarbiavimą, greičiausiai taip ir liks neaišku. Cituotame laiške jaučiamas tik nepasitenkinimas gyvenimu Vokietijoje, tėvynės ilgesys ir šioks toks atgailavimas prieš sovietų valdžią. „Taigi manau, kad komunistų partijai ir liaudžiai nenusidėjau, gi ką čionai ištrėmime išgyvenau – bus pakankamas atpildas už 1919–1920 m.“, – rašė J. Mikuckis minėtame laiške 1946 m. Žinoma, šio laiško turinys pasiekė saugumo struktūras, kurios nusiuntė informaciją į savo atsakingus padalinius. Bet, kaip rodo dokumentų datos, darbas nevyko labai operatyviai. Dar 1947 m. pradžioje su J. Mikuckiu nebuvo aktyviai bendradarbiaujama²⁴, vėliau jo paslaugomis saugumas sėkmingai naudojosi. Šis agentas, slapyvardžiu Tuvimas, dirbo savo darbą, t. y. teikė žinias sovietiniam saugumui, iki pat sugrįžimo į Lietuvą 1968 m. Išeivijoje jo lietuviškomis pažiūromis nebuvo smarkiai suabejota.

Sėkmingu NKGB (MGB) agentūrinio darbo rezultatu galima laikyti agento Laboros ir agentės Lanj, susijusių su VLIK'u, užverbavimą ir infiltravimą. 1945 m. užverbuo-

tas Labora prisidėjo prie „Eltos biuletenio“ leidimo, o agentė Lanj, prieš Antrąjį pasaulinį karą dirbusi Lietuvos užsienio reikalų (URM) ministerijos mašininke, po karo įsidarbino VLIK'o pirmininko Mykolo Krupavičiaus sekretore²⁵. Dirbant tokiose institucijose lieka mažai paslapčių apie pačią organizaciją. Saugumo dokumentuose dažnai minimas agentas Sedmoj (Septintas), pateikiami trumpi jo veiklos aprašymai. Pagrįstai galima daryti prielaidą, kad tai buvo ypač vertingas sovietinio saugumo agentas (apie jį dar ne kartą bus užsimenama šiame straipsnyje).

Agentų verbavimas iš pačių lietuvių pabėgėlių duodavo geriausius rezultatus. Pasi-taikė ir kitokių agentūrinio įsiskverbimo būdų. Sovietinis saugumas ne kartą mėgino išsiųsti savus agentus iš Lietuvos; šiuo atveju reikėdavo tik parengti atitinkamą legendą²⁶. Tokia veikla labiausiai pasiteisindavo kaip tik pirmaisiais pokario metais, nes siunčiamą agentą buvo galima pristatyti kaip Lietuvos rezistencinio judėjimo atstovą, atvykusį iš Lietuvos užmegzti ryšių su emigrantais. Pavyzdžiui, taip 1950 m. po užsienio valstybes keliavo sovietinis agentas Gintautas (Juozas Vizbaras)²⁷.

Kiek iš viso agentų dirbo tarp lietuvių pabėgėlių Vokietijoje pokario metais, nėra aišku. Gali būti, kad kai kurių agentų neišsaugotos bylos, todėl ir jų veikla liks nežinoma. Iš to meto lietuvių emigracijos spaudos publikacijų galima spręsti apie MGB veiklos aktyvumą ir lietuvių įtarumą jos atžvilgiu. Štai 1946 m. Amerikos lietuvių laikraštis „Naujienos“ skelbė, kad anglų okupacinėje zonoje sulaikyta keliolika šnipų. Minimos konkrečios žmonių pavardės. Straipsnyje apibendrinama, kad „daugumoj suimtieji yra Lietuvos rusai, kilę iš Kėdainių ir Panevėžio apskričių“²⁸. Sunku pasakyti, ar suimti asmenys buvo tikrieji ar tariamieji agentai, bet tame pačiame straipsnyje saugumo tikslai išdėstyti teisingai. Pažymima, kad sovietų tikslas yra provokuoti ir diskredituoti emigrantus

(straipsnyje vartojamas terminas „tremtiniai“), persekioti žymesnius ir veiklesnius antibolševikus, kelti tarpusavio vaidus ir intrigas, rinkti medžiagą, kuriuos tremtinius apkaltinti, kad vėliau juos būtų galima priverstinai išduoti Sovietų Sąjungai²⁹. Toks gana tikslus saugumo veiklos gairių nusakymas leidžia manyti, kad emigrantai buvo gerai susipažinę su NKGB (MGB) agentūros veikla užsienyje ir patys ją pajutę.

Užsieninei agentūrai dažniausiai buvo keliamas tikslas rinkti įvairią informaciją. Žinoma, būta ir specialių, individualių užduočių, tačiau joms įvykdyti reikėjo turėti konkrečius ir tikslus duomenis. Jų rinkimui buvo pasitelkiama ne vien užsieninė agentūra. Saugumas stengėsi išnaudoti beveik visus galimus būdus.

Informacijai rinkti saugumas pasitelkdavo į pagalbą ir vietinę, Lietuvos teritorijoje veikiančią agentūrą. Vietiniams agentams dažniausiai buvo keliamas tikslas užmegzti ryšius su giminėmis ar pažįstamais tų, kurie buvo pasitraukę į Vakarus. Tokia veikimo praktika būdavo tikimasi nustatyti tikslią emigrantų gyvenamąją vietą, iššnipinėti jų praeities ir emigracinę veiklą. Bet pirmaisiais pokario metais nedaugelis Lietuvoje gyvenančių žmonių tiksliai žinojo karo metu pasitraukusių giminių ar pažįstamų likimą, todėl vietinė agentūra nedaug ką galėdavo iš jų sužinoti.

NKGB (MGB) dažnai praktikavo svetimų laiškų sulaikymą ir skaitymą. Tuo plačiai naudojantis kartais pavykdavo gauti saugumiečius dominančios informacijos. Nepasitikėta visais asmenimis, kurie siųsdavo ar gaudavo laiškus iš užsienio. Pro saugumo cenzūrą nepraėjo ir 1946 m. Lietuvoje apsilankiusio JAV lietuvių komunisto Antano Bimbos korespondencija³⁰. Tai rodo, kad nebuvo pasitikima net ir režimui palankiais užsienio lietuviais.

Naudingos informacijos apie lietuvių emigrantų gyvenimą sovietinis saugumas

gaudavo iš daug žinančių asmenų, kuriuos pavykdavo suimti, o vėliau ištardyti. Tai buvo ne tik eiliniai repatriantai, parvykę iš okupacinių Vakarų Vokietijos zonų. Saugumui pasitaikė galimybės suimti ir tuos asmenis, kurie ne tik stebėjo emigracinį gyvenimą, bet ir aktyviai jame dalyvavo. 1946 m. gruodžio mėn. Kaune buvo suimtas slapta iš Vokietijos parvykęs VLIK'o narys, atstovavęs jame Lietuvos nacionalistų partijai (LNP), Klementas Brunius. Per jo tardymus ir iš savarankiškų parodymų MGB daug sužinojo apie emigracines organizacijas, jų sudėtį ir veiklą³¹. Sėkminga sovietinio saugumo operacija galima laikyti aktyvaus veikėjo J. Deksnio suėmimą 1949 m. Tardomas jis palyginti išsamiai davė parodymus apie savo ir kitų asmenų veiklą, parašė kai kurių veikėjų charakteristikas, apibūdino užsienio žvalgybų veiklą Lietuvos atžvilgiu. Netrukus jis pats tapo saugumo apmokamu agentu³². Agentūrinėmis priemonėmis iš šio asmens gauta naudingos informacijos ir anksčiau. Pavyzdžiui, 1946 m. birželio mėn. atvykęs iš užsienio J. Deksnys dalyvavo Lietuvos partizanų susitikime, kuriame perskaitė išsamų pranešimą apie emigrantų gyvenimą. Netrukus apie tai saugumui atraportavo tame pačiame susitikime dalyvavęs MGB agentas Ažuolas (Juozas Markulis)³³.

Galima spėti, kad daugiausia informacijos apie lietuvių karo pabėgėlių gyvenimą buvo surenkama iš laisvai prieinamų šaltinių, pirmiausia iš spaudos leidinių. Saugumo apskaičiavimais, DP stovyklose vien laikraščiu ir žurnalų leista 180 pavadinimų³⁴. To meto spaudoje buvo galima rasti daug įvairios informacijos, kuri neturėjo jokio konfidencialumo. Sovietinis saugumas sugebėdavo gauti vertingų duomenų apie atskirų organizacijų ar asmenų veiklą. Tačiau remiantis šiais šaltiniais parengtos NKGB (MGB) ataskaitos mažai kuo skyrėsi nuo kitų tuo reikalu besidominčių institucijų, pavyzdžiui, nuo LSSR URM pateiktų ataskaitų apie lietuvių

emigrantų gyvenimą³⁵. Visose jose vienoda įvykių nušvietimo tendencija, panaši sovietinė leksika.

Kalbant apie NKGB (MGB) 1-ojo skyriaus veiklą reikėtų išskirti vieną jo poskyrį, kitaip dar vadinamą Berlyno operatyvine grupe. Jos vadu buvo paskirtas ir visą laiką išbuvo kapitonas (vėliau pulkininkas) A. Slavinas, turėjęs teigiamą čekistinį partinį įvertinimą. To meto jo charakteristikoje rašyta: „Į vykdomą darbą žiūri sąžiningai, drausmingas, ideologiškai nuoseklus, moraliskai tvirtas [...], turi autoritetą tarp skyriaus darbuotojų“³⁶. Šitaip įvertinto saugumiečio vadovaujama grupė dalyvavo įvairiose akcijose, nukreiptose prieš Vokietijoje gyvenusius lietuvius. Pagal grupės vado prisiminimus, iš pradžių ji turėjo ieškoti karinių nusikaltėlių ir privalėjo pradėti veikti kuo anksčiau, kad ieškomi asmenys nespėtų pabėgti iš sovietinės okupacinės zonos³⁷. Praktinė veikla parodė, kad grupė ne tik persekiojo asmenis, kaltinamus kariniais nusikaltimais, bet kartu sekė, suiminėjo ir siuntė į Lietuvos teritoriją lietuvių emigrantus, kurie domino sovietinį saugumą³⁸. Neretai sovietų valdžia, neturėdama pagrįstų įrodymų, apkaltindavo daugelį emigrantų bendradarbiavimu su naciais ir juos automatiškai prilygindavo karo nusikaltėliams bei „kitam antisovietiniam elementui“.

Nėra visai aiški pačios Berlyno operatyvinės grupės sudėtis, nežinomas tikslus jos narių skaičius. Šiuo klausimu negali padėti grupės vado prisiminimai, nes juose daugelis grupės narių minimi tik vardais; neatmetama galimybė, kad ir jie gali būti ne tikri, o užkoduoti. Vienuose operatyvinės grupės vado prisiminimuose minimi Berlyno grupės nariai yra vyr. lt. Stepas³⁹, lt. A. Litvinavičius, kpt. I. Blochas, vairuotojas Jura⁴⁰; pagal kitus, vėlesnius to paties autoriaus prisiminimus, veiklos pradžioje grupė susidėjo iš vyr. lt. Vitoldo⁴¹, lt. Litvinavičiaus, kpt. Blocho, vairuotojo Juros, radisto Nikolajaus⁴². Kaip

matome, prisiminimai nedaug ką gali pagelbėti. Tikėtina, kad NKGB (MGB) operatyvinės grupės sudėtis buvo nepastovi, dažnai vieni nariai keitė kitus. Pagal NKGB finansų skyriaus skirtas lėšas komandiruotei Vokietijoje, 1945 m. lapkričio mėn. grupę galėjo sudaryti 6 nariai: 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojas A. Slavinas, vyr. operatyvinis įgaliotinis A. Litvinavičius, vairuotojai P. Romaškinas, L. Rubcovas, V. Gudvilis ir M. Begunas⁴³. Bet greičiausiai čia minimi ne visi jos nariai. Šioje ataskaitoje neužsimenama apie grupės vado brolių saugumo jaun. lt. Julijų Slaviną, oficialiai buvusį komandiruotėje Vokietijoje nuo 1945 m. liepos mėn. iki 1946 m. balandžio mėn.⁴⁴ Kituose sovietinio saugumo dokumentuose minimos ir kitos pavardės žmonių, kurie tais metais dirbo Vokietijoje. Todėl grupės sudėčiai nustatyti dar reikia išsamesnio istorinio tyrimo. Iš Lietuvos atvykę saugumo darbuotojai nepasikliovė vien savo jėgomis, jie glaudžiai bendradarbiavo su kitomis sovietinio saugumo struktūromis, dislokuotomis Vokietijoje. Ieškota ir surasta pagalbininkų iš buvusių rusų karo belaisvių bei vietinių vokiečių. Operatyvinei grupei talkino užverbuoti agentai, tarp kurių buvo 4 lietuviai, 2 vokiečiai, rusas ir žydas⁴⁵.

Praktinę grupės veiklą atskleidžiantys dokumentai rodo, kad jos nariai ne tik suiminėjo antisovietškai nusiteikusius asmenis, darė kratas įtariamųjų gyvenamosiose ar darbo vietose, atliko pirminius jų tardymus, bet ir dirbo kitą žvalgybinį darbą. Berlyno operatyvinės grupės nariai įvairiais būdais rinko visą juos dominančią informaciją apie lietuvių emigrantus, gyvenančius DP stovyklose anglų, amerikiečių ir prancūzų okupacinėse zonose. Tą liudija grupės vado į Lietuvą atsiųstos žvalgybinio darbo ataskaitos⁴⁶. Tokio pobūdžio darbą lengvino galimybė grupės bendradarbiams, turintiems atitinkamus dokumentus, laisvai keliauti po Vakarų Vokietijos okupacines zonas ir vietoje susitikinėti su savo agentūra, aiškintis susidariusią padėtį.

Kai kurie archyviniai dokumentai rodo, kad ši grupė galėjo vykdyti ir karinę žvalgybą SSRS naudai. Vienoje vėlesnėje grupės vado A. Slavino charakteristikoje rašoma: „Surado ir pats parvežė į TSRS vertingų detalių, turėjusių reikšmės šalies gynybos pramonei“⁴⁷. Sunku įvertinti konkrečią veiklą šioje srityje ir pasiektus rezultatus, nes trūksta archyvinės medžiagos. Bet tai yra paliudijimas, kad LSSR NKGB (MGB) Berlyno operatyvinė grupė galėjo užsiiminėti ir tokio tipo žvalgyba.

Operatyvinės grupės darbo mastų augimą rodo jai skirtų pinigų (šiuo atveju markių) kiekiai. 1946 m. spalio mėn. grupės vadui skirta 7 tūkst., o 1947 m. sausio mėn. – 32 tūkst. markių⁴⁸. Kaip vėliau matysime iš konkrečių pavyzdžių, ši grupė veikė gana sėkmingai, bet ir jos darbe pasitaikė daug trūkumų, kaip ir visų NKGB (MGB) padalinių, atsakingų už žvalgybą užsienyje, darbe.

Iš anksčiau išdėstytos medžiagos negalima daryti išvados, kad saugumo organus lydėjo vien sėkmė užsienio žvalgyboje. Išliko nemažai pačių saugumiečių dokumentų, kuriuose kritiškai įvertinama MGB 1-ojo skyriaus, atsakingo už šį darbą, veikla. Štai 1947 m. LSSR MGB partinio komiteto posėdyje konstatuota, kad dažnai buvo keičiami šio skyriaus viršininkai ir visas „aparatas“, pasitaikydavo daug komandiruotų žmonių, kurie nesugebėjo dirbti, o pačių darbuotojų drausmė buvo bloga. Skyriaus darbuotojai nebuvo mokomi užsienio kalbų, nors tai buvo būtina dirbant panašų darbą. Tikėtina, kad daugelis kitataučių saugumiečių, nukreipdami savo veiklą prieš užsienio lietuvius, nemokėjo ir net nerodė menkiausių pastangų išmokyti okupuotos tautos kalbą. Tame pačiame posėdyje ne kartą minėta, kad skyriaus kadrai neparengti ir nesukomplektuoti. Vietinių čekistų nuomone, 1-ajame skyriuje turėjo dirbti vieni geriausių darbuotojų, bet tuo metu skyrius atrodė „varginga įstaiga“. Baigiantis posėdžiui pažymėta, kad šis padalinys

vienintelis iš Maskvos komisijos gavo visiškai nepatenkinamą įvertinimą⁴⁹. Savikritiškai saugumiečių įvertinimai kartu paliudija ir paaiškina galimas nesėkmes užsienio žvalgybos srityje.

Užverbuota užsienio agentūra sugebėdavo atlikti ne viską. Nemažai faktų jai likdavo nežinomi arba kas nors būdavo klaidingai suprata. Pavėluotas duomenų siuntimas į centrą taip pat duodavo neigiamus rezultatus.

Nesėkmes darbe lėmė atskirų NKGB (MGB) skyrių nesusikalbėjimas. Kartais vienas skyrius, turėdamas agentūrinių duomenų, nepasidalydavo jais su kitu skyriumi, kuriam tie duomenys būtų buvę reikalingi. Didelio nesusikalbėjimo, nepasidalijimo svarbiomis žiniomis apie emigracines organizacijas būta tarp centrinio LSSR saugumo aparato ir apskričių skyrių⁵⁰.

Dėl visų šių ir panašių priežasčių pirmaisiais pokario metais saugumui likdavo daug kas neaišku apie emigracijos gyvenimą. 1945 m. net nebuvo žinomos daugelio saugumą dominančių asmenų buvimo vietos, todėl įvairiuose dokumentuose prie jų pavardžių parašydavo, kad „buvimo vieta neaiški“. Panašūs įrašai išliko ir vėlesnių metų dokumentuose. Kai kurių asmenų gyvenamosios vietos nepavykdavo nustatyti iki pat XX a. penktojo dešimtmečio pabaigos. Tai rodo kad ir toks konkretus pavyzdys. Pokario metais sovietiniai saugumo organai buvo pradėję agentūrinę paieškos bylą plk. Antanui Šovai. Jie ilgai nesugebėjo išsiaiškinti buvusio karininko buvimo vietos. Niekuo nepadėjo ir užverbuoti vietiniai agentai, kurie remdamiesi įvairiomis paskalomis tik klaidino sovietinio saugumo organus. Štai agento Kukalio duomenimis, A. Šova vadovavo partizanų būriui Lietuvoje⁵¹, o pasak agento Kliono, jis galėjo dirbti kur nors Lietuvoje svetima pavardė⁵². Tokiais ir panašiais agentų duomenimis suabejodavo ir pati jų vadovybė. Agentas Žvaigždė pranešė, kad A. Šova su gen. Teodoru Daukantu gyvena Vilniuje ir leidžia laik-

rašti „Tėvynės golgota“⁵³. Nieko panašaus negalėjo būti, nes abu minimi asmenys dar 1944 m. pasitraukė į Vakarus. Tokia, rodos, tikslia agento pateikta informacija suabejoję saugumiečiai įpareigojo agentą patikslinti faktą ir jo teisingumą⁵⁴. Apibendrinant galima teigti, kad MGB daug klaidžiojo, kol jai galutinai pavyko nustatyti A. Šovos buvimo vietą 1951 m.⁵⁵ Panašių paieškos bylų asmenims, pasitraukusiems į užsienį, galima rasti ne vieną. Dažnai pasitaikanti klaida buvo ieškojimas žmonių Lietuvoje, nors iš tikrųjų jie jau gyveno užsienyje. Tai dar kartą rodo sovietinio saugumo žvalgybinio darbo trūkumus.

Daug kritikos sulaukdavo ir Berlyno operatyvinė grupė, kurios veiklą savo atsiminimuose išgyrė pats jos vadas. Jau 1945 m., jos darbinės veiklos pradžioje, pasitaikė daug nesklandumų. Kai kurie grupės nariai dirbo nekompetentingai ir nedrausmingai. Saugumiečių terminais kalbant, kai kuriems darbuotojams stigo „čekistinės drausmės“. Galbūt šie žodžiai galėjo reikšti tik žmogaus silpnybes, kurios tapo stipresnės už sovietiską drausmę. Šį teiginį gali iliustruoti konkretus atsitikimas. 1945 m. operatyvinės grupės narys Jonas Pumputis, būdamas Berlyne, užmezgė artimus santykius su antisovietine veikla kaltinamomis seserimis Milda ir Ramute Alseikaitėmis. Jis sutiko pervežti į Lietuvą ir iš čia atvežti seserų asmeninius laiškus⁵⁶. Saugumiečiai net įtarė, kad jų kolega galėjo informuoti M. ir R. Alseikaite apie jas šnipinėjantį asmenį⁵⁷. Neaišku, kokią nuobaudą už tai gavo operatyvinės grupės narys, bet, žinoma, už tai nebuvo apdovanotas.

Apie Berlyno operatyvinės grupės darbo nesėkmes galima spręsti iš aukštesnės vadovybės kritikos. Tiesioginis jos viršininkas, vadovavęs MGB 1-ajam skyriui, Stanislovas Vaupšasovas 1947 m. apie šią grupę kalbėjo: „Nesėkmingi reikalai yra su Berlyno grupe, jie ten dykinėja, jų darbe esama išsišifravimo“⁵⁸. Vadovas net siūlė Berlyno grupę per-

organizuoti, tačiau netrukus šis padalinys iš viso buvo panaikintas, o jo vadovas A. Slavinas atleistas iš pareigų dėl „kompromituojančios medžiagos“⁵⁹. Prie atleidimo neabejotinai prisidėjo ir jo veikla Vokietijoje.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad 1945–1950 m. sovietinis saugumas nesugebėjo veiksmingai organizuoti žvalgybinio darbo, nukreipto prieš lietuvių pabėgėlius Vokietijoje. NKGB (MGB) darbe atsirasdavo daug trūkumų, kurių šiuo laikotarpiu nesugebėta pašalinti. Tai turėjo neigiamą įtaką praktinei veiklai. Išankstiniai siekiai neretai likdavo neįgyvendinti.

VEIKLA PRIEŠ LIETUVIŲ ORGANIZACIJAS

KGB pirmtakių dokumentuose daugiausia dėmesio skiriama VLIK'ui. Būtent šią organizaciją saugumas laikė ypač pavojinga savo kuriamam režimui. Remdamasis anti-sovietinėmis idėjomis VLIK'as pokario metais sugebėjo suvienyti nemažą dalį lietuvių emigrantų, taip pat ne kartą aplenkė saugumą ir kitas sovietines įstaigas užsienyje vykusioje propagandinėje kovoje. NKGB (MGB) įsitikinimu, nemenką pavojų kėlė lietuvių partizanų ryšiai su VLIK'u. Dėl visų šių priežasčių komitetas tapo nesutaikomu sovietinio saugumo priešu iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo.

NKGB (MGB) požiūris į VLIK'ą visuomet buvo neigiamas ir kartu niekinantis. Komitetą stengtasi vaizduoti kaip nesavaranikišką organizaciją, tarnaujančią svetimų, sovietams priešiškų valstybių interesams. Pagal saugumą, iš pradžių VLIK'as bendradarbiavo su naciais, kartu padėjo abverui siųsti į Lietuvą diversantus⁶⁰. Vėliau, atsidūręs Vakaruose, pateko į anglų ir amerikiečių žvalgybų globą. Šias nuostatas išreiškė LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojas Piotras Kapralovas teigdamas, kad VLIK'as „pagal

anglų ir amerikiečių žvalgybos nurodymą vykdo išdavikišką darbą, nukreiptą prieš lietuvių liaudį⁶¹. NKGB (MGB) nenorėjo, o greičiausiai net ir nesistengė, objektyviau suvokti ar nušviesti VLIK'o veiklą. Sąmoningai nutylimos antinacinės komiteto nuostatos, nes tai buvo visiškai neparanku sistemai. „Šaltojo karo“ laikotarpiu buvo naudinga VLIK'ą vaizduoti vien kaip Vakarų valstybių specialiųjų tarnybų bendradarbį, tai visiškai atitiko valstybės propagandinius tikslus. Sovietinio saugumo požiūris visiškai nesiskyrė nuo sovietinių masinės informacijos priemonių aktyviai skleidžiamos propagandos. Todėl pagrįstai galima teigti, kad propagandinėje srityje veikta išvien. Pokario metais sovietinio saugumo suformuotas požiūris į VLIK'ą išliko ir vėlesniu sovietiniu laikotarpiu⁶².

Nepaisant niekinamo požiūrio, sovietinis saugumas suvokė VLIK'o reikšmę emigracijos gyvenime. NKGB vadovybė suprato, kad jau pačioje pradžioje „VLIK'as yra vieningas visos lietuvių buržuazinės nacionalistinės kontrrevoliucijos politinis centras“⁶³. Kitais žodžiais tariant, jis vienijo politines tautines lietuvių jėgas. Panašaus turinio teiginiai dažnai buvo kartojami sovietinio saugumo dokumentuose⁶⁴. Tą pripažindamas saugumas negalėjo nesiskaityti su šia organizacija, turinčia didelę reikšmę lietuvių emigracijos gyvenime.

Pagrindinė veiklos prieš VLIK'ą ir kitas lietuvių organizacijas sritis buvo informacijos rinkimas iš visų prieinamų informacijos šaltinių. Vėliau girtasi, kad „VLIK'o ir kitų „vaduotojiškų“ organizacijų veikloje Tarybų Lietuvos saugumo organams nebuvo jokių paslapčių“⁶⁵. Žinoma, šis teiginys nėra visiškai teisingas, nes daug svarbios informacijos nepasiekdavo saugumo arba pasiekdavo jau gerokai pavėlavusi ir praradusi aktualumą. Ypač netobulos ataskaitos rengtos 1945 m., jose daug kas rašoma spėjimo forma. Konkrečiai nežinota VLIK'o narių buvimo vieta.

Vienoje tų metų NKGB pažymoje rašoma, kad Steponas Kairys yra neva Švedijoje, Ballys Gaidžiūnas, Klemensas Brunius, Jurgis Valiulis suimti vokiečių, o Adolfo Damušio, Juozo Audėno buvimo vieta nežinoma⁶⁶. Vėliau parengtos ataskaitos ar pažymos buvo jau konkretnės ir tikslesnės. Infiltruoti agentai kartais sugebėdavo perduoti saugumui žinias apie svarbius įvykius VLIK'o gyvenime. Pavyzdžiui, į centrinius saugumo organus suplaukdavo svarbi informacija apie VLIK'o narių diplomatinės pastangas atkurti Lietuvos nepriklausomybę, jų apsilankymą pas okupacinės valdžios pareigūnus Dveitą Eisenhowerį ir Bernardą Montgomerį⁶⁷, kreipimaisi į pasaulines organizacijas prašant užtari-
mo⁶⁸. Žinoma, informacijos rinkimas buvo ne vienintelė sovietinio saugumo veikimo forma.

Vėlesniuose lietuvių išeivių liudijimuose užsimenama apie chuliganiškus VLIK'o pastatų užpuolimus. Neneigiant tokios veiklos galimybės, vis dėlto reikėtų konkrečius faktus paremti konkrečia dokumentine medžiaga. Archyvuose nepavyko aptikti jokio detalaus tokių įvykių aprašymo.

Sovietiniam saugumui veikti šiurkštesnėmis formomis buvo ne taip lengva. Šią veiklą būtų reikėję planuoti iš anksto. Kur kas lengviau buvo veikti prieš VLIK'o rėmėjus, pasilikusius Lietuvoje. Jų suėmimas nekėlė saugumui didelių problemų. O štai užsienyje veikusio VLIK'o narių nepavyko suimti, išskyrus K. Brunių, kuris slapta parvyko į Lietuvą⁶⁹.

Be VLIK'o, saugumas sekė ir kitas lietuvių organizacijas. NKGB (MGB) domino ir lietuvių diplomatų organizacija. Į jų artimą aplinką irgi sugebėta infiltruoti savus agentus⁷⁰. Tačiau buvusių Lietuvos diplomatų veikla apėmė ne vien Vokietiją, todėl saugumo veikla jų atžvilgiu nebus nagrinėjama, nes tai netelpa į darbo temos užsibrėžtas ribas.

Į sovietinio saugumo akiratį pateko ir DP stovyklų vietiniai komitetai. Nuo pat jų organizavimosi pradžios NKGB (MGB) stengėsi įdėmiai stebėti jų veiklą. Jau 1945 m.

saugumas užregistravo 25 tokius komitetus⁷¹. Saugumiečiams rūpėjo išsiaiškinti vietinių komitetų sudėtį, jų vadovus, planuojamus ar įvykdytus renginius. 1946 m. jie stebėjo Liubeko DP stovykloje įvykusius vietinio komiteto rinkimus ir darė išvadas, kad vėliau po rinkimų kitur bus sudarytas centrinis organas, kuris sieks Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo⁷².

Sovietiniam saugumui rūpėjo ne tik politinės organizacijos. Rinkti duomenys apie kultūrinius, meninius, mokslinius lietuvių susivienijimus, veikusius pokarinėje Vokietijoje. 1946 m. pradžioje surinkta žinių apie 38 įvairaus tipo organizacijas, nustatyta jų buvimo vieta, vadovų pavardės, apytikslis narių skaičius⁷³. Neliko nepastebėtas pradžios mokyklų, gimnazijų ir universiteto Hamburge steigimas⁷⁴.

Pokariu pradėtas organizacijų šnipinėjimas tęsėsi per visą sovietmetį. Žinių apie jas rinkimas tapo svarbia vėlesnės KGB veiklos sritimi. Tuo buvo pripažįstama jų reikšmė, nes apie nereikšmingas organizacijas informacija paprastai nerenkama.

VEIKLA PRIEŠ KONKREČIUS ASMENIS

Tikslaus lietuvių pabėgėlių skaičiaus nežinojo ir patys sovietinio saugumo vadovai. Vieno-se jų ataskaitose minimas skaičius 150 tūkst.⁷⁵, kitose – net 200 tūkst.⁷⁶ Iš tiesų tai buvo perdėti skaičiai. IPO (International Refugee organization (angl.) – Tarptautinė pabėgėlių globos organizacija) patikimais duomenimis, 1946 m. DP stovyklose, esančiose amerikiečių, anglų ir prancūzų okupacinėse zonose, gyveno apie 60 tūkst. lietuvių⁷⁷. Kaip matome, sovietinio saugumo turimų duomenų paklaida buvo nemaža.

Tarp pasitraukusiųjų buvo daug sovietinei sistemai nepalankių asmenų. Į NKGB (MGB) akiratį patekdavo ne tik asmenys, tarnavę ka-

rinėse ir civilinėse struktūrose nacistinės okupacijos metais (pastariesiems buvo skiriamas ypač didelis dėmesys), bet ir tarpukario Lietuvos politiniai, kariniai ar visuomenės veikėjai, taip pat Lietuvos diplomatinių atstovybių pareigūnai, kartais vadinti „nesugrįžėliais“. Sovietinių saugumiečių terminais kalbant, į Vakarus bėgo asmenys, tarnavę vokiečiams, voldemarininkai, LAF'o nariai, priklausę „baltiesiems partizanams“ (1941 m. Birželio sukilėliams), buržuazinių partijų nariai, buržuazinė nacionalistinė inteligentija, kunigai, buvę karininkai ir smetoninės Lietuvos pareigūnai, buožės, prekybininkai ir kiti antisovietiskai nusiteikę asmenys⁷⁸. Vėliau prie NKGB (MGB) priešų dar bus priskirti asmenys, apkaltinti bendradarbiavimu su Vakarų valstybių žvalgybos tarnybomis. Apie juos ministras P. Kapralovas kalbėjo: „Lietuvių liaudies išdavikai, buržuaziniai nacionalistai, įvairiu laiku pabėgę į užsienį, suartėję su reakciniais anglų ir amerikiečių sluoksniais, jų žvalgybos centrais, vykdo priešišką veiklą prieš Tarybų Lietuvą“⁷⁹. Kartais dar niekingiau apie emigrantus atsiliepdavo žemesnio rango saugumiečiai. Antai A. Slavinai viename laiške rašė: „Kekšynai, spekuliacijos lizdai, asocialių žmonių, tinginių ir baisių karo nusikaltėlių bei kriminalistų centrai yra DP stovyklos Vakarų Vokietijoje“⁸⁰. Taigi sovietų paskelbtų priešų sąrašas buvo gana didelis, nes į jį pateko beveik visi emigravę lietuviai.

Daugelis antisovietine veikla pagarsėjusių žmonių nesusigundė sovietų valdžios raginimais repatrijuoti į Lietuvą, todėl saugumas privalėjo sekti juos, rinkti apie juos įvairiausių medžiagą. Pokario metais dešimtims žmonių pradėtos agentūrinės paieškos bylos. Jas pagal konkrečius asmens svarbumą pradėdavo SSRS NKGB (MGB) centrinis aparatas, respublikinė LSSR ministerija ar apskrities NKGB (MGB) skyrius. Kuo aukštesnis skyrius, tuo kvalifikuočiau jis rinkdavo reikalingus duomenis. Žvalgybinis

darbas buvo vykdomas įvairiais galimais būdais. Pirmiausia stengtasi ieškoti „kompromituojančios medžiagos“, kuri dažniausiai reiškė apkaltinimą bendradarbiavimu su nacistine valdžia, todėl pradėta daug bylų asmenims, tarnavusiems vokiečių vadovaujamose karinėse dalyse ar policijoje. Rasti „kompromituojančią medžiagą“ apie juos nebuvo ypač sunku. Pokario metais įvairaus lygio saugumo skyriai pradėjo agentūrines paieškos bylas generolų Jono Černiaus, Teodoro Daukanto, Povilo Plechavičiaus, Stasio Raštikio, karininkų Broniaus Aušroto, Igno Musteikio, Jono Pyragiaus ir kt. atžvilgiu⁸¹. Bet pasitaikydavo atvejų, kai bylos buvo pradėtos asmenims, tik žodžiu ar raštu kovojusiems su sovietų valdžia. Tokia yra 1950 m. pradėta rašytojo Stasio Santvaro paieškos byla. Jį saugumas apkaltino nacionalistine veikla, nukreipta prieš SSRS, arba tuo, kad jo eilėraščiuose išreiškiamas tėvynės ilgesys ir jie yra antisovietiniai⁸².

Bet vien bylų užvedimu ir asmenų stebėjimu NKGB (MGB) struktūros nesitenkino. Imtasi ir aktyvių veiklos priemonių.

Šiurkščiausia sovietinio saugumo veikimo forma tapo jiems priešiška nusiteikusių asmenų suėmimas, slapto žmonių grobimo planavimas ir vykdymas. Tai nebuvo nauja sovietinio saugumo veikimo forma. Prieš Antrąjį pasaulinį karą šio pobūdžio veikla gana plačiai naudota. 1918–1940 m. įvykdyta dešimtys oponentų nužudymų ar pagrobimų⁸³, tad vietiniams čekistams buvo iš ko semtis patirties. Nekilo didelių problemų norint suimti lietuvius, gyvenusius sovietų okupuotoje Vokietijos teritorijoje. Šį darbą turėjo atlikti minėta LSSR NKGB Berlyno operatyvinė grupė bendradarbiaudama su kitomis sovietinėmis struktūromis. 1945 m. gegužės 31 d. atvykusi į Berlyną, ji iš karto ėmėsi jai skirto darbo. Po dviejų dienų, t. y. birželio 1 d., nustatė Lietuvių sąjungos būstinės vietą ir ten suėmė Joną Aleksą, buvusį žemės ūkio ministrą. Netrukus sulaukė ir Lie-

tuvos krikščionių demokratų partijos narių Jozą Urmaną. Apklausus šiuos asmenis, sužinota apytikslė Kazio Škirpos, gen. P. Kubiliūno, gen. S. Raštikio, Vinco Krėvės-Mickevičiaus ir kitų, iš viso 7 žymesnių lietuvių veikėjų buvimo vieta⁸⁴. Suimtiesiems J. Aleksai ir J. Urmanui pervežti į Lietuvą buvo prašoma net skirti lėktuvą⁸⁵. Tai rodo, kad iš pradžių stengtasi darbą atlikti kuo operatyviau.

Didesnių pastangų prireikė norint suimti Lietuvos diplomatinės atstovybės sekretorių, žurnalistą Antaną Valiukėną. 1945 m. gegužės mėn. jis jau buvo suimtas vieno sovietinio karinio dalinio SMERŠ skyriaus, bet sugebėjo pabėgti⁸⁶. Į jo paieškas aktyviai įsitraukė ir atvykusi LSSR NKGB operatyvinė grupė. Jos vadas kartu su kitu bendradarbiu, apsimetę eiliniaais pabėgėliais, apsilankė pas M. ir R. Alseikaiteis⁸⁷ (A. Slavinas savo atsiminimuose jas kažkodėl vadina Valaseikaitėmis⁸⁸). Apsilankę operatyvinės grupės nariai sužinojo, kad negalima tikėtis M. ir R. Alseikaiteių pagalbos ieškant A. Valiukėno, nes pastarasis buvo jų geras pažįstamas⁸⁹. Apsimetusiems saugumiečiams sėklos pareiškė, kad jos yra patriotės, neketina dirbti prieš lietuvius, ir jokios informacijos neteikė jas užverbavusiems asmenims⁹⁰. Savo atsiminimuose A. Slavinas visus įvykius aprašo kiek kitaip, bet autoriumi negalima visiškai pasitikėti. Pasak A. Slavino, A. Valiukėnas beveik atsitiktinai pateko į saugumiečių organizuotą pasalą, tačiau išlikę dokumentai nepatvirtina šio liudijimo. Remiantis archyvine medžiaga galima teigti, kad viskas klostėsi visiškai kitaip nei aprašyta operatyvinės grupės vado memuaruose. 1945 m. liepos mėn. buvo suimtas buvęs vokiečių armijos karininkas Matas Valeika, kuris, prisidengęs svetima pavarde, mėgino pabėgti į anglų okupacinę zoną. Anglai kariškiai jį suėmė ir po trumpos apklausos perdavė sovietiniams pareigūnams. NKGB netrukus sužinojo, kad M. Valeika buvo gerai pažįstamas su ieškamu A. Valiukėnu, nes jie ne kartą prieš tai buvo

susitikę. Pasinaudodami suimtuojų saugumiečiai iškviatė į susitikimą nieko neįtariantį A. Valiukėną ir jį suėmė⁹¹. Panašaus likimo susilaukė ir seserys M. ir R. Alseikaitės, jos buvo suimtos 1945 m. spalio mėn.⁹² Vėliau visi minėti asmenys buvo atvežti į Lietuvą ir nuteisti įvairų laiką kalėti. Sovietiniam saugumui pavyko suimti dar keletą kitų asmenų, tarp kurių buvo tiek lietuviai, tiek vokiečiai, tarnavę Lietuvoje⁹³. Dažnai per pirminius suimtųjų tardymus buvo siekiama išsiaiškinti kitų saugumą dominančių žmonių gyvenamąsias vietas. Tai darėta norint kuo greičiau suimti ieškomus asmenis, kad šie nesugebėtų pasislėpti svetimoje teritorijoje.

Sudėtingiau buvo pasiekti lietuvius, gyvenusius anglų, amerikiečių ir prancūzų okupacinėse zonose, nes čia sovietinis saugumas negalėjo legaliai veikti. Daugeliu atvejų NKGB interesai lietuvių emigrantų atžvilgiu visiškai sutapo su LSSR vadovybės interesais. Formaliai aukščiausios Lietuvos SSR organai iš pradžių dar mėgino veikti legaliomis priemonėmis, t. y. prašyti sąjungininkus išduoti sovietų valdžiai nusikaltusius asmenis. LSSR AT pirmininkas J. Paleckis raštu kreipėsi į SSRS užsienio reikalų komisarą Viačeslavą Molotovą su prašymu, kad šis pareikalautų iš sąjungininkų išduoti „generolą Kubiliūną, buvusį vokiečių okupacinės valdžios pirmąjį patarėją, generolą Plechavičių, organizavusį vokiečių okupantų pavedimu lietuvių „vietinius būrius“ kovai su partizanais ir Raudonąją Armiją, profesorių Mykolą Biržišką, vadovavusį okupantų organizuotai „Lietuvos Tarybai“⁹⁴. Panašūs reikalavimai nesulaukėavo buvusių sąjungininkų atsako. Okupacinė Vokietijos valdžia netaikė Baltijos valstybių gyventojams prievartinės repatriacijos metodų, kaip tai darė rusų, baltarusių ir iš dalies ukrainiečių tautybės asmenų atžvilgiu. Todėl sovietinio saugumo organai iš anksto pradėjo rengtis galimoms žmonių grobimo operacijoms.

Svarbiausiu sovietinio saugumo taikiniu tapo buvęs pirmasis generalinis tarėjas gen. P. Kubiliūnas. Asmuo, vienintelis iš visų lietuvių ėjęs aukščiausias pareigas vokiečių okupacinėje administracijoje, negalėjo tikėtis sovietų valdžios atleidimo. Okupacijos metu sklindęs gandas, kad bus sunaikinti visi „nuo Kubiliūno iki seniūno“⁹⁵, iš dalies pasitvirtino pokario metais.

Visos jo pagrobimo detalės greičiausiai jau niekada neišaiškės, bet galima tvirtai teigti, kad saugumas atkakliai siekė užsibrėžto tikslo. Pasitraukęs į Vokietiją P. Kubiliūnas aktyviai nedalyvavo visuomeninėje veikloje. Pasak sovietinių šaltinių, jis ėjo tik Noimunsterio lietuvių komiteto pirmininko pavaduotojo pareigas⁹⁶. Tačiau sovietinėms institucijoms, ypač saugumui, užkliuvo jo karo meto darbai. Generolo pagrobimo operacijoje dalyvavo ne tik LSSR NKGB Berlyno operatyvinė grupė. Į pagalbą buvo pasitelkti buvę rusų karo belaisviai, vietiniai vokiečiai ir anglų armijos kariškiai. Svarbiausią vaidmenį atliko P. Kubiliūno pažįstamas žmogus, per karą dirbęs gestapo vertėju. A. Slavinas jį vadina tik vardu Valentinas ir neskelbia jo pavardės, nes neva tas žmogus atsiminimų publikavimo metais dar gyveno Kaune⁹⁷. Kartais jis identifikuojamas kaip Valentinas Eidukaitis⁹⁸. Iš tikrųjų tai buvo Viktoras Tomkus – Eidukaitis – Budrys, slapyvardžiu Sedmoj⁹⁹, asmuo, turėjęs ne vieną pavardę savo gyvenime. Jis, kaip gestapo vertėjas, pirmąkart sovietinio saugumo buvo suimtas 1945 m. sausio 18 d.¹⁰⁰ Pagrobimo operacijoje taip pat dalyvavo ryšininkas vairuotojas Jevgenijus Dubovikas¹⁰¹. Pagal A. Slavino atsiminimus, P. Kubiliūnas neva susigundė užverbuoto agento atvežtomis brangenybėmis iš Lietuvos ir važiuodamas jų pasiimti pateko į saugumiečių pasalą. Apie tai saugumietis rašė: „Kubiliūnas atvyko į Vokietijos tarybinę okupacinę zoną ne tam, kad duotų vadovaujančių nurodymų kovai prieš Tarybų valdžią, bet gauti savo prisiplėšto turto dalį“¹⁰².

Patikimesni šaltiniai nurodo, kad buvęs generalinis tarėjas išviliotas iš namų neva į anglų štabą, o pakeliui pagrobtas ir slapta pervežtas į rusų okupacinę zoną¹⁰³. Dokumentuose suėmimo data buvo 1946 m. vasario 23 d.¹⁰⁴, nors pats veiksmas atliktas gerokai anksčiau. Iš pradžių suimtas P. Kubiliūnas parvežtas į Vilnių, vėliau perkeltas į Maskvą. 1946 m. liepos 25 d. karinės teismo kolegijos, pirminkaujamos Vasilijaus Ulricho, nuteistas mirties bausme¹⁰⁵. Pagal teismo proceso vietą galima manyti, jog jau iš pradžių operacija buvo planuojama ir kontroliuojama tiesiogiai iš Maskvos centrinių organų.

Svarbi įvykio detalė yra ta, kad visa operacija buvo vykdoma ypač slapta. Sovietų valdžia ilgai neprisipažino prisidėjusi prie P. Kubiliūno pagrobimo. Lietuvių išeiviams tai nebuvo jokia paslaptis, jų išleistoje enciklopedijoje aiškiai rašoma: „Bolševikų pagrobtas ir išvežtas iš namų“¹⁰⁶. Oficialūs sovietiniai šaltiniai to nepatvirtindavo. Lietuvoje išleistoje enciklopedijoje tik teigta, kad „1945 pabaigoje V. Vokietijoje dingo be žinios“¹⁰⁷. Apie pagrobimą ir tolesnį likimą nepranešta net P. Kubiliūno giminėms. Jo seseriai, gyvenusiai JAV, liepta pranešti, jog saugumo organams jo buvimo vieta nežinoma. Kitaip ir būti negalėjo, nes P. Kubiliūnas pagrobtas slapta, todėl tiesos nebuvo galima pranešti¹⁰⁸. Tik XX a. aštuntajame dešimtmetyje pagaliau viešai prisipažinta¹⁰⁹. Tai rodo, kad sovietinis saugumas suprato savo veiksmų neteisėtumą, pažeidžiantį tarptautinės teisės normas. P. Kubiliūno pagrobimas buvo vienintelė sėkminga tokio pobūdžio operacija. Beje, mėginimų jas atlikti pasitaikė.

Į sovietinių specialiųjų tarnybų akiratį buvo patekęs ir gen. P. Plechavičius, pagarsėjęs antikomunistine veikla. Sovietiniam saugumui dirbęs J. Mikuckis vėlesniuose atsiminimuose aprašė savo ketinimus apsvaigintą alkoholiu generolą pervežti į sovietinę okupacinę zoną Vokietijoje¹¹⁰. Tebėra neaišku, ar toks įvykių scenarijus iš tikrųjų pla-

nuotas, ar tai buvo tik vėlesnės agento vaizduotės rezultatas. Autorius, pasirašęs J. Jakaičio slapyvardžiu, taip pat trumpai užsimeina apie saugumo organizuotą pagrobimo operaciją, kuri nepavyko vien dėl atsitiktinumo¹¹¹. Šiais sovietinių šaltinių liudijimais tikėjo lietuvių išeivijos autoriai, matyt, neturėję kitokių duomenų apie tai¹¹². P. Plechavičiaus agentūrinėje paieškos byloje nesama konkrečių duomenų apie planuojamą pagrobimą, bet joje labai smulkiai aprašytas P. Plechavičiaus gyvenimas Vokietijoje. Saugumo organai stengėsi sužinoti, ką generolas veikia, su kuo bendrauja, kur ir su kuo konkrečiai gyvena. Ypač tikslios žinios apie gyvenamąją vietą ir ketinimus ją pakeisti buvo gaunamos 1949 m.¹¹³ Yra duomenų, kad tuomet irgi planuota pagrobti buvusį generolą, bet operacija nepavyko, nes P. Plechavičius persikėlė į JAV¹¹⁴.

Gen. S. Raštikį mėginta ne pagrobti, o įvairiais pažadais prisivilioti sugrįžti į Lietuvą. Atkurti šią istoriją gali padėti įvykių dalyvių atsiminimai. 1946 m. pas generolą tuo reikalu buvo atvykę sovietinio saugumo pasiuntiniai – minėtas V. Eidukaitis ir Aleksandras Vaicekavičius¹¹⁵. Apie pirmąjį oficialių duomenų neišliko ir jis tebėra paslaptingas asmuo. Apie A. Vaicekavičių yra žinoma daugiau. Oficialiai jis niekada nebuvo etatiniu saugumo darbuotoju. Karo metais partizanavo sovietinių partizanų būryje, o komandiruotės į Vokietiją metu dirbo LSSR miškų pramonės ministerijoje. Šio asmens anketoje ir autobiografijose išvyka į Vokietiją, trukusi nuo 1946 m. balandžio iki spalio mėn., įvardijama kaip speciali komandiruotė ar užduotis. Vienuose dokumentuose nurodoma, kad į ją siuntė SSRS saugumo ministerija, kituose – kad LKP CK¹¹⁶. A. Vaicekavičius savo autobiografijose išsamiau nekalba apie konkrečią veiklą Vokietijoje, tik kartą paminėti, kad būdamas Vokietijoje ieškojo savo dingusio brolio¹¹⁷. Jokios kitos smulkesnės informacijos neišliko. Kad A. Vaicekavičius

dalyvavo operacijoje, patvirtina vėlesni jo paties liudijimai¹¹⁸, o jo asmens bylos faktai tam per daug neprieštarauja.

Šių dviejų minėtų pasiuntinių planuota misija nepavyko. Jau per pirmąjį susitikimą 1946 m. rugpjūčio 31 d. generolas suprato, kad tai „bolševikų siūstas žmogus“, todėl vėlesnių susitikimų metu elgėsi atsargiai ir apgalvotai. Sovietinis saugumas turėjo asmeninio poveikio priemonių prieš S. Raštikį. Tai buvo jo dukterys, kurių laišką ir nuotrauką perdavė minėti asmenys. Tačiau generolo visu tuo nesugebėta suvilioti. Anot S. Raštikio, „patys „svečiai“, jų kalbos ir siūlymai buvo labai nemalonūs ir pavojingi“¹¹⁹, todėl reakcija į jų pažadus buvo adekvati. Be rezultatų baigėsi ir antrasis vizitas, kuriame dalyvavo minėtas V. Eidukaitis ir generolo pažįstamas plk. Pranas Tvaronas. Nepaskatino sugrįžti nė susitikimo metu perduoti J. Paleckio ir gen. Vinco Vitkausko laiškai. Pirmojo pareigūno laiške S. Raštikis įvardytas kaip didelis savo tautos patriotas¹²⁰. Jei šis J. Paleckio laiškas buvo originalus, tai jame esama nemažai klastos, nes to paties asmens laiške Vladimirui Dekanozovui S. Raštikis įvardijamas kaip „padėjęs įtvirtinti vokiečių okupantus Lietuvoje“¹²¹ ir jį reikalaujama išduoti. Galima teigti, kad ir antrųjų, kaip ir pirmųjų, pasiuntinių raginimai nedavė apčiuopiamų rezultatų.

Visuose įvykiuose, susijusiuose su gen. S. Raštikiu, išlieka neaiški 1947 m. Vokietijoje sulaikyto Simo Pečiulionio veiklos istorija. Per tardymą sulaikytasis prisipažino, kad buvo užverbuotas NKVD siekiant nužudyti S. Raštikį ir plk. Andriušaitį¹²². Visa ši istorija buvo neaiški ir pačiam S. Raštikiui, jis abejojo jos teisingumu¹²³. Todėl ją paneigti arba patvirtinti trūksta duomenų. Net jų neturint, sulaikytojo parodymai kelia daug abejonių. Bent truputį susipažinus su sovietinio saugumo veikimo specifika, galima manyti, kad suimtojo asmens pateikti faktai yra mažai tikėtini. Todėl vertėtų aiškintis, kokių

tikslų vedamas sulaikytasis S. Pečiulionis papasakojo šią istoriją. Tačiau tai padaryti praktiškai yra neįmanoma.

Į sovietinio saugumo akiratį buvo pakliuvę ir kiti žymūs asmenys, tačiau jų agentūrinėse paieškos bylose neišliko patikimų įrodymų apie planuojamą konkrečių emigracijos veikėjų pagrobimą.

Visai kitas nagrinėtinas klausimas būtų pačių emigrantų reakcija į visas šias saugumo operacijas, kurių nebuvo įmanoma išlaikyti visiškai paslaptį. NKGB (MGB) dokumentuose užfiksuoti faktai apie kai kurių asmenų reakciją į galimus jų pagrobimus. Štai pagal saugumo duomenis, vokiečių okupacijos metu buvęs vidaus reikalų generalinis tardėjas J. Pyragius, pasitraukęs į Vokietiją, gyveno DP stovykloje nuosavame namelyje 8 km nuo Olandijos sienos. Jis gyveno uždarą gyvenimą ir bijojo būti išduotas į SSRS. Gyveno netoli sienos dėl to, kad galėtų pasislėpti Olandijoje¹²⁴. Tuo tarpu VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius abejingai reagavo į galimą savo pagrobimą. Įspėtas apie tai jis manė, kad nuo to apsisaugoti neįmanoma¹²⁵. Tokie skirtingi elgesio pavyzdžiai rodo, kad reakcijos galėjo būti įvairios.

IŠVADOS

Už veiklą prieš lietuvių emigraciją buvo atsakingas NKGB (MGB) 1-asis (žvalgybos) skyrius. Kai kuriose šios veiklos srityse jam talkino tos pačios institucijos 2-asis (kontržvalgybos) skyrius. Specialiai veiklai prieš emigrantus buvo įkurtas NKGB (MGB) 1-ojo skyriaus poskyris, kitaip dar vadinamas Berlyno operatyvine grupe. Šios grupės nariai atliko įvairių žvalgybinį darbą tarp lietuvių emigrantų.

Veiksmingiausia kovos priemone laikytas agentūrinis įsiskverbimas į emigrantų gyvenimą. Pokario metais sovietiniam saugumui pavyko užverbuoti ir infiltruoti keletą savo

agentų, galinčių teikti vertingą informaciją. Be specialių užduočių, slaptųjų bendradarbių tikslas buvo rinkti įvairią informaciją apie lietuvių pabėgėlius.

Didžiausiu NKGB (MGB) informacijos šaltiniu tapo spaudos leidiniai (dažniausiai periodiniai laikraščiai ir žurnalai). Remiantis įvairiais straipsniais buvo parengiamos palyginti išsamios ataskaitos apie lietuvių pabėgėlių gyvenimą Vokietijoje.

Sovietinis saugumas stengėsi surinkti kuo daugiau informacijos apie įvairias lietuvių emigracines organizacijas. NKGB (MGB) dokumentuose daugiausia dėmesio skirta VLIK'ui. Saugumas niekino šį komitetą, vi-

suomet kaltino jį bendradarbiavus su svetimų valstybių specialiosiomis tarnybomis. Bet šalia niekinimo buvo pripažįstama VLIK'o reikšmė lietuvių pabėgėlių gyvenime. Rinkta įvairi informacija apie jo sudėtį ir veiklą.

Sovietinis saugumas domėjosi ir kitomis politinėmis, kultūrinėmis ar mokslinėmis organizacijomis. Visą laiką stengtasi apie jas surinkti kuo daugiau informacijos, kuri buvo reikalinga vykdant „aktyvias priemones“ – kompromitavimą, šantažavimą, dezinformavimą ir pan. Šiurkščiausia veikimo forma tapo žmonių suėmimai ar jų grobimo iš Vakarų valstybių okupacinių zonų planavimas ir vykdymas.

Nuorodos

¹ V. Ditkevičius, „Kurjeris eina į Vakarus“, *Švyturys*, 1966, Nr. 19, p. 14–16; Nr. 20, p. 17–19; Nr. 21, p. 11–13; 1967, Nr. 12, p. 13–15; Nr. 13, p. 18–20; Nr. 14, p. 5–7.

² *Nematomas frontas*, sud. A. Viršulis, V., 1967.

³ J. Mikuckis, *Šioje ir anoje pusėje*, V., 1974.

⁴ J. Jakaitis, *Išdavystės keliu*, V., 1976.

⁵ A. Alseika, *Trys dešimtmečiai emigracijoje. Nuo Roitlingeno iki Niujorko*, V., 1977.

⁶ A. Aleksas, „Atpildas“, *Tiesa*, 1978, balandžio 1, 2, 4, 5.

⁷ H. Vaigauskas, „Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja“, *Laisvės kovų archyvo* (toliau – LKA) priedas, Kaunas, 1992.

⁸ A. Славинас, *Гибель Помпеи. Записки очевидца*, Тель Авив, 1997.

⁹ A. Slavinas, „Priešaušryje“, *Nemunas*, 1976, Nr. 2, p. 45–49; A. Aleksas, op. cit.; R. Šarmaičio recenzija „A. Slavinas. Pompėjos žlugimas ir dar keturi liudininko reportažai“, V., 1976, p. 139, Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 3377, ap. 54, b. 11, l. 197–202.

¹⁰ D. Kuodytė, „Lietuvos rezistencijos centralizacijos klausimu“, *LKA*, 1992, t. 5, p. 46–49.

¹¹ N. Gaškaitė, „Keli štrichai Jono Deksnio portretui“, ibid., 1995, t. 15, p. 91–96.

¹² L. Mockūnas, *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, V., 1997.

¹³ I. Petravičiūtė, „Sovietinio saugumo struktūra ir funkcijos Lietuvoje (1941–1954)“, *Genocidas*

ir rezistencija, 1997, Nr. 1, p. 66–81; Tos pačios, „Sovietinio saugumo struktūra ir funkcijos Lietuvoje“, L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, V., 1999, p. 7–71.

¹⁴ A. Anušauskas, „KGB prisilietimas“, *Metai*, 1996, Nr. 11/12, p. 116–123; To paties, „KGB Lietuvoje 1921–1991 metais“, *Lietuvos aidas*, 1997, sausio 23, p. 12; sausio 24, p. 11; sausio 30, p. 12; To paties, „Nusikaltimai be bausmės. Aleksandro Slavino pėdsakai Lietuvoje“, ibid., kovo 28, p. 11.

¹⁵ N. Kairiūkštė, „Lietuvių „angelas sargas“, *Europos lietuvis*, 1994, gruodžio 17–23, p. 4; „Nežinomas ir paslaptinis A. Slavinas“, *Lietuvos aidas*, 1995, rugpjūčio 17, p. 14, ir kt.

¹⁶ E. Šiugžda, „Čikagos dienoraštis. Pleištai iš-eivių organizacijose, arba Kaip sovietinis saugumas skaldė Amerikos lietuvius“, *XXI amžius*, 2000, sausio 21, p. 10.

¹⁷ „Karinio nusikaltėlio P. Kubiliūno pagrobimo iš okupacinės anglų zonos Vokietijoje operacija“, *Tremtinys*, 1992, kovas, p. 3; „Generolo pagrobimas“, sud. B. Žalys, *Nemunas*, 1993, Nr. 3, p. 31–33; N. Kairiūkštė, „Jie sprendė gen. P. Kubiliūno likimą“, *Kardas*, 1994, Nr. 5–6.

¹⁸ J. Dargis, „Sovietinės lakštingalos generolo neužliūliavo“, *Lietuvos rytas*, 2001, rugsėjo 8.

¹⁹ I. Petravičiūtė, „Sovietinio saugumo struktūra ir funkcijos Lietuvoje (1941–1954)“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 72, 73.

²⁰ H. Vaigauskas, op. cit., p. 25.

²¹ J. Mikuckis, op. cit., p. 30–35.

²² L. Truska, „Poetas, karininkas... Tėvynės išdavikas“, *Tautos atmintis*, 1996, Nr. 11, p. 48–49; Pil. Juozo Mikuckio 1946 m. gegužės 24 d. pareiškimas Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Vyriausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui piliečiui Justui Paleckiui, LYA LKP DS, f. 17541, ap. 1, b. 20, l. 113.

²³ SSRS NKGB 1-osios valdybos viršininko gen. ltn. Fitino 1945 m. rugsėjo 8 d. raštas LSSR valstybės saugumo komisarui D. Jefimovui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 45, b. 1790, l. 8.

²⁴ LSSR MGB 1-ojo skyriaus viršininko pplk. S. Vaupšasovo 1947 m. sausio 10 d. sąrašas lietuvių emigrantų, esančių sąjungininkų okupacinėje Vokietijos zonoje, norinčių grįžti į Lietuvą, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 10, b. 306, l. 1.

²⁵ A. Anušauskas, „KGB Lietuvoje 1921–1991 metais“, *Lietuvos aidas*, 1997, sausio 24, p. 11.

²⁶ H. Vaigauskas, op. cit., p. 25.

²⁷ L. Mockūnas, op. cit., p. 384–385.

²⁸ LSSR URM 1946 m. spalio 16 d. Amerikos lietuvių spaudos apžvalgos biuletenis Nr. 7, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 9, b. 280, l. 40.

²⁹ Ibid., l. 39.

³⁰ LSSR valstybės saugumo komisaro pavaduotojo mjr. L. Martavičiaus 1946 m. sausio 8 d. specialus pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 25, l. 58.

³¹ K. Bruniaus 1946 m. gruodžio 25 d. suėmimo aktas, ibid., ap. 58, baudžiamoji byla (toliau – b. b.) 34897/3, l. 7; K. Bruniaus 1946 m. gruodžio 25 d., gruodžio 27 d., 1947 m. sausio 2 d., sausio 20 d. tardymo protokolai, ibid., l. 19–23, 28–38, 44–45, 173–176; K. Bruniaus 1947 m. vasario 7 d. savarankiški parodymai, ibid., l. 105–108 ir kt.

³² N. Gaškaitė, op. cit., p. 93.

³³ Agento Ažuolo 1946 m. birželio 23 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 340, l. 4–5; L. Mockūnas, op. cit., p. 161.

³⁴ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo S. Litkenso 1947 m. sausio 18 d. pažyma apie lietuvių emigraciją Vakarų Europoje, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 10, b. 262, l. 13.

³⁵ LSSR URM ministro P. Rotomskio 1946 m. liepos 22 d. apžvalga „Lietuvių pabėgėliai anglų okupacinėje zonoje Vokietijoje“, ibid., ap. 9, b. 280, l. 26–36.

³⁶ Partinė A. Slavino 1945 m. liepos 27 d. charakteristika, ibid., f. 17377, ap. 1, b. 2, l. 152.

³⁷ A. Славинас, op. cit., c. 351.

³⁸ I. Petravičiūtė, op. cit., p. 73.

³⁹ Greičiausiai čia kalbama apie vyr. ltn. Stepą Franskevičių.

⁴⁰ A. Aleksas, op. cit., *Tiesa*, 1978, balandžio 2.

⁴¹ Tikėtina, kad čia minimas tas pats vyr. ltn. S. Franskevičius.

⁴² A. Славинас, op. cit., c. 353.

⁴³ LSSR NKGB administracijos ir ūkio skyriaus viršininko pavaduotojo Černogubovo 1945 m. lapkričio 17 d. žinios apie LSSR NKGB darbuotojams, vykstantiems į komandiruotę Vokietijoje, išmokėtas markes, LYA, f. K-1, ap. 12, b. 5, l. 14.

⁴⁴ LSSR MGB operatyvinio įgaliotinio kpt. Grigorjevo 1946 m. J. Slavino komandiruotės pažymėjimų aprašas, ibid., l. 73.

⁴⁵ A. Anušauskas, „KGB Lietuvoje 1921–1991 metais“, *Lietuvos aidas*, 1997, sausio 23, p. 12.

⁴⁶ LSSR NKGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Slavino 1945 m. lapkričio 16 d. pažyma apie lietuvių nacionalistų veiklą anglų ir amerikiečių okupacinėje zonoje Vokietijoje, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 8, b. 176, l. 75–79.

⁴⁷ A. Anušauskas, „Nusikaltimai be bausmės. Aleksandro Slavino pėdsakai Lietuvoje“, *Lietuvos aidas*, 1997, kovo 28, p. 11; SSRS KGB periodikos leidyklos atsakingojo sekretoriaus plk. M. Čirkovo 1978 m. rugsėjo 18 d. atsiliepimas, LYA LKP DS, f. 77, ap. 28, b. 10204, l. 48.

⁴⁸ LSSR MGB finansų skyriaus viršininko kpt. Pimenovo 1946 m. spalio 1 d. ir 1947 m. sausio 1 d. žinios apie užsienio valiutos skyrimą atsakingiems asmenims, LYA, f. K-1, ap. 12, b. 5, l. 30, 31.

⁴⁹ LSSR MGB partinio komiteto posėdžio, įvykusio 1947 m. lapkričio 13 d., protokolai Nr. 21, LYA LKP DS, f. 17377, ap. 1, b. 5, l. 122–124.

⁵⁰ LSSR MGB ministro pavaduotojo A. Leonovo 1946 m. spalio 25 d. raštas LSSR MGB 2-ojo skyriaus viršininkui pplk. I. Počkajui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 177, l. 132.

⁵¹ Agento Kukalio 1947 m. rugsėjo 24 d. pranešimas, ibid., ap. 45, b. 39, l. 62.

⁵² Agento Kliono 1947 m. birželio 27 d. pranešimas, ibid., l. 63.

⁵³ LSSR NKGB darbuotojo ltn. S. Franskevičiaus 1945 m. kovo 5 d. pažyma apie lietuvių nacionalistinio pagrindžio vadovus, ibid., l. 3.

⁵⁴ LSSR NKGB darbuotojo ltn. S. Franskevičiaus 1945 m. kovo 6 d. agentūrinių-operatyvinių veiksmų planas lietuvių nacionalistinio pagrindžio vadovų paieškai, ibid., b. 1789, l. 44.

⁵⁵ LSSR MGB 1-ojo skyriaus viršininko N. Filimonovo 1951 m. balandžio 15 d. pažyma apie lietuvių emigrantą A. Šovą, ibid., b. 39, l. 74.

⁵⁶ M. Alseikaitės 1945 m. spalio 6 d. ir R. Alseikaitės spalio 11 d. tardymo protokolai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. b. P 9615, l. 29, 98.

⁵⁷ M. Alseikaitės 1945 m. lapkričio 15 d. ir R. Alseikaitės lapkričio 16 d. tardymo protokolai, *ibid.*, l. 64, 120.

⁵⁸ LSSR MGB partinio komiteto posėdžio, įvykusio 1947 m. lapkričio 13 d., protokolai Nr. 21, LYA LKP DS, f. 17377, ap. 1, b. 5, l. 124.

⁵⁹ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *op. cit.*, p. 349.

⁶⁰ LSSR NKGB 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo D. Todeso 1945 m. kovo mėn. pažyma apie nelegalios organizacijos VLIK'o antisovietinę veiklą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 153, l. 63.

⁶¹ LSSR MGB operatyvinių skyrių uždaro partinio suvažiavimo, įvykusio 1947 m. spalio 30 d., protokolai Nr. 4, LYA LKP DS, f. 17377, ap. 1, b. 5, l. 45.

⁶² A. Anušauskas, „Du KGB slaptosios veiklos aspektai“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 27.

⁶³ LSSR NKGB liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1945 m. kovo 14 d. ataskaita SSRS MGB apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1945 m. sausio, vasario, kovo mėn., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 161, l. 28.

⁶⁴ MGB pažyma „Lietuvių nacionalistiniai centrai užsienyje“ (dokumentas nedatuotas, greičiausiai rašytas apie 1950 m.), *ibid.*, b. 212, l. 308.

⁶⁵ J. Jakaitis, *op. cit.*, p. 175.

⁶⁶ LSSR NKGB 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo D. Todeso 1945 m. kovo mėn. pažyma apie nelegalios organizacijos VLIK'o antisovietinę veiklą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 153, l. 56–57.

⁶⁷ LSSR NKGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Slavino 1945 m. lapkričio 16 d. pažyma apie lietuvių nacionalistų veiklą anglų ir amerikiečių okupacinėje zonoje Vokietijoje, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 8, b. 176, l. 78.

⁶⁸ Agentūrinis pranešimas (nedatuotas, greičiausiai rašytas po 1950 m.), LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1790, l. 15; LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo S. Litkenso 1947 m. sausio 18 d. pažyma apie lietuvių emigraciją Vakarų Europoje, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 10, b. 262, l. 6–7.

⁶⁹ K. Bruniaus 1946 m. gruodžio 25 d. suėmimo aktas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. 34897/3, l. 7.

⁷⁰ LSSR MGB 1-ojo skyriaus viršininko pplk. S. Vaupšasovo 1948 m. spalio 28 d. pažyma apie užsienio reikalų ministrą Stasį Lozoraitį, *ibid.*, ap. 45, b. 1787, l. 3–4; agento Felikso 1945 m. vasario 21 d. pranešimas, *ibid.*, l. 5.

⁷¹ LSSR NKGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Slavino 1945 m. lapkričio 16 d. pažyma apie lietuvių nacionalistų veiklą anglų ir amerikiečių okupacinėje zonoje Vokietijoje, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 8, b. 176, l. 75.

⁷² LSSR valstybės saugumo komisaro 1946 m. sausio 28 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, ap. 9, b. 262, l. 1.

⁷³ LSSR MGB 1946 m. sausio 23 d. sudarytas lietuvių organizacijų ir bendruomenių, veikiančių sąjungininkų kariuomenės okupuotoje teritorijoje, sąrašas, *ibid.*, ap. 10, b. 306, l. 5–6.

⁷⁴ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo S. Litkenso 1947 m. sausio 18 d. pažyma apie lietuvių emigraciją Vakarų Europoje, *ibid.*, b. 262, l. 14; LSSR NKGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Slavino 1945 m. lapkričio 16 d. pažyma apie lietuvių nacionalistų veiklą anglų ir amerikiečių okupacinėje zonoje Vokietijoje, *ibid.*, ap. 8, b. 176, l. 78.

⁷⁵ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo S. Litkenso 1947 m. sausio 18 d. pažyma apie lietuvių emigraciją Vakarų Europoje, *ibid.*, ap. 10, b. 262, l. 2.

⁷⁶ LSSR NKGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Slavino 1945 m. lapkričio 16 d. pažyma apie lietuvių nacionalistų veiklą anglų ir amerikiečių okupacinėje zonoje Vokietijoje, *ibid.*, ap. 8, b. 176, l. 75.

⁷⁷ „DP“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 5, Boston, 1955, p. 148.

⁷⁸ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo S. Litkenso 1947 m. sausio 18 d. pažyma apie lietuvių emigraciją Vakarų Europoje, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 10, b. 262, l. 2.

⁷⁹ SSRS MGB pirminės partinės organizacijos konferencijos, įvykusios 1950 m. gegužės 13 d., protokolai Nr. 2, *ibid.*, f. 17377, ap. 1, b. 11, l. 158.

⁸⁰ N. Kairiūkštytė, „Lietuvių „angelas sargas“, *Europos lietuvis*, 1994, gruodžio 17–23.

⁸¹ MGB Kauno skyrius. Jono Černiaus, Igno Musteikio ir Stasio Raštikio agentūrinės paieškos bylos, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 798, 815, 816; SSRS MGB. Povilo Plechavičiaus ir Teodoro Daukanto paieškos bylos, *ibid.*, b. 1786, 1789; Vyriausioji SMERŠ valdyba. Jono Pyragiaus ir Broniaus Aušroto paieškos bylos, *ibid.*, b. 1828, 1830.

⁸² SSRS MGB 4-osios valdybos 1-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio mjr. Lapčionkino 1950 m. rugpjūčio 3 d. nutarimas pradėti agentūrinę paieškos bylą ir paskelbti visasąjunginę paiešką, *ibid.*,

b. 1788, l. 2; agento Leono 1947 m. sausio 13 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 8 a. p.

⁸³ A. Колпакиди, Д. Прохоров, *КГБ приказано ликвидировать. Спецоперации советских спецслужб 1918–1941*, Москва, 2004, c. 450–454.

⁸⁴ LSSR NKGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo kpt. A. Slavino 1945 m. birželio 5 d. raštas SSRS NKVD–NKGB įgaliotiniui LSSR komisarui I. Tkačenkai, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 166, l. 31, 32.

⁸⁵ SSRS NKGB liaudies komisaro pavaduotojo B. Kobulovo 1945 m. birželio 16 d. raštas I Baltarusijos fronto vyriausiosios kontržvalgybos SMERŠ viršininkui gen. ltn. A. Vadisui, *ibid.*, l. 29.

⁸⁶ Sovietų okupacinės kariuomenės Vokietijoje SMERŠ valdybos viršininko gen. ltn. A. Vadiso 1945 m. gegužės 4 d. raštas LSSR NKGB komisarui, *ibid.*, ap. 58, b. b. 3128/3, l. 9.

⁸⁷ M. Petrylienė-Alseikaitė (g. 1922 m.) ir R. Jurdonienė-Alseikaitė (g. 1924 m.) buvo suimtos 1945 m. spalio 26 d. Berlyne, 1945 m. lapkričio 19 d. pervežtos į Vilniaus kalėjimą. M. Alseikaitė paleista 1947 m. lapkričio 30 d., o R. Alseikaitė karo tribunolo 1946 m. liepos 13 d. nuteista 5 metams lagerio ir 2 metams tremties. Buvo išvežta į lagerį Archangelsko srityje, bet 1947 m. lapkričio 30 d. taip pat paleista. Žr.: *Lietuvos gyventojų genocidas*, II tomas, 1 knyga, V., 1998, p. 54.

⁸⁸ A. Aleksas, op. cit., *Tiesa*, 1978, balandžio 2; A. Славинас, op. cit., c. 354.

⁸⁹ LSSR NKGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo kpt. A. Slavino 1945 m. birželio 7 d. specialus pranešimas apie A. Valiukėno bylą SSRS NKVD–NKGB įgaliotiniui LSSR komisarui I. Tkačenkai ir LSSR NKGB komisarui A. Guzevičiui, LYA, f. K-1, ap. 58, stebėjimo byla P 9615, l. 68.

⁹⁰ LSSR NKGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Slavino 1945 m. lapkričio 19 d. pažyma, *ibid.*, l. 70.

⁹¹ M. Valeikos 1945 m. liepos 30 d. ir rugsėjo 21 d. tardymo protokolai, *ibid.*, b. b. 30147/3, l. 59, 72; MGB parengta „Vokietijos žvalgybos Lietuvoje 1944–1945 m. veikimo apžvalga“, *ibid.*, ap. b/n, b. 17, l. 10.

⁹² LSSR NKGB 1-ojo skyriaus viršininko Syčiovo 1945 m. spalio 25 d. nutarimai suimti M. Alseikaitę ir R. Alseikaitę, *ibid.*, ap. 58, b. b. P 9615, l. 2, 70.

⁹³ „Karinio nusikaltėlio P. Kubiliūno pagrobimo iš okupacinės anglų zonos Vokietijoje operacija“, *Tremtinys*, 1992, kovas, p. 3; A. Anušauskas, „KGB Lietuvoje 1921–1991 metais“, *Lietuvos aidas*, 1997,

sausio 23, p. 12; To paties, „Nusikaltimai be bausmės. Aleksandro Slavino pėdsakai Lietuvoje“, *ibid.*, 1997, kovo 28, p. 11.

⁹⁴ J. Banionis, „J. Paleckio asmens fondas: Lietuvos sovietizavimo vaizdas“, *LGGRTI darbai*, 1996, Nr. 2, p. 21, 23.

⁹⁵ Dr. A. Matulionio 1945 m. birželio 18 d. laiškas liaudies komisarui V. Girdzijauskui, LYA LKP DS, f. 17541, ap. 1, b. 17, l. 11.

⁹⁶ J. Jakaitis, op. cit., p. 144.

⁹⁷ A. Славинас, op. cit., c. 215.

⁹⁸ J. Dargis, op. cit., p. 3.

⁹⁹ A. Anušauskas, „KGB prisilietimas“, *Metai*, 1996, Nr. 11/12, p. 120.

¹⁰⁰ Saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1945 m. sausio 18 d. specialus pranešimas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 27, l. 86.

¹⁰¹ A. Славинас, op. cit., c. 372.

¹⁰² A. Aleksas, op. cit., *Tiesa*, 1978, balandžio 4.

¹⁰³ „Karinio nusikaltėlio P. Kubiliūno pagrobimo iš okupacinės anglų zonos Vokietijoje operacija“, *Tremtinys*, 1992, kovas, p. 3.

¹⁰⁴ RSFSR vidaus reikalų ministerijos 1962 m. vasario 15 d. pažyma apie P. Kubiliūno teistumą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. 38357/3, l. 32.

¹⁰⁵ SSRS aukščiausiosios teismo karinės kolegijos 1946 m. liepos 25 d. nuosprendis (kopija), *ibid.*, l. 43.

¹⁰⁶ „Kubiliūnas Petras“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 13, Boston, 1958, p. 260.

¹⁰⁷ „Kubiliūnas Petras“, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, V., 1968, p. 229.

¹⁰⁸ A. Anušauskas, „Nusikaltimai be bausmės. Aleksandro Slavino pėdsakai Lietuvoje“, *Lietuvos aidas*, 1997, kovo 28, p. 11; KGB prie Lietuvos SSR MT pirmininko pavaduotojo plk. V. Konoplenko 1962 m. kovo 15 d. raštas KGB prie SSRS MT archyvinio-įskaitinio skyriaus viršininkui plk. A. Prokopenkai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. 38357/3, l. 34 a. p.

¹⁰⁹ A. Aleksas, op. cit.

¹¹⁰ J. Mikuckis, op. cit., p. 80.

¹¹¹ J. Jakaitis, op. cit., p. 170.

¹¹² P. Jurgėla, P. Jurkus, *Gen. Povilas Plechavičius*, Niujorkas, 1978, p. 136–137.

¹¹³ SSRS MGB 1-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko plk. Gukasovo 1949 m. kovo 17 d. raštas SSRS MGB 4-osios valdybos viršininkui Rogovui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1786, l. 81; Plk. Sacharovskio 1949 m. gegužės 19 d. raštas SSRS MGB 4-osios valdybos viršininkui Rogovui, *ibid.*, l. 84.

¹¹⁴ A. Anušauskas, „KGB Lietuvoje 1921–1991 metais“, *Lietuvos aidas*, 1997, sausio 23, p. 12.

¹¹⁵ J. Dargis, op. cit., p. 3.

¹¹⁶ A. Vaicekavičiaus 1948 m. lapkričio 25 d. ir 1950 m. gruodžio 16 d. kadrų įskaitos asmens lapai, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 3, b. 6096, l. 27 a. p., 30 a. p.; A. Vaicekavičiaus 1952 m. gegužės 10 d. autobiografija, ibid., l. 36 a. p. ir kt.

¹¹⁷ A. Vaicekavičiaus 1953 m. liepos 10 d. autobiografija, ibid., l. 43 a. p.

¹¹⁸ J. Dargis, op. cit., p. 3.

¹¹⁹ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, V., 1990, p. 550, 559.

¹²⁰ Ibid., p. 563.

¹²¹ J. Banionis, op. cit., p. 21, 24.

¹²² S. Raštikis, *Lietuvos likimo keliais*, V., 1996, p. 396.

¹²³ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, p. 570.

¹²⁴ SSRS MGB 1-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko Gukasovo 1948 m. gegužės 8 d. raštas SSRS MGB 4-osios valdybos viršininkui Rogovui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1828, l. 246.

¹²⁵ Repatrianto Povilo Kazakevičiaus 1952 m. rugpjūčio 13 d. apklausos protokolas, ibid., b. 1790, l. 78.

Gauta 2005 10 04

dj@freemail.lt

Darius Juodis

SOVIET SECURITY OPERATIONS ACTIONS AGAINST LITHUANIAN REFUGEES IN GERMANY IN 1945–1950

Summary

The article analyses the attempts of the Soviet security to organise operations targeting the Lithuanian refugees many of who had settled on the German territory occupied by the Western allies. This study also gives concrete examples of the actions taken against Lithuanian émigré organisations and individuals. It reveals the aims of the NKGB (MGB) to conscript and infiltrate as many agents as possible into the group of emigrants in order to obtain valuable information. The article also reviews the activities of the Lithuanian SSR NKGB (MGB) division, the so-called Berlin operational group, as implemented in Germany. This operational group distinguished itself for its activities against the Lithuanian war refugees as well. This study emphasises that the NKGB (MGB) set as its task to gather various information about the Lithuanian emigration from different countries.

Along with analysis of Soviet achievements in the area of intelligence, this article indicates the failures of the activities of the Soviet security. It discusses the reasons and highlights the drawbacks in gathering important reconnaissance information about the Lithuanian emigrants, and also the incompetence of individual officials which resulted in mistakes.

The study points out that NKGB (MGB) put most of its efforts against the VLIK (Supreme Committee for Liberation of Lithuania), considered the most anti-Soviet organisation among the émigrés. Other political, cultural or scientific organisations would receive far less attention from Soviet security. Finally, the article reviews concrete operations of Soviet security agents against individual persons. Referring to specific instances, it describes arrests of people in Soviet-occupied Germany and the planned seizures in the other part of the country occupied by the Western allies.

Sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos bei jos įgulų santykiai 1946–1962 m.

Straipsnyje nagrinėjama okupacinės kariuomenės įtaka aneksuotai Lietuvai per karinių ir vietos valdžios institucijų santykius. Taip pat analizuojama, kaip pagal karinės doktrinos pokyčius kintantys kariniai bei kariniai-socialiniai poreikiai buvo patenkinami vietiniais ištekliais: žeme, butais, maisto produktais, mediena. Atskleidžiami karinių reformų socialiniai padariniai 1955–1956 m. ir 1960–1962 m., vietos valdžios ir karinių struktūrų bendradarbiavimas vykdant pasirengimo branduoliniam karui planus, įgyvendinant visuotinės karinės prievolės įstatymą.

IVADAS

Svetimos kariuomenės karinės bazės Lietuvos teritorijoje egzistavo nuo 1939 m. iki 1993 m. Po to, kai Baltijos valstybės buvo okupuotos, sovietinė armija Lietuvoje įgavo „okupacinės kariuomenės“ statusą ir galimybės nevaržomai naudotis Lietuvos vidiniais ištekliais. Be to, aneksuotos šalies piliečiams 1940–1991 m. buvo taikomi okupavusios ir aneksavusios valstybės karinės prievolės įstatymai. Ne tik iš Lietuvos valstybės aneksijos, bet ir iš faktiško kariuomenės buvimo, jos objektų statybos buvo kildinamas kariuomenės buvimo teisėtumas, nuosavybės teisės ir pan. Bet jokie įvykiai ar veiksmai po 1940 m. (taip pat karas su Vokietija Lietuvos teritorijoje) Sovietų Sąjungos ginkluotųjų pajėgų Lietuvos teritorijoje nepakeitė ir nesuteikė teisės dislokuoti kariuomenę pasibaigus karo

veiksmams. Svetima kariuomenė Baltijos šalyse visada buvo neteisėtai.

Kaip buvo formuojamos politinės ir idėjinės nuostatos, pateisinančios ne tik Raudonosios armijos atsiradimą Lietuvoje pagal savitarpio pagalbos sutartį, bet ir okupavimą, jau nemažai tyrinėta. Ir 1939–1940 m., ir 1940–1941 m., ir 1944–1993 m. buvo susidurta su svetimos kariuomenės buvimo sukeltomis problemomis ir jos buvimo pagrindimo problema. Okupacinės kariuomenės sukeltos problemos (apgyvendinimo, aprūpinimo ir kt.) pirmiausia buvo sprendžiamos panaudojant vietinius išteklius. Bet nėra atskleista, kokie buvo vietos valdžios ir sovietinės armijos santykiai, kai po Lietuvos aneksijos armijos statusas ir padėtis buvo reguliuojama pagal sovietinius įstatymus. Sovietų Lietuvos biudžeto lėšos buvo naudojamos atvykusiems kariškiams ir jų šeimoms aprūpinti, jomis išlaikomi kariniai komisarai, mokamos personalinės pensijos ir t. t. Taigi Lietuvos ištekliai nuo pat 1940–1941 m. pradėti naudoti okupacinės kariuomenės išlaikymui. Tokia padėtis išliko ir 1944–1991 m. laikotarpiu; keičiantis sovietinės kariuomenės kiekybei ir išsidėstymui Lietuvoje, buvo tiesiogiai naudojami Lietuvos ištekliai.

Sovietinėms ginkluotosioms pajėgoms įsigijus branduolinių ginklų, pakito požiūris į būsimą karą. Šeštajame dešimtmetyje atsiradus balistinių ir sparnuotųjų raketų technologijoms, išsivysčius reaktyvinei karo aviacijai, sukūrus automatizuoto valdymo sistemas,

sovietinės karinės struktūros patyrė naują technologinės plėtros šuolį ir keitė savo veikimo pobūdį Lietuvoje. JAV buvo ginkluotos branduoliniais ginklais ir turėjo daug karinių oro pajėgų. Tai skatino SSRS akcentuoti efektyvią įprastą gynybą bei galimą puolamąją kontrataką Europoje iš sovietų bazių, esančių Rytų Europoje, taip pat ir Lietuvoje. Strategijai didžiausią įtaką pradėjo daryti branduoliniai ginklai, kai pradėta rengtis netikėtam puolimui ir branduolinėms atakoms. 1960–1961 m. Nikita Chruščiovas siūlė priešus atbaidyti branduoliniais ginklais, kartu tuo norėdamas pateisinti įprastinės kariuomenės mažinimo planus¹. N. Chruščiovas sumenkino įprastinių karinių pajėgų vaidmenį, o pirmenybę suteikė raketoms ir branduoliniams ginklams. Būtent tokie karinės doktrinos pokyčiai vertė sąjunginę valdžią, karines struktūras ieškoti būdų, kaip patenkinti kintančius karinius bei karinius-socialinius poreikius panaudojant vietinius išteklius. Bet šios problemos ir 1946–1962 m. laikotarpis, kai sovietinė kariuomenė stengėsi ilgam įsitvirtinti Lietuvoje ir su vietos valdžios pagalba buvo plečiamas Lietuvos išteklių naudojimas, bene mažiausiai tyrinėta. Tai tuo labiau aktualu, nes ginkluotųjų pajėgų ir visuomenės santykiuose dalyvavo skirtingi subjektai – komunistų partijos institucijos, įstatymų leidžiamieji ir vykdomieji organai, kariuomenės vadovybė. Sprendimų priėmimas išliko neaiškus, slaptas ir neformalus. Sovietų Sąjungos komunistų partijos vadovybė kūrė karinę doktriną, strategiją bei pagrindinius ginkluotųjų pajėgų plėtimo ar mažinimo planus. Ginkluotosios pajėgos buvo tikrinamos per partinius organus ir slaptais saugumo metodais, gynybos personalą prižiūrėjo Vyriausioji politinė valdyba. Tačiau partijos kontroliuojamos ginkluotosios pajėgos vis dėlto buvo atskira institucija ir savo interesus turėjo realizuoti su vietos valdžios pagalba.

Vakarų šalių istoriografijoje didžiausias dėmesys taip pat skiriamas sovietinės armi-

jos ir komunistų partijos santykiams². Jonathanas R. Adelmanas analizavo sovietinės karinės doktrinos raidą ir jos priklausomybę nuo Sovietų Sąjungos vidaus politinės padėties³. Romano Kolkowicziaus knygoje „Sovietinė kariuomenė ir komunistų partija“⁴ buvo analizuojami Sovietų Sąjungos komunistų partijos ir sovietinės armijos tarpusavio santykiai. Galima sakyti, kad jie darė įtaką kariuomenės bei vietos valdžios ir vietinės komunistų vadovybės santykių raidai. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, buvo kuriamas Josifo Stalino kaip išgelbėtojo įvaizdis ir sumenkinamas armijos vaidmuo kare⁵. J. Stalinas ėmė skelbti, kad karas laimėtas beveik vien tik partijos pastangomis. Tai padėjo stiprinti armijoje partinę kontrolę. 1946 m. buvo įkurta Ginkluotųjų pajėgų ministerija. Anot R. Kolkowicziaus, „kariuomenės reliatyvi nepriklausomybė baigėsi. Atėjo nauja – partijos kontrolės – era. Kariuomenė nebeturėjo jokio balso sprendžiant partijos ir šalies reikalus“⁶. 1950 m. Gynybos ministerija buvo padalinta į atskiras Armijos ir Karinio jūrų laivyno ministerijas. Tik po J. Stalino mirties kariuomenės vaidmuo sustiprėjo ir ji tapo svarbia institucija⁷.

Buvęs Vengrijos gynybos reikalų valstybės sekretorius Rudolfas Joó savo studijoje „Ginkluotųjų pajėgų demokratinė kontrolė“⁸ tyrė civilinės valdžios ir kariškių ryšius komunistinėse šalyse. Anot jo, terminą „civilinė kontrolė“ šiuo atveju galima vartoti kaip „politinės kontrolės“ sinonimą. Politinei kontrolei, komunistų partijos bei armijos santykių problemoms ir buvo skiriama daugiausia dėmesio visuose iki šiol pasirodžiusiuose darbuose. Todėl tai dar labiau paryškina nagrinėjamos temos aktualumą ir naujumą. Aktualumas pabrėžtinas ir dėl to, kad iki šiol neišspręstas okupacinės kariuomenės buvimo metu padarytos žalos (gamtai ar dėl vietos išteklių naudojimo) Lietuvai atlyginimo klausimas. Tiriamos temos naujumas pažymėtinas dėl to, kad iki šiol nebuvo iš esmės

nagrinėta okupacinės kariuomenės įtaka aneksuotai Lietuvai, neanalizuotas sovietinės armijos ir vietos valdžios santykių kompleksas. Tik vienas šių santykių aspektas – gamtos išteklių naudojimas karinėms reikmėms – buvo išanalizuotas R. Baubino ir J. Timinsko knygoje „Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės“⁹. Tai tyrimui suteikė papildomos informacijos apie sovietinės armijos žemėnaudos raidą.

Tyrimui svarbų teisinį Lietuvos Respublikos okupacijos įvertinimą, Lietuvos tarptautinį teisinį statusą ir kartu okupacinės armijos buvimo neteisėtumą analizavo Dainius Žalimas¹⁰.

Buvusio Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pavaduotojo ir Valstybinės derybų su Sovietų Sąjunga delegacijos nario Česlovo Stankevičiaus knygoje¹¹ šiek tiek aptariamos ir per ilgus metus besiformavusios ekologinės bei kitos sovietinės armijos buvimo sukeltos problemos.

Tyrimui panaudoti Lietuvos SSR Ministrų Tarybos 1944–1962 m. dokumentai, kurie saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve¹². Išanalizavus gausią 1945–1962 m. archyvinę medžiagą galima konstatuoti, kad dokumentuose atsispindi LSSR MT veikla vykdančios Maskvos nurodymus aprūpinti kariškius būtais, vykdyti mobilizacinius planus ir pan. Svarbi šių dokumentų ypatybė – jie visi buvo su grifais „slaptai“; aukščiausios vietinės vykdomosios valdžios – LSSR MT sprendimai buvo priimami ne visos sudėties Ministrų Tarybos posėdžiuose. Tačiau dokumentuose itin sunku iš karto pastebėti sovietinės armijos ir partijos santykių kaitą – tai atsiskleidžia tik išanalizavus visą santykių raidą. 1981 m. Maskvoje buvo išleistas dokumentų rinkinys, į kurį sudėti su SSRS ginkluotosiomis pajėgomis susiję politiniai, ideologiniai ir organizaciniai dokumentai. Bet tik keli dokumentai apima 1946–1962 m. laikotarpį¹³.

1957 m. savo knygoje „Kareivis ir valstybė“ žinomas amerikiečių mokslininkas Semelis Hantingtonas rašė, kad „civilinės ir kari-

nės valdžios tarpusavio santykiai kenčia dėl teorinės bazės trūkumo“¹⁴. Perfrazuojant galima pasakyti, kad okupacinės kariuomenės įtakos Lietuvai nebūtų galima suprasti neišanalizavus sovietinės armijos ir vietos valdžios tarpusavio santykių raidos. Darbe vartojami terminai rodo, kaip nagrinėjamą problemą supranta visuomenė ir kiti tyrinėtojai. Šiuo atveju, kai kalbama apie sovietinę armiją, turimas galvoje ir visas ją lydintis okupacinės armijos šleifas. Kai kalbama apie vietos valdžią, atsižvelgiant į LSSR realų statusą turima galvoje aneksuotos Lietuvos teritorijoje veikusi politinė (partinė) ir vykdomoji valdžia. Sovietinės armijos ir vietos valdžios tarpusavio santykių negalima apibrėžti kaip demokratinėse valstybėse žinomą civilinės kontrolės („civilian control“) problemą. Pačia bendriausia prasme mums svarbiausia žinoti, kokią realią įtaką karinei organizacijai turėjo civilinė vietos valdžia (ir priešingai). Konkrečios šių santykių apraiškos ir nagrinėjamos šiame darbe. Tyrimo tikslas – išnagrinėti Pabaltijo karinės apygardos (šiuo atveju atsiribojama nuo specialiųjų, sovietiniam saugumui pavaldžių karinių dalinių – pasienio kariuomenės, vidaus kariuomenės ir pan.) ir vietos valdžios santykių raidą bei jų pokyčius:

- išnagrinėti kariškių socialinių problemų sprendimo raidą atskleidžiant vietos valdžios priklausomybę nuo Maskvoje daromų karinių reformų pobūdžio;
- atskleisti, kaip buvo sprendžiamos karinių objektų žemėvaldos problemos;
- išanalizuoti, kaip vietos valdžia sudarė sąlygas disponuoti vietiniais ištekliais kariniams poreikiams;
- parodyti, kaip buvo sprendžiamos specifinės, abiem pusėms svarbios ir su Antruoju pasauliniu karu bei komunistų partijos politine programa susijusios atminimo bei karo padarinių problemos (žuvusių karių įamžinimo, civilių apsaugos ir t. t.).

PATALPŲ IR ŽEMĖS SKYRIMAS – VIETINIS VEIKSNYS

Analizuojant vietos valdžios ir kariuomenės santykių aplinkybes atkreiptinas dėmesys į R. Kolkowicziaus išskirtus partijos ir sovietinės armijos santykių etapus: „a) 1953 m. pradžia – krizė, kurią nutraukė Stalino mirtis; b) 1953–1955 m. – pereinamasis laikotarpis (sąlyginai silpna partija priklausė nuo kariuomenės); c) 1955–1957 m. – įtampa tarp partijos ir kariuomenės (partija susiskaldžiusi); 1957–1958 m. – konfliktas išspręstas ir Žukovas nušalintas; 1958–1960 m. – sąlyginė ramybė partijos ir kariuomenės santykiuose; 1960–1961 m. – įtampa tarp N. Chruščiovo ir kai kurių kariškių; 1961–1962 m. – partijos ir kariuomenės santykių pablogėjimas, pasibaigęs krize dėl Kubos fiasko 1962 m. spalio mėn.; 1963–1964 m. – konflikto išsprendimas, išvengus N. Chruščiovo ir kariuomenės susikirtimo, taip pat nustatčius *modus vivendi* (laikiną priešiškų šalių susitarimą), po kurio N. Chruščiovas buvo atleistas“¹⁵. Pagal šiuos etapus galima nustatyti ir LSSR vietos valdžios bei sovietinės kariuomenės santykių dinamiką, kuri vis dėlto turėjo savo specifiką ir pasireiškė kitu lygmeniu – konkrečių socialinių, ūkinių, mobilizacinių, infrastruktūros tvarkymo bei kitų kariškiams aktualių problemų sprendimu.

Vietos valdžios santykiai su karine apygarda daug priklausė nuo galimybių patenkinti gyvenamojo ploto ir kitų patalpų bei reikalingos žemės poreikius. Kariškių poreikius lėmė sovietinė karinė doktrina, pagal kurią buvo perdislokuojami daliniai, kuriami nauji kariniai objektai (tarp jų ir branduoliniai) ar priešingai – vykdomas karinių dalinių likvidavimas ir karininkų demobilizavimas.

Per pokarinį dvidešimtmetį šis santykių su kariškiais aspektas keitėsi; tai priklausė nuo vietos valdžios galimybių, nuo to, kam

buvo skiriama pirmenybė (civilių ar kariškių poreikiams tenkinti), kas lėmė vietos valdžios santykių su kariškiais pobūdį, kaip stengtasi reglamentuoti šį procesą. Ką tik pasibaigęs Antrasis pasaulinis karas darė tam esminę įtaką ir Lietuvos teritorijoje buvo sutelktos itin gausios karinės pajėgos, nors archyvinių žinių apie jų skaičių Lietuvos archyvuose nėra. 1945 m. Lietuvos teritorijoje kariniai daliniai buvo išdėstyti vadovaujantis karo meto tvarka ir civilinė valdžia turėjo tenkinti visus kariškių poreikius. Kariškiams įsirengti kareivines buvo užleidžiamos švietimo įstaigos, bet kurios negyvenamos ar gyvenamos patalpos. Jei prireikdavo – gyventojus iškeldindavo. Tik 1945 m. rudenį paskelbus karinių dalinių demobilizaciją, prasidėjo naujas santykių su vietos valdžia etapas. Nuo 1946 m. šie santykiai pradėti grįsti naujais pagrindais ir stengtasi juos reglamentuoti. Tačiau tai nekeitė vietos valdžios santykio su sovietine kariuomene – stengtasi tenkinti visus, sovietiniu požiūriu – teisėtus, reikalavimus.

Žemės skyrimas. Remiantis stalinine karine doktrina, Lietuvoje dislokuotiems kariniams daliniams buvo keliamos užduotys būti pasirengus kariniams veiksams ir nuolat tobulinti savo karinį pasirengimą. Tam reikėjo Lietuvoje laikyti ne tik gausias karines pajėgas, bet ir skirti žemės poligonams, šaudykloms. Kariškiams taip pat priklausė pagalbiniai žemės ūkiai, kuriuos nuo Lietuvos reokupacijos pradžios jie organizavo užimtuose buvusiuose dvaruose. Šie ūkiai buvo perduoti valdyti kariniams daliniams, jiems nuolat buvo skiriama šienaujamų pievų ir miškų ūkiniams poreikiams tenkinti. Žemių skyrimo tvarką reglamentavo LSSR Ministrų Taryba, bet į šį procesą buvo privalomai įtraukiama ir vietos valdžia. Rajonų vykdomieji komitetai kartu su kariniais daliniais sudarydavo komisijas, kurios aprašydavo skiriamas žemes, įvertindavo nusa-

vinamų pastatų, sodų ir pasėlių vertę¹⁶. Žemės skyrimą karinės žinybos pirmiausia derindavo su vietos vykdomaisiais komitetais, vėliau kreipdavosi į LSSR MT; jai turėdavo pateikti šiuos dokumentus: pažymas apie reikalaujamus žemės plotus, žemėlapius, kuriuose turėdavo būti pažymėti numatyti iškirsti miškų plotai, perduodamų pastatų sąrašus, žinias apie išlaidas ir į kokias žemes bus perkelti gyventojai. Kiekvienas žemės naudotojas turėdavo duoti savo sutikimą ar pareikšti prieštaravimus dėl numatytų perduoti žemių¹⁷. Negavusi minėtų dokumentų, LSSR MT sprendimų nepriimdavo¹⁸. Visus nuostolius dėl nusavinamos žemės turėjo padengti kariniai daliniai arba Pabaltijo karinė apygarda; tai buvo nesutarimų objektas. Karinės žinybos išlaidų naštą stengdavosi užkrauti vietos civilinei valdžiai, o LSSR MT – vietiniams vykdomiesiems komitetams. Dėl tokių sprendimų labiausiai kentėjo gyventojai – kadangi žemė po nacionalizacijos jiems priklausė tik kaip naudotojams, jie turėdavo sutikti su valdžios sprendimais juos iškeldinti ir apgyvendinti kitoje vietoje. LSSR MT nustatydavo, kad karinis dalinys turi leisti valstiečiams nusiimti derlių ir padėti transportu perkelti turtą į naują vietą. Atitinkamo dydžio žemės sklypai turėjo būti skirti per mėnesį, panaudojant suvalstybintos nepaskirstytos žemės fondą¹⁹. Kaip tokie nutarimai buvo vykdomi – žinių neišliko, bet ūkininkai pateko į itin sunkią padėtį.

1946 m. buvo keičiama Pabaltijo karinės apygardos junginių dislokacija, pertvarkoma jų veikla atsižvelgiant į taikos meto reikalavimus, nes reikėjo papildomų plotų šaudykloms ir poligonams. Lietuvoje buvo dislokuotos 119-oji ir 71-oji gvardijos šaulių divizijos, 15-oji karo aviacijos armija, 35-oji artilerijos divizija ir kiti daliniai. Pabaltijo karinės apygardos vadovybė 1946 m. kovo 25 d. pareikalavo per tris savaites LSSR MT sprendimu kariniams daliniams skirti devynis žemės sklypus Marijampolės, Kauno, Pa-

gėgių, Alytaus, Vilniaus ir kitose apskrityse. Norėta ne tik susigražinti karinėms žinyboms priklausiusius žemės plotus (pavyzdžiui, Pabradės apylinkėse), bet ir gauti naujų iškeldinant nuo seno ten gyvenusius žmones. Iš kariškių pasirinktų teritorijų numatyta iškeldinti 581 ūkininkų šeimą. Gyventojai turėjo būti iškeldinti iki 1946 m. gegužės 1 d.²⁰

Tačiau vietos valdžia, kuriai nebuvo skiriama papildomai lėšų ūkininkams perkelti, ne visada sugebėdavo įvykdyti perkėlimo planus. Antai 1946 m. Pagėgių apskrities vykdomasis komitetas skyrė 6-osios gvardijos armijos 119-osios gvardijos šaulių divizijos vasaros stovyklai žemes, kuriose gyveno 280 šeimų. Divizija turėjo persikelti 1946 m. gegužės 1 d. ir pasistatyti gyvenamuosius barakus, įsirengti mokomuosius laukus ir šaudyklas, bet šeimos nebuvo iškeldintos²¹. Pabaltijo karinė apygarda nederindavo savo sprendimų su civiline valdžia ir tik reikalavo skirti žemes, iškeldinti gyventojus. Kolektyvizacija taip pat pakeitė santykius su nusavinamose žemėse gyvenusiais ūkininkais – jiems buvo nurodomos vietos, į kurias kolūkiuose turėjo būti perkelti trobesiai; už trobesius vidutiniškai buvo sumokama po 8 tūkst. rb iš karinių dalinių sąskaitų, bet ūkininkai per labai trumpą laiką – per tris mėnesius turėjo išsikelti į naujas vietas²².

Didžiausios problemos iškildavo, kai reikėdavo spręsti žemių skyrimo kariniams poligonams klausimą. Kariškių reikalavimai nebuvo adekvatūs Lietuvos galimybėms – reikalauta skirti dešimtis kvadratinų kilometrų žemių poligonams, lyg čia būtų negyvenama teritorija. Kaip pripažindavo patys žemių prašytojai, „nors surasti žemių plotai neatitinka RA oro pajėgų poligonų tarnybos specialių nuostatų, bet atsižvelgiant į bendrą Lietuvos TSR žemių trūkumą leis užtikrinti praktinį bombardavimą ir šaudymus“²³. Taip 15-oji karo aviacijos armija Vilniuje, Kėdainiuose ir Šiauliuose dislokuotiems

aviacijos pulkams pasirinko po 80 kv. km dydžio aviacinius poligonus Panevėžio aps. Žaliosios miške ir Trakų aps. Rūdninkų miške²⁴. Be to, visoje Lietuvos teritorijoje šiai armijai reikėjo įsirengti aerodromus. Kyla klausimas, kiek civilių gyventojų buvo perkelta tenkinant sovietinės armijos poreikius? Vienareikšmio atsakymo duoti negalima – suvestinių duomenų nėra. Galima tik teigti, kad didžiausi perkėlimai buvo 1946 m., kai iškeldinti numatyta apie 600 ūkių, bet kiekvienais metais buvo perkeliama ar iškeldinama daugiau ar mažiau šeimų. Perkelti numatyti gyventojai ne visada iš karto pasiduodavo žinybų administraciniam spaudimui. Dažniau kolūkiai surašydavo standartinius protokolus, kuriuose deklaruodavo savo sutikimą skirti žemes ir valstybės lėšomis perkelti kolūkiečius²⁵.

1950 m. nusistovėjo karinių žinybų poreikių tenkinimo tvarka (ją nustatė LSSR MT 1950 m. gruodžio 29 d. potvarkiu) – nustatyta, kokius dokumentus reikia pridėti prie kariškių paraiškų žemėms nusavinti ir kas tokią dokumentaciją galutinai sutvarko, kas priima sprendimus (koks LSSR MT Reikalų valdybos, ne visos sudėties vykdomųjų komitetų, MT karinio skyriaus, ne visos sudėties Ministrų Tarybos vaidmuo priimant sprendimus ir koks tarpininkaujantis vaidmuo teko LSSR kariniam komisarui)²⁶. 1950–1953 m. Lietuvoje įvedus administracinį skirstymą sritimis, rajonų vykdomieji komitetai nebebuvo įpareigojami svarstyti karinių dalinių pateikiamus reikalaujamos žemės prašymus – tai turėjo teisę daryti tik sričių vykdomieji komitetai. Nuo tada LSSR MT sprendimus priimdavo iš sričių vykdomųjų komitetų ir karinių dalinių gavusi tokius dokumentus: karinio dalinio paraišką, pagrindžiančią žemių nusavinimo būtinumą; pažymą apie prašomos skirti žemės kiekį pagal kiekvieną žemės valdytoją atskirai; žemėlapi su nurodytomis nusavinamos žemės ribomis; miškų ūkio institucijų parengtą iš valstybinio miškų fondo skiriamos žemės techninį tyri-

mą, nurodant, kokie miškų plotai bus iškirsti įrengiant mokomuosius laukus; perduodamų pastatų ir įrengimų sąrašą, kuriame pateikiama informacija apie negautą naudą iš nusavinamos žemės; pažymą apie tai, kur bus perkeliama valstiečių sodybos ir iš kieno sąskaitos bus apmokėtas jų persikėlimas bei įsikūrimas naujose vietose; žemės naudotojų sutikimus ar prieštaravimus; srities vykdomojo komiteto sprendimą²⁷. Ne visos sudėties Ministrų Tarybos posėdyje karinių dalinių ir Pabaltijo karinės apygardos interesams 1947–1952 m. atstovavo LSSR kariniai komisariai²⁸. Bet ir tokiu atveju LSSR MT turėjo gauti sąjunginės Ministrų Tarybos leidimą ar šakinių sąjunginių ministerijų įsakymus skirti žemės kariniams daliniams ar poligonams, dėl leidimo iškirsti miškus įrengiant poligonus²⁹. Visų reikalingų teisinių žemės skyrimo dokumentų tvarkymas laikui bėgant vis ilgėjo: nuo 2–3 mėnesių 1946 m. iki 1–2 metų 1950–1953 m. Žemės buvo suteikiamos nevienodomis sąlygomis – ir be teisės kirsti miškus, ir su teise iškirsti visus miškus skiriamose žemėse, ir su teise iškirsti miškus tik statomų pastatų vietose, keičiant žemės paskirtį iš miško į ne miško, ir leidžiant iškirsti miškus, bet nekeičiant žemės paskirties³⁰ ir t. t. Tačiau tai nereiškė, kad kariniai daliniai be reikalingų teisinių dokumentų negalėjo naudotis ūkiais ar poligonų žeme. Antai Pagėgių ir Klaipėdos apskrityse užimti ūkiai, tapę Pabaltijo apygardos štabo pagalbiniais ūkiais, taip pat Rūdninkų poligonas buvo naudojami ir nesutvarkius teisinių formalumų³¹.

Kiekvienais metais karinės žinybos pradėdavo naujų karinių objektų statybą Lietuvos teritorijoje ir reikalaudavo vis naujų žemių. Pasikeitus techninėms karinės technikos galimybėms, buvo reikalaujama didinti poligonų plotus. Itin drastišką siūlymą 1953 m. iškėlė armijos generolas Ivanas Bagramianas: „Ryšium su naujos aviacinės technikos naudojimu aviacijos poligoną išplėsti iki 16x12 km dydžio ir iškirsti 16 kv. km miško

taikinių laukui³². Buvo siūloma kurti naujus poligonus – vien Kaišiadorių ir gretimuose rajonuose norėta sukurti 8240 ha aviacijos poligoną (1953 m. Pabaltijo karinė apygarda šios žemės atsisakė)³³. Dėl reaktyvinės aviacijos technikos poreikių buvo plečiami kariniai aerodromai (Šiauliuose papildomai skirta 204 ha, Dotnuvoje – 40 ha, Karmėlavoje – 8 ha³⁴).

Dokumentai rodo, kad jau nuo 1953 m. LSSR siekė kuo geriau sutvarkyti kariniams daliniams priklausiusių žemės sklypų teisinius dokumentus (kadangi po kolektyvizacijos neliko pavienių valstiečių, savo sutikimus turėjo duoti ir kolūkių visuotiniai susirinkimai – siekta, kad jų protokolai būtų patvirtinti „pritariant“ ne mažiau kaip pusei kolūkiečių, o jei ne, protokolai buvo gražinami perrašymui³⁵), nevengdama pasiūlyti ir alternatyvų sovietinės armijos žemės poreikiams tenkinti. Bet siūlomos alternatyvos dažniausiai buvo susijusios ne su gyventojų poreikiais, o su valdančiosios nomenklatūros ir LSSR ūkiniais poreikiais. Stengtasi vertingų medžioklės plotų ir vertingesnių miškų neatiduoti, siūlyta kai kuriuos karinius objektus perkelti į kitus rajonus, „ne tokius vertingus žemės ir miškų ūkiui“³⁶. 1953 m. gegužės mėn. Kėdainių rajono vykdomasis komitetas ir Kauno srities vykdomasis komitetas atsisakė kariniam daliniui Kėdainių mieste skirti 5,45 ha žemės, nes tai buvo Kėdainių miesto parko dalis. Tiesa, tokie atsisakymai skirti kariniams poreikiams karinių dalinių pasirinktas žemes nebuvo kategoriški. Ko gero, išskiria tik 1960 m. LKP Ukmergės rajono komiteto sekretoriaus V. Sokavičiaus ir vykdomojo komiteto pirmininko L. Bražūnio atsisakymas kariniam daliniui skirti žemės sklypą Dukstinos miške. „Lietuvos KP Ukmergės rajono komitetas ir Ukmergės DŽD Tarybos Vykdomasis komitetas, – buvo rašoma atsakyme, – atsižvelgdami į Ukmergės darbo žmonių poreikius, kategoriškai atsisako Dukstinos miške skirti kariniam daliniui

žemės sklypą“³⁷. Pagaliau rajono valdžia pradėjo reikalauti atlyginti nuostolius, kuriuos kariniai daliniai padarydavo kolūkiams³⁸. Į pasikeitusias aplinkybes turėjo reaguoti ir karinės institucijos – 1948 m. LSSR MT prašė Pabaltijo karinės apygardos vado armijos gen. I. Bagramiano imtis priemonių, kad kariniai daliniai nesukeltų gaisrų, o 1953 m. jau pats I. Bagramianas įsakė kariniams daliniams gesinti dėl šaudymų ir bombardavimų poligonų miškuose kilusius gaisrus³⁹.

Apskritai vietos valdžios santykių su Pabaltijo karine apygarda ir jai pavaldžiais daliniais turinys nepasikeitė – reikalaujama žemė vienokiomis ar kitokiomis sąlygomis vis vien buvo skiriama, gyventojai iškeldinami (sutikimo buvo atsiklausoma, bet tai daugiau lietė paliekamų sodybų ir persikėlimo išlaidų derinimą, nes išsikeldinti bet koku atveju reikėjo). Ir žemė buvo skiriama bet kur – ar tai būtų Rūdninkų giria aviacijos poligonui, ar Raseinių apylinkėse kurtam kariniam aerodromui, ar vaizdingos šalia Klaipėdos esančios Karklės apylinkės, Kuršių nerijos miškas ar Palangos apylinkės „specialių objektų“ statybai⁴⁰. Tik iškilus neatidėliotiniams ūkiniams poreikiams (plečiantis miestams, statant svarbius civilinius objektus) buvo surašomi LSSR MT kreipimaisi į Pabaltijo karinės apygardos ar SSRS gynybos ministerijos vadovybę (pavyzdžiui, dėl Palangos nuotekų valymo įrenginių statybos vietos, dėl Naujosios Vilnios karinio miestelio teritorijos sumažinimo⁴¹). Tiesa, tai nereiškė, kad į tokius poreikius buvo atsižvelgiama. Kariniai daliniai dažniausiai nenoriai skirdavosi su valdomomis žemėmis. Tik nesant poreikio, dėl pasikeitusių karinės technikos techninių charakteristikų buvo atsisakoma gruntiniams aerodromams skirtų žemių Gruzdžiuose, Tirkšliuose, Nemakščiuose (Šiaulių r.), Eidintuose (Kėdainių r.), Skverbuose (Panevėžio r.), Vaidotuose (Vilniaus r.), Šlapaberžėje (Kauno r.)⁴² ir kt. Bet ir toliau šiose žemėse buvo draudžiama bet kokia statyba,

o prireikus šias teritorijas vėl buvo siekiama susigražinti kitiems karinių dalinių poreikiams.

Didėjant kariniams tikslams nusavinamose žemėse buvusių pastatų, sodų kainoms, 1954 m. gegužės 4 d. SSRS MT nustatė, kad kompensacijos turi būti išmokamos pagal valstybinio draudimo įkainius⁴³, kurie gero-kai nuvertindavo pastatus. Taip stengtasi sumažinti Gynybos ministerijos išlaidas už nusavinamas žemes, kurios ir toliau buvo nemažos. Pavyzdžiui, 1955 m. Šiaulių rajono kolūkiui „Liaudies kovotojas“ karinis dalinys Nr. 13708 buvo įpareigotas sumokėti 199 tūkst. rb, o gyventojams – 475 tūkst. rb⁴⁴. 1957 m. Kupiškio r. Vėžionių kolūkiui už 194 ha skirta 346 tūkst. rb kompensacija, o gyventojams – dar 411 tūkst. rb.

Keičiantis sovietinei karinei doktrinai ir numatant branduolinio karo galimybę, Lietuvoje atitinkamai daugėjo naujos paskirties karinių dalinių – desantinės, tankų, priešlėktuvinės gynybos, raketinės kariuomenės. Apie 1959–1960 m. vėl suaktyvėjo žemės skyrimo naujiems daliniams procesas: 4–15 km į pietryčius nuo Ukmergės, palei Šventosios upę kariniam daliniui numatyta skirti septynis žemės sklypus – 585 ha žemės, nustatant 400 metrų draudžiamas zonas aplink skiriamus sklypus⁴⁵; karinių objektų statybai 20–30 ha sklypai paskirti Nemenčinės, Jurbarko, Vievio, Pagėgių, Kėdainių, Skaudvilės, Šilutės ir kituose rajonuose⁴⁶. Pakitusią karinę doktriną ir naujas pasirengimo galimam karui sąlygas simbolizavo tai, kad Nemenčinės apylinkėse buvo skirtas sklypas Respublikiniam civilinės gynybos štabui „specialiosioms statyboms“⁴⁷. Naujas žemės kariniams poreikiams naudojimo etapas prasidėjo SSRS MT pirmininko pavaduotojo Aleksejaus Kosygino 1960 m. lapkričio 19 d. nutarimu Nr. 5201ss nustačius, kaip turi būti tvarkomi sklypų skyrimo „specialių karinių objektų“ statybai dokumentai, ir vietinių išteklių panaudojimą jų statybai. Karinės žinybos iš karto pareikalavo, kad LSSR MT nustatytą

tvarką, pagal kurią karinių objektų statybai bus naudojami vietiniai statybiniai, energetiniai ir kiti ištekliai, o sklypų perdavimą siekiant užtikrinti slaptumą vykdytų Žemės ūkio (ar Miškų ūkio) ministerija ir Pabaltijo karinė apygarda⁴⁸. Tokia tvarka karinėms žinyboms nuo septintojo dešimtmečio pradžios leido laisviau gauti kariniams poreikiams reikalingus sklypus ir išvengti atsisakymų perleisti žemę, nors ir toliau Pabaltijo karinė apygarda turėjo mokėti kolūkiams ir kaimų gyventojams už nusavinamas žemes.

1 lentelė. Karinių dalinių užimtos teritorijos didėjimas 1944–1962 m.

Metai	Papildomai skirta teritorija, ha
1944	214, 80
1945	23587,60
1946	5449,75
1947	12417,80
1948	61,70
1949	60,00
1950	19,40
1952	441,20
1953	351,30
1954	327,50
1955	21,40
1956	72,60
1957	191,90
1959	1432,70
1960	2563,30
1961	828,40
1962	136,80

Šaltinis: R. Baubinas, J. Timinskas, *Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės*, V., 1997–1998, p. 35–36.

Bet ryškiausias sovietinės okupacijos aspektas – karinė gamtonauda buvo ypač intensyvi ir pavojinga. Plečiantis karinės gamtonaudos teritorijoms, jokių ekologinių reikalavimų nebuvo keliama. Vietų kariniams objektams parinkimą lėmė tik karinės strategijos poreikiai, kol karinių teritorijų plotas Lietuvoje už-

ėmė apie 55 400 ha. Didžiausi žemės plotai buvo skirti 1945–1947 m. (žr. 1 lentelę). Įren-giant karines bazines, sunaikinti dideli dirvo-žemių plotai, pašalinti visi želdiniai, sukur-tas dirbtinis reljefas. Pažeistuose plotuose dirvožemis užterštas naftos produktais, sun-kliaisiais metalais, radioaktyviais elemen-tais⁴⁹. Bet apie tai LSSR vietos valdžia su ka-riškiais nepolelizavo ir pretenzijų nekėlė, nors įvairiais metais kariškiais tiesiogiai bu-vo priskirta 0,9–1,3 proc. krašto teritorijos, o įvairiomis formomis okupacinė kariuome-nė naudojo apie 6 proc. Lietuvos ploto. Gali-ma sutikti su geografo dr. R. Baubino nuomo-ne, kad „civilinės administracijos ir piliečių veikla sovietinėse karinėse teritorijose buvo iki minimumo apribota“⁵⁰, nors daugelyje karinių teritorijų buvo ignoruojamas gamtosauginis darbas. Be abejonės, kiekvienoje šalyje kari-nėms reikmėms žemės vidutiniškai naudoja-ma apie 1 proc. valstybės ploto⁵¹, bet Lietuvo-je tuo naudojosi tik svetima armija.

Patalpų skyrimas. Karinės struktūros ne-derindavo savo dislokavimo vietų su vietos civiline valdžia, todėl patalpų kariniams da-liniams ir butų karininkams poreikiai nagri-nėjamu laikotarpiu buvo nepatenkinami ir nuolat kildavo konfliktai su vietos valdžia. Patalpų skyrimas Pabaltijo karinėje apygar-

doje dislokuotų trijų armijų (6-oji ir 11-oji gvardijos armijos ir 15-oji karo aviacijos ar-mija) kariškiais buvo nuolatinis vietos val-džios „galvos skausmas“. Problemos daž-niausiai būdavo sprendžiamos LSSR MT tarpininkaujant, bet lemiami nutarimai pri-imami Maskvoje.

Pabaltijo karinė apygarda 1946 m. gegu-žės–liepos mėn. Lietuvoje perdislokavo ka-rinius junginius ir dalinius⁵². Dėl to santykiai su vietos valdžia pasidarė dar labiau įtemp-ti. Vietos valdžia nelaukdama perdislokavi-mo pabaigos perimdavo atsilaivinusius bu-tus. Kariniai daliniai buvo perdislokuoti ten, kur dėl praūžusių karo veiksmų nebuvo pa-kankamai gyvenamojo ploto ir civiliniams poreikiams tenkinti. Vien Tauragėje vietoj 119-osios gvardijos šaulių divizijos disloka-vus 71-osios gvardijos divizijos du pulkus, pareikalauta 140 butų karininkams⁵³. Politi-nis ir ideologinis kontekstas neleido kariškių poreikių nustumti į antrą vietą. Buvo reika-laujama grąžinti ir Lietuvos kariuomenės tu-rėtas, bet vietos valdžios civiliniams porei-kiams naudojamas kareivines (pavyzdžiui, amatų mokyklos užimtas Kėdainių kareivi-nes)⁵⁴. Jas sovietinės ginkluotosios pajėgos laikė savo nuosavybe⁵⁵, kaip ir kiekvieną butą, kuriame bent kartą buvo apgyvendinta karinin-ko šeima (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Butais neaprūpintų sovietinių karininkų skaičius 1947–1949 m.

	1947 06 15	1947 12	1949 01
Vilniuje	157	87	
Kaune		66	260
Šiauliuose	243	60	107
Panevėžyje		22	36
Tauragėje	192	24	
Šiauliuose	80	25	
Iš viso	672		

Šaltiniai: Armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. birželio 19 d. ir gruodžio 10 d. raštai LSSR MT pirminin-kui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 118, l. 1, 126–127; Pabaltijo karinės apygardos laikinojo vado gen. lttn. V. Vaš-kevičiaus 1948 m. lapkričio 4 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 167, l. 103; Pabaltijo karinės apygar-dos vado armijos gen. I. Bagramiano 1949 m. sausio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 222, l. 4–5.

LSSR MT pirmininkas Mečislovas Gedvilas, jautriai reaguodamas į Pabaltijo karinės apygardos vado armijos gen. I. Bagramiano prašymus, tegalėjo žodžiu paskatinti vykdomuosius komitetus priimti atitinkamus sprendimus. Vykdomieji komitetai priimdavo sprendimus, kuriais taip pat paskatindavo namų valdybas „imtis priemonių“. Tik LKP(b) Panevėžio apskrities komiteto sekretorius išsikvietė privačių namų savininkus ir, anot gen. I. Bagramiano, „savanoriškai ir noriai priėmė karininkus“⁵⁶. Galimybės Lietuvos miestuose išdėstyti didelius karinius dalinius buvo gana ribotos. Nespėjus patenkinti vieno dalinių poreikių, buvo perdislokuojami nauji kariniai daliniai. 1949 m. į Kauną permetus oro desanto armijos 35-ąją transporto diviziją, iškilo dar didesnių problemų – Kaune trūko butų jau 700 karininkų⁵⁷, o 1950 m. Vilniuje papildomai pareikalauta daugiau kaip 300 butų⁵⁸.

Dėl butų trūkumo kildavo konfliktinės situacijos ne tik tarp kariškių ir vietos valdžios, bet ir tarp kariškių ir MVD–MGB darbuotojų. Tarpusavio konfliktai buvo užfiksuoti daugelyje Lietuvos vietovių. „Analogiškų faktų buvo ir kai kuriose kitose apskrityse, jie yra neleistini ir netoleruojami, – teigė LSSR karinis komisaras Smirnovas. – Aš ne kartą prašiau duoti atitinkamus nurodymus į vietas, kad būtų nutrauktas kai kurių MVD darbuotojų savavaliavimas“⁵⁹. MVD–MGB darbuotojai naudodami fizinę prievartą iškeldindavo reguliariosios kariuomenės karininkus ir apgyvendindavo savo darbuotojus. LSSR karinis komisaras Smirnovas 1947 m. „tarybinio karininko teisių ir garbės pažeidimu“ apkaltino MGB Panevėžio skyriaus viršininką pplk. Čechavą, o 1948 m. MVD jau užėmė visą karinio komisariato pastatą Raseiniuose, MGB – armijos korpuso pastatus Ukmergės kariniame miestelyje⁶⁰. Įdomu tai, kad vietos valdžia, atstovaujama vykdomųjų komitetų pirmininkų, paprastai palaikydavo MVD ar MGB pretenzijas ir pa-

talpų skyrimo dokumentus sutvarkydavo pastarųjų naudai. Tai atspindėjo vidaus politinę padėtį – vidaus reikalų ir saugumo struktūrų darbuotojai buvo laikomi pagrindine vietos valdžios atrama vykstant nuožmiai kovai su lietuvių ginkluotu pasipriešinimu okupacinei valdžiai. Antra vertus, akivaizdūs žinybiniai prieštaraavimai tarp karinių ir vidaus reikalų (valstybės saugumo) sistemų: Vilniuje kariškiai atsisakė MGB 4-ajai divizijai perduoti pastatus Kosciuškos gatvėje, o MVD atsisakė kariškiams perduoti Kauno Aleksoto karo belaisvių stovyklos pastatus⁶¹ (MVD šiuos pastatus valdė kitais pagrindais – Valstybės gynimo komiteto 1945 m. gegužės 4 d. sprendimu Nr. 8921ss visos vokiečių valdytos kaliningo įstaigos mechanškai buvo perduotos NKVD⁶²). Šiais atvejais LSSR MT galimybės tuomet ir vėliau buvo apibrėžiamos gana aiškiai – ji negalėjo priimti jokių sprendimų, jei pastatai priklausė šioms žinyboms⁶³.

LSSR MT 1948 m. sausio 2 d. nutarė sudaryti nuolatinę respublikinę, apskrities ir miestų butų kariškiams skyrimo komisijas⁶⁴. Tačiau tuo metu jau beveik visuose apskričių ir miestų vykdomuosiuose komitetuose buvo priimti galutiniai sprendimai dėl karinių žinybų valdytų karinių miestelių (pastatytų ir nepriklausomos Lietuvos laikais), vietinėms taryboms priklausančių pastatų, kuriuose buvo įsikūrusios kareivinės ir karininkų šeimos, perdavimo kariniams daliniams⁶⁵. Ir tuomet kildavo vietos valdžios konfliktai su kariškiais – vieni iš kitų reikalaudavo grąžinti kai kuriuos pastatus. Jei vietos valdžia neperduodavo karinių miestelių, SSRS MT priimdavo savo direktyvinius sprendimus ir vietos valdžia tuos nutarimus turėjo vykdyti⁶⁶. 1950 m. gegužės 30 d. SSRS MT priėmė nutarimą, kuriuo pareikalavo karinėms žinyboms grąžinti kitų žinybų užimtas patalpas. Pagal šį nutarimą ir nepriklausomos Lietuvos kariškių valdytos patalpos buvo pripažįstamos SSRS ginkluotųjų pajėgų nuosavybe⁶⁷. Tačiau tai neišsprendė problemų. Atsirasdavo vis

naujų poreikių – organizuoti šaukiamųjų karinę įskaitą (nuo 1948 m.), Savanoriškųjų draugijų armijai, aviacijai ir laivynui remti (SDAALR) darbą steigiant mokomuosius centrus, mokyklas ir klubus (nuo 1949 m.)⁶⁸. Nei karinės žinybos, nei LSSR ministerijos apskrityse neskyrė lėšų trūkstamų pastatų statybai⁶⁹. Mėginta problemas spręsti pasinaudojant 1948–1949 m. ištremtų valstiečių turtu. Kariniai daliniai reikalavė jų turėtus namus perkelti į karinių dalinių teritorijas karininkams apgyvendinti. Taip Panevėžio rajone dislokuotam aviacijos daliniui prašyta perkelti 15 namų, Šiauliuose – 25–30, naujai kuriamai MGB divizijai – 15–20 ištremtų ūkininkų namų⁷⁰. Didžiuosiuose miestuose reikalauta kariškiams skirti 10 proc. gyvenamojo ploto naujai statomuose arba atstatomuose gyvenamuosiuose namuose⁷¹. Taip išsidalijus nesugriautus gyvenamuosius namus, nustatytos kariškių pretenzijų ribos – 10 proc. bet kokio naujo gyvenamojo ploto. Tokia padėtis ir kariškių privilegija be eilės gauti butus galutinai buvo įtvirtinta SSRS MT 1950 m. rugpjūčio 21 d. nutarimu Nr. 3616-1508ss „Dėl tarybinės armijos ir karinių jūrų pajėgų karininkų gyvenamųjų sąlygų gerinimo“⁷². Nuo tol dešimtadalis pastatomo gyvenamojo ploto, visi iki tol karininkams skirti butai turėjo būti perduoti SSRS ginkluotųjų pajėgų ministerijai, o iš karinėms žinyboms priklausiusių gyvenamųjų namų turėjo būti išskeldinti visi civiliai. Tuo pat metu priėmus kitą nutarimą – „Dėl kareivių, seržantų ir karinių mokyklų kursantų apgyvendinimo kareivinėse gerinimo“ (SSRS MT 1950 m. rugpjūčio 18 d. nutarimas), pirmą kartą Pabaltijo karinei apygardai skirta lėšų statyboms: 1950 m. – 18,4 mln. rb ir 1951 m. – 86,2 mln. rb⁷³.

Keičiantis Lietuvos vidaus padėčiai, silps- tant ginkluotam pasipriešinimui, 1951 m. buvo mažinami MGB kariuomenės kontingentai. Likviduojamų MGB dalinių tarnybinės patalpos, karininkų butai buvo perduodami kariškiams. Antai Panevėžyje, Plungėje, Kė-

dainiuose aviadaliniui Nr. 13703 atiteko MGB nekilnojamas turtas⁷⁴, 1954 m. išformuotų pasieniečių komendantūrų pastatus Kalvarijoje užėmė 7-oji oro desanto divizija⁷⁵, o į Macikų priverčiamųjų darbų stovyklos pastatus pretendavo 4-ojo karinio jūrų laivyno aviacijos daliniai⁷⁶.

Nustačius butų „dešimtinę“, kariškių santykiai su vietos valdžia pasikeitė. Iki tol kariškiai prašydavo skirti lėšų jų gyvenamųjų namų, kurie teisiškai priklausė vietos valdžiai, kapitaliniam remontui⁷⁷, o nuo 1951 m. jie pradėjo įdėmiai registruoti kiekvieną naujai statomą ar rekonstruojamą namą (siekdami gauti visus duomenis apie visas naujas statybas) ir reikalauti savo dalies pagal SSRS MT nutarimą. Armijos gen. I. Bagramianas netgi pareikalavo uždrausti vietos valdžiai apgyvendinti naujus namus, kol nebus gautos kariškių pažymos apie perimtą butų „dešimtinę“⁷⁸. Bet vietos valdžia nevykdė sąjunginės valdžios sprendimo be išlygų. Kiekviena įmonė ar organizacija, pradėjusi statyti savo darbuotojams gyvenamuosius namus, nenorėjo jų atsisakyti kariškių naudai (nuo butų „dešimtinės“ prievolės buvo atleistos tik MGB ir MVD, stačiusios žinybinius namus savo darbuotojams⁷⁹, bet 1951 m. gruodžio 20 d. SSRS MT butų „dešimtinės“ teisę suteikė ir MGB pasienio bei vidaus kariuomenėms⁸⁰). Kariškiai turėjo nuolat priminti apie savo teises, kurias jiems suteikė Maskva Lietuvoje. 1951 m. iš 110 naujų butų gauta 24⁸¹ ir buvo skaičiuojamas kiekvienas kvadratinis metras⁸². Esant nedideliems statybos tempams, ir butų „dešimtinė“ negalėjo patenkinti kariškių. Netenkino ir MGB pasieniečių bei vidaus kariuomenės kariškių, kuriems sovietinės armijos įgulos atsisakydavo atiduoti butus iš savo dalies.

Nuo 1953 m. paleidus į atsargą Lietuvoje 528 karininkus⁸³, iškilo naujos problemos – vietos valdžiai reikėjo aprūpinti juos butais ir darbu jų pasirinktoje gyvenamojoje vietoje. Pabaltijo karinės apygardos vadovybė, įgulų

viršininkai, atskirų karinių junginių vadai nevengė kreiptis tiesiogiai į LSSR MT pirmininką M. Gedvilą ir LKP CK sekretorių Antaną Sniečką. Pastarasis, tuo pat metu būdamas ir Pabaltijo karinės apygardos karo tarybos nariu, kiekvieno kariškiams skiriamo namo klausimą pateikdavo svarstyti Ministrų Tarybai⁸⁴, ypač jei tai būdavo susiję su Maskvoje priimtų sprendimų vykdymu.

Sovietų Sąjunga ilgai nesugebėjo suderinti įprastinių ginklų kontrolės su savo kariniais tikslais – išvengti didelio karo ir būti pasirėngus kovoti jame. Bet daugėjant branduolinių ginklų ir atitinkamai keičiantis karinei doktrinai, buvo sumažintos įprastinės karo pajėgos. 1955–1958 m. N. Chruščiovas sumažino kariškių skaičių daugiau nei 2,1 mln., o 1960 – dar 1,2 mln.⁸⁵ SSRS pradėtos karinės reformos mažinant ginkluotąsias pajėgas (1956 m. buvo panaikinti nacionaliniai kariniai junginiai, tarp jų ir 16-oji lietuviškoji šaulių divizija) dar labiau išryškino socialines problemas. Tačiau kariuomenės institucinis vaidmuo tvarkant valstybės reikalus jau buvo sustiprėjęs. Kariuomenės vaidmuo buvo svarbus žlungant Lavrentijui Berijai ir atleidžiant Georgijų Malenkovą. Karo ir karinio jūrų laivyno ministerijos buvo sujungtos⁸⁶. Toks kariuomenės pozicijų sustiprėjimas turėjo įtakos ir vietos valdžiai sprendžiant kariškių socialines problemas. Iš Maskvos siunčiamais SSRS MT ir SSKP CK nutarimais buvo stengiamasi proteguoti atsargos karininkų įdarbinimą ir aprūpinimą gyvenamuoju plotu. Tam specialiai buvo priimtas 1955 m. rugsėjo 1 d. nutarimas „Dėl paleidžiamų į atsargą karininkų aprūpinimo darbu ir gyvenamuoju plotu“. Atsargos karininkai dažniausiai apsigyvendavo didžiuosiuose miestuose arba likdavo gyventi buvusios tarnybos vietoje. Lietuvoje 1956 m. liepos 1 d. buvo 242 bedarbiai atsargos karininkai, iš jų 183 – neturintys gyvenamojo ploto, o iki tų pačių metų spalio 1 d. Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje įsikūrė dar 189 atsargos karininkai. Vietos val-

džia darbu sugebėdavo aprūpinti (nors ir tai ne visus), tačiau aprūpinti butais turėjo minimalias galimybes ir 240 atsargos karininkų (daugiausia Vilniuje) nebuvo aprūpinti butais⁸⁷. Šiuo atveju Maskva neskyrė ir neleido skirti jokių papildomų investicijų, o vietos valdžia atsargos karininkų poreikius tenkino tik skirdama kariškių butams „dešimtinę“. Karinė apygarda Lietuvoje savo „dešimtinę“ pirmiausia naudojo tarnaujančių karininkų poreikiams tenkinti. Bet ir išaugus naujų statybų apimtims, kariškių poreikiai negalėjo būti patenkinti – kariniai daliniai buvo netolygiai pasiskirstę Lietuvos miestuose. Pavyzdžiui, Kaune 1955 m. iš 600 butų neturėjusių karininkų numatyta patenkinti tik 40–50 karininkų poreikius⁸⁸, Vilniuje 1957 m. iš 152 karininkų šeimų ir 172 viengungių karininkų numatyta butais aprūpinti tik 32 šeimas⁸⁹. Gali kilti klausimas, kodėl kiekvienais metais buvo panašus neaprūpintų butais kariškių skaičius, kai vietos valdžia juos nors ir minimaliai, bet vis dėlto aprūpindavo butais. Taip buvo todėl, kad paleisti į atsargą kariškiai ar atleisti iš darbo karinėse struktūrose tarnautojų, liktinių kariškių šeimos toliau likdavo gyventi joms paskirtuose butuose ir iš jų neišsikeldavo.

Tačiau tai nebuvo vietinių išteklių naudojimo karinėms reikmėms riba. Bet kuris iš miestų perkeliamas karinis objektas kitoje vietoje buvo statomas už respublikos biudžeto lėšas. Antai iš Vilniaus iškelto šaudmenų sandėlio statybą finansavo LSSR vietinės pramonės ministerija ir Vyriausioji kelių valdyba⁹⁰. Tik šeštojo dešimtmečio pabaigoje keičiantis sovietinei karinei koncepcijai ir rengiantis galimam branduoliniam karui, nutarta karinės technikos ir turto atsargas išskirstyti siekiant „sudaryti sąlygas išsaugoti jas pradiniu karo laikotarpiu“⁹¹. Kariniai sandėliai jau buvo perkeliama už miestų ir miestelių ribų. Tačiau karinė apygarda, prieš perduodama sandėlius Liaudies ūkio taryboms, pareikalavo skirti naujus sandėlius arba skirti

lėšų bei medžiagų naujų sandėlių statybai⁹². Tai rodė bendrą tendenciją dėl karinės reformos atsiradusias išlaidas perkelti vietos valdžiai.

1960 m. sausio 15 d. pradėta nauja didelė karinė reforma – žymus karinių pajėgų mažinimas⁹³. SSRS MT ir SSKP CK savo nutarimu įpareigojo vietos valdžią paleidžiamus į atsargą karininkus per tris mėnesius nuo atvykimo aprūpinti butais ir darbu. Tikėtasi, kad atsargos karininkai vyks į Šiaurės ir Sibiro statybas, numačius jiems ten atvykus su-

teikti materialinę paramą. Tačiau šimtai karininkų atvyko į Lietuvą. Atsargos karininkai apsigyventi Maskvoje, Leningrade ar Kijeve galėjo tuo atveju, jei iki tarnybos ten gyveno, o persikėlimui į visas kitas vietas nebuvo jokių apribojimų⁹⁴. Prognozuota, kad 1960–1961 m. atvyks 1295 karininkai (800 – į Vilnių) ir reikės 647 butų⁹⁵ (žr. 3 lentelę). Per metus atvykus 733 atsargos karininkams, vietos valdžia turėjo jų aprūpinimui skirti vis didesnius išteklius.

3 lentelė. Paleistų į atsargą sovietinės armijos karininkų bei liktinių aprūpinimas darbu ir butais Lietuvoje iki 1961 m. kovo 1 d. ir iki 1962 m. spalio 1 d.

	Iš viso	Iš jų miestuose					
		Vilniuje	Kaune	Klaipėdoje	Šiauliuose	Panevėžyje	Kaimo rajonuose
Iš viso atvyko karininkų, atleistų po 1960 01 15	733/1058	434/608	138/229	62/91	43/60	28/28	28/42
Aprūpinta butais 1960–1961 m./ 1960–1962 m.	290/650	154/388	90/138	18/44	8/34	11/23	9/23
Iš jų karininkų, paleistų į atsargą iki 1960 m.	74/91	33/46	33/33	2/3	1/6	1/2	4/1
Trūksta butų	231/36	177/24	24/11	15/–	5/1	6/–	4/–
Įdarbinta	568/938	322/502	116/222	58/91	26/57	22/27	24/39
Nepavyko įdarbinti	45/2	21/–	22/2	2/–	–	–	–

Šaltiniai: LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. kovo 4 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 713, l. 17–18; LSSR laikinojo karinio komisaro plk. Samitovo 1962 m. spalio 2 d. pažyma, ibid., b. 759, l. 22.

Kadangi dauguma atsargos karininkų norėjo gyventi didžiuosiuose miestuose, jiems reikėjo skirti vis daugiau butų. LSSR MT savo nutarimu nustatė, kokią dalį naujų butų kiekvienas miestas turi atiduoti kariškiams: Vilniuje ne mažiau kaip 10 proc., Kaune ne mažiau kaip 5 proc., Klaipėdoje ne mažiau kaip 4 proc.⁹⁶ Tai buvo priedas prie visą dešimtmetį gautos butų „dešimtinės“. Kokie

vietiniai ištekliai papildomai buvo sunaudoti į Lietuvą migravusiems ar čia po atleidimo į atsargą likusiems karininkams, rodė slapta pateikiami statistiniai duomenys – 1960 m. Lietuvoje buvo pastatyta 192 tūkst. kv. m gyvenamojo ploto ir 7926 kv. m skirti kariškiams (tik 1488 kv. m kaip butų „dešimtinė“)⁹⁷. 1961 m. vien Vilniuje numatyta skirti 200 butų⁹⁸ (kariškiai reikalavo daugiau

kaip 300, o visoje Lietuvoje – 524 butų)⁹⁹. Įdomu tai, kad LSSR MT formaliai atsiskaitydavo Maskvai apie kariškių poreikių tenkinimą. Butų skyrimo procesas dar buvo kontroliuojamas, o tuo pat metu vykęs įdarbinimo procesas buvo kitoks. LSSR MT ir Liaudies ūkio taryboje buvo priimami nurodymai įdarbinti net nežinant, ar gamykloms reikia naujų darbuotojų. Atsargos karininkus atsisakė įdarbinti grąžtų, šlifavimo staklių, kuro aparatūros, elektros skaitiklių ir kitos gamyklos. Kai kurie karininkai negalėjo įsidarbinti, nes juos atsisakydavo priregistruoti (Vilniuje buvo nustatyta 13 kv. m sanitarinė norma vienam šeimos nariui). Dėl tokios padėties atsargos karininkai skundėsi sąjunginėms valdžios įstaigoms, anot karinio komisaro Jono Macijausko, „rodydami didžiausią susierzinimą“¹⁰⁰. Tokia padėtis nebuvo naudinga nei vietos valdžiai, nei Pabaltijo karinei apygardai. Maskva 1961 m. vasarą pristabdė karinę reformą ir kariuomenės mažinimas buvo sustabdytas, „kadangi nepasiekta visiško ir visuotinio nusiginklavimo“¹⁰¹. Iki 1962 m. spalio mėn. Lietuvoje įsikūrė 1058 karininkai¹⁰². Liko tik 98 neprūpinti butais atsargos karininkai – didžioji dauguma Vilniuje¹⁰³. Vis dėlto miestų vykdomieji komitetai karinį darbo stažą turinčius karininkus iki 1963 m. aprūpino butais – Vilniuje be butų liko vos 5 atsargos karininkai¹⁰⁴. Prasidėjus intensyviai urbanizavimo procesui ir išsiplėtus gyvenamųjų namų statybai, Lietuvoje buvo gana sparčiai įvykdyti Maskvos nutarimai. Tai leidžia daryti išvadą, kad 1946–1959 m. vietos valdžios sunkiai sprendžiamas kariškių socialines problemas lėmė ir materialinių išteklių trūkumas, ir sovietų valdžios politikos sukeltos visuomenės socialinės problemos. Nustatyta naujų butų paskirstymo „dešimtinė“ leido kariškiams tik iš dalies išspręsti savo socialines problemas. Vietos valdžia (nuo LSSR MT iki rajonų vykdomųjų komitetų) balansuodavo tarp Maskvoje priimtų neatsi-

žvelgiant į Lietuvos galimybes sprendimų ir opių vietos gyventojų socialinių problemų. Maskvoje priimami sprendimai dislokuoti vieną ar kitą karinį junginį bet kurioje Lietuvos vietovėje buvo padiktuoti besikeičiančios sovietinės karinės doktrinos ir siekio kariškių socialines problemas maksimaliai spręsti panaudojant vietinius išteklius.

VIETINIŲ IŠTEKLIŲ NAUDOJIMAS KARINIAMS POREIKIAMS

SSRS oficialiai skelbiamos karinės išlaidos niekada neatitiko realios padėties. Daug karinių poreikių buvo patenkinama naudojant vietinius išteklius. Tai reglamentuota įvairiais slaptais SSRS vykdomosios valdžios sprendimais ir nutarimais. Vietos valdžia, vykdomieji komitetai, kariškiams turėjo teikti pagalbą samdant darbininkus ir tarnautojus, teikti transporto priemones ir kitą paramą, o Ministrų Taryba – planuoti ir skirti reikalingus kapitalinius įdėjimus. Daugiausia vietiniais ištekliais realizuojami kariškių poreikiai buvo susiję su aprūpinimu maistu, kuru, tinkamais keliais ir ryšiais.

Kariškių aprūpinimas maistu. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui ir išlikus opioms gyventojų aprūpinimo maisto produktais problemoms (išliko maisto kortelių sistema), Lietuvoje iš ūkininkų ir toliau buvo reikalaujama privalomų pristatymų bei prievolių. Laipsniškai buvo mažinamas karinių dalinių, nuo karo likusių tiekimo komandų skaičius ir kiekviena Lietuvos apskritis turėjo joje dislokuotiems kariniams daliniams atlikti maisto prievolę. Iki 1946 m. maistas kariniams daliniams buvo tiekiamas kaip karo metais. Pavyzdžiui, Pabaltijo karinės apygardos junginiai vietoj bulvių ir kitų daržovių gaudavo tik bulves. Kiek ir kokių maisto produktų kariniams daliniams Lietuva turėjo tiekti, buvo nustatoma Maskvoje. 1946 m.

iš Lietuvos apskričių į karinius dalinius reikalaujama patiekti 11 500 t bulvių ir 9500 t kitų daržovių¹⁰⁵, 1948 m. – 7860 t bulvių ir 2800 t daržovių (1949 m. bulvių poreikiai išaugo iki 17 731 t)¹⁰⁶. Kiekvieną mėnesį Lietuva dar turėjo patiekti 282 t mėsos ir 18 t rūkytų dešrų. Be to, kariniai daliniai reikalavo tiekti ne bet kokius maisto produktus, o tik nustatytos kokybės. Tokia tvarka buvo nustatyta ir sąjunginių ministerijų sprendimais. Nuo 1948 m. vidurio kariniams daliniams buvo reikalaujama 70 proc. mėsos tiekti tik aukščiausios rūšies. Mėsa ir kitais produktais Lietuva turėjo aprūpinti ir Kaliningrado srities įgulas¹⁰⁷. Nebuvo atsižvelgiama nei į vietines galimybes, nei į civilinės valdžios norus kontroliuoti karinių dalinių aprūpinimo procesą. Karinės apygardos tiekimo komandos visokiais būdais stengdavosi gauti reikalingų maisto produktų ir ignoruodavo net sanitarinius reikalavimus, kurie buvo įvedami siaučiant augalų ir galvijų ligoms. Kariškiai ignoruodavo civilinės valdžios reikalavimus,

veždavo maisto produktus už Lietuvos ribų net įvedus joje karantino režimą¹⁰⁸.

Lietuvos maisto pramonės įmonės, valdomos valstybės, tiekė žemos kokybės mėsą, netinkamos kokybės duoną, makaronus, papirosus. Pabaltijo karinės apygardos skundai tapo kasdienybe. Daugiausia buvo skundžiamasi vietinių tiekėjų nenoru patiekti produktus iki apygardos sandėlių, taip pat tuo, kad apygardos poreikiai nebuvo tenkinami pirmiausia, o tik atsiskaičius su centralizuotais kariniais ir civiliniais fondais¹⁰⁹.

Dėl sparčiai vykdomos kolektyvizacijos kariniai daliniai gaudavo tuos maisto produktus, kurie iki tol centralizuotai buvo tiekami iš kitų SSRS sričių. Kiekvienais metais buvo didinami privalomi maisto produktų pristatymai karinėms dalims (žr. 4 lentelę). Ypač augo bulvių ir kitų daržovių (pagal nustatytą asortimentą: 57 proc. kopūstų, 13 proc. burokų, 13 proc. morkų, 10 proc. agurkų, 7 proc. svogūnų) pristatymai į Kaliningrado srityje dislokuotus karinius dalinius.

4 lentelė. Daržovių tiekimas Pabaltijo karinei apygardai 1950–1956 m.

Patiekta daržovių (tonų)	1950	1954	1956
Bulvių	19 000*	16 800* *	21 460* **
Kitų daržovių	5650	4500	5300

Šaltiniai: PKA užnugario laikinojo viršininko plk. Tyrtovo raštas LSSR MT, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 285, l. 1–2; PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1954 m. balandžio 16 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 544, l. 8; Gen. lttn. Karpinskio 1956 m. birželio 23 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 614, l. 49.

Maždaug tiek pat daržovių buvo tiekiama ir vėlesniais metais; išliko ir Lietuvos prievolė tiekti maistą Kaliningrado srityje dislokuotoms įguloms. Kiekvienas Lietuvos rajonas turėjo atskirai nustatytą prievolę tiekti bulves ir kitas daržoves.

Pasibaigus kolektyvizacijai ir smukus žemės ūkio gamybos lygiui, apie 1953–1954 m. sutriko kariuomenės aprūpinimas maisto pro-

duktais. Tiekėjai kariškius informavo, kad „panaudojant tik vietinius išteklius, neatvežant iš kitų respublikų, nenutrūkstamo tiekimo organizuoti nesugebės“¹¹⁰. Pabaltijo karinės apygardos mėginimams gauti leidimą mėsai iš valstybės rezervų Maskvoje nebuvo pritarta. Ten ir toliau Lietuvą laikė galinčia poreikius patenkinti iš savo išteklių.

* 13 300 t bulvių ir 2580 t daržovių buvo tiekiama į Kaliningrado sritį.
** 10 tūkst. t tiekiama į Kaliningrado sritį.
*** 6460 t tiekiama Baltijos kariniam jūrų laivynui.

Vietiniai ištekliai – kariniams poreikiams. Valdant J. Stalinui buvo kilę prieštaravimų tarp technologinės revoliucijos bei sovietinės karinės minties konservatyvumo¹¹¹. Besikeičiančios karinės technologijos vertė imtis priemonių apsaugoti žmones nuo galimo karo atveju panaudoto branduolinio ginklo poveikio. 1951 m. pradėta projektuoti masinę slėptuvių statybą. Statyba turėjo būti atlikta „pačių objektų darbo jėga ir jų medžiagomis“¹¹².

Kariuomenė siekė didesnės laisvės nuo politinės kontrolės, pati norėjo kurti karinę strategiją ir teoriją, taip pat stengėsi sugrąžinti teigiamą kariuomenės istorinį įvaizdį. Partijos vadovybė turėjo susitaikyti su stiprėjančiu kariuomenės balsu. 1955 m. pradžioje maršalai Vasilijus Sokolovskis ir Pavelas Rotmistrovas išspausdino straipsnius, smerkiančius sovietinės karinės doktrinos atsiskyrimą nuo pasaulinės karo mokslo raidos¹¹³. Pagal besiformuojančią naują karinę koncepciją, pasirengimas NATO valstybių galimam staigiam antpuoliui iš oro ir galimam branduolinio ginklo panaudojimui vertė Lietuvoje įgyvendinti visus Maskvoje priimamus pasirengimo karui planus. „Šaltasis karas“ padvelkė ir iš LSSR MT nutarimų. 1955 m. LSSR MT patvirtino planą „Dėl gyventojų aprūpinimo medicinine pagalba atominio ginklo panaudojimo sąlygomis“, 1956 m. – „Pagalbos suteikimo Vilniaus m. planą branduolinio antpuolio atveju“, nutarimą „Apie įmonių, įstaigų, mokslo įstaigų ir piliečių pareigas Vietinei priešlėktuvinei gynybai „Grėsmės padėties“ laikotarpiu ir pagal „Oro pavojaus VT“ ir „Cheminio pavojaus XN“ signalus Lietuvos TSR teritorijoje“, „Vaikų, nedarbingų gyventojų ir ligonių evakuavimo iš Vilniaus m. planą“, nutarimą „Dėl priemonių gerinant gyventojų visuotinį privalomą apmokymą antibranduolinės gynybos“, „Apšvietimo neavarinio išjungimo planą netikėto oro antpuolio prieš Lietuvos TSR atveju“¹¹⁴ ir kt. planus. Kaip jie buvo įgyvendinami,

tikslios informacijos nėra. Yra žinoma tik, kad 1957 m. vasario 19–21 d. „siekiant patikrinti planų realumą“ pirmą kartą buvo vienai minutei įjungtos sirenos ir miesto užtemdymui 10–15 min. išjungta elektra¹¹⁵. Aišku, vykdydama šiuos pasirengimo branduoliniam karui planus vietos valdžia turėjo glaudžiai bendradarbiauti su karinėmis struktūromis.

Karinės žinybos „pasirengimo karui“ pretekstu turėjo gana dideles galimybes kontroliuoti civilinius išteklius. Kariniai komisariatai kartu su valstybine automobilių inspekcija tikrino įmonėms ir organizacijoms („liaudies ūkiui“) priklausančių automobilių techninę būklę (rasta trys ketvirtadaliai techniškai tvarkingų automobilių)¹¹⁶. Prireikus autotransportas buvo nusavinamas¹¹⁷. Nuo 1958 m. rugsėjo mėn. pagal SSKP CK ir SSRS MT nutarimą pradėta organizuotai kaupti mobilizacinius rezervus. Tam buvo naudojami vietiniai ištekliai, arba, kaip nurodoma nutarime: „Respublikos įmonėse ir organizacijose kuriami mobilizaciniai pajėgumai gaminti karinę techniką, karinės paskirties maisto produktus ir įrenginius, vykdomas materialinių vertybių kaupimas mobilizaciniame rezerve“¹¹⁸. Tai turėjo dviem mėnesiams garantuoti įmonių darbą karo atveju. Lietuvoje norėta mobilizaciniame rezerve sukaupti turto beveik už 25 mln. rb (tai buvo dujokaukės, dezinfekciniai įrengimai, apsauginiai drabužiai, radijo stotys, ortopediniai įrengimai ir t. t.). Jiems saugoti 1959–1960 m. buvo statomi sandėliai už miestų ribų.

Išplėtus respublikų ūkines teises, SSRS ginkluotųjų pajėgų generalinis štabas pradėjo derinti savo mobilizacinius planus, kurie turėjo paliesti respublikų pramonės interesus. Karo ir mobilizacijų atveju viskas turėjo būti subordinuojama kariniams poreikiams – privatus transportas turėjo būti mobilizuojamas be apribojimų, iš kolūkių ir visuomeninių organizacijų – 50 proc., kitose įmonėse

ir organizacijose – 25–45 proc. transporto priemonių. Lietuvoje 1959 m. buvo numatyta mobilizuoti (karo atveju) 1000 lengvųjų automobilių, 11 900 krovininių automobilių, 1900 traktorių ir kt. technikos. Tiesa, neapsieita be išimčių – respublikiniai partijos CK, MVD, KGB atleisti nuo tokios prievolės¹¹⁹. LSSR vykdomoji valdžia pritardavo iš Maskvos atsiųstiems sprendimams¹²⁰, tačiau ten, kur leisdavo jos kompetencija ir nebuvo primygtinių Maskvos nurodymų, kad vietos valdžia finansuotų karinius pasirengimus, reikalaujama apmokėjimo iš Gynybos ministerijos sąskaitų¹²¹.

Nuo 1960 m. vietinė priešlėktuvinė gynyba iš MVD perleista Pabaltijo karinei apygardai¹²² ir nuo tol pradėta vadinti „civiline gynyba“, kurios veiklą turėjo reguliuoti kariškiai, o jai vadovauti – sąjunginės respublikos Ministrų Tarybos pirmininkas¹²³. Keičiantis karinei koncepcijai (galimas branduolinio ginklo panaudojimas) civilinė valdžia turėjo pirmumą teikti kariniams pasirengimams ir tam skirti reikalingus išteklius.

PAGALBA CIVILINEI VALDŽIAI IR KARO PADARINIŲ LIKVIDAVIMAS

Kai kuriuos okupacinės kariuomenės veiklos aspektus vienodai vertino vietos gyventojai ar vietos valdžia. Buvo viena sritis, kur interesai sutapo, – tai karo padarinių likvidavimas: minų, sprogmenų rinkimas iš buvusių mūšių vietų. Visa tai kėlė grėsmę vietos gyventojams, neleido saugiai įdirbti žemės, naudotis laukais. 1944–1946 m. Lietuvos teritorijoje buvo atlikti ištisinio išminavimo darbai – sunaikinta 2 mln. 927 tūkst. artilerijos sviedinių ir minų¹²⁴. Iki 1947 m. didžiausi išminavimo darbai jau buvo baigti, bet dar liko neišminuotų teritorijų 1944 m. mūšių vietose. Kariškiams detalią informaciją apie neišminuotas vietas teikė sukurta OSOAVIACHIM organizacija (vėliau

veikusių Savanoriškųjų draugijų armijai, aviacijai ir laivynui remti – SDAALR prototipas), kuri pagal vietos valdžios informaciją siųsdavo savo specialistus ir nustatydamo užminuotų vietovių koordinatas. 1947 m. pabaigoje Šakių apskrities Kidulių, Gelgaidiškių, Plokščių, Šakių valsčiuose buvo rasti aštuoni užminuoti sklypai ir prašyta Pabaltijo karinės apygardos pagalbos¹²⁵. Vėliau apskrityse Savanoriškoji draugija armijai remti buvo įpareigota sudaryti savanorių išminuotojų komandas, kurios turėjo pagelbėti kariniams daliniams išminavimo darbuose¹²⁶. Vien 1947 m. surasta dar 18 tūkst. sprogmenų¹²⁷.

SSRS karo ministro įsakymu 1950 m. pavasarį buvo pradėti ištisiniai buvusių mūšių vietų išminavimo darbai, įtraukiant Pabaltijo karinės apygardos išminuotojus ir Savanoriškosios draugijos armijai remti (DOSARM) išminavimo komandas¹²⁸. Tačiau išminavimo darbai taip ir nebuvo baigti. Kasmet buvo surandama po 10–15 tūkst. įvairių sprogmenų. Maskvos direktyviniu sprendimu Lietuva iki 1953 m. spalio 1 d. turėjo būti išvalyta nuo sprogstamųjų medžiagų¹²⁹, o kariniai komisariatai įpareigoti iš gyventojų rinkti duomenis apie sprogmenis. Bet tai nebuvo įmanoma įvykdyti. Praėjus po karo daugiau kaip 10 metų, 1955 m. buvo surasta 10 072 vnt. sprogmenų, 1958 m. – 16 453 vnt.¹³⁰ Po nelaimingų įvykių LSSR MT kreipdavosi į Pabaltijo karinę apygardą prašydama tęsti išminavimo darbus. Apygardos vadovybė nuo 1956 m. tai daryti buvo įpareigojusi Vilniuje dislokuotą 29-ąją gvardijos motorizuotąją šaulių diviziją¹³¹. 1959 m. kovo 21 d. Zarasų rajone sprogus minai ir žuvus keturiems vaikams, pasiūlyta atnaujinti LSSR MT 1953 m. nurodymą vietose sukurti „trejetus“ (iš vykdomųjų komitetų pirmininkų, SDAALR skyriaus pirmininko ir rajono karinio komisaro), kurie organizuotų išminavimo darbus ir nelaimingų atsitikimų prevenciją.

Išminavimo darbai buvo susiję ir su ūkiniais projektais. 1949–1950 m. rengiantis gilinti Klaipėdos uostą buvo kariškių prašoma imtis valyti žvejybos uostą – iškelti iš dugno nuskandintus sprogmenis¹³². Tačiau tuo metu žvejai kentėjo ne nuo sprogimų, o nuo nuodingų dujų. Baltijos jūroje, 56°13' platumos, 18°54' ilgumos ir 55°20' platumos, 15°37' ilgumos apribotame kvadrato, buvo nuskandintos trofėjinės vokiečių aviacinės cheminės bombos su nuodingomis dujomis – ipritu. Nors žvejams buvo draudžiama žvejoti šiame kvadrato, bet kadangi bombos buvo nuskandintos žuvinguose rajonuose ir reikėjo vykdyti žvejybos planus, žvejybiniai traleriai nevengdavo čia žvejoti. Į tinklus patekusios bombos nuodijo ekipažų narius. Jos buvo nuskandintos 1946–1947 m.¹³³, bet jau 1948–1952 m. ipritu apsinuodijo 35 žvejai (1948 m. – 11 žm., 1949 m. – 1 žm., 1950 m. – 8 žm., 1951 m. – 4 žm. ir 1952 m. kovo mėn. – 11 žm.). Po šių nelaimingų atsitikimų LSSR MT pirmininkas M. Gedvilas 1952 m. kovo 27 d. kreipėsi į SSRS MT pirmininko pavaduotoją A. Mikojaną prašydamas Maskvoje priimti nutarimą, „įpareigojantį Karinių jūrų pajėgų ministeriją išvalyti nurodytos platumos ir ilgumos akvatoriją, kur yra nuskandintos aviacinės cheminės bombos, turinčios stabilios nuodingos medžiagos (iprito)“¹³⁴. Kaip reaguota į šį slaptą raštą, nėra žinoma, bet daugiau tokiu klausimu LSSR MT į Maskvą nebesikreipė. Į LSSR vykdomosios valdžios prašymą, matyt, buvo reaguota tik naujais draudimais. Cheminis ginklas tebeguli Baltijos jūros dugne¹³⁵.

Karių kapų tvarkymas ir kariškių parama rinkimams. Vietos valdžios ir kariškių bendravimas apėmė ir tas sritis, kuriose buvo nemaža tarpusavio priklausomybė. LSSR MT prašymu kariškiai teikdavo pagalbą organizuojant rinkimus, o kariškių prašymu buvo priimami atitinkami sprendimai dėl ka-

rių kapų tvarkymo ir skiriami materialiniai ištekliai.

Vykstant rinkimams vietos valdžios prašymu didžiausiuose Lietuvos miestuose ir Kaliningrado srities pasienio miestuose buvo sutelkiami ginkluoti budintys daliniai, kurie prireikus galėjo būti iškviečiami į bet kurią vietovę. Tuo turėjo pasirūpinti LKP(b) apskričių ir miestų komitetų sekretoriai bei MGB skyrių viršininkai¹³⁶. Ar tokie daliniai veikė ir pasibaigus Lietuvoje ginkluotam pasipriešinimui – žinių nėra, bet ir toliau buvo naudojamos kariškių techninė parama. Pabaltijo karinė apygarda suteikdavo pagalbą SSRS ryšių ministerijos įgaliotiniui Lietuvos teritorijoje: skirdavo tam tikrą skaičių radijo stočių, avarinio ryšio komandų ir lauko telefoninio kabelio¹³⁷. Taip buvo per kiekvienus rinkimus. Kariškių pagalba daugiausia buvo naudojama tose rinkiminėse apylinkėse, kuriose nebuvo elektros energijos. Bent rinkimų metu stengtasi sudaryti elektrifikuoto kaimo įvaizdį. Bet kariškiai ne visada išpildydavo vietos valdžios prašymus, juo labiau kad suteikta pagalba buvo neatlygintina. Tai sukeldavo tarpusavio susirašinėjimo „audras“, kurios greitai nurimdavo pasibaigus rinkimams.

Pergalė Antrajame pasauliniame kare buvo apipinta ideologizuotų klišių, kurios derėjo su Sovietų Sąjungos istorijos samprata. „Armijos išvadautojos“, „armijos ir liaudies vienybės“ bei kitos klišės turėjo užmaskuoti Lietuvos okupaciją ir aneksiją, o pastatyti paminklai ir memorialai – įprasminti sovietinės istorijos sampratą. Meninė kūryba ir praeities paveldas pirmiausia buvo panaudojami ideologiniam masių auklėjimui, tad paminkluose turėjo vienaip ar kitaip atispindėti Lietuvos „išvadavimas“. Jau 1945 m. pradžioje sukurta ir to „išvadavimo“ simbolinė figūra – dar karo pabaigoje ja tapo dėl Vilniaus 1944 m. kariavęs armijos generolas Ivanas Černiachovskis. Anot Justo Paleckio: „Neišnyks atminimas apie jį išvadauto-

sios lietuvių tautos širdyje, lietuvių tautos, kurios žemių didžiąją dalį apvalė jo vadovaujama 3-iojo Baltarusijos fronto kariuomenė. Armijos gen. I. Černiachovskio kapas Tarybų Lietuvos sostinės Vilniaus širdyje drauge su kritusių čia jo bendražygių kapais visuomet primins apie lietuvių tautos išgelbėjimą iš neišvengiamos pražūties vokiškoje vergovėje, primins nesugriaujamą Tarybų Sąjungos tautų draugystę, apie jų titanišką kovą dėl tautų laisvės ir laimės, dėl žmonijos laisvės ir laimės“¹³⁸. Tačiau stalinizmo metais buvo iškeliamas ne armijos, o partijos vaidmuo Antrajame pasauliniame kare. Tik šeštojo dešimtmečio viduryje kariuomenė, atkūrusi savo įtaką valstybėje, siekė sustiprinti savo vaidmenį visuomenėje reikalaudama, kad istorija būtų perrašyta¹³⁹. Žinoma, tai neatspindi visos vietos valdžios ir kariškių santykių raidos stengiantis realizuoti šiuos užmojus.

Pasibaigus karo veiksams, paminklus žuvusiems kariams statė patys kariškiai. 1945 m. iškilo Pergalės paminklai Palangoje, Klaipėdoje. Nuo 1945 m. birželio mėn. šiems darbams pritarė LKP(b) CK ir LSSR MT¹⁴⁰. Kariniai daliniai imdavosi iniciatyvos, bet nesugebėdavo darbų pabaigti be vietos valdžios paramos. Jau 1945 m. spalio 31 d. LSSR MT ne visos sudėties posėdyje nutarta vykdomųjų komitetų pirmininkus įpareigoti iki 1946 m. vasario 1 d. įrengti karių kapines, pavienius kapus perkelti į bendras kapines, kapinėse pastatyti paminklus-obeliskus. Iki 1946 m. sausio 1 d. buvo suregistruotos arba įrengtos 162 karių kapinės, pastatyti 5 bendri paminklai kapinėse, perkelti 5447 karių palaikai į karių kapines, suremontuoti 6279 antkapiai¹⁴¹. Vietinių išteklių trūkumas neleido realizuoti kariškiams svarbių sprendimų, nors jų vykdymą nuolat kontroliavo LSSR karinis komisaras¹⁴².

Padėtis pradėjo keistis, kai SSRS MT 1946 m. vasario 18 d. įpareigojo vietines tarybas sutvarkyti karių kapus ir pastatyti

paminklus žuvusiems kariams. Atsakomybės perkėlimas vietos valdžiai paskatino Pabaltijo karinę apygardą aktyviau reikalauti vietinių išteklių skyrimo šiems tikslams. „Būtina mobilizuoti vietines galimybes paminklų statybai“, – reikalavo iš Mažeikių vykdomojo komiteto pirmininko Pabaltijo karinės apygardos karo tarybos narys gen. ltn. Rudakovas¹⁴³. Iš karinių dalinių buvo surenkama informacija, kaip kiekvienoje apskrityje vykdomas minėtas nutarimas, o iš A. Sniečkaus ir M. Gedvilo buvo reikalaujama pranešti Pabaltijo karinės apygardos vadovybei, kokių priemonių imtasi trūkumams pašalinti¹⁴⁴. Šio klausimo LSSR MT neatidėdavo ir nedelsdama atsiliepdavo į Maskvos nutarimus bei karinės apygardos raštus atitinkamais sprendimais. Antrojo pasaulinio karo ideologinis „išnaudojimas“ taikos sąlygomis dar tik pradėjo įgauti naujas formas.

Kaip ir visus karinius reikalus LSSR MT karių kapinių tvarkymo reikalus svarstydamo ne visos sudėties posėdyje. Atsižvelgiant į 1946 m. vasario 18 d. Maskvoje priimtą nutarimą, Vilniuje tų metų balandžio 9 d. buvo patvirtintas naujas nutarimas „Dėl Didžiajame Tėvynės kare 1941–1945 m. žuvusių Raudonosios armijos karių ir mūšiuose žuvusių partizanų karių kapinių statybos ir kapų tvarkymo bei jų būklės priežiūros“¹⁴⁵. Darbų pabaigtuvės buvo siejamos su Vokietijos–SSRS karo metinių minėjimais, bet kiekvienais metais darbai likdavo nepabaigti. Kariniams komisarams nuolat kontroliuojant darbų eigą, 1945 m. lapkričio–1947 m. rugsėjo mėn. Lietuvos teritorijoje į 432 karių kapines buvo perkelta 15 042 pavieniai karių palaikai, pastatyti ar suremontuoti 13 142 antkapiai, pastatyta 12 bendrų paminklų kapinėse ir atlikti kiti kapų tvarkymo darbai¹⁴⁶. Tačiau vietos valdžia tam negalėjo skirti didelių išteklių, todėl viskas buvo daroma pigiausiomis medžiagomis, dar karo metais statyti antkapiai restauruojami,

naujos kapinės neprižiūrimos, lietaus nuplaunami antkapiniai užrašai neatnaujinami, ir kapai virsdavo bevardžiais. Anot LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnovo, „sajunginės ir respublikinės vyriausybės sprendimai paversti karių kapines tokiomis, kad jos atspindėtų meilę ir rūpinimąsi už Socialistinę tėvynę žuvusiais kariais, – vietose nevykdomi“¹⁴⁷. Lietuvoje karių kapinių tvarkymui 1946–1947 m. skyrus 717 tūkst. rb (arba 7 kartus mažiau negu Latvijoje), 1947 m. pabaigoje 38 proc. visų karių kapų čia jau buvo bevardžiai. Tai sukėlė griežtą Pabaltijo karinės apygardos vado armijos gen. I. Bagramiano reakciją. Pažymėjęs, kad LSSR karių paminklus ardo „priešiški elementai“ (1947 m. rugsėjo mėn. Kretingoje buvo sprogdytas paminklas kariams, sugriauti antkapiai Seirijuose ir Marcinkonyse), jis pareikalavo karių kapinių tvorą, paminklus, antkapius statyti tik iš akmens, betono ir geležies¹⁴⁸. 1948 m. balandžio 23 d. LSSR MT ir LKP(b) CK priėmus atitinkamą nutarimą, visi karių kapinių priežiūros, paminklų statymo ir jų finansavimo klausimai buvo derinami su LSSR kariniu komisaru. Pastarasis turėjo teikti LSSR MT savo pasiūlymus, derinti projektus¹⁴⁹. Nuo tada vietiniai vykdomieji komitetai, gavę lėšų iš respublikinio biudžeto, pradėjo kur kas didesnius karių kapų tvarkymo darbus. 1948–1949 m. buvo pradėtas kapitalinis karių kapinių tvarkymas didžiuosiuose miestuose naudojant išimtinai vietinius išteklius. Bet miesteliuose ir kaimuose karių kapinės toliau buvo tvarkomos tik restauruojant griūvančius antkapius. 1950 m. dar liko 279 nesutvarkytos karių kapinės¹⁵⁰.

LSSR MT greitai reagavo į Pabaltijo karinės apygardos vado armijos gen. I. Bagramiano kritiką ir priėmė dar vieną proginį nutarimą. 1950 m. vasario 23 d. patvirtintas eilinis nutarimas „Dėl užbaigimo 1941–1945 m. Didžiajame Tėvynės kare žuvusių Tarybinės armijos karių ir partizanų kapi-

nių sutvarkymo“, 1953 m. sausio 9 d. priimtas dar vienas nutarimas baigti karių kapinių įrengimą¹⁵¹. LSSR komunalinio ūkio ministerija neskirdavo laiku ir reikiamo kiekio statybinių medžiagų, o vietiniai vykdomieji komitetai skirtus pinigus panaudavo kitoms reikmėms. Tačiau kaip tik 1950–1953 m. pastatyta daugiausia paminklų, simbolizuojančių SSRS pergalę. Pradėta ant cokolio statyti tankus T-34 (Kaune, Salantuose), patrankas – Klaipėdoje, Žiežmariuose ir t. t. Pastatytas ir žymiausias memorialas – Vilniaus Antakalnio karių kapinėse 1951 m. perlaidoti 2906 3-iojo Baltarusijos fronto kariai¹⁵².

Šeštojo dešimtmečio viduryje Pabaltijo karinės apygardos kariniai kontrolieriai turėjo galimybę tikrinti, kaip vykdomas tebegaliojantis sąjunginės vyriausybės 1946 m. vasario 18 d. nutarimas. Nustačius, kad Lietuvos teritorijoje ir toliau prastai tvarkomi karių kapai, Pabaltijo karinės apygardos vadas gen. plk. Švecovas pareikalavo 1957 m. skirti vietinius išteklius ir tais pačiais metais baigti visus karių kapinių įrengimo darbus¹⁵³. Tai buvo vykdoma jau visai kitomis aplinkybėmis negu prieš dešimtmetį. Vietiniai ištekliai buvo didesni, visuomenės pasipriešinimas gerokai mažesnis, Lietuvos nepriklausomybės paminkliniai ženklai sunaikinti. Paminklai ir memorialai jau buvo intensyviai naudojami ideologizuotiems kariniams ritualams (kariniams paradams, žuvusiųjų ir karo veteranų pagerbimui ir t. t.). Būdingiausia to išraiška – Vilniaus Antakalnio karių kapinėse įrengtame aukure 1951 m. gegužės 9 d. iškilmingai uždegta amžinoji ugnis, atgabenta iš Leningrado Marso lauko¹⁵⁴.

ŠAUKIMAI Į SOVIETINĘ ARMIJĄ IR VIETOS VALDŽIOS VAIDMUO

SSRS vadovybė buvo numačiusi sukurti Lietuvoje mobilizacinę sistemą. Kalinino

srities Vyšnej Voločeko miestelyje 1944 m. vietinių Maskvos karinės apygardos darbuotojų jėgomis buvo komplektuojami karinių komisariatų kadrai darbui Lietuvos teritorijoje¹⁵⁵.

Po karinės mobilizacijos boikoto 1944–1945 m. mobilizacinius išteklius prižiūrinčios karinės žinybos ir vietos valdžia pirmiausia ėmėsi tvarkyti karinę įskaitą. Abi pusės buvo suinteresuotos kuo greičiau Lietuvoje sukurti mobilizacinių išteklių apskaitos, šaukiamųjų registracijos sistemą, artimą egzistavusiai Sovietų Sąjungoje. Tai buvo svarbu dėl politinių, karinių ir socialinių priežasčių.

Tai, kad egzistavo ne tik politinės priežastys, skatinusios žmones vengti karinės tarnybos, bet ir pačios karinės sistemos ydos, vertė imtis tokių organizacinių bei administracinių priemonių, kurias įgyvendinus išvengti karinės tarnybos praktiškai būtų neįmanoma. Tam buvo organizuojama šaukiamųjų registracijos ir mobilizavimo (šaukimo į kariuomenę) sistema. Be vietos valdžios pagalbos bei aktyvaus dalyvavimo to nebūtų buvę įmanoma padaryti. 1945–1950 m. tai organizuoti trukdė Lietuvos administracinio suskirstymo ypatumai. SSRS šaukiamųjų įskaitą tvarkydavo kaimų apylinkių tarybų sekretoriai, o Lietuvoje valsčių vykdomųjų komitetų sekretoriams teko 3–6 kartus daugiau šaukiamųjų ir jų įskaitos jie nepajėgdavo organizuoti¹⁵⁶. Bet šaukiamieji į karinę tarnybą tebuvo viena „administruojama“ visuomenės dalis. 1945–1947 m. kariniai komisariatai dar tvarkė demobilizuotų vyrų reikalus: po Antrojo pasaulinio karo, 1945 m. birželio 23 d.–1947 m. gegužės 31 d. į Lietuvą atvyko 58 097 demobilizuoti kariai ir seržantai (iš jų lietuvių – 42 007, rusų – 9030, žydų – 1690, kitų – 5370)¹⁵⁷.

Nuo 1947 m. gruodžio 1 d. iki 1948 m. balandžio 30 d. visiems Lietuvos vyrams, kurie tiko karinei tarnybai, buvo išduodami vienodi kariniai bilietai¹⁵⁸. Į tarptautinės teisės

požiūriu neteisėtą mobilizaciją buvo nekreipiama jokio dėmesio. Lietuvos gyventojai buvo traktuojami *a priori* kaip Sovietų Sąjungos piliečiai. Bet vos pradėjus dalinti karinius bilietus, net 12 proc. į karinę įskaitą įtrauktų vyrų neateidavo jų pasiimti, nors milicijai buvo suteikta teisė jų ieškoti ir patraukti atsakomybėn¹⁵⁹. Karinė įskaita padėjo kontroliuoti didelę visuomenės dalį. Nuo 1948 m. visose įmonėse ir įstaigose įvestos darbininkų ir tarnautojų kaip atsargos karo prievolinkų registravimo kortelės, kuriose buvo įrašoma karo metui jiems numatoma karinės tarnybos ėjimo tvarka¹⁶⁰. Be karinės įskaitos dokumentų nuo tol nebuvo galima nei įsidarbinti, nei gauti kitų dokumentų. Atsisakančioms karinės tarnybos asmenims nebuvo jokių alternatyvų – tik pasitraukti į nelegalią padėtį.

Šaukimus į sovietinę armiją kiekvienais metais gaudavo dešimtys tūkstančių Lietuvos jaunuolių. 1950 m. pavasarį buvo numatyta pašaukti 24 280, o rudenį – 6197 jaunuolius (gimusius 1928–1930 m.)¹⁶¹, 1951 m. į karinius dalinius išsiųsta 26 380 jaunuolių¹⁶². Nuo 1952–1953 m. stengtasi „antitarybiškai nusiteikusių“ arba iš „neigiamos aplinkos“ kilusių jaunuolių iš karto nešaukti į kariuomenę arba karinės tarnybos laiką jiems atidėti (vietos valdžiai rūpesčių sumažėjo, o ataskaitos apie šaukimą į kariuomenę „pagražėjo“). Vėliau šios kategorijos šauktiniai atlikti karinę prievolę buvo šaukiami ir siunčiami į statybinius karinius dalinius.

Į karinių šaukimų organizavimą įtraukti vietos valdžios atstovai turėjo pasirūpinti nemokamais geležinkelio pervežimais šauktiniams pristatyti į tarnybos vietas¹⁶³. Pradėta organizuoti šaukimus ir į papildomus mokymus; tada įstaigos ir įmonės turėjo pašauktiems į mokymus (bet dažniau į neapmokamus derliaus nuėmimo ar statybos darbus) mokėti 50 proc. atlyginimo¹⁶⁴. Šeštojo dešimtmečio viduryje, kai SSRS

sustiprėjo ginkluotųjų pajėgų pozicijos, imta siekti įvesti nuolatinį šaukimą į karinius mokymus. „Nuolatinės aukštos karinės kvalifikacijos palaikymui“ SSRS MT ir generalinis štabas 1957 m. gruodžio mėn. priėmė nutarimą, kuriuo buvo įtvirtinti kasmetiniai kariniai mokymai – „сборы“¹⁶⁵ (jie truko 30–60 dienų).

Karinių struktūrų ir vietos valdžios netenkino į sovietinę armiją šaukiamų jaunuolių sudėtis ir išsilavinimas. Siekiant keisti pašauktųjų į karinę tarnybą mentalitetą, elgesio modelius, reikėjo, kad šaukiamieji bent minimaliai mokėtų rusų kalbą. Būtent iš vietos valdžios kontroliuojamų švietimo įstaigų buvo reikalaujama „tinkamai parengti“ jaunuolius karinei tarnybai, svarbiausia – apmokyti rusų kalbos. Šeštajame dešimtmetyje keturi penktadaliai visų šaukiamų jaunuolių turėjo tik pradinį išsilavinimą, buvo šimtai beraščių ir tūkstančiai mažaraščių. Vos dešimtadalis šaukiamųjų (ši dalis nuolat augo ir nuo 1951 m. iki 1957–1959 m. padidėjo iki 20–25 proc.) buvo susiję su komunistinėmis organizacijomis – buvo komjaunuoliai ar komunistai¹⁶⁶. 1956 m. tarp paimtų į kariuomenę buvo 6,7 proc. beraščių ir mažaraščių, 1957 m. – 7 proc., 1958 m. – 5,4 proc. 1957 m. rusų kalbos nemokėjo 17 proc. šaukiamojo amžiaus jaunuolių¹⁶⁷, o tarp paimtų į kariuomenę – 4 proc. 1958 m. tokių buvo 1,3 proc.¹⁶⁸ Nuo 1959 m. beraščiai jaunuoliai išvis nebebuvo imami į kariuomenę, o didesnei mažaraščių daliai karinė tarnyba buvo atidedama. Be to, kiekvienais metais 30–35 proc. šaukiamųjų nebuvo paimama į kariuomenę dėl sveikatos būklės. Taip buvo „pagerinami“ paimtųjų į kariuomenę sudėties rodikliai ir išvengiama komplikacijų atsisakius dėl kokių nors priežasčių atlikti karinę tarnybą. Pabaltijo karinė apygarda, atsakinga už šaukimų į kariuomenę organizavimą Lietuvoje, nuolat reikalavo iš Švietimo ir Sveikatos

apsaugos ministerijų, kad būtų skiriamas dėmesys „šaukiamųjų kontingento parengimo kokybei“¹⁶⁹. Atrodo, kad padėtis keitėsi kartu su kokybiniais pokyčiais, prasidėjusiais pačioje Lietuvos visuomenėje septintojo dešimtmečio pradžioje. Iš 1961 m. suregistruotų 1942 m. gimusių daugiau kaip 22 tūkst. jaunuolių 19 488 buvo įtraukti į karinę įskaitą. Tarp jų nemokančių rusų kalbos buvo 12,9 proc., o beraščių ir mažaraščių – 4 proc.¹⁷⁰

1958 m. prasidėjo ir N. Chruščiovo karinės reformos, kurių tikslai buvo: „1) sulaužyti barjerus tarp eilinių ir puskarininkių; jos karines partines organizacijas skatino vienyti priimant sprendimus; suvaržyti kariuomenės vadų elitines tendencijas apribojant jų valdžią ir ją perduodant kolektyviniams organams; 2) siekti partijos viešpatavimo kariuomenėje; 3) sustiprinti partijos kontrolę ir valdžią padidinant karinės politinės valdybos vaidmenį; 4) įtraukti kariškius į vietinę partinę organizaciją ir visuomenines organizacijas; 5) leisti partijai kurti karinę doktriną ir strategiją (per Centro komitetą)“¹⁷¹. Nuo tol karinių apygardų karo tarybose, kurios anksčiau buvo pavaldžios apygardų vadams, daugumą sudarė partijos atstovai. Karo tarybos turėjo spręsti svarbiausius klausimus, susijusius su gyvenimu ir veikla kariuomenėje. Jos buvo atskaitingos SSKP Centro komitetui, vyriausybei ir gynybos ministrui. Karo tarybų narius tvirtindavo Centro komitetas¹⁷². LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus tapo nuolatinio Pabaltijo karinės apygardos karo tarybos nariu. Lietuvoje vietos valdžia vis labiau įsitraukė į visuotinės karinės prievolės įstatymo įgyvendinimą.

LSSR karinis komisariatas tapo lyg dvigubo pavaldumo institucija – vykdavo ir LSSR MT nurodymus (dažniausiai rengdavo karinėms struktūroms aktualių nutarimų projektus, kontroliavo karinės įskaitos darbą

ir įmonių bei įstaigų darbuotojų rezervavimą „ypatingam periodui“), ir Pabaltijo karinės apygardos nurodymus (atstovavo apygardos interesams prieš vietos valdžią ir pan.). Partinės struktūros karinius komisarų išsikviesdavo pateikti informaciją apie vykdytą šaukimą į kariuomenę. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje LKP CK biuras pradėjo leisti specialius nutarimus dėl karinės tarnybos, kuriais LSSR karinį komisariatą įpareigodavo „įvykdyti šaukimą į tikrąją karinę tarnybą pagal Pabaltijo karinės apygardos vado direktyvą [...]“¹⁷³. Nuo 1960 m. A. Sniečkus jau kasmet pasirašydavo kiek pakeistą nutarimą dėl šaukimo į karinę tarnybą „aprūpinimo partiniu-politiniu darbu“¹⁷⁴. Siekiant nuslėpti prievartinę karinės tarnybos sovietinėje armijoje pobūdį, partiniai komitetai turėjo organizuoti šaukiamųjų iškilmingas palydas, mitingus, paskaitas, spektaklius, koncertus, o jų artimiesiems padėti geriau įsidarbinti, gauti vietas vaikų darželiuose ir mokyklose. Tai turėjo atsverti neigiamas dalies šauktinių ir jų artimųjų nuostatas dėl karinės tarnybos sovietinėje armijoje. Sovietinio visuotinės karinės prievolės įstatymo vykdymą vis labiau kontroliavo ir atitinkamas politines akcijas organizavo vietinės partinės ir valdžios institucijos. Tai atspindėjo vieną svarbiausių N. Chruščiovo pradėtų karinių reformų tikslų – siekti partijos viešpatavimo kariuomenėje.

IŠVADOS

1. Okupacinės kariuomenės įtaka aneksuotai Lietuvai buvo realizuojama per karinių ir vietos valdžios institucijų santykius. 1944–1962 m. laikotarpiu, kai sovietinė kariuomenė stengėsi ilgam įsitvirtinti Lietuvoje, sovietinės karinės struktūros patyrė naują technologinės plėtros šuolį ir keitė savo veikimo pobūdį Lietuvoje. Kariškių poreikiai priklausė ir nuo sovietinės karinės doktrinos, pagal kurią buvo perdislokuojami da-

liniai, kuriami nauji kariniai objektai (tarp jų ir branduoliniai) ar priešingai – vykdomas karinių dalinių likvidavimas ir karininkų demobilizavimas. Karinės doktrinos pokyčiai vertė sąjunginę valdžią, karinės struktūras ieškoti būdų, kaip patenkinti (ypač 1953, 1955–1956, 1960–1962 m.) kintančius karinius bei karinius-socialinius poreikius panaudojant vietinius išteklius. Okupacinė kariuomenė įvairiomis formomis naudojo apie 6 proc. Lietuvos ploto.

2. Karinės reformos socialiniai padariniai 1955–1956 ir 1960–1962 m. buvo perkelti vietos valdžiai, kurios santykiai su karine apygarda daugiausia priklausė nuo galimybės patenkinti kariškių gyvenamojo ploto poreikius. 1946–1959 m. vietos valdžios sunkiai sprendžiamos kariškių socialinės problemos kilo dėl materialinių išteklių trūkumo ir sovietų valdžios politikos sukurtų didelių visuomenės socialinių problemų, bet prasi-dėjęs intensyvus urbanizavimo procesas ir išaugusi gyvenamųjų namų statyba padėjo Lietuvoje gana sparčiai įvykdyti Maskvos nutarimus. Specifinių kariuomenės buvimo sukeltų problemų sprendimas Lietuvoje buvo paremiamas atitinkamais sąjunginės valdžios nutarimais, kurie buvo sukonkretinami Vilniuje.

3. Pagal besiformuojančią naują karinę koncepciją pasirengimas NATO valstybių galimam staigiam antpuoliui iš oro ir galimam branduolinio ginklo panaudojimui vertė Lietuvoje įgyvendinti visus Maskvoje priimamus pasirengimo karui planus. Vykdydama tuos planus vietos valdžia turėjo glaudžiai bendradarbiauti su karinėmis struktūromis. Didėjančią kariškių ir vietos valdžios tarpusavio priklausomybę įtvirtino N. Chruščiovas karinėmis reformomis – į karo tarybas įtraukdamas vietos partinės nomenklatūros viršūnę ir suteikdamas jai daugiau teisių sprendžiant karinius reikalus. Lietuvoje vietos valdžia vis labiau įsitraukė į visuotinės karinės prievolės įstatymo vykdymą.

Nuorodos

¹ Jonathan R. Adelman, „The Evolution of Soviet Military Doctrine, 1945–1984“, <http://www.sovietarmy.com> (žiūrėta 2005 04 22).

² Jonathan R. Adelman, *Communist Armies in Politics*, Boulder, CO: Westview Press, 1982; Timothy J. Colton, *Commissars, Commanders, and Civilian Authority: The Structure of Soviet Military Politics*, London: Harvard University Press, 1979; Ch. Donnelly, *Red Banner: The Soviet Military System in Peace and War*, Coulsden: Janes Information Group Ltd. 1988; E. Jones, *Red Army and Society: a Sociology of the Soviet Military*, Boston: Allen & Unwin, 1985; Dale R. Herspring and Ivan Volgyes (eds.), *Civil-Military Relations in Communist Systems, Westview Special Studies on the Soviet Union and Eastern Europe*, Boulder: Westview Press, 1978; D. R. Herspring, „Samuel Huntington and Communist Civil-Military Relations“, *Armed Forces and Society*, 25(4) Summer 1999; R. Kolkowicz, *The Soviet Military and the Communist Party*, Princeton, 1967 etc.

³ Jonathan R. Adelman, „The Evolution of Soviet Military Doctrine, 1945–1984“.

⁴ R. Kolkowicz, op. cit.

⁵ N. Bulganinas, *Stalinas ir Tarybinės ginkluotosios pajėgos*, V., 1951.

⁶ R. Kolkowicz, op. cit., p. 75.

⁷ Ibid., p. 72.

⁸ Rudolf Joó, „The Democratic Control of Armed Forces“, Institute for Security Studies of WEU, 1996, <https://www.cc.columbia.edu/> (žiūrėta 2005 04 22).

⁹ R. Baubinas, J. Timinskas, *Karinė gamtonau-da Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės*, V., 1997–1998.

¹⁰ Žr.: D. Žalimas, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*, V., 1997; To paties, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*, daktaro disertacija, V., 2001.

¹¹ Č. V. Stankevičius, *Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos*, V., 2002.

¹² Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-754, ap. 13, t. 1: Lietuvos SSR Ministrų Tarybos Reikalų valdyba. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakai, SSRS Ministrų Tarybos Prezidiumo posėdžių protokolų ištraukos, SSRS Ministrų Tarybos nutarimų projektai, SSRS

Ministrų Tarybos Prezidiumo Komisijos einamiesiems reikalams ir Komisijos užsienio ekonominiams klausimams posėdžių protokolų ištraukos. Darbo jėgos rezervavimo SSRS liaudies ūkiui komisijos nutarimai, LSSR Ministrų Tarybos valdybos įsakymai, susirašinėjimas ir kt. (1942–1970 m.).

¹³ КПСС о вооруженных силах Советского Союза: Документы 1917–1981, М., 1981.

¹⁴ Cituota iš: Д. Бетц, В. Волков, „Министерство обороны в демократическом государстве“, *Отечественные записки*, 2002, №8, <http://magazines.russ.ru> (žiūrėta 2005 04 22).

¹⁵ R. Kolkowicz, op. cit., p. 102.

¹⁶ LSSR MT 1946 m. birželio mėn. nutarimo projektas „Dėl žemės nusavinimo Pabaltijo karinės apygardos daliniui Nr. 33512“, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 80, l. 17–18.

¹⁷ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1946 m. balandžio mėn. raštas Kauno vykdomojo komiteto pirmininkui Vosyliui, ibid., l. 19.

¹⁸ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1946 m. spalio 17 d. raštas 15-osios karo aviacijos armijos užnugario vadui plk. Andrejevui, ibid., b. 79, l. 151.

¹⁹ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1946 m. balandžio mėn. raštas Kauno vykdomojo komiteto pirmininkui Vosyliui, ibid., b. 80, l. 18.

²⁰ Pabaltijo karinės apygardos (toliau – PKA) vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. kovo 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., l. 1.

²¹ 119-osios gvardijos šaulių divizijos vado gen. mjr. Merkulovo 1946 m. balandžio mėn. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., l. 22.

²² Radviliškio apskrities vykdomojo komiteto 1950 m. balandžio 6 d. sprendimas, ibid., b. 276, l. 137.

²³ PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. balandžio 6 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 80, l. 6.

²⁴ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1947 m. gegužės 20 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojui A. Sokolovui, ibid., b. 118, l. 3; PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. birželio 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 116, l. 48.

²⁵ Dotnuvos rajono „Tarybinės armijos“ kolūkio 1952 m. rugsėjo 23 d. visuotinio susirinkimo protokolai Nr. 12, ibid., b. 337, l. 7.

²⁶ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1946 m. spalio 17 d. raštas 15-osios karo avia-

cijos armijos užnugario vadui plk. Andrejevui, *ibid.*, b. 79, l. 151; 15-osios karo aviacijos armijos užnugario vado plk. Andrejevo 1946 m. spalio 3 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 80, l. 182; LSSR karinio komisaro 1950 m. lapkričio 14 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui, *ibid.*, b. 442, l. 23.

²⁷ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Čistia-kovo 1950 m. gruodžio 21 d. raštas Kauno srities vykdomojo komiteto pirmininkui P. Fedaravičiui, *ibid.*, b. 442, l. 55–56.

²⁸ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1953 m. kovo 7 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui, *ibid.*, b. 439, l. 40–41; LSSR MT reikalų valdytojo pavaduotojo F. Šatalovo 1953 m. kovo 13 d. raštas LSSR kariniam komisarui J. Macijauskui, *ibid.*, b. 439, l. 46.

²⁹ LSSR MT pirmininko M. Gedvilo 1952 m. rugsėjo mėn. raštas SSRS MT pirmininkui G. Malenkovui dėl miškų iškirtimo Pabradės poligone, *ibid.*, b. 337, l. 5; LSSR MT pirmininko pavaduotojo V. Pisarevo 1952 m. kovo 4 d. raštas SSRS MT Prezidiumui, *ibid.*, b. 359, l. 25; LSSR MT pirmininko 1952 m. kovo 29 d. raštas SSRS MT Prezidiumui, *ibid.*, b. 356, l. 34.

³⁰ LSSR MT pirmininko 1952 m. vasario 25 d. raštas SSRS MT Prezidiumui, *ibid.*, b. 359, l. 24.

³¹ Armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. rugpjūčio 28 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui, *ibid.*, b. 118, l. 63.

³² Armijos gen. I. Bagramiano 1953 m. liepos 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui, *ibid.*, b. 645, l. 32–33.

³³ LSSR MT 1953 m. birželio mėn. nutarimo projektas, *ibid.*, b. 442, l. 66; Karinio dalinio Nr. 18381 vado pplk. Zacharevičiaus raštas LSSR MT karinio skyriaus viršininkui, *ibid.*, l. 64.

³⁴ Karinio dalinio Nr. 18352 vado 1953 m. rugsėjo 4 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui D. Petrylai, *ibid.*, b. 441, l. 94; LSSR MT pirmininko 1954 m. balandžio 14 d. raštas SSRS žemės ūkio ministrui J. Benediktovui, *ibid.*, b. 457, l. 33.

³⁵ LSSR žemės ūkio ir paruošų ministro pavaduotojo 1954 m. balandžio 5 d. raštas Raseinių rajono vykdomojo komiteto pirmininkui, *ibid.*, b. 479, l. 122.

³⁶ LSSR miškų ūkio ir paruošų ministro pavaduotojo A. Matulionio 1953 m. rugsėjo 15 d. išvada, *ibid.*, b. 337, l. 4.

³⁷ LKP Ukmergės rajono komiteto ir vykdomojo komiteto 1960 m. gegužės 30 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 740, l. 25.

³⁸ LSSR MT pirmininko 1953 m. gruodžio 21 d. raštas armijos gen. I. Bagramianui, *ibid.*, b. 441, l. 106.

³⁹ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Sokolovo 1948 m. rugpjūčio 19 d. raštas armijos gen. I. Bagramianui, *ibid.*, b. 167, l. 29; Armijos gen. I. Bagramiano 1953 m. liepos 8 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui, *ibid.*, b. 441, l. 49.

⁴⁰ Karinio dalinio Nr. 13703 vado 1953 m. rugpjūčio 28 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 479, l. 84; LSSR MT pirmininko 1954 m. balandžio 14 d. raštas SSRS žemės ūkio ministrui J. Benediktovui, *ibid.*, b. 457, l. 36; Baltijos laivyno vado admirolo Charlamovo 1957 m. vasario 15 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 481, l. 6; LSSR MT pirmininko 1954 m. vasario 8 d. raštas SSRS žemės ūkio ministrui J. Benediktovui, *ibid.*, b. 456, l. 14.

⁴¹ LSSR MT pirmininko 1953 m. raštas Pabaltijo karinės apygardos viršininkui, *ibid.*, b. 443, l. 93; LSSR MT pirmininko pavaduotojo E. Ozarskio 1954 m. gruodžio 28 d. raštas SSRS gynybos ministrui maršalui N. Bulganinui, *ibid.*, b. 460, l. 15–16.

⁴² Karinio dalinio Nr. 13703 vado 1955 m. vasario 14 d. ir 1956 m. gegužės 21 d. raštai LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 597, l. 7, 74.

⁴³ Karinio dalinio Nr. 13703 vado 1957 m. kovo 5 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, *ibid.*, b. 481, l. 6.

⁴⁴ LSSR MT reikalų valdytojo J. Andžiaus 1955 m. rugpjūčio 4 d. raštas, *ibid.*, b. 595, l. 79.

⁴⁵ PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. spalio 15 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, *ibid.*, b. 699, l. 42; Karinio dalinio Nr. 83778 vado plk. Kolesovo 1959 m. spalio 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 43.

⁴⁶ PKA vado gen. lt. Gusevskio 1960 m. balandžio 26 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 744, l. 31; gen. plk. Gusevskio 1960 m. rugpjūčio 2 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 699, l. 182.

⁴⁷ LSSR MT 1961 m. rugsėjo 16 d. potvarkis Nr. 1165-ps, *ibid.*, b. 744, l. 20.

⁴⁸ PKA vado gen. plk. Gusevskio 1960 m. gruodžio 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, *ibid.*, b. 737, l. 4–5.

⁴⁹ I. Kusaitė, „Pokyčiai Nevėžio lygumoje“, <http://www.geografija.lt> (žiūrėta 2005 04 23).

⁵⁰ R. Baubinas, J. Timinskas, *op. cit.*, p. 75.

⁵¹ *Ibid.*, p. 8–9.

⁵² PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. gegužės 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 79, l. 86.

⁵³ PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. spalio 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 155.

⁵⁴ PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1946 m. rugsėjo 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 141.

⁵⁵ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 118, l. 10.

⁵⁶ Armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. gruodžio 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 118, l. 126–127.

⁵⁷ Oro desanto divizijos vado aviacijos gen. S. Rudenkos 1949 m. liepos 5 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 222, l. 120; PKA vado gen. I. Bagramiano 1949 m. rugsėjo 14 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 223, l. 4.

⁵⁸ PKA laikinojo vado gen. lt. V. Vaškevičiaus 1950 m. kovo 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 283, l. 47.

⁵⁹ LSSR karinio komisaro Smirnov 1947 m. kovo 1 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 116, l. 23.

⁶⁰ LSSR karinio komisaro Smirnov 1947 m. gruodžio 24 d. ir 1948 m. birželio 17 d. raštai LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 116, l. 70; b. 165, l. 14–15; PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1948 m. sausio 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 166, l. 16.

⁶¹ Armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. birželio 19 d. ir lapkričio 17 d. raštai LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 118, l. 2, 97.

⁶² LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. J. Bartaiūno raštas LSSR MT pirmininko pav. V. Pisarevui, *ibid.*, l. 25.

⁶³ LSSR MT pirmininko pavaduotojo E. Ozarskio 1957 m. sausio 31 d. raštas inžinierinės kariuomenės maršalui Vorobjovui, *ibid.*, b. 481, l. 1.

⁶⁴ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1948 m. rugpjūčio 26 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojui A. Sokolovui, *ibid.*, b. 180, l. 1.

⁶⁵ Telšių apskrities vykdomojo komiteto 1949 m. sausio 3 d. nutarimas, *ibid.*, l. 161.

⁶⁶ SSRS MT 1950 m. gegužės 30 d. nutarimas dėl karinių miestelių Vilniuje, Kalvarijoje, Kėdaičiuose, *ibid.*, b. 283, l. 112; b. 334, l. 110.

⁶⁷ Karinio dalinio Nr. 13703 vado gen. plk. Polynino 1951 m. kovo 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 335, l. 71.

⁶⁸ Visasajunginės savanoriškosios draugijos armijai remti pirmininko gen. plk. V. Kuznecovo raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 222, l. 39.

⁶⁹ PKA vado gen. I. Bagramiano 1949 m. rugsėjo 14 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 223, l. 4.

⁷⁰ PKA vado gen. I. Bagramiano 1949 m. sausio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 222, l. 4–5; LSSR MGB ministro P. Kapralovo 1950 m. vasario 6 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 263, l. 95–96.

⁷¹ PKA laikinojo vado gen. lt. V. Vaškevičiaus 1950 m. kovo 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 283, l. 47.

⁷² PKA vado gen. I. Bagramiano 1950 m. rugpjūčio 31 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 285, l. 16–17.

⁷³ PKA vado gen. I. Bagramiano 1950 m. rugsėjo 2 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 285, l. 39.

⁷⁴ LSSR MT pirmininko pavaduotojo A. Čistakovo 1951 m. balandžio 21 d. raštas PKA vadui, *ibid.*, b. 334, l. 106.

⁷⁵ Gen. lt. Cyganovo 1954 m. balandžio 20 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 544, l. 19.

⁷⁶ 4-ojo karinio jūrų laivyno vado admirolo Golovkos 1954 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 544, l. 4.

⁷⁷ Karinio dalinio Nr. 13703 karo tarybos nario gen. mjr. Odnovolo 1951 m. liepos 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 335, l. 45.

⁷⁸ PKA vado gen. I. Bagramiano 1951 m. vasario 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 335, l. 1–2.

⁷⁹ Karinio dalinio Nr. 13703 vado gen. plk. Polynino 1951 m. balandžio 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 14–15.

⁸⁰ Pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos viršininko gen. mjr. M. Byčkovskio 1953 m. sausio 24 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 440, l. 24.

⁸¹ Karinio dalinio Nr. 13703 vado gen. plk. Polynino 1951 m. balandžio 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, l. 14–15.

⁸² Vilniaus įgulos vado gen. mjr. J. Žiburkaus 1951 m. rugsėjo 5 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 335, l. 99–100.

⁸³ PKA vado gen. I. Bagramiano 1954 m. balandžio 13 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 481, l. 76.

⁸⁴ LKP CK Ypatingojo skyriaus vedėjo 1953 m. balandžio 23 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 414.

⁸⁵ Jonathan R. Adelman, „The Evolution of Soviet Military Doctrine, 1945–1984“.

⁸⁶ R. Kolkowicz, op. cit., p. 79.

⁸⁷ LSSR valstybės kontrolės ministro pavaduotojo P. Fiodorovičiaus 1956 m. spalio 17 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 575, l. 169–170.

⁸⁸ PKA vado gen. plk. Švecovo 1955 m. spalio 28 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 527, l. 74.

⁸⁹ Vilniaus įgulos viršininko gen. mjr. A. Žuko 1957 m. lapkričio 13 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 481, l. 69.

⁹⁰ PKA vado gen. I. Bagramiano 1950 m. rugpjūčio 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 285, l. 11.

⁹¹ PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. spalio 20 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 644, l. 99.

⁹² Ibid.

⁹³ Apie atleidžiamų iš ginkluotųjų pajėgų pagal SSRS įstatymą dėl naujo žymaus ginkluotųjų pajėgų sumažinimo kariškių materialinį bei buitinį aprūpinimą ir įdarbinimą žr.: *КПСС о вооруженных силах Советского Союза*, c. 363–369.

⁹⁴ Ibid., c. 368.

⁹⁵ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1960 m. spalio 6 d. pažyma, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 659, l. 33–34.

⁹⁶ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. kovo 4 d. pažyma, ibid., b. 713, l. 22.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. kovo 4 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, ibid., b. 713, l. 17–18.

⁹⁹ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1960 m. spalio 6 d. pažyma, ibid., b. 659, l. 33–34.

¹⁰⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. liepos 17 d. pažyma, ibid., b. 713, l. 35.

¹⁰¹ Iš SSKP programos, priimtą SSKP XXII suvažiavime, *КПСС о вооруженных силах Советского Союза*, c. 372.

¹⁰² LSSR laikinojo karinio komisaro plk. Samitovo 1962 m. spalio 2 d. pažyma, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 759, l. 22.

¹⁰³ PKA vado gen. plk. Gusakovskio 1961 m. rugpjūčio 1 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, ibid., b. 713, l. 50–51.

¹⁰⁴ LSSR karinio komisaro gen. mjr. P. Petronio 1963 m. sausio 8 d. raštas A. Sniečkui ir M. Šumauskui, ibid., b. 759, l. 3.

¹⁰⁵ PKA vado I. Bagramiano 1946 m. liepos 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP(b) CK sekretoriui, ibid., b. 79, l. 121.

¹⁰⁶ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1948 m. rugpjūčio 24 d. ir 1949 m. rugpjūčio 9 d. raštai LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui ir paruošų ministrui Andrejevui, ibid., b. 167, l. 66; b. 222, l. 147–148.

¹⁰⁷ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo 1948 m. rugpjūčio 23 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 167, l. 68–69.

¹⁰⁸ LSSR MT pirmininko M. Gedvilo 1948 m. lapkričio 4 d. raštas PKA vadui, ibid., b. 167, l. 106.

¹⁰⁹ PKA užnugario vado gen. mjr. Safronovo raštas LSSR MT pirmininkui, LKP(b) CK sekretoriui, LSSR prokurorui, ibid., b. 118, l. 68–69.

¹¹⁰ Armijos gen. I. Bagramiano 1954 m. vasario 18 d. raštas M. Gedvilui ir A. Sniečkui, ibid., b. 457, l. 15.

¹¹¹ R. Kolkowicz, op. cit., p. 121.

¹¹² Kauno m. Poželos rajono Vietinės priešlėktuvinės gynybos tarnybos valdybos viršininko kpt. Matvos 1951 m. sausio 20 d. aiškinamasis raštas, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 381, l. 91–92.

¹¹³ R. Kolkowicz, op. cit., p. 121.

¹¹⁴ LSSR MT reikalų valdytojo J. Andžiaus 1955 m. lapkričio 25 d., sausio 16 ir 23 d., vasario 22 d. ir kovo 6 d. raštai LSSR kariniam komisarui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 527, l. 35; b. 575, l. 2, 3, 16, 17; LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1956 m. rugpjūčio 9 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui, ibid., b. 614, l. 100.

¹¹⁵ Vilniaus įgulos viršininko plk. A. Žuko 1957 m. vasario 13 d. raštas LKP CK sekretoriui B. Šarkovui, ibid., b. 481, l. 5.

¹¹⁶ PKA laikinojo vado gen. ltn. Gerasimenko 1953 m. kovo 12 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 441.

¹¹⁷ Sausumos kariuomenės vyriausiojo štabo vado gen. plk. Popovo 1957 m. liepos 16 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 481, l. 86.

¹¹⁸ LSSR MT pirmininko pranešimas apie mobilizacinių pajėgumų kūrimą ir mobilizacinio rezervo kūrimą iki 1959 m. sausio 1 d., ibid., b. 636, l. 5.

¹¹⁹ SSRS ginkluotųjų pajėgų generalinio štabo laikinojo viršininko gen. plk. V. Ivanovo 1959 m. gruodžio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., l. 207–209.

¹²⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1957 m. spalio 10 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui, *ibid.*, b. 481, l. 88.

¹²¹ LSSR MT pirmininko M. Šumausko 1956 m. birželio 19 d. raštas PKA vadui armijos gen. A. Gorbatovui, *ibid.*, b. 597, l. 78.

¹²² 29-osios gvardijos motorizuotosios šaulių divizijos vado plk. Položencevo 1960 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 699, l. 81–82.

¹²³ SSRS civilinės gynybos štabo laikinojo viršininko gen. mjr. Vinogradovo 1961 m. rugpjūčio 7 d. raštas LSSR MT pirmininkui, Civilinės gynybos viršininkui M. Šumauskui, *ibid.*, b. 727, l. 70–71.

¹²⁴ PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP CK pirmajam sekretoriui, *ibid.*, b. 644, l. 46.

¹²⁵ LSSR Osoaviachimo centrinės tarybos pirmininko Vaškelio 1947 m. gruodžio 2 d. raštas PKA inžinierinės kariuomenės štabo viršininkui, *ibid.*, b. 166, l. 10–12.

¹²⁶ Vilkaviškio apskrities vykdomojo komiteto 1949 m. gruodžio 10 d. sprendimas, *ibid.*, b. 218, l. 199–200.

¹²⁷ PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP CK pirmajam sekretoriui, *ibid.*, b. 644, l. 46.

¹²⁸ PKA inžinierinės kariuomenės vado gen. ltn. Goldovičiaus 1950 m. birželio 9 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 283, l. 71.

¹²⁹ PKA vado I. Bagramiano 1953 m. rugpjūčio 3 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 441, l. 69.

¹³⁰ PKA vado 1955 m. gruodžio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP CK pirmajam sekretoriui, *ibid.*, b. 527, l. 90; PKA vado armijos gen. Batovo 1959 m. kovo 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP CK pirmajam sekretoriui, *ibid.*, b. 644, l. 46.

¹³¹ 29-osios gvardijos motorizuotosios šaulių divizijos vado plk. A. Žuko 1956 m. rugpjūčio 27 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 575, l. 106.

¹³² Armijos gen. I. Bagramiano 1949 m. rugsėjo 16 d. raštas 4-ojo karinio jūrų laivyno vadui viceadmiralui Andrejevui, *ibid.*, b. 223, l. 41.

¹³³ M. Kairytė, „Susirūpinta Baltijos jūros tarša“, *MG*, 2000, Nr. 5–6.

¹³⁴ LSSR MT pirmininko 1952 m. kovo 27 d. raštas SSRS MT pirmininko pav. A. Mikojanui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 364, l. 144–145.

¹³⁵ Lietuvos Respublikos aplinkos ministerijos duomenimis, 70 jūrmylių į vakarus nuo Klaipėdos ir 56 jūrmylės į pietvakarius nuo Liepojos, į pietry-

čius nuo Gotlando nuskandinta 2 tūkst. t sprogmenų, į pietus nuo Gotlando salos 1200 kv. km plote SSRS nuskandino 5 tūkst. t bombų, turėjusių 1 tūkst. t nuodingųjų medžiagų, ir 30 tūkst. t – 14 jūrmylių į rytus nuo Kristianseno salų ties Gotlandu. Sprogmenys slūgso 70–110 m gylyje. Žr.: M. Kairytė, op. cit.; R. Baubinas, J. Timinskas, op. cit., p. 15.

¹³⁶ PKA laikinojo vado gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1950 m. kovo 3 d. raštas LSSR MT pirmininkui ir LKP(b) CK sekretoriui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 283, l. 26.

¹³⁷ PKA štabo viršininko gen. mjr. Cyganovo 1951 m. gruodžio 10 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojui K. Kairiui, *ibid.*, b. 335, l. 149; LSSR MT pirmininko M. Gedvilo 1954 m. kovo mėn. raštas PKA vadui armijos gen. I. Bagramianui, *ibid.*, b. 479, l. 36.

¹³⁸ J. Paleckio kalba per generolo I. Černiachovskio laidotuves Vilniuje 1945 m. vasario 20 d., *Tiesa*, 1945, vasario 21.

¹³⁹ R. Kolkowicz, op. cit., p. 121.

¹⁴⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1947 m. gruodžio 20 d. pranešimas LSSR LKT, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 116, l. 77.

¹⁴¹ *Ibid.*

¹⁴² LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1946 m. kovo 21 d. raštas LSSR LKT pirmininkui M. Gedvilui, *ibid.*, l. 15–17.

¹⁴³ Gen. ltn. Rudakovo 1946 m. gegužės 7 d. raštas, *ibid.*, b. 79, l. 74.

¹⁴⁴ PKA laikinojo vado gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1946 m. rugpjūčio 20 d. raštas M. Gedvilui ir A. Sniečkui, *ibid.*, l. 127.

¹⁴⁵ LSSR MT pirmininko pav. M. Šumausko 1946 m. gegužės 10 d. raštas PKA laikinajam vadui gen. ltn. V. Vaškevičiui, *ibid.*, l. 126.

¹⁴⁶ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1947 m. gruodžio 20 d. pranešimas LSSR LKT, *ibid.*, b. 116, l. 77–79.

¹⁴⁷ *Ibid.*, l. 81.

¹⁴⁸ PKA vado armijos gen. I. Bagramiano 1947 m. lapkričio 6 d. raštas M. Gedvilui ir A. Sniečkui, *ibid.*, b. 118, l. 112–113.

¹⁴⁹ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1948 m. birželio 20 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui V. Mickevičiui, *ibid.*, b. 165, l. 24.

¹⁵⁰ Gen. ltn. V. Vaškevičiaus 1950 m. balandžio 4 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 283, l. 146.

¹⁵¹ Prienų apskrities vykdomojo komiteto 1950 m. kovo 16 d. sprendimas, *ibid.*, b. 276, l. 57; LSSR

karinio komisaro J. Macijausko 1953 m. rugpjūčio 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 439, l. 103–104.

¹⁵² *Vilniaus karių kapinės*, V., 1971, p. 28.

¹⁵³ Gen. plk. Švecovo 1957 m. vasario 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 481, l. 38.

¹⁵⁴ *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*, V., 1988, p. 9.

¹⁵⁵ LKP(b) CK Karinio skyriaus ataskaita VKP(b) CK, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 8, b. 151, l. 64.

¹⁵⁶ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1947 m. kovo 1 d. raštas LSSR MT pirmininkui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 116, l. 21.

¹⁵⁷ LSSR karinio komisaro raštas apie demobilizuotųjų priėmimą ir įdarbinimą 1945 m. birželio mėn.–1947 m. sausio 25 d., *ibid.*, l. 5; Žinios apie demobilizuotųjų priėmimą ir įdarbinimą 1947 m. birželio 5 d., LYA, f. 1771, ap. 10, b. 338, l. 63.

¹⁵⁸ LSSR laikinojo karinio komisaro pplk. Kabakovo 1947 m. rugsėjo 20 d. raštas LSSR MT pirmininko pav. V. Niunkai, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 116, l. 57.

¹⁵⁹ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1947 m. gruodžio 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 116, l. 73.

¹⁶⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. Smirnov 1948 m. birželio 14 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 165, l. 23.

¹⁶¹ PKA laikinojo vado gen. lt. V. Vaškevičiaus 1950 m. vasario 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui, *ibid.*, b. 118, l. 66–67.

¹⁶² LKP(b) CK Administracinio skyriaus vedėjo pav. Liko informacija, LYA, f. 1771, ap. 108, b. 25, l. 206–207.

¹⁶³ LSSR MT ne visos sudėties posėdžio 1953 m. rugpjūčio 20 d. nutarimas, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 439, l. 95.

¹⁶⁴ PKA štabo viršininko gen. mjr. Smirnov 1953 m. liepos 14 d. raštas LSSR MT, *ibid.*, b. 441, l. 50–51.

¹⁶⁵ PKA vado gen. Batovo 1959 m. sausio 13 d. raštas A. Sniečkui ir M. Šumauskui, LYA, f. 1771, ap. 205, b. 9, l. 1.

¹⁶⁶ LKP(b) CK Administracinio skyriaus vedėjo pav. Liko informacija, *ibid.*, ap. 108, b. 25, l. 206–207.

¹⁶⁷ PKA vado armijos gen. A. Gorbatovo 1957 m. balandžio 15 d. raštas A. Sniečkui ir M. Šumauskui, *ibid.*, b. 24, l. 20–21.

¹⁶⁸ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko pažyma apie šaukimą į karinę tarnybą 1959 m., *ibid.*, ap. 205, b. 34, l. 81–82.

¹⁶⁹ PKA vado gen. A. Gorbatovo 1958 m. balandžio 1 d. raštas A. Sniečkui ir M. Šumauskui, *ibid.*, b. 194, l. 7–8.

¹⁷⁰ LSSR karinio komisaro gen. mjr. J. Macijausko 1961 m. kovo 10 d. pažyma, *ibid.*, b. 12, l. 55–56.

¹⁷¹ R. Kolkowicz, *op. cit.*, p. 138.

¹⁷² *Ibid.*, p. 140.

¹⁷³ LKP CK biuro 1959 m. rugpjūčio mėn. nutarimas, LYA, f. 1771, ap. 205, b. 9, l. 64–65.

¹⁷⁴ LKP CK biuro 1960 m. liepos mėn. nutarimas, *ibid.*, b. 34, l. 89–91.

Gauta 2005 10 04
Mykolo Romerio universitetas,
Ateities g. 20, Vilnius

Raminta Kšanytė

RELATIONS BETWEEN THE LITHUANIAN GOVERNMENT AND THE BALTIC MILITARY DISTRICT AND ITS GARRISONS
IN 1946–1962

S u m m a r y

Historiography in the Western countries has directed most attention on the relations between the Soviet army and the Communist Party. Until now, no one has substantially investigated the influence which the army of occupation exerted on the Soviet-annexed Lithuania, nor has analysed the relations between the Soviet army and the local authorities. A study of the vast archival materials of 1945–1962 establishes that the influence of the occupying army in Lithuania was exerted through the relations between the military authorities and the local state institutions. The demands of the military also depended on the Soviet military doctrine, according to which the divisions were deployed and new military bases (including nuclear ones) were established, or by contrast, which military divisions were disbanded and which military units were demobilised. Changes in military doctrine forced the Soviet authorities to look for ways to meet the changing military and military-social demands by using local resources. The demands of the military were realised mostly by means of local resources and were related to the allowances of land (in various forms, the occupying army owned about six percent of all the land in Lithuania), premises, housing, and food.

In 1955–1956 and 1960–1962, the social costs of the military reform were placed on the local authorities; the military's

relations with local authorities depended on the housing demands of the army. The housing problem was partly solved by utilising the property of deported Lithuanians, and establishing the "10 percent fee", paid in kind, on the reconstruction and construction of apartments for the benefit of the military, and also developing the mass construction works in 1960–1961.

AS a result of the new military doctrine developed in preparation for a possible sudden attack of the NATO states from the air and the possible use of the nuclear weapon, Lithuania was forced to implement all the war plans adopted in Moscow. To implement those plans the local authorities were forced to cooperate closely with the military structures. The increasing interdependence of the military and local authorities was reinforced by Nikita Khrushchev through his military reforms – involving leaders of the local party nomenklatura in military councils and giving the Party more rights in dealing with military issues. The local authorities in Lithuania were continuously getting more involved in the implementation of the law on the general national service. Control of the implementation of the Soviet universal military service and the carrying out of the requisite policies greatly increased the Party's control of the military – a major goal of Khrushchev's military reforms.

„Pirmoji sovietinė okupacija ir genocidas Lietuvoje 1940–1941 m.“

2005 m. birželio 14 d. Raseinių rajono savivaldybės iniciatyva įvyko mokslinė konferencija „Pirmoji sovietinė okupacija ir genocidas Lietuvoje 1940–1941 m.“ Konferencija surengta Raseinių kultūros centre ir buvo organizuota kaip svarbiausia dalis renginių, skirtų Gedulo ir vilties dienai paminėti*. Kaip žinoma, 1940 m. birželio 14 d. Sovietų Sąjunga pradėjo tiesioginę nepriklausomos Lietuvos okupaciją, o 1941 m. birželio 14 d. ėmė masiškai tremti civilius gyventojus į Sibirą bei tolimosios Šiaurės Sovietų Sąjungos teritorijas. Dėl to ši birželio diena yra ypatinga Lietuvos istorijoje ir teikia progą prisiminti bei įprasminti 1940–1941 m. įvykius ir Lietuvos valstybės likimą XX a. Klausimą dėl sovietinės okupacijos žalos atlyginimo Lietuva, Latvija ir Estija svarsto aukščiausiu valstybės ir teisiniu lygiu, o tai sukelia atsakomąją oficialiosios Rusijos reakciją vertinant 1940 m. įvykius. Ši tema, įžengus į XXI a., nėra praradusi aktualumo. Tai atspindėjo ir konferencijos pabaigoje priimtas politinio pobūdžio kreipimasis.

Konferencijoje Raseiniuose dalyvavo aštuoni kviestiniai pranešėjai: istorikai, rašytojai ir visuomenės veikėjai iš Vilniaus. Pranešimus skaitė prof. habil. dr. Antanas Tyla – „Sovietų Sąjungos karas prieš Lietuvą 1939–

1941 m.“, dr. Eugenijus Grunskis – „1940–1941 m. Lietuvos gyventojų trėmimai pirmosios sovietinės okupacijos metais“, Nijolė Maslauskienė – „Aneksuotos Lietuvos administracija 1940–1941 m.: struktūra; Lietuvos komunistų (bolševikų) partijos tautinė sudėtis 1939–1940, 1940–1941 m.; sovietizavimas ir rusifikavimas“, Izidorius Ignatavičius – „Lietuva SSRS akiratyje iki Molotovo ir Ribentropo pakto“, dr. Povilas Jakučionis – „Kolaborantų atsakomybės praktika Europos šalyse ir Lietuvoje“, dr. Arūnas Vyšniauskas – „Okupacinė patirtis ir Lietuvos istorijos konceptualizavimo problemos“, Vilius Bražėnas – „Pirmoji sovietų okupacija ją pergyvenusio akimis“ ir Birutė Burauskaitė – „Raseinių krašto gyventojų likimai pirmosios sovietinės okupacijos metais“.

Toliau pateikiamas šių eilučių autoriaus pranešimo tekstas, kuriame mėginama naujais aspektais įprasminti okupacinę patirtį, atsižvelgiant į pasikeitusią geopolitinę padėtį, Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą ir tapus NATO nare. Taip pat aptariami 1940–1941 m. įvykių vertinimo istorijos vadovėliuose klausimai, kurie, kaip parodė 2005 m. diskusija Lietuvos žiniasklaidoje, kelia nemažą susidomėjimą visuomenėje.

* Gedulo ir vilties dienai skirti renginiai aprašyti Raseinių rajono laikraštyje. Žr.: „Nusilenkėme kančiai ir netekčiai“, *Naujas rytas*, 2005 m. birželio 18 d., Nr. 47, p. 1–2.

Okupacinė patirtis ir Lietuvos istorijos konceptualizavimo problemos

XX a. Lietuva du kartus buvo okupuota Vokietijos, du kartus – Sovietų Sąjungos. Jei vokiečių imperialistai ir brandino lietuvių žemių tiesioginės aneksijos planus, tai vis dėlto nespėjo jų įgyvendinti, nes pralaimėjo abu pasaulinius karus. Pralaimėjimas Antrajame pasauliniame kare reiškė bene didžiausią vokiečių tautos katastrofą per visą jos istoriją. Tačiau vokiečių tauta jaučiasi labai kalta dėl savo patirties, dėl Adolfo Hitlerio, nacių ir jų nusikaltimų žmonijai. Ypač vokiečiai atgailauja ir dar ilgai savo istorinėje atmintyje kentės dėl nacių vykdytos žydų genocido politikos.

Sovietų Sąjunga buvo ne tik okupantė, bet ir aneksavo Baltijos šalis, tai yra tiesiogiai prisijungė Lietuvą, Latviją ir Estiją, taip tarsi atkurdamą carų laikais užgrobtų žemių imperiją. Beje, sovietiniai diplomatai ir aiškino Vakarų šalyse, kad „Ivanas“ 1940 m. pasiėmė tai, kas jam anksčiau priklausė. Tačiau pati sovietinė imperija, sukurta jėga ir prievarta, jau yra subyrėjusi. Rusijoje pasikeitė santvarka, ir galima būtų manyti, kad rusai daugeliu aspektų galėtų pasmerkti Kremliaus politiką Josifo Stalino valdymo metais, kaip vokiečiai yra pasmerkę A. Hitlerį ir nacizmą. Tačiau daugelis ženklų rodo, kad pastaruoju metu oficialusis Kremlius linkęs nutylėti daug nemalonių sovietinės praeities faktų ar net tęsti sovietinės propagandos melą dėl Lietuvos, Latvijos ir Estijos savanoriško įstojimo į SSRS. Akivaizdu, kad dabartinius šalių santykius lemia tarpusavio interesai, tarptautinės teisės normos, ekonominis bendradarbiavimas ir kita. Praeities vertinimas čia nebūtinai yra ar turi būti pagrindinis veiksnys. Tačiau be istorijos interpretacijos neapsieisi. Yra dalykų, kurių lietuviai niekada nepamirš. Vienas iš svarbių mūsų istorinės

atminties momentų yra 1940 m. sovietinė okupacija bei aneksija.

Toliau pažvelgsime į 1940 m. įvykius platesniame kontekste ir aptarsime klausimus, kuriuos sprendžia ar turės spręsti Lietuvos istorikai. Dėl to ir pasirinktas toks pranešimo pavadinimas, kuriame yra žodis „konceptualizavimas“, nes bus kalbama apie koncepcijas ir jų kūrimą. Terminas koncepcija (kilęs nuo lotyniško žodžio *conceptio*) yra tam tikra bendra idėja, kuri apima kitas idėjas ir glaustai išreiškia sudėtingesnio reiškinio ar dalyko esmę. Su tuo susiduriame mokykliniuose istorijos vadovėliuose, kurie turi pateikti ne šiaip padrikus faktus, bet juos tarpusavyje susieti į rišlius ir nuoseklius pasakojimus. Vadovėlis kaip sisteminis veikalas turi ne tik suteikti žinių, bet ir įtikinti skaitytoją teiginių argumentais.

Istorijos vadovėlių koncepcijos Lietuvoje labai keitėsi 1990 m. atkūrus nepriklausomybę. Jos neišvengiamai keisis ir Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą. Dabar esame vienoje valstybių sąjungoje kartu su Vokietija ir Lenkija. Todėl turėtume labiau atsižvelgti į šių šalių istoriografines bei vadovėlines koncepcijas, kuriose aptariama ir Lietuva. Šios koncepcijos dažnai skiriasi nuo mūsų požiūrio, turi savo vidinę logiką, argumentaciją ir nėra taip paprastai atmestinos, net jeigu jos mums nepatinka. Vienas iš tokių konceptualiai priešingų požiūrių įsitvirtinęs vokiečių istoriografijoje.

Po 1990 m. išleistuose vadovėliuose vertiname Lietuvos nepriklausomybę XX a. kaip savaime suprantamą ir dėsningą dalyką. Vokiečių istorikai taip pat neneigia, kad Lietuva tarp dviejų pasaulinių karų egzistavo kaip nepriklausoma valstybė. Tačiau tai esą tebuvo palankiai susiklosčiusių aplinky-

bių rezultatas. Vokiečių istorikas Gerdas Lindė 1965 m. netgi rašė, kad jau 1918 m., kai susikūrė nepriklausomos Lietuvos, Latvijos, Estijos valstybės, jos buvo anachronizmas.

Norint giliau suvokti Lietuvos geopolitinę raidą, verta gilintis ir į 1918 m. padėtį, ypač į kaizerinės Vokietijos poziciją nuo tada, kai Berlyne buvo suprasta, jog karas pralaimėtas ir reikia keisti strategiją okupuotų kraštų atžvilgiu. Tai įvyko 1918 m. rugpjūčio mėn., ir tada Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje (*Auswärtiges Amt*) buvo parengtas planas, kuriame numatyta tam tikra prasme palaikyti Lietuvos nepriklausomybę. Planui pritarė tuometinės vokiečių kariuomenės faktinis vadovas – generolas Erichas Ludendorffas. Planuota palaikyti mažą Lietuvos valstybę, Vilnių atiduodant Lenkijai. Išskaičiavimas buvo toks: būdama maža valstybėlė, Lietuva neišsilaikys ir anksčiau ar vėliau prisijungs prie atsigavusios bei sustiprėjusios kaimyninės Vokietijos. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad taip neįvyko. Iš tikrųjų įvykių raida rutuliojosi ne visai taip, kaip suplanavo vokiečių strategai. Tačiau pažvelgus į ilgesnį laikotarpį ima atrodyti, kad tuose 1918 m. planuose numatyta bendroji tendencija nebuvo visai iš piršto laužta. Tik gal ji išryškėjo daug vėliau, nei planuota iš pradžių?

Nepriklausomos Lietuvos valstybės, susikūrusios aktyviai padedant vokiečių kariams daliniams, sostinė buvo Kaunas, bet valstybė neturėjo Vilniaus ir Klaipėdos. Nors 1923 m. Klaipėdos kraštą Lietuva prisijungė, tačiau kaip demokratinė valstybė išsilaukė gana trumpai, tik iki 1926 m. gruodžio perversmo. 1939 m. rudenį Lietuva atgavo Vilnių, bet 1940 m. buvo sovietų okupuota, aneksuota. Paskui prasidėjo nacių okupacija. 1944 m. – antroji Sovietų Sąjungos okupacija. Tik 1990 m. vėl buvo atkurta nepriklausomybė. Turint galvoje, jog iki 1915 m. pagrindinės lietuviškos žemės buvo carinės Rusijos gubernijose, galima daryti išvadą, kad

XX a. Lietuva dažniausiai būdavo svetimųjų nepriklausomybės šešėlyje.

Vėl pabuvus nepriklausomybės saulėje, XXI a. pradžioje, o konkrečiai 2003 m. gegužės 10–11 d., Lietuvoje įvyko referendumas. Jame dauguma balsavo už įstojimą į Europos Sąjungą, kurios didžiausia ir ekonomiškai stipriausia narė yra Vokietija. Šalies saugumo sumetimais būtų užtekę stoti į NATO, bet Lietuvos piliečiai balsavo už Europos Sąjungą, matyt, labiausiai veikiami ekonominės raidos perspektyvų, kurios buvo žadamos. Tačiau 1918 m. vokiečių planuose ir buvo numatyta, kad Lietuva priartės prie Vokietijos, siekdama ekonominės gerovės ir saugumo.

Žinoma, nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos praėjus daugiau kaip aštuoniasdešimčiai metų, labai pasikeitė geopolitinės aplinkybės ir Europos žemėlapis. Tada nuo Raseinių iki sienos su Vokietija buvo keliasdešimt kilometrų, o dabar norint pasiekti Vokietiją, reikia pervaziuoti visą Lenkiją, tiksliau, dar ir Rusijos teritoriją Kaliningrado srityje. 1918 m. niekas negalėjo nė įsivaizduoti, kad taip bus. Tačiau tai, kad Lietuvos valstybėlė atsiras žemėlapyje be Vilniaus ir be Klaipėdos, o kada suartės su Vokietija, susisiedama su ja sąjunginiais ryšiais, vokiečių planuota dar 1918 m. Tik tai atsitiko ne taip greitai, suartėta ne tiek su pačia Vokietija, kiek su visa integruota ir toliau besintegruojančia Europa, o per tą laiką pasikeitė ir Lietuvos valstybės plotas bei Vilniaus ir Klaipėdos padėtis lietuvių naudai. Pirmojo pasaulinio karo metais vokiečiai projektavo Vidurio Europos (*Mitteleuropa*) ateitį, remdamiesi Berlyno–Vienos ašimi, o dabar Europos integracijos lemiamoji ašis yra Berlynas–Paryžius. Kita vertus, Lietuvos ir Lenkijos santykiai yra visiškai kitokio pobūdžio nei buvo tarpukario konflikto metais, kai abi šalys iki 1938 m. oficialiai net nepalaikė diplomatinių ryšių.

Visa Lietuvos istorija rodo, kad tikros nepriklausomybės nebuvo labai ilgai. Šimtmečiais truko unija su Lenkija. Daugiau kaip

šimtą metų Lietuva priklausė carinei Rusijai, o savo nenorą priklausyti įrodė aktyviai dalyvaudama antirusiškuose sukilimuose kartu su lenkais XVIII a. pabaigoje ir XIX a. Šiuose sukilimuose jei ir buvo keliamas Lietuvos valstybingumo klausimas, tai tik drauge su Lenkija. XX a. lietuviai pusę šimtmečio buvo prievarta įtraukti į Sovietų Sąjungą. Mažosios Lietuvos lietuviai vokiečių sukurtą valstybingumo erdvėje gyveno septynis šimtus metų ir ilgiau. Kaip rašysime vadovėlius, turėdami tokią istorinę patirtį ir dabar priklausydami Europos Sąjungai kartu su lenkais ir vokiečiais?

Lenkų istorikams nekyla abejonių, kad perstumdant sienas Europoje svarbiausią vaidmenį atliko J. Stalinas, o tai, kad Vilnius atiteko Lietuvai, irgi neretai yra vaizduojama kaip Stalino politikos rezultatas. 2004 m. Vilniuje išleistoje knygoje apie pilietinį pasipriešinimą Lietuvoje ir Lenkijoje 1939–1956 m. viena lenkų istorikė teigia, kad lietuvių „sąjungininkas buvo sovietų valstybės vadovas Josifas Stalinas, kuris, kaip vienas šio pasaulinio karo laimėtojų, turėjo lemiamos įtakos naujam Europos padalijimui“. Vokiečiai Rytprūsių praradimą taip pat sieja su J. Stalino sprendimais. Tačiau, pavyzdžiui, mokyklas baigę jaunuoliai, studijuojantys istoriją universitete, išgirdę, kad dėl Stalino politikos Vilnius ir Klaipėda atiteko Lietuvai, labai nustemba, mūsų mokykliniuose vadovėliuose tai nėra išryškinta.

Kodėl J. Stalinas taip palaikė Lietuvos siekį atsiimti Vilnių? Amerikiečių istorikas Alfredas Erichas Sennas mano, kad ši tema puikiai galėtų būti svarstoma šiuolaikinėje Lietuvoje. Apie tai galima paskaityti šio istoriko straipsnyje, paskelbtame žurnalo „Kultūros barai“ 2005 m. pirmame numeryje*.

Iš tikrųjų, svarstyti verta, bet tai atskira plati tema. Dabar tik pažymėsime, kad tarpukario laikotarpiu ir Berlynas, ir Varšuva,

ir Maskva Lietuvos nepriklausomybę laikė tik laikinu reiškiniu. Kaip rodo naujausi istorikų tyrimai, net ir tarpukario laikotarpiu Baltijos šalyse politinis elitas buvo labai veikiamas Maskvos. Skaitant naujausius istorikų tyrimus apie tarpukario Estijos prezidentą Konstantiną Pätsą, sunku atsikratyti minties, kad jau iki lemtingų 1939–1940 m. jis buvo marionetė Kremliaus rankose. Tačiau panašių dalykų būta ir Lietuvoje, pavyzdžiui, tarp aukščiausios grandies karininkų, taip pat generolų.

Kitas probleminis klausimas, kurį jau yra iškėlęs britų istorikas Normanas Daviesas savo veikale „Dievo žaislas: Lenkijos istorija“, yra toks. Sovietų Sąjunga, 1939–1940 m. užimdama Lietuvą, kopijavo Lenkijos imperialistinę politiką Vilniaus krašto atžvilgiu 1920–1922 m. Juk tada lenkai, užėmę dalį Lietuvos, okupuotoje teritorijoje paskelbė rinkimus į vietos seimą, o šis jau pirmajame posėdyje 1922 m. paprašė priimti butaforinę „Viduriniąją Lietuvą“ (*Litwa Środkowa*) į Lenkijos sudėtį. Žinoma, Lenkijos Seimas tą prašymą tuoj pat patenkino. N. Davieso istoriografiškai vertingą mintį galėtų toliau conceptualiai plėtoti lietuvių istorikai.

Detalesnių argumentų, patvirtinančių šią koncepciją, pateikti nesunku. Kremliai Juzefo Pilsudskio sumanytoje kombinacijoje turėjo labai imponuoti tai, kad didžiosios Vakarų valstybės, iš pradžių „purkštavusios“ dėl Liucjano Želigovskio karinės akcijos, vėliau patyliukais susitaikė su Vilniaus krašto prijungimu prie Lenkijos. Tą patį, ką lenkai aneksuodami Vilniaus kraštą, tik daug šiurkščiau visoje Lietuvos valstybėje darė ir Sovietų Sąjunga 1940 m. O marionetinio „Liaudies Seimo“ formalų prašymą priimti Lietuvą į Sovietų Sąjungos sudėtį patenkino SSRS Aukščiausioji Taryba. Toliau tarptautiniu šios aneksijos įteisinimu Kremlius rūpinosi diplomatinio lygmeniu.

* A. E. Senn, „Naujausiųjų laikų istorija ir kolektyvinė atmintis“, *Kultūros barai*, 2005, Nr. 1, p. 18–22.

Tiesa, greitai po „Liaudies Seimo“ nutarimų užsienio valstybių diplomatai išreiškė protestą, o užsienio valstybės neskubėjo pripažinti Lietuvos „įstojimo“ į Sovietų Sąjungą. Tačiau kai L. Želigovskis įvykdė savo akciją 1920 m. rudenį, užsienio valstybėse iš pradžių taip pat protestuota, bet vėliau, jau po Vilniaus krašto prijungimo prie Lenkijos, 1923 m. pradžioje Ambasadorių konferencija pripažino naująją Lenkijos rytinę sieną. Tai subtilus diplomatinis aneksijos įteisinimo būdas. Juk morališkai ir psichologiškai visada lengviau pripažinti naujas sienas, nei pasakyti, kad pripažįsti okupaciją ir aneksiją. Dėl to jau prasidėjus Sovietų Sąjungos karui su Vokietija, Kremlius rūpinosi išgauti iš Anglijos ir JAV pažadą pripažinti Sovietų Sąjungos vakarines sienas tokias, kokios jos buvo 1941 m. birželio 22 d. išvakarėse. To būtų užtekę įteisinti prievartą prieš mažas Baltijos valstybes.

Papildant teiginį, kad Maskva kopijavo lenkų politiką ir diplomatiją, norisi atkreipti dėmesį į incidentus su kareiviais, kuriuos Kremlius 1940 m. gegužės pabaigoje panaudojo darydamas spaudimą oficialiajam Kaunui. Tuomet apie incidentus su rusų kareiviais Lietuvoje pranešė „Reuters“ ir kitos žinių agentūros. Tie incidentai buvo priminti ir įteikiant Lietuvai ultimatumą Kremliuje 1940 m. birželio 14 d. Vėliau sovietinio laikotarpio „Lietuvos TSR istorijos“ vadovėliuose rašyta apie „Lietuvos fašistinės valdžios“ „nusikalstamas provokacijas prieš tarybines įgulas“. Net buvo toks sakinytis: „Žvalgybos tikslais Lietuvoje buvo pagrobti keli raudonarmiečiai“. Iš tikrųjų tas provokacijas organizavo pati Sovietų Sąjunga; tai rodo archyviniais šaltiniais pagrįsti šiuolaikiniai istorikų tyrimai. Įdomu, kodėl 1940 m. visa tai buvo labai išpūsta, kam Maskvai buvo reikalingos tos provokacijos?

Incidentų su kariškiais panaudojimas politikoje ar net skelbiant karą tarptautinių santykių istorijoje nebuvo naujovė. Tokio tipo incidentą Lietuvos atžvilgiu savo tikslams

sėkmingai panaudojo Lenkija 1938 m. Tų metų kovo mėn. Lietuvos ir Lenkijos pasienyje buvo nušautas lenkų kareivis. Lenkai sukėlė didžiulį propagandinį triukšmą, apie pasienio incidentą ėmė rašyti Sovietų Sąjungos, Vokietijos ir kitų šalių spauda. Lenkija pateikė ultimatumą Lietuvos vyriausybei, reikalaudama užmegzti diplomatinis santykius. Kokia buvo atomazga? Lietuvos vyriausybė ultimatumą priėmė. Kaip jau yra pažymėję mūsų istorikai, taip buvo sukurtas precedentas priimti ultimatumus. 1939 m. pavasarį, kai Vokietija ultimatyviai pareikalavo Kauno atiduoti Klaipėdos kraštą, Lietuvos vyriausybė vėl buvo priversta nusileisti, ir Seimas priėmė atitinkamą sprendimą. Kremliaus vadovybė, įteikdama ultimatumą Lietuvai 1940 m. birželio 14 d., turėjo būti paskatinta tokios diplomatijos sėkmės, pagrįstos ginklų žvanginiu. Ultimatyvių reikalavimų politiką vykdė ne vien Lenkija, bet ji pirmoji Lietuvos atžvilgiu veiksmingai parodė ultimatumų panaudojimo mechanizmą.

Pabaigai keletas žodžių apie tai, kaip mūsų istorijos vadovėliuose vaizduojamos sovietinės okupacijos ir ypač 1940–1941 m. įvykiai. Apie 1940 m. sovietinę okupaciją ir vėliau vykusią sovietizaciją rašo visi po 1990 m. išleisti Lietuvoje aprobuoti istorijos vadovėliai, kurie apima šį laikotarpį. Pastaruoju metu tam netgi skiriama daugiau dėmesio. Pavyzdžiui, „Krontos“ leidyklos išleistame vadovėlyje 10 klasei „Naujausiųjų laikų istorija“ anksčiau vienas paragrafas buvo skirtas 1940–1941 m. įvykiams. Tačiau mokytojai skundėsi, jog medžiagos tiek daug, kad moksleiviai per vieną pamoką nespėja jos įsiminti. Todėl neseniai išleistame trečiajame vadovėlio leidime pateikta daugiau medžiagos, ji išdėstyta dviejuose paragrafuose, o temai galima skirti dvi pamokas ar daugiau. Gausu šia tema medžiagos ir kituose šiuolaikiniuose vadovėliuose, muziejų ekspozicijose, žiniasklaidoje. Tačiau kyla klausimas, ar 1940–1941 m. sovietinę okupaciją reikėtų

laikyti pirmąją, o prasidėjusią 1944 m. – antrąją? Toks okupacijų numeravimas jau tarsi įsitvirtino naujojoje istoriografijoje ir vadovėliuose, bet jis kelia abejonių. Ko gero, pirmąją sovietine okupacija vis dėlto reikėtų laikyti 1918–1919 m. ant Raudonosios armijos durtuvų į Lietuvą atneštą bolševikų kurtą santvarką. Tiesa, tada dar nebuvo Sovietų Sąjungos, bet Rusija jau buvo sovietinė.

Reikėtų neigiamai vertinti kai kurių Lietuvos švietimo sistemos valdininkų nenorą, kad mūsų istorijos vadovėliai būtų kritiškai analizuojami. Kažkodėl manoma, kad LR švietimo ir mokslo ministerijos patvirtinti vadovėliai negali būti viešai kritikuojami, o potencialūs vadovėlių kritikai turėtų prieš tai užsiregistruoti ministerijos ekspertų duomenų bazėje ir būtinai dalyvauti vadovėlių aprobavimo procese dar iki jų oficialaus išleidimo. Tačiau vadovėlių aprobavimas yra vie-

na, o jau išleistų vadovėlių analizavimas – kita. Daugelyje užsienio šalių šie dalykai nėra suplakami į vieną vietą, o egzistuoja lygiagrečiai. Mokymo priemonės reikia tarpusavyje lyginti, nagrinėti, ką apie Antrąjį pasaulinį karą jose rašo rusai, lenkai, vokiečiai, amerikiečiai ar kitų nacijų atstovai, taip pat šių tyrimų rezultatus pateikti plačiajai visuomenei. Reikia atkreipti dėmesį į vadovėlių klaidas ir tendencijas, nagrinėti koncepcijas, moksleiviams pateikti ne tik faktų kratinį, kad jie galėtų spręsti primityvius testus ir kryžiažodžius. Istorijos vadovėliuose reikia siekti conceptualumo, jaunąją kartą mokyti conceptualaus mąstymo ir rišlaus istorinio pasakojimo.

Kritiška istorijos vadovėlių analizė Lietuvoje turėtų tapti intelektualinį visuomenės lygį keliančiu ir istorinę sąmonę stiprinančiu veiksmu.

Kristina Ūsaitė

Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980 m.

Šio darbo tikslas – remiantis archyvine medžiaga atskleisti 1956–1980 m. Lietuvoje veikusių žemesniųjų ideologinės cenzūros sistemos grandžių – kūrybinių sąjungų – administravimo ir priežiūros mechanizmą. Darbe konkrečiais organizacinės struktūros aspektais (narystės kūrybinėje sąjungoje, darbo su pradedančiaisiais kūrėjais, prie sąjungų valdybų steigimų kūrybinių sekcijų ir komisijų funkcionalumo, ideologinės narių kontrolės ir politinio švietimo) nagrinėjamas kūrybinėms sąjungoms pavestų ideologinės kontrolės funkcijų įgyvendinimo mastas bei nusakoma kūrybinių organizacijų vadovų įtaka kultūros politikai.

IVADAS

Totalitarinis sovietų režimas, marksistinę filosofiją paskelbęs vienintele mokslinė pasaulėžiūra, siekė pagal ją visiškai pakeisti žmogaus ir visuomenės būtį, pajungti juos visa apimančiai valstybės kontrolei. Tam buvo sukurtas didžiulis ideologinės cenzūros mechanizmas, savotiškas komunistinės santvarkos savisaugos metodas, išankstiniu (prireikus – ir represiniu) būdu turėjęs padėti išvengti nukrypimų nuo oficialiai deklaruojamų normų pažeidimo ar net galimo „pažangiosios santvarkos“ kompromitavimo ir kritikavimo.

Sovietinės ideologinės cenzūros tvirtove neretai vadinamas Glavlitas buvo tik vienas iš daugelio išankstinės cenzūros filtrų, turėjusių kontroliuoti viešąjį diskursą¹. Greta jo nagrinėjamuoju laikotarpiu ne mažiau svarbios ideologinės cenzūros mechanizmo grandys buvo Kultūros ministerija, prižiūrėjusi garsinius ir vaizdinius menus (daile, teatrą, muziką), bei kultūrinio gyvenimo procesus akylai stebėjęs LKP CK „parankinis“ KGB. Tačiau prieš patekdamas į minėtų institucijų akiratį, viešasis diskursas turėjo pereiti žemesnio lygio cenzūros filtrus: pirmiausia vidinės, vėliau – kūrybinių sąjungų, leidyklų ir galiausiai – Spaudos, Radijo ir televizijos, Kinetografijos komitetų². Kaip ir visos valstybės valdymo sritys, išankstinė cenzūra buvo grindžiama griežta sudvejinta hierarchija, t. y. kiekviena tokios struktūros pakopa visiškai priklausė nuo aukštesnės pakopos. Kiekvienas iš minėtų filtrų turėjo apsauginę sistemą, privalėjusią užtikrinti laisvos minties kontrolę ir sumažinti aukštesnės cenzūros pakopos darbo krūvį.

Ypatingą vietą ideologinės cenzūros sistemoje užėmė kūrybinės sąjungos. Oficialiai vienijusios profesionalius literatūros ir meno darbuotojus, jos vykdė ir viešai nedeklaruotą, komunistinei valdžiai daug svarbesnę savo narių ideologinio politinio auklėjimo

funkciją. Vadovaujantis komunistų partijos iškeltu socialistinio realizmo principu, „vienijančiu“ visus kūrybinius darbuotojus, ketvirtąjo dešimtmečio pradžioje Sovietų Sąjungoje buvo sukurta veiksminga sistema, padėjusi marksizmo-leninizmo ideologiją skleisti visuomenėje. Esminė šios sistemos ypatybė buvo visapusiška kūrybinių organizacijų veiklos ideologinė kontrolė. Aneksavus Lietuvą, kartu su visų valstybės gyvenimo sričių pertvarka pagal „vieningą“ Rusijos bolševikų sukurtą modelį adekvačiai reorganizuota ir kultūros sritis. Lietuvoje įsteigtos kūrybinės sąjungos, tiksliau – Maskvoje veikusios institucijų padaliniai, buvo iš karto įtrauktos į ideologinės cenzūros sistemą.

Istoriografinė medžiaga, susijusi su 1956–1980 m. žemesniosios ideologinės cenzūros grandies – kūrybinių sąjungų – mechanizmo funkcionavimu, nėra labai gausi. Minėtini Vytauto Tininio³ ir Danutės Blažytės-Baužienės⁴ veikalai, kuriuose bendrais bruožais įvertinama nagrinėjama epocha ir sovietų valdžios vykdyta kultūros ir meno politika; juose remtasi konkrečiais dar neskelbtais archyviniais duomenimis. Solidžių tyrimų pateikiama ir žymių išeivijos tyrinėtojų straipsnių rinkinyje „Mind against the Wall“⁵. Sovietinio Pabaltijo ir Lietuvos istoriją nemažai tyrinėjo Reinas Taagepera ir Romas Misiūnas. Jie parašė gana išsamią studiją⁶. Sovietų Sąjungos vidaus santvarka ir visuomenės raida, neaplenkiant sovietinio kultūros modelio, daugiau ar mažiau nagrinėjama Walterio Laqueuro, Martino Edwardo Malia'os, Richardo J. Cramptono ir Thomo Remeikio darbuose⁷. Iš naujesnių neistorikų darbų galima išskirti kai kurias konferencijų pranešimų rinktines⁸, kuriose aptariamos sovietinės Lietuvos kultūros ypatybės.

Iš visos istoriografinės medžiagos objektyvumu ir grynai istoriniu pobūdžiu išsiskiria Arūno Streikaus straipsnis „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“ Jame remdamasis pagrindinių ideologinę cenzūrą vyk-

džiusių sovietų valdžios institucijų archyviniais dokumentais autorius nagrinėja svarbiausius postalininiu laikotarpiu Lietuvoje naudotus viešojo diskurso kontrolės metodus ir jos tendencijas⁹. A. Streikus pirmasis „pralaužė“ lietuviškosios posovietinės sovietologijos chronologines ribas ir atidžiau pažvelgė į padėtį, į kurią pateko kultūra naujomis sovietų režimo sąlygomis. Šiuos tyrinėjimus savitai pratęsė vienos iš cenzūrą vykdyusių institucijų – LSSR Glavlito – veiklą 1953–1964 m. nagrinėjusi Jurga Pukinskaitė¹⁰. Autorė išsamiai išanalizavo jos intensyvumo ir pasyvumo fazes, atskleidė šios institucijos organizacinę struktūrą bei atliko Glavlito kontroliuojamų objektų apžvalgą. Ideologinės cenzūros raidą 1964–1989 m. per ją vykdytą Glavlito institucijos prizmę apžvelgė ir Andrius Skorupskas¹¹.

Ideologinės kontrolės raidą visos Sovietų Sąjungos mastu aptarė istorijos mokslų kandidatė Tatjana Goriajeva 2002 m. Rusijoje išleistoje monografijoje „Политическая цензура СССР 1917–1991 г.“¹². Du joje išskirti ir aptarti sovietinės cenzūros raidos etapai glaudžiai susiję su nagrinėjamos temos laikotarpiu: 1956–1968 m. politinės cenzūros modernizacija ir 1969–1991 m. stagnacija, SSRS valdžios bei ideologinė krizės. Minėta autorė pateikia ir cenzūros vykdomųjų institucijų veiklos principus, kurie panašūs į taikytuosius Lietuvos cenzūros sistemoje. Tai leistų temą nagrinėti platesniame kontekste.

Vertinga studija yra Lietuvos istorijos institute 1993 m. apginta Elenos Vaitiekienės daktaro disertacija „Kūrybinės sąjungos Lietuvoje 1960–1985 metais“¹³. Joje autorė atskleidžia bendrus kūrybinių sąjungų (išskyrus Žurnalistų sąjungą) organizacinės struktūros ypatumus, per konkrečių kūrybinių sąjungų veiklą nagrinėja literatūros ir meno raidos klausimus, apibendrina kūrybinių sąjungų ryšius su visuomene, analizuoja sąjungų narių sukurtų meninių vertybių paplitimą ir jų populiarumą visuomenėje, nusako menininkų

vieta ir vaidmenį lietuvių tautos dvasinės rezistencijos judėjime. Kaip pagalbinė studija šiam tyrimui buvo literatūrologės Elenos Baliutytės monografija „Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000“, kurioje literatūros kritika traktuojama pirmiausia kaip socialinė institucija, turėjusi diegti „marksistinę“ ideologiją¹⁴.

Pagrindinis šio darbo šaltinis – Lietuvos literatūros ir meno archyvo (toliau – LLMA) Rašytojų (f. 34), Dailininkų (f. 146) ir Kompozitorių (f. 21) sąjungų bei Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyriaus (toliau – LYA LKP DS) Rašytojų (f. 4628), Dailininkų (f. 15486), Kompozitorių (f. 15485) sąjungų pirminių partinių organizacijų ir LKP CK biuro (f. 1771) fonduose saugomi dokumentai. Tai kūrybinių sąjungų įstatai, suvažiavimų, valdybų plenumų, prezidiumų posėdžių protokolai, pažymos apie atliktą darbą, narių sąrašai, susirašinėjimas su SSRS kūrybinių sąjungų sekretoriatais, LSSR Ministrų Taryba, LSSR kultūros ministerija, LKP CK, taip pat kūrybinių sąjungų pirminių partinių organizacijų susirinkimų medžiaga, jų metinės ataskaitos, LKP CK biuro ir sekretoriato posėdžių protokolai.

Nagrinėjant archyvinę medžiagą susidurti ir su informacijos spragomis: neretai pateikiama informacija buvo pernelyg glausta¹⁵, tad teko remtis paskelbtais su cenzūra susidūrusių žmonių atsiminimais ir dienoraščiais¹⁶. Nors istorijos moksle prisiminimai laikomi antraeiliu šaltiniu, tai nemenkina medžiagos objektyvumo. Neretai pavienės istorinės smulkmenos pasako daugiau negu tiesioginis dokumentų dėstymas. Vertingos, anksčiau neskelbtos archyvinės medžiagos apie LSSR rašytojų sąjungos veiklą ir rašytojus pirmaisiais pokario dešimtmečiais paskelbta dokumentų rinkiniuose „Rašytojas pokario metais“¹⁷, „Literatūra“¹⁸. Pokario metų Kompozitorių sąjungos veikla atsispindi dokumentų rinkinyje „Muzika“¹⁹. Minėtinas ir nevienareikšmiškai vertinamas²⁰ 1992 m.

išleistas lietuvių autorių straipsnių bei dokumentų rinkinys „Rašytojas ir cenzūra“²¹, kuriame pateikiama teminiu atžvilgiu konkretesnės medžiagos (turint galvoje, kad ideologinė cenzūra akivaizdžiausia buvo literatūrinės kūrybos srityje). Kai kurios LKP CK direktyvos atskleistos nutarimų ideologiniais klausimais rinkiniuose²². Minėtini ir kūrybinių sąjungų informaciniai leidiniai²³, kuriuose pateikiama bendro pobūdžio informacija.

Tyrime apsiribota tik rašytojus, dailininkus ir kompozitorius „vienijusiomis“ kūrybinėmis sąjungomis. Nuošaly paliktos architektų, žurnalistų ir kinematografininkų kūrybinės organizacijos, vadovaujantis nuostata, kad šių organizacijų paskirtis lėmė gana griežtą jų veiklos ideologinę kontrolę, o meno šakos specifika nesudarė galimybių laviruoti tarp valdžiai priimtinos ir oficialiai nedeklaruotinos meno politikos. Išsami jų veiklos analizė turėtų būti atskiro tyrimo objektas. Darbe nagrinėjamas tik minėtų kūrybinių sąjungų administravimo ir priežiūros mechanizmas atsiribojant nuo privilegijų sistemos analizės, nes tam reikalingas papildomas tyrimas. Chronologiškai šis darbas apima 1956–1980 m. Pirmoji nagrinėjamojo laikotarpio data siejama su Nikitos Chruščiovo įsitvirtinimo valdžioje metais ir su iki tol veikusios ideologinės cenzūros sistemos restauravimo pradžia, o paskutinė – su aštuntojo–devintojo dešimtmečių sandūroje prasidėjusia nauja viešojo ideologizavimo banga²⁴.

Darbą sudaro dvi dalys. Pirmojoje nusakomi teisinio kūrybinių organizacijų statuso pokyčiai XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, tiesiogiai turėję įtakos jų organizacinei bei kūrybinei veiklai, vėliau pereinama prie kūrybinių sąjungų organizacinio mechanizmo analizės. Antrojoje dalyje konkrečiais organizacinės struktūros aspektais nagrinėjamas kūrybinėms sąjungoms pavestų ideologinės kontrolės funkcijų įgyvendinimo mastas, aptariama kūrybinių organizacijų vadovų įtaka kultūros politikai.

KŪRYBINIŲ SAJUNGŲ ORGANIZACINIS MECHANIZMAS

Teisinio kūrybinių organizacijų statuso pokyčiai XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Kartu su sovietinės santvarkos atsiradimu visas gyvenimas Lietuvoje pasuko visiškai nauja vaga, prasidėjo esminis politinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo pertvarkymas. Vienas iš aktų, išreiškusių komunistinės valdžios požiūrį į lietuvių nacionalinę kultūrą, buvo 1940 m. birželio 27 d. paskelbtas vidaus reikalų ministro nutarimas „Dėl visų iki 1940 m. birželio 20 d. įregistruotų draugijų ir jų skyrių veiklos sustabdymo“²⁵. Šiame nutarime, pasirašytame Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus, skelbta, jog sustabdoma visų draugijų veikla ir norinčiosios toliau veikti turi gauti leidimą. Buvo tiesiogiai pakartojama padėtis SSRS; ten po 1932 m. balandžio 23 d. VKP(b) CK nutarimo „Dėl literatūrinių-meninių organizacijų pertvarkymo“ pasikeitė kūrybinių sąjungų ir draugijų teisinis statusas. Tai nulėmė naujas minėtų organizacijų santykių su valstybinėmis institucijomis pobūdis: pereita prie atviro ir tiesioginio partinio vadovavimo kūrybinėms organizacijoms²⁶. Iki tol veikę kūrybiniai susivienijimai buvo panaikinti, o vietoj jų įkurti nauji, tiesiogiai pavaldūs VKP(b) CK kultūros politikai. Be to, SSRS įkurtos kūrybinės sąjungos turėjo savo atitikmenis – padalinius Lietuvoje: 1940 m. pradėjo veikti LSSR rašytojų (toliau – LSSR RS), Dailininkų (DS), Kompozitorių (KS), o nuo 1944 m. – Architektų (AS) sąjungos. Dar vėliau, kaip ir visoje SSRS, Lietuvoje 1957 ir 1958 m. susikūrė LSSR žurnalistų (ŽS) ir Kinematografininkų (KnS) sąjungos.

Nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio norint įsteigti kūrybinę organizaciją SSRS reikėjo išpildyti vienintelę sąlygą – nekvestionuojamai pripažinti socialistinio realizmo kūrybinį metodą. Dabar, jau pasibaigus sovietmečiui, socialistinis realizmas kaip meninis metodas

dekonstruojamas, pabrėžiant jo pagrindus: tai „sovietinės totalitarinės valstybės meno doktrina, sujungusi meninę kūrybą su komunistinės ideologijos principais ir valdžios institucijų kontrole“²⁷. Kūrybinių organizacijų padėtį sovietų valdžios sistemoje įteisino 1936 ir 1977 m. SSRS ir 1940, 1951 ir 1978 m. priimtose Lietuvos SSR konstitucijose. Pagal šių konstitucijų 7 straipsnį visos visuomeninės organizacijos turėjo teisę ir pareigą dalyvauti visuomeniniame-politiniame gyvenime, sprendžiant valstybinius ir visuomeninius reikalus, politinius, ūkinius, socialinius ir kultūrinius klausimus²⁸. Kaip tuometinių konstitucijų pagrindas buvo numatytos dvi visuomeninių organizacijų funkcijos: pirmoji – dalyvauti sprendžiant valstybinius ir visuomeninius klausimus, antroji – tiesiogiai tenkinti individualius, asmeninius ir profesinius visuomeninių organizacijų narių interesus (iš jų – svarbius socialinius poreikius). Abi minėtos funkcijos buvo tarpusavyje glaudžiai susijusios. Kadangi kūrybinės sąjungos vienijo asmenis, kuriems meninė veikla buvo pagrindinė profesija ir pragyvenimo šaltinis, tai antroji visuomeninių organizacijų funkcija padėjo įgyvendinti pirmąją.

Hierarchinės institucijos sudarymas.

Dar Josifo Stalino valdymo metais susiformavusi šalies politinio, ekonominio bei kultūrinio valdymo sistema buvo grindžiama administraciniais komandiniais valdymo metodais. Administracinis valdymas reikalavo administracinės piramidės komandas siųsti žemyn, o raportus – aukštyn. Piramidės viršūnės lojalumą iš dalies turėjo užtikrinti daugybė materialinių privilegijų. Tačiau komandas visi turėjo vykdyti be išlygų. Toks aparatas, kaip integrali kultūros administracinės sistemos dalis, turėjo kontroliuoti visas gyvenimo sritis ir užtikrinti direktyvų vykdymą. Lietuvos kūrybinės sąjungos taip pat buvo įtrauktos į šį biurokratinį mechanizmą; tai rodo jų organizacinis pobūdis.

Kūrybinių sąjungų tikslai, uždaviniai ir organizacinės struktūros principai buvo įteisiinti minėtų organizacijų įstatuose²⁹. Kitaip nei 1940–1941 m., kai bent jau formaliai buvo priimti respublikinių kūrybinių sąjungų įstatai (nors beveik tokio pat turinio kaip ir sąjunginių organizacijų), vėliau buvo vadovaujamasi sąjunginiais įstatais, į kurių „svars-tymus“ respublikinių organizacijų vadovybė taip pat buvo įtraukiama. Pavyzdžiui, 1970 m. „svarstant“ atnaujinamus SSRS RS įstatus, Lietuvos atstovai tepateikė vieną stilistiškai neutralesnį pasiūlymą „socialistinio realizmo“ metodo formuluotei (po frazės „išbandytu kūrybos metodu socialistinėje visuomenėje“ vietoj žodžių „buvo ir lieka“ (*было и остаётся*) siūlyta įrašyti „yra“ (*является*)³⁰.

Kadangi LSSR kūrybinės sąjungos buvo teritoriniai Maskvoje veikusių institucijų padaliniai, jų aukščiausias vadovaujantysis organas buvo sąjunginis suvažiavimas, kuris sprendė visus organizacinius, kūrybinius-idė-jinius ir ūkinius klausimus, tvirtino bei keitė įstatus, rinko vykdomuosius organus – valdy-bą ir revizijos komisiją. Tarp suvažiavimų są-jungoms vadovavo valdybų plenumuose iš valdybos narių renkami prezidiumai arba sekretoriatai ir biurai, į kuriuos buvo įtrau-kiami visų sąjunginių respublikų kūrybinių sąjungų valdybų pirmininkai. Sąjunginio su-važiavimo nutarimai buvo privalomi visoms sąjunginių respublikų kūrybinėms sąjungoms. Aukščiausias kiekvienos Lietuvoje veikusios kūrybinės sąjungos vadovaujantis organas bu-vo respublikinis suvažiavimas, šaukiamas ne rečiau kaip kartą per 4–5 metus (konkretus laikotarpis buvo numatytas kiekvienos sąjun-gos įstatuose). Ypatingais atvejais buvo šau-kiami neeiliniai suvažiavimai. Lietuvos kūry-binių sąjungų suvažiavimuose buvo renkami vykdomieji organai – valdybos ir revizijos ko-misijos. Įstatuose numatyta, jog valdybų pre-rogatyva buvo sąjungos organizacinės, kūry-binės ir finansinės visų prie sąjungos valdybos veikiančių įstaigų veiklos koordinavimas. Už

savo veiklą jos atsiskaitydavo respublikiniams suvažiavimams ir SSRS kūrybinių sąjungų valdyboms. Visai einamajai veiklai koordi-nuoti iš valdybų narių buvo renkami jų pre-zidiumai. Juos sudarydavo pirmininkas (ar-ba pirmasis sekretorius), jo pavaduotojai, atsakingieji sekretoriai ir nariai. Valdybos ir prezidiumo narių skaičius tiesiogiai priklausė nuo kiekvienos kūrybinės sąjungos narių skaičiaus. Pavyzdžiui, 1951–1956 m. RS va-dovavo 16 narių³¹, 1965–1970 m. – 25³², 1976–1980 m. – 35³³, KS 1952–1956 m. va-dovavo 9³⁴, 1956–1960 m. – 11 narių valdy-ba³⁵. Bene sparčiausiai didėjo DS valdybos narių skaičius – 1952–1956 m. jai vadova-vo 11 narių³⁶, 1958–1962 m. – 24³⁷, o nuo 1977 m. – net 68 narių valdyba³⁸. Vis dėlto didėjantis kūrybinių sąjungų valdybos narių skaičius nepadėjo vykdyti socialistinio realiz-mo metodu grįstos kultūros politikos progra-mos; neretai sprendimų „rezultatyvumą“ su-biurokratintoje kūrybinėje organizacijoje lėmė jų vadovų asmenybės.

Institucinė kūrybinių sąjungų plėtra. Sąjunginės ir respublikinės kūrybinės or-ganizacijos turėjo įgyvendinti kultūros poli-tiką praktiniu lygmeniu. Plečiantis kūrybinių sąjungų veiklai, didėjant kūrybinės intelligen-tijos ir kūrybinių sąjungų narių skaičiui ki-tuose Lietuvos miestuose bei siekiant kelti jų narių kūrybinį aktyvumą, plėstas kūrybinių sąjungų teritorinių organizacijų tinklas. Ne-nukrypstant nuo sąjunginio šablono, buvo steigiami kūrybinių sąjungų padaliniai: nau-ji sąjungų skyriai, regioniniai susivienijimai, organizacijos. Dėl centralizuoto finansavimo ir įsigalėjusio biurokratizmo jų atidarymas buvo vilkinamas metų metus ar net apskritai pamiršamas. Tai akivaizdžiai rodo LSSR RS Kauno skyriaus (filialo) istorija. Pokario me-tais būręs nemažai lietuvių rašytojų, vėliau, daugumai jų pasitraukus į Vilnių, 1951 m. dėl neva „nepakankamai gero ir energingo Karo-lio Vairo-Račkausko vadovavimo ideologinei

ir kūrybinei Kaune gyvenančių rašytojų veiklai“ Kauno filialas buvo uždarytas³⁹. Tik 1970 m. viduryje LSSR RS vėl imta kalbėti apie galimybę įsteigti RS padalinį Kaune. Pagal SSRS RS įstatų (jie buvo bendri ir sąjunginių respublikų rašytojų organizacijoms) 6 punktą miestuose, kuriuose gyvena ir dirba daugiau kaip 6 rašytojai, steigiamas RS skyrius⁴⁰. Tačiau šio barjero ribos negalėjo būti kliūtis veikti RS skyriui Kaune: 1965 m. gruodžio 13 d. LSSR RS revizijos komisijos ataskaitoje IV Lietuvos rašytojų suvažiavimui pažymima, kad 1959 m. iš 94 LSSR RS narių Vilniuje gyveno ir dirbo 79, Kaune – 9 rašytojai, 1965 m. iš 106 narių Vilniuje gyveno 93, Kaune – 7 rašytojai⁴¹. Aktyviai reiškėsi ir jaunieji Kauno literatai⁴². Kodėl iki tol neveikė RS Kauno skyrius, belieka tik svarstyti. Galbūt viena priežasčių galėjo būti ta, kad tuometinė Lietuvos valdžia buvusiai laikinajai sostinei sąmoningai piršo darbininkų miesto, lengvosios pramonės centro, didžiausios Pabaltijyje inžinierių kalvės įvaizdį, kuriame vietos rašytojo plunksnai ir neliko. Padėtis rašytojų naudai pakrypo aštuntojo dešimtmečio pradžioje, kai 1971 m. balandžio 6 d. buvo įsteigtas LSSR RS Kauno skyrius⁴³.

Pamažu plėtėsi ir kitų palyginti nedidelių kūrybinių sąjungų teritorinių organizacijų tinklas. Nuo 1959 m. DS skyrius veikė Kaune, o aštuntojo dešimtmečio pabaigoje jau žinoma, kad veikė Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio ir Druskininkų sekcijos⁴⁴. KS 1971 m. savo skyrius įsteigė Kaune, o 1979 m. – Klaipėdoje⁴⁵. 1985 m. įsteigtas ir RS Klaipėdos skyrius⁴⁶. Veikiausiai toks vėlyvas minėtų kūrybinių sąjungų skyrių steigimas aiškintinas Lietuvos valdžios atsargumu: galbūt baimintis vyresniosios kūrybinės inteligentijos kartos „neigiamo“ poveikio. Juk visa LKP meno politika kreipta taip, kad rašytojais ir kitais menininkais taptų tik patikimi partijos užduočių vykdytojai, o ne „atsitiktiniai“ išsilavinę žmonės. Neatmestina prielaida,

kad „kliūtimi“ galėjo būti ir modernios meninės išraiškos priemonės, ne visada „įkandamos“ ne tik cenzūrai, bet ir respublikinei valdžiai. Kaip pažymėjo istorikas Kastytis Antanaitis, aukščiausiosios LKP vadovybės, be paviršutiniškos propagandos, mene niekas ir nedomino: „ne vien dėl kokių nors ideologinių sumetimų, bet paprasčiausiai todėl, kad bent kiek sudėtingesnio meno niekas LKP CK Biure, be J. Paleckio, V. Niunkos ar L. Šepečio, nesuprato, nes niekada niekas iš kitų LKP vadovų nei menu, nei literatūra nesidomėjo, greičiausiai dėl savo menko išsilavinimo ir blankios dvasinės kultūros“⁴⁷.

Siekiant kryptingai koordinuoti literatūros ir meno raidos procesą, vadovaujantis SSRS kūrybinių sąjungų nuostatais, prie LSSR kūrybinių sąjungų valdybų steigtos kūrybinės sekcijos. Pavyzdžiui, SSRS RS kūrybinių sekcijų nuostatuose pažymėta, kad sekcijos paskirtis – „jungti rašytojus bendram darbui, keliant pažangiausios pasaulyje tarybinės literatūros idėjinį-politinį lygį, praturtinti ją tikroviškais, aukšto idėjinio ir meninio lygio šiuolaikiniais kūriniais“⁴⁸. Šiuo tikslu organizuoti rankraščių ir jau išleistų kūrinių aptarimai, pranešimai ir diskusijos svarbiausiais socialistinio realizmo metodo klausimais. Dar viena sekcijos funkcija buvo menininkų kūrybinių komandiruočių į naujas statybas, fabrikus, gamyklas, kolūkius ir tarybinius ūkius, mokslo įstaigas ir laboratorijas organizavimas⁴⁹. Pagal tokį pat principą organizuotos ir kitų kūrybinių sąjungų sekcijos. Jų darbas turėjo būti fiksuojamas sekcijos biuro planuose ir ataskaitose, pristatomose bendrame sekcijos narių susirinkime ne rečiau kaip kartą per metus. Menininkai taip pat turėjo atsiskaityti už kūrybines komandiruotes. Kaip žinia, tokiomis išvykomis stengtasi parodyti kuo daugiau naujosios santvarkos pranašumų, o iš menininkų netiesiogiai reikalauta ją šlovinti ir įamžinti savo kūryboje.

Greta sekcijų organizaciniam ir kūrybiniam darbui koordinuoti steigtos įvairios komisijos. Kūrybinių sąjungų nariai į jas būrėsi pagal savo profesinę specializaciją arba meninės veiklos rūšį. Nagrinėjamuoju laikotarpiu visose kūrybinėse sąjungose susikūrė jaunųjų menininkų sekcijos. Jos būrė potencialius kūrybinius darbuotojus, dar nepriklausančius kūrybinei sąjungai. Yra žinoma, kad nuo 1946 m. jaunųjų rašytojų sekcijos buvo Vilniuje ir Kaune, 1971 m. – Klaipėdoje, 1979 m. – Šiauliuose⁵⁰. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje jaunųjų sekcija įsteigta DS (pastaroji vėliau buvo performuota į jaunųjų dailininkų susivienijimą⁵¹), o 1977 m. – KS. Jaunųjų sekcijų ir darbo su jaunaisiais menininkais komisijų atsiradimą skatino SSKP CK 1976 m. nutarimas „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“ bei atitinkamas LKP CK 1977 m. nutarimas „Dėl priemonių vykdant TSKP CK 1976 m. nutarimą „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“⁵².

Aštuntajame dešimtmetyje prisimintas dar vienas meninės kūrybos ideologinės kontrolės įrankis – profesionali jos kritika⁵³. 1972 m. SSKP CK priėmė nutarimą „Dėl literatūros ir meno kritikos“, o 1978 m. analogišką nutarimą priėmė ir LKP CK biuras. Nutarime pažymėta, jog „kritika kartais pernelyg nuolaidžiai vertina menko turinio poetinius kūrinius, estetizacijos apraiškas kai kurių dailininkų kūryboje, praeities idealizavimo elementus, jai trūksta akcentų į socialinę problematiką teatro mene ir kinematografijoje“⁵⁴. Minėto nutarimo rezultatas – literatūros ir meno tyrinėtojų bei kritikų sekcijų įkūrimas. Iki tol tyrinėtojai ir kritikai šliejosi prie konkrečių sekcijų, atsižvelgdami į pagrindines jų kūrybinio darbo kryptis. Norėdami paskatinti literatūros ir meno kritiką LKP CK ir LSSR Ministrų Taryba 1979 m. kovo 12 d. priėmė nutarimą papildomai įsteigti vieną kasmetinę respublikinę premiją (1500 rb), skiriamą už „geriausius literatūros ir meno kritikos darbus, kuriuose analizuojama šiuolaikinė kūrybinio proceso problematika“⁵⁵.

Meninės kūrybos propagavimo visuomenėje klausimą išspręsti buvo pavesta pačioms kūrybinėms sąjungoms. Dar 1965 m. pradėjo veikti Lietuvių literatūros taryba prie SSRS RS, kurią sudarė ne tik Maskvos, bet ir Leningrado (dabar – Sankt Peterburgas), taip pat kai kurių kitų sąjunginių respublikų atstovai. Pastarosios prerogatyva buvo lietuvių literatūros internacionalinių ryšių stiprinimas, propaguojant ją broliškose respublikose⁵⁶. 1973 m. sausio 2 d. prie RS įsteigtas Grožinės literatūros propagandos biuras rūpinosi literatūrinių vakarų, Poezijos pavasario šventės, vaikų knygos dienos, literatūrinių premijų įteikimo iškilmių organizavimu ir t. t.⁵⁷ Minėto biuro įkūrimą lėmė Lietuvos profesinių sąjungų tarybos ir RS valdybos 1969 m. nutarimas „Dėl grožinės literatūros propagavimo darbo žmonių kolektyvuose“⁵⁸. Iki tol literatūros propagandos funkcijas atliko RS valdyba ir RS klubo taryba⁵⁹. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje–devintojo dešimtmečio pradžioje meno propagandos ir ryšių su saviveiklos kolektyvais komisijos įkurtos daugelyje kūrybinių sąjungų, pavyzdžiui, 1977–1981 m. prie DS veikė dailės parodų organizavimo, darbo su liaudies meno draugija ir liaudies meno rūmais koordinavimo, karių ir VRM šefavimo, ryšiams su broliškais respublikomis ir užsienio šalimis, ryšiams su kūrybinėmis organizacijomis ir Meno darbuotojų rūmais, spaudos ir informacijos, kaimo šefavimo⁶⁰, 1977 m. prie RS – literatūros mokslo ir kritikos, karinės patriotinės literatūros ir literatūrinių ryšių komisijos⁶¹, nuo 1979 m. prie KS – muzikos kritikų sekcija, muzikos propagandos, spaudos ir plokštelių, saviveiklinių kompozitorių, muzikinio šefavimo komisijos⁶². Nagrinėjamuoju laikotarpiu kūrybinių sąjungų sekcijų ir komisijų skaičius gerokai pasikeitė: RS – nuo 10 (1956 m.) iki 13 (1980 m.), DS atitinkamai – nuo 7 iki 18, KS – nuo 1 iki 12 (kūrybinių sekcijų ir komisijų kaita atspindi 1 lentelėje, žr. prieduose).

KŪRYBINIŲ SAJUNGŲ VEIKLA VYKDANT IDEOLOGINĖS KONTROLĖS FUNKCIJAS 1956–1980 M.

Narystė kūrybinėje sąjungoje. Valstybei tapus naujojo socialistinio kultūros projekto autore, t. y. tikruoju subjektu, kūrėjai, anot literatūrologės E. Baliutytės⁶³, atsidūrė objekto pozicijoje. Teko visiškai paklusti bendroms formaliosioms taisyklėms, instrukcijoms ir procedūroms, lydėjusioms kiekvienos kūrybinės organizacijos veiklą ir „užtikrinusioms“ vienodumą, darbo kokybę ir apskaitomumą. Kūrybinių sąjungų įstatuose numatyti bendri stojimo į sąjungą reikalavimai – socialistinio realizmo kūrybinio metodo pripažinimas, „kūrybinis-idėjinis“ stojančiojo brandumas ir profesinis meistriškumas bei jo visuomeninis pripažinimas⁶⁴. Štai, pavyzdžiui, kandidatas į RS narius turėjo pateikti pareiškimą vietos rašytojų organizacijai, spausdintus literatūrinius veikalus, spaudos atsiliepimus (jei yra) ir kitą medžiagą, rodančią tų kūrinių viešą pripažinimą, bei trijų RS narių, asmeniškai pažįstančių rekomenduojamąjį ir susipažinusių su jo kūryba, rekomendacijas⁶⁵. Stojantysis į KS privalėjo pateikti rekomendaciją tos įstaigos, kurioje jis dirba ar studijuoja, bei medžiagą, apibūdinančią pareiškėjo muzikinę kūrybinę, visuomeninę veiklą ir t. t. Įstatuose taip pat pažymima, kad kūrybinių sąjungų nariais gali būti ir menininkai, nedirbantys pagal darbo sutartis, bet aktyviai užsiimančys kūrybine veikla. Tai leido kūrybiniams darbuotojams vienu metu būti kelių kūrybinių sąjungų nariais. Pavyzdžiui, dailininkai vienu metu galėjo būti DS ir KnS, dramaturgai – RS ir KnS nariais.

Naujų narių priėmimo klausimus sprendavo kūrybinės sąjungos valdyba Vilniuje, kuriai stojantysis pateikdavo pareiškimą bei dokumentus, suteikiančius informacijos apie pareiškėjo kūrybinę ir visuomeninę veiklą. Tai buvo pirmas etapas, nes norint tapti nariu pirmiausia reikėjo „pereiti“ kandidato į

narius stadiją. Kandidato „stažas“ paprastai trukdavo apie dvejus metus. Šiuo laikotarpiu kūrybinės sąjungos valdyba kandidatui siekė padėti „pakelti jo meninį lygį“. Šią pagalbą teikdavo prie kūrybinių sąjungų valdybų steigiamos komisijos darbu su jaunaisiais, jaunųjų sekcijos. Antrasis naujų narių priėmimo etapas paprastai prasidėdavo praėjus dvejų metų laikotarpiui. Kandidatas galėjo būti priimamas į sąjungos narius arba, jei vis dėlto neatitikdavo įstatų pirmojo paragrafo, skelbusio, kad menininkas savo darbu turi būti „prisidėjęs“ prie komunizmo kūrimo, būdavo išbraukiamas iš sąrašo. Jei kandidatas į narius įvykdėdavo reikalavimus, kūrybinės sąjungos valdyba Lietuvoje parengdavo dokumentus (atitinkami valdybos posėdžių protokolai būdavo išverčiami į rusų kalbą) ir pridėjusi patvirtinamąjį raštą su pretendentų kūrybos pavyzdžiais siųsdavo juos aukščiausiai instancijai – atitinkamos SSRS kūrybinės sąjungos valdybos kadru skyriui. Pastarojo žodis būdavo lemiamas. Antai LSSR KS įstatų trečiame skyriuje pažymėta: „Priimti į LTSR KS nariai yra tvirtinami TSRS KS sekretoriato. Nepriimtieji į LTSR KS narius gali skųstis TSRS KS valdybai, kurios nutarimas yra galutinis“⁶⁶. Tokie aptakūs kriterijai ir apeliacijos galimybės nebuvimas egzistavo ir Dailininkų bei Rašytojų sąjungose⁶⁷.

Nors „politinio atlydžio“ metais priėmimo sąlygos apskritai palengvėjo, tačiau sąjunginių organizacijų biurokratija, ypač jų kadru skyriai, neprarasdavo „budrumo“ ir kartkartėmis sugalvodavo naujų reikalavimų. Tuomet respublikinėms organizacijoms tekdavo teikti papildomos informacijos apie kandidatą. Pasak D. Blažytės-Baužienės, mažiau priekabaudavo SSRS RS vadovybė, neretai pritardavusi sąjungos kandidatūroms. DS, į kurią stojančiųjų buvo daugiau (iki 40–50 kasmet), dalis kandidatūrų buvo nuolat atmėtama, tokį sprendimą pagrindžiant dalyvavimo sąjunginėse parodose stoka. Galutinis žodis

priklausė ne LSSR DS, o Maskvos biurokratams, tiksliau, prie SSRS DS valdybos sekretoriato veikusiai specialiai „Dailininkų priėmimo į TSRS dailininkų sąjungos narius teisingumo patikrinimo centrinei komisijai“⁶⁸.

Aptariant narių priėmimo į kūrybines sąjungas problemą, dera apžvelgti ir represuotų rašytojų bei menininkų likimo klausimą, tapusį aktualų po SSKP XX suvažiavimo. Archyviniai dokumentai rodo, kad kūrybinių sąjungų vadovybė buvo nusiteikusi padėti ne tik buvusiems sąjungų nariams ir kultūros darbuotojams, bet ir visiems iš lagerių ir tremties grįžtantiems bent kiek menine kūryba užsiėmusiems žmonėms. Tačiau lemiamas žodis čia priklausė Maskvai bei visagaliui KGB. Tai akivaizdžiai rodo nepriklausomos Lietuvos veikėjo Juozo Keliuočio likimas. 1956 m. antrą kartą grįžęs iš lagerio, jis mėgino įsitraukti į literatūrinį gyvenimą: rašė dramas, romanus, literatūros istorijos ir kritikos veikalus, kuriuos įvairiais būdais „užgrobė ir įgijo“ Mokslų akademijos rankraštynas, Nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Kalbos ir literatūros institutas, Literatūros muziejus. Tačiau nė viena šių įstaigų nesiryžo jų spausdinti. Pameginęs išsiaiškinti nesėkmių priežastis, J. Keliuotis iš tuometinio RS sekretoriaus Eduardo Mieželaičio išgirdo atvirą ir draugišką atsakymą: „Kad mes šį tą atspausdiname „Pergalėje“ ir „Literatūroje ir mene“ [RS spaudos organai. – K. Ū.], tai nieko nereikia. Jei norite būti reabilituotas, pasistenkite ką nors atspausdinti „Tiesoje“. Tik kai „Tiesa“ ims jūsų straipsnius ir jūsų kūrybą spausdinti, tapsite visateisiu Lietuvos respublikos piliečiu. [...] kol vyriausiasis „Tiesos“ redaktorius Genrikas Zimanas jūsų nepripažins, mes niekuo jums negalėsime padėti“⁶⁹ [išskirta mano. – K. Ū.].

Deja, pastarajam „nepripažinus“, bet kokius kompromisus atmetęs aktyvus kultūrininkas prarado teisę į visuomeninį gyvenimą, o kiekvieną jo žingsnį iki pat mirties lydėjo

budri KGB akis⁷⁰. Kokia buvo dvasinė ir moralinė grįžimo į viešąjį gyvenimą kaina, akivaizdžiai rodo rašytojo Antano Miškinio kalba III rašytojų suvažiavime (1959 m.): „Būdamas nuo jūsų atitrūkęs, aš pajutau ir supratau, kad be darnaus kolektyvo, be visaliaudinių siekimų ir tikras poetas negali būti. Tą tai suprasdamas, aš turėjau pakankamai laiko savyje ir savo aplinkoje padaryti griežtą vertybių perkainojimą. [...] praeities auklėjimo nuosėdos mane dar labai varžė ir neleido tapti tuo, kuo privalėjau. [...] buvau įrankis buržuazinių nacionalistų rankose. [...] Už suteiktą man garbę sugrįžti į rašytojų šeimą ir įsijungti į tarybinę literatūrą šioje vietoje nuoširdžiai dėkoju visų pirma tiems, kurie man padėjo – ačiū draugams iš Lietuvos Komunistų partijos Centro komiteto, iš Vyriausybės, draugams iš Rašytojų sąjungos valdybos“⁷¹.

Toks atgailavimas iš karto lėmė palankią partinių biurokratų poziciją: 1964 m. buvo atkurta A. Miškinio narystė RS, o 1971 m. LKP CK Kultūros skyriaus vedėjo Jurgio Bielinio pažymoje rašyta: „Atrodo, kad A. Miškinis atsikratęs pirmųjų savo iliuzijų. Dabar nėra jokio pagrindo nespausdinti jo eilėraščių tiek periodikoje, tiek atskiromis knygomis“⁷². Taigi, norint nelikti už viešojo kultūrinio gyvenimo ribų, reikėjo ieškoti kompromisų su sąžine.

Darbas su pradedančiais kūrėjais. Kuriant ideologiškai angažuatą visuomenę, jaunas žmogus neretai tampa geriausia medžiaga, iš kurios galima nulipdyti tinkamai idėjiškai orientuatą pilietį, atitinkantį įsivaizduojamos *homo sovieticus* visuomenės nario etaloną. Tad sovietiniais metais buvo itin propaguojamas darbas su jaunaisiais kūrėjais, potencialiais kultūros darbuotojais. Įvairūs literatūros ir meno būreliai veikė vidurinėse ir aukštosiose mokyklose, technikuose. Kūrybinės sąjungos, siekdamos išplėsti savo narių gretas, prie sąjungų valdybų steigė

jaunųjų sekcijas, darbo su jaunaisiais komisijas. Greta grynai kūrybinių uždavinių, joms kelti ir kiti, viešai neskelbti, jaunųjų menininkų ideologinio ir politinio auklėjimo uždaviniai. Visi pradedančiųjų globėjai turėjo stebėti ir savaip kontroliuoti jaunųjų kūrybą, cenzūruoti jų kūrybines mintis, nuo pat pradžių mokyti juos ideologinio paklusnumo.

Išankstinė cenzūra bene daugiausia dėmesio skyrė pradedantiems rašytojams. Tokią padėtį lėmė ir pati spausdinto žodžio specifika: ne veltui J. Stalinas rašytojus vadino „sielų inžinieriais“. Kaip minėta, nuo 1946 m. jaunųjų rašytojų sekcijos veikė Vilniuje ir Kaune, nuo 1971 m. – Klaipėdoje, nuo 1979 m. – Šiauliuose⁷³. Šeštajame dešimtmetyje, kol prie RS valdybos nebuvo įkurtos komisijos darbui su jaunaisiais, šias pareigas atliko literatūriniai konsultantai (prozos, poezijos, dramaturgijos ir vaikų literatūros)⁷⁴. Kitaip negu dailininkų ar kompozitorių, rašytojų nerengė nė viena aukštoji mokykla. Tad literatūriniai konsultantai buvo pirmoji „kliūtis“, su kuria susidurdavo pradedantieji rašyti: jie dirbo ne tik RS, bet ir visose Lietuvos literatūrinių žurnalų ir laikraščių redakcijose bei leidyklose. Paprastai su RS konsultantais bendrauta laiškais, atsiunčiant savo kūrybos ir iš jų laukiant patarimų. Tai buvo vienas būdų kontroliuoti kūrybos procesą, ugdyti pradedančiųjų rašytojų „vidinį cenzorių“⁷⁵ ir nuolankumą esamam režimui. Nagrinėjant šeštojo dešimtmečio antrosios pusės literatūrinių konsultantų susirašinėjimą su pradedančiaisiais pastebėta, kad visiems tokiems poetams beveik be išimties patariama daugiau skaityti „tarybinių poetų kūrybos“, etalonu pateikiama Salomėjos Nėries, Teofilio Tilvyčio, Antano Venclovos, Vytauto Montvilos, Eduardo Mieželaičio, Vacio Reimerio ir Vlado Mozūriūno, prozininkams – Maksimo Gorkio, Antono Čechovo ir Petro Cvirkos kūryba. Taip pat rekomenduota sekti „rašytojinę“ spaudą – „Pergalę“, „Literatūrą ir meną“, nes „tai pa-

dės suprasti, ko reikalaujama iš tarybinio rašytojo“. Ir poetams, ir prozininkams rekomenduotas 1955 m. pasirodęs Grigorijaus Abramovičiaus „Literatūros mokslo įvadas“⁷⁶.

Ugdyti „vidinį cenzorių“ ypač turėjo padėti kūrybos aptarimai ir svarstymai, vykę RS valdyboje ir atskirose sekcijose. Visuomenei jie buvo uždari, vyko „plunksnos brolių“ gretose ir turėjo nepaklusniam autoriui daryti stiprų kolektyvinį psichologinį bei ideologinį poveikį. Tokiuose svarstymuose neretai dalyvaudavo ir atsakingi LLKJS (Lietuvos Lenino komunistinės jaunimo sąjungos – komjaunimo) ir LKP CK darbuotojai. Kartais jie mažai kišdavosi į patį svarstymo procesą, likdavo tik stebėtojais. Antai poetas Jonas Jakštas prisimena, kaip kartą pasklidus spaudoje kritiškoms recenzijoms dėl idėjinio turinio nebuvimo jo poezijoje, „kažkokio bendro rašytojų susiejimo Rašytojų sąjungoje metu, kuriame dalyvavo ir LLKJS CK sekretorius, vienas bolševikinių pažiūrų poetas jam pasakė (mat lyg tyčia sėdėjome visi trys greta): Jakštas – neblogas poetas, labai lyriškas, emocionalus, bet va bėda: jo eilėraščiai – dažnai pesimistiški, be to, jis nerašo idėjinių eilėraščių.

– Kaip tai nerašo? – įsmeigė į mane smerkiantį žvilgsnį sekretorius. – Kodėl? Nepatinka tarybinė santvarka?“⁷⁷

Tačiau ne visuose svarstymuose tenkintasi tik „idėjinio turinio pastabomis“ autoriui. Pavyzdžiui, rengiant susirinkimą, kuriame svarstyta poeto Tomo Venclovos kūryba, kaip prisimena poetas Jonas Juškaitis, iš valdžios viršūnių buvo gauta konkreti užduotis – duoti jam stiprų „politinį atkirtį“⁷⁸. Šis kūrybos svarstymas pagarsėjo visoje šalyje.

Organizacinio darbo su pradedančiaisiais subtilybės atskleidžia ir kitų to meto jaunųjų kūrėjų prisiminimai. Antai rašytojas Vytautas Bubnys sako: „Iki šios dienos saugau dviejų rašytojų (vienas – LTSR liaudies rašytojas) vidines recenzijas, kuriose jie 1957 m. aptarė mano pirmosios knygos, apysakos

„Beržai svyruokliai“ rankraštį ir mokė „giliau įsižiūrėti į tarybinę tikrovę“. Vienas nurodinėjo, kad aš „iš gyvenimo darau ligonį“, o kitas tvirtino: „Apysakoje nėra nieko teigiamo, kas atėjo į mūsų kaimą pokario metais“. Taigi po tokių ir panašių pamokymų rašydamas naujus kūrinius nejučiom stengeisi laviruoti, tarsi įtempta virve eidamas, kad nenusprūstum nei į kairę, nei į dešinę“⁷⁹. Apie giliai kūrėjų sąmonėje įsišaknijusį cenzorių byloja ir rašytojas Alfonsas Bieliauskas: „Tačiau tasai pats „vidinis cenzorius“ (ne, tai ne paprasta baimė, o teisingiau – ne individualaus kūrėjo pasisergėjimas, kad dėl vieno ar kitų nuo jo paties priklausančių priežasčių gali būti blogiau ir jam, ir jo kūrybai; tai nenorėjimas niekam: nei redaktoriams, nei leidėjams, nei aukščiau „sėdintiems“ savo draugams, nei pagaliau savo su kitais bendrai idėjai, – pakenkti; dabar jau aišku, jog tai buvo savotiškas mazochizmas) vis, rodės, stabdė mano tolydžio laisvėjantį entuziazmą, ir aš, parašęs kelis „laisvesnius“ sakinius, kažkokios mane tebekontroliuojančios jėgos vėl būdavau „atmetamas“ atgal, į išankstinę schemą“⁸⁰.

Taip, anot literatūrologo Vytauto Kubiliaus, rašančiojo asmenybėje atsirado „vidinis cenzorius“, „braižantis kūrybinei minčiai ribas su įspėjimo ženklais: „Pavojinga gyvybei“⁸¹. Tad neretai už taikymąsi su okupacinio režimo sistema tekdavo labai brangiai mokėti – kartais net paminant savus įsitikinimus ar nuostatas. Tokią kūrėjo laikyseną aprašė rašytojas Czesławas Miłoszas esė „Pavergtas protas“, ją taikliai pavadinęs „profesiniu ketmanu“: „Esu atsidūręs tokioje aplinkybėse, kurių negaliu nė kiek paveikti, – svarsto žmogus, – gyvenu tik vieną kartą, privalau padaryti tai, ką sugebu. Esu nelyg vėžiagyvis ant uolos jūros dugne. Viršuje siaučia audros, praplaukia dideli laivai, bet visos mano jėgos skirtos tik tam, kad išsilaikyčiau ant uolos, kitaip mane nusineš srovė ir dingsiu be pėdsako. Taip atsiranda profesinis ketmanas“⁸².

Šį Cz. Miłoszo „profesinį ketmaną“, XX a. šeštajame–aštuntajame dešimtmečiais kūrusių literatūros ir meno žmonių atveju, išprovokavo keli svarbūs veiksniai: noras nepatekti į sudėtingos ir griežtos cenzūros sistemos nemalonę, galimybė išspausdinti savo kūrinius bei atiduoti juos visuomenei, taip pat siekis turėti bent minimalų pragyvenimo šaltinį.

Komisija darbui su jaunaisiais rašytojais labiausiai rūpinosi jaunųjų ir pradedančiųjų rašytojų kūrybos spausdinimo galimybėmis, jų pirmųjų knygų rengimu. Siekdama dar labiau paveikti jaunųjų kūrybą, RS inicijavo jaunųjų autorių aplankų leidimą. Šiems aplankams pateiktus kūrinius pirmiausia atrinkdavo RS, vėliau jie buvo dar „apkarpmi“ kitų cenzūros pakopų, nuo leidyklos redaktorių iki Glavlito. Taip jaunuosius cenzūra kontroliavo dvigubai. Matyt, neatsitiktinai šie jaunųjų aplankai vyresniųjų rašytojų buvo praminti „brolių kapais“ (Alfonso Maldonio terminas)⁸³. „Vidinės cenzūros“ reikšmę saugant sovietinio režimo ideologiją nuo galimos kritikos ir laisvos kūrėjų minties puikiai suvokė ir aukštas pareigas ėję asmenys, akylai saugoję komunistinės ideologijos mundurą. Lietuvoje žlugus sovietinei santvarkai, buvęs LKP CK sekretorius Lionginas Šepetys, galbūt norėdamas iš dalies pateisinti tų metų savo poziciją, rašė: „Mano kartai nesunku nubrėžti tas ribas, nuo kurių pradėjome varžyti savo mintis, vartoti atsargesnius žodžius. Taip formavosi *vidinis cenzorius*. [...] Kartą kalbėdamas apie kūrybos problemas, pasakiau, kad saugodamiesi drastiškos išorinės cenzūros, naudokimės *vidine*...“⁸⁴ [išskirta mano. – K. Ū.].

Tik išleidęs antrą knygą jaunas autorius galėjo būti priimtas nariu į RS. Tai užtikrino stojančiojo „idėjinį brandumą“. Antai RS pirmininko A. Maldonio pranešime, skaitytame rašytojų VII suvažiavime, rašoma: „Jei pirmąją knygą išleidžiant autorius susilaukia ne vieno patarėjo ir konsultanto, tai dirbti prie antrosios jis lieka vienas ir pilnai pajunta

visą šio darbo sunkumą ir atsakomybę. Tai tikras jo kūrybingumo ir valingumo išbandymas. [! – čia pradeda veikti „vidinis cenzorius“. – K. Ū.] Kai kam šis barjeras pasirodo tikrai nelengvas ir sunkokai įveikiamas. Prasideda ilgoka pauzė. Manome, kad Rašytojų sąjungos valdyba dabar teisingai laikosi to principo, kad tik po antros pilnavertės knygos jauni autoriai priimami nariais į mūsų kūrybinę organizaciją. Skubėjimas šiame reikale būna nenaudingas net pačiam kūrėjui⁸⁵.

Tokią padėtį veikiausiai lėmė ankstesnių laikų praktika. Pavyzdžiui, svarstant SSKP CK nutarimą „Dėl spaudos, radijo, televizijos, kinematografijos, literatūros ir meno įstaigų vadovų atsakomybės už skelbiamos medžiagos ir repertuaro idėjinį-politinį lygį“ RS partinėje organizacijoje (1969 m.), žurnalo „Pergalė“ redaktorius Algimantas Baltakis pažymėjo: „Aplamai jaučiama tendencija su jaunaisiais autoriais kalbėtis tik meniškumo klausimais, girdi, socializmo pastatymo problema išspręsta, jokių idėjinio apsisprendimo klausimų nebėra“. Taip, anot rašytojo, „jaunųjų autorių kūryboje pasireiškia siauros individualizmo estetinės koncepcijos“⁸⁶. Tokią padėtį „įkaitino“ 1969 m. kovo mėn. LKP CK plenumo išsakytą griežtą partinę kritiką dėl „Pergalės“ žurnale išspausdintos Jono Mikelinsko apysakos „Trys dienos, trys naktys“ bei už idėjines koncepcijas „Pravdoje“ kritikuota jauno dramaturgo Raimundo Samulevičiaus pjesė „Tiltas į tolimą naktį“⁸⁷. 1972 m. pasirodžiusios poetų Tomo Venclovos, Jono Juškaitio, Sigito Gedos ir Vytauto Skripkos knygos kaip tik sutapo su naujos ideologinės kampanijos pradžia⁸⁸. Galiausiai partijos „rūpinimasis“ jaunųjų kūrybos kontrole ir „tinkamu“ auklėjimu buvo „vainikuotas“ LKP CK 1977 m. nutarimu „Dėl priemonių vykdant TSKP CK 1976 m. nutarimą „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“⁸⁹. Visa ši grandininė reakcija sustiprino jaunųjų rašytojų priežiūrą vykdančių institu-

cijų – jaunųjų rašytojų sekcijos ir komisijos darbui su jaunaisiais rašytojais – veiklą.

Kitaip nei rašytojų, kurių niekas nerengė, dailininkus ir kompozitorius Lietuvoje rengė dvi įstaigos – Valstybinis dailės institutas ir Valstybinė konservatorija. Jose buvo sustiprintas visuomenės mokslų dėstymas, siekiant skatinti idėjinį jaunųjų menininkų brendimą. Tad dailininkai ir kompozitoriai, valdžios manymu, dar studijuodami turėjo suvokti pagrindinius socialistinio realizmo metodo pranašumus. Vis dėlto prie LSSR DS valdybos 1957 m. spalio 8 d. buvo įsteigta jaunųjų dailininkų sekcija, pakeitusi 1949–1950 m. veikusią komisiją darbui su jaunaisiais dailininkais⁹⁰. Neatmestina prielaida, kad sekcijos įsteigimas buvo susijęs su tarptautinių įvykių atgarsiais⁹¹ bei politinės konjunktūros nulemta Lietuvos partinių vadovų reakcija – 1957 m. sausio 16–18 d. Vilniuje sušauktu rašytojų komunistų pasitarimu su Antanu Sniečkumi. Šiame pasitarime pabrėžta, kad partija nepripažįsta jokios tarpinės ideologijos tarp komunistinės ir buržuazinės⁹². Konkrečias menininkų kūrybos gaires nubrėžė ir 1957 m. rugpjūčio 27 d. „Pravdoje“ išspausdintas N. Chruščiovo straipsnis „Už glaudų literatūros ir meno ryšį su gyvenimu“⁹³.

Pagrindinis naujai sekcijai iškeltas uždavinys buvo parengti jaunus dailininkus tapti kandidatais į DS narius ir DS nariais. Sekcija kontroliavo jaunųjų dailininkų pasirengimą respublikinėms ir sąjunginėms parodoms, organizavo susitikimus su jaunaisiais rašytojais, poetais, kompozitoriais. Kadangi jaunųjų dailininkų sekcijos veiklos sritys nebuvo pačios aktualiausios, jos veikla pamažu blėso. Tai rodo ir LSSR DS valdybos ataskaitos, kuriose kaskart epizodiškai iškildavo punktai dėl darbo su jaunimu, bet konkrečios to darbo apraiškos buvo beveik nepastebimos. Antai revizijos komisijos ataskaitiniame pranešime dailininkų V suvažiavimui (1964 m.) pažymėta: „Dailės institutas kasmet išleidžia jaunų specialistų-kūrėjų. Jų tolimesne veikla

domimasi per mažai. Dažnai būna, kad praeina 5–6 metai, kol dailininkas įstoja į sąjungą. Dailininkų sąjunga privalėtų savo įskaitoje turėti kiekvieną jauną dailininką. Neorganizuoti dailininkai mažai pasireiškia kūryboje, įpranta apsiriboti daugiau tarnybine veikla. Tinkamus kandidatus į Dailininkų sąjungą reikėtų kviesti⁹⁴.

Jaunųjų dailininkų sekcija vėl atkurta 1969 m., greta jos buvo iš naujo sudaryta komisija darbui su jaunaisiais dailininkais⁹⁵. Tuomet viena svarbiausių sekcijos veiklos sričių tapo respublikinių jaunųjų dailininkų parodų rengimas. Vis dėlto, palyginti su rašytojais, jaunieji dailininkai buvo savarankiškesni, ir jau 1973 m. sekcija buvo pervadinta Jaunųjų dailininkų ir dailėtyrininkų susivienijimu⁹⁶, kuris buvo nepriklausomų dailininkų frakcijos užuomazga LSSR DS.

Vėliausiai, 1963 m., jaunųjų kompozitorių sekcija įsteigta LSSR KS, siekiant skatinti Jaunųjų kompozitorių ir muzikologų sąjungos narių (ir ne tik jų) kūrybinį aktyvumą, meistriškumą bei organizacinius sugebėjimus (sekcijos tarybai priklausė Teisutis Makasinas, Vytautas Laurušas, Algimantas Bražinskas ir Antanas Rekašius). Tačiau, kaip pažymima KS valdybos pirmininko Eduardo Balsio ataskaitiniame pranešime kompozitorių V suvažiavimui (1966 m.), „po septynių perklausų ir aptarimų apie žymiausių tarybinių ir užsienio kompozitorių kūrybą sekcijos veikla dėl narių suinteresuotumo ir aktyvumo stokos sustojo“⁹⁷. Neatmestina prielaida, kad liberali sąjungos vadovų laikysena galėjo paskatinti ieškoti naujų meninės išraiškos priemonių atsisakant šabloniškų darbo formų. Jaunųjų kompozitorių sekcijos veikla buvo atnaujinta tik 1977 m., kai per visą Sovietų Sąjungą atsiliepiant į SSKP CK 1976 m. nutarimą „Dėl darbo su kūrybinio jaunimo“ nuvilnijo respublikinių partinių organų direktyvų banga⁹⁸. Pagrindinis sekcijos uždavinys buvo jaunųjų kompozitorių – LSSR valstybinės konservatorijos absolven-

tų – kūrybinių perklausų bei rekomendacijų stojantiems į KS rengimas⁹⁹.

Kūrybinių sekcijų ir komisijų funkcionalumas. Nors kūrybinių sekcijų paskirtis buvo koordinuoti literatūros ir meno raidos procesą, menininkus padaryti visuotinai propaguojamo socialistinio meno skleidėjais, tačiau jau šeštojo dešimtmečio pradžioje išryškėjo jų veiklos trūkumai. Antai RS revizijos komisijos pirmininko E. Mieželaičio pranešime rašytojų II suvažiavimui (1954 m.) pažymėta, kad vienoje seniausių kūrybinių sąjungų – RS, dramaturgų sekcijoje, savo susirinkimuose svarstiusioje parašytas pjeses ir kino scenarijus, „guli krūva rankraščių nuo pat komisijos įsteigimo. Nežinia, ar tos pjesės skaitytos, ar ne. Buvo atsitikimų, kad pjesių rankraščiai žūdavo“¹⁰⁰. Taip pat išreikštas dramaturgų nusiskundimas, kad „sekcijoje jų pateiktos pjesės ilgai užsiguli“¹⁰¹. Apibendrinama prie RS valdybos veikusių sekcijų darbą iki 1954 m., revizijos komisija pažymėjo: „Iki 1954 metų sekcijos veikė palyginus gerai. Sekcijų susirinkimai vyko normaliai. 1954 m. visos sekcijos savo darbą susilpnino. Prozininkų sekcija turėjo 2 susirinkimus, o Poetų sekcija teįstengė sušaukti tik vieną susirinkimą. Sekcijose svarstomi rankraščiai arba išėjusios knygos, *tuo tarpu probleminiai tarybinės lietuvių literatūros, meistriškumo klausimai buvo neliečiami. Sąjungos valdyba savo posėdžiuose nesvarstė sekcijų darbo, nevadovavo joms*“¹⁰² [išskirta mano. – K. Ū.].

Minėtame pranešime „neveiksnumu“ apkaltinti ir literatūriniai konsultantai, nedalyvaujantys jaunųjų rašytojų sekcijos darbe¹⁰³. Padėtis nepakito ir po metų. Antai RS dramaturgų sekcijos ataskaitiniame susirinkime vėl pažymima, kad „sekcijos darbas ribojosi pateiktų naujų pjesių svarstymais, kurie, žinoma, reikalingi ir tam tikru mastu naudingi. Tačiau nebuvo tokių sekcijos susirinkimų, kur būtų keliami ir nagrinėjami aktualūs

tarybinės dramaturgijos ir meistriškumo klausimai“¹⁰⁴. Pažymėtina, jog aktualūs probleminiai ir meistriškumo klausimai RS kūrybinėse sekcijose neretai būdavo „praleidžiami“ sekcijos biuro ir pačių narių, o kartais ir sąmoningai sabotuojami „pamirštant“ parengti suplanuotą pranešimą susirinkimui „aktualia tarybinei literatūrai“ tematika. Nors tokie susirinkimai buvo kruopščiai planuojami, jie organizuoti tik susiklosčius tam tikrai politinei konjunktūrai, dažniausiai trafaretinio pobūdžio: išaukštinant laimėjimus ir pasmerkiant trūkumus. Štai 1958 m. pabaigoje RS partinės organizacijos biuro sekretorius Vacys Reimeris pripažino: „Su kūrybinėmis sekcijomis mums nesiseka. Jos egzistuoja daugiau formaliai“¹⁰⁵. „Pagerėjimo“ nesulaukta ir po metų: nustojo veikusi vaikų literatūros sekcija, o kitos sekcijos veikė „netolygiai, priešokiais ir ne visos“¹⁰⁶.

Panaši padėtis šeštajame dešimtmetyje susiklostė ir dailininkų kūrybinėje sąjungoje. Antai Liudos Vaineikytės ataskaitiniame pranešime dailininkų II suvažiavimui (1956 m.) pabrėžiama: „Kūrybinės sekcijos per mažai rodo iniciatyvos kovoje už visuomeninę dailės paskirtį, už jos aukštą meninį lygį. Sekcijos dar per daug užsiiminėja organizaciniais klausimais. O jei būna darbų aptarimai, tai jie pravedami labai formaliai. Nenormali padėtis yra ir su kritikų teoretikų sekcija. Sekcija susikūrė labai neseniai. Ji turėjo apjungti visus dailės teoretikus profesionalus ir dailininkus, dirbančius teorijos srityje. Bet kaip nekeista, kai apie tai buvo pranešta visiems dailės teorijos specialistams, iš kurių dauguma dirba dailės institute, į sekciją stoti [norą] pareiškė tik drg. Adomonis ir drg. Galaunė. Be abejo, toks dailininkų teoretikų atsinešimas į sekcijos organizavimą atsiliepė ir į jos gyvenimą – sekcija silpnai vysto savo veiklą. [...] dailės teoretikai, dirbdami atitolę nuo praktikos, neauga, atsilieka. [...] Dailės kritika eina paskui. Ji tik konstatuoja tai, ką jau dailininkai sukūrė, ir nesprenžia jo-

kių problemų, ir labai dažnai mūsų dailės kritikai nemoka įvertinti dailės reiškinių nenutrūkstamoje jų turinio ir formos vienybėje ir abipusiškame sąlygojime“¹⁰⁷.

Akivaizdu, kad dailininkai nenoriai prisitaikė dirbti pagal naują meno koncepciją: „socialistinė turiniu ir tautinė savo forma“ kūryba jiems buvo nepriimtina. Tad ir sekcijų veikla nepasižymėjo aktyvumu, neretai tai tebuvo biurokratinių formalumų reglamentavimas. Visiškai atsisakyti sekcijų buvo neįmanoma, nes per jas sudarinėti DS bendrieji ir leidybiniai planai, organizuoti darbų pirkimai, dailininkų aprūpinimas darbui reikalingomis medžiagomis, patalpomis kūrybai, siūlyti kandidatai premijoms.

Padėtis nekito ir 1958 m., DS pirmininku išrinkus liberalių pažiūrų Valstybinio dailės instituto docentą grafiką Joną Kuzminskį. Tuo ypač naudojosi budri partinės linijos saugotoja – DS partinė organizacija. Antai dar 1958-ųjų pradžioje, svarstant LKP CK nutarimą dėl LSSR valstybinio akademinio operos ir baleto teatro partinės organizacijos idėjinio-politinio darbo LSSR DS partinėje organizacijoje, vienas pranešėjų pabrėžė, kad būtina „teisingai vadovauti sekcijų darbui“, daugiau dėmesio skirti ne vien tapybos, bet ir kitoms sekcijoms¹⁰⁸. Tačiau, kaip matyti iš DS partinės organizacijos 1959 m. spalio 23 d. uždaro susirinkimo protokolo, padėtis nepakito: pripažinta, kad prezidiumas mažai kontroliavo sekcijų darbą, o ir patys sekcijų biurai beveik neplėtojo savo veiklos, todėl esą „didelis skaičius dailininkų nedirba kūrybiškai, bet dar laikomi sąjungos nariais. Keletas dailininkų (Antanas Kmieliauskas, Liudas Truikys, Jonas Rudzinskas ir kt.) išdrįso savo kūryba remti bažnyčios ideologiją priimdami iš jos kūrybinius užsakymus. Kai kurie jaunieji dailininkai užsiiminėja chaltūra ir veda bohemišką gyvenimą“¹⁰⁹. Tokių partinės organizacijos priekaištų sulaukta veikliausiai dėl liberalios LSSR DS vadovybės pažiūros bei mėginimo išlaikyti pusiausvy-

rą tarp oficialiai skelbiamos politikos dailės srityje ir realaus dailininkų kūrybinio gyvenimo interesų.

Organizuodami sekcijų darbą „pareigingi“ nebuvo ir kompozitoriai. Dar 1956 m. atsakingasis KS sekretorius E. Balsys kompozitorių III suvažiavime apgailestavo: „Kūrybinio-organizacinio darbo plano sudarymas vyko be jokios perspektyvinės krypties, narių individualinių darbų pagrindu, ir tuo būdu į planą nepakliuvo svarbūs mūsų gyvenimo reiškinių atspindžiai“¹¹⁰. Daug griežtesnę poziciją sekcijų veiklos klausimu užėmė KS valdybai opozicijoje buvusi KS partinė organizacija. Antai 1959 m. rugsėjo mėn. LSSR KS partinės organizacijos sekretorius Vitolis Baumilas pareiškė: „Pasiskirstymas sekcijomis yra blefas, metai iš metų fiksuojamas ant popieriaus. Pas mus faktiškai jokių sekcijų nėra, ir jos nedarba, nes joms niekas nevadovauja. O taip pat visa eilė valdybos narių, kaip Klova, Dvarionas, pusmečiais nesirodydavo nei sąjungos valdybos posėdžiuose, nei naujų kūrybinių aptarimuose“¹¹¹. Kaip matyti, prie kūrybinių sąjungų valdybų steigimų sekcijų neveiksnumą iš dalies mėginta pateisinti vadovų partinio vadovavimo stoka.

Septintojo dešimtmečio viduryje, esant savotiškam atotrūkiui ideologinėje kontrolės sistemoje¹¹², kūrybinių sąjungų valdybų priežiūros sekcijos ir komisijos nevykdė joms skirtų kūrybinės srities priežiūros funkcijų. Pavyzdžiui, RS revizijos komisijos ataskaitoje rašytojų IV suvažiavimui (1965 m.) pažymėta, kad faktiškai kai kurios sekcijos ir komisijos nustojo egzistuoti nuo 1963 m. „Nenormali“ padėtis, anot RS revizijos komisijos, susiklostė poetų, prozos sekcijose bei jaunimo ir vaikų literatūros komisijoje (pastaroji nuo 1963 m. nesurengė nė vieno susirinkimo). Užsiminta ir apie jaunųjų rašytojų sekciją: „Ji veikia aktyviai, bet negauna reikiamos paramos iš Rašytojų sąjungos: retai kada vyresnieji draugai jaučia pareigą atsilankyti į susirinkimus; netgi sekciją užmiršo

komisijos darbui su jaunaisiais rašytojais nariai – rašytojai“¹¹³. Tokia padėtis išprovokavo sąmyšį tarp RS narių: net pasigirdo kalbų, kad sekcijos iš viso nereikalingos, nes esą jos tik „išskaidančios narius po mažus narvelius“. Panaši padėtis, kai sekcijos egzistavo formaliai, buvo ir DS. Tai rodo dailininko Vinco Kisarausko dienoraščio (1966 m. kovo 4 d.) eilutės: „Mūsų gyvenimas ir srovės. Viskas vyksta tyliai, visas išorinis meninis triukšmas daromas iš viršaus, kaip išdava kokių nors organizacijų sankcijų, direktyvų ar potvarkių. Parodos numatomos, planuojamos, ypač jubiliejinės, didelės – Spalio jubiliejui ar Lenino, ar respublikos. Iš anksto planuoja, organizacijos spaudžia viena kitai pavaldžias, tos – kitas, ir taip rieda iki vykdytojų dailininkų. Taip buvo su karine paroda: Maskva finansavo, davė užsakymus, pasakui surinko darbus po respublikinių parodų, Maskvoje perrinko ir padarė sąjunginę parodą „Taikos sargyboje“. Darbai, nepakliuvę į parodą, vis vien buvo užskaityti, pinigai išmokėti. O kiek važinėjimo, kiek komisijų, tikrinimų, ataskaitų!“¹¹⁴

Pažymėtina ir dar viena brežnevinio laikotarpio ypatybė. Stalinizmo epochoje galiojo postulat, kad žengiant į socializmą daugėja jo priešų, todėl valdžios institucijų darbas buvo vertinamas pagal demaskuotų priešų kiekį. Stagnacinėje epochoje mąstyta kitaip: visi žmonės vertina socializmo laimėjimus, o jo nepriima tik „tamsūs“ asmenys, todėl būtina juos šviesti. Vadinasi, jei pasitaiko socializmo priešų, tai blogai dirbamas šviečiamasis darbas. Tad septintojo dešimtmečio pabaigoje pradėtą naują, SSKP CK ideologijos sekretoriaus Michailo Suslovo įdiegtą stalinizmo atgaivinimo kursą Lietuvoje „vainikavo“ LKP CK biuro 1969 m. vasario 10 d. nutarimas „Dėl priemonių TSKP CK nutarimui „Dėl spaudos, kino, televizijos ir kinematografijos, kultūros ir meno įstaigų vadovų atsakomybės už skelbiamos medžiagos ir repertuaro idėjinį ir politinį lygį padidinimo“

įgyvendinti“¹¹⁵. Nepaisant minėto nutarimo, sugriežtinusio autocenzūrą, kūrybinių sekcijų bei komisijų veikla ir toliau liko formali. Šį klausimą RS sprendė ir aštuntajame dešimtmetyje. Svarstant sekcijų darbą 1970 m., jų pirmininkai išreiškė nuomonę, kad sekcijos nereikalingos, ir prakalbo apie galimybę jas panaikinti. Tačiau sulaukta priešingos tuometinio RS valdybos pirmininko A. Bieliausko nuomonės: jo teigimu, sekcijos reikalingos, nes per jas buvo sudaromi RS bendrieji ir leidybiniai planai, siūlomi kandidatai premijoms¹¹⁶. Tokią RS pirmininko laikyseną veikiausiai lėmė ir po 1972 m. padidėjęs nuolatinis ideologinės cenzūros spaudimas, beatodairiškas vengimas net menkiausių visuomeninės-kultūrinės raiškos alternatyvų, prieštaraujančių oficialiajai ideologijai. Todėl buvo priimtas nutarimas suaktyvinti sekcijų veiklą. Po jo priimti dar kiti: svarstant SSKP CK nutarimą „Dėl literatūros ir meno kritikos“ (1972 m.) nutarta sustiprinti literatūros kritikų komisijos veiklą¹¹⁷, o nutarimo „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“ (1976 m.) projekte numatyta gerinti jaunųjų menininkų sekcijas ir komisijų darbui su jaunaisiais veiklą¹¹⁸. Tačiau kaip ir daugelis nutarimų, jie buvo įgyvendinti tik formaliai: RS valdybos pažymoje LKP CK „Dėl Lietuvos TSR Rašytojų sąjungos darbo vykdant TSKP CK 1972 m. nutarimą „Dėl literatūros ir meno kritikos“ rašoma, kad daugiausia dėmesio skiriama kritikos teorinėms ir metodologinėms problemoms¹¹⁹, o nutarimo „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“ vykdymo veiksmingumą rodo RS ataskaita rašytojų VII suvažiavimui (1981 m.). Joje pažymima, kad „Vilniuje ir Kaune jaunieji rašytojai kviečiami į sąjungos renginius, į kūrybinių sekcijų bei komisijų susirinkimus. Gaila tik, kad patys jaunieji kartais būna pasyvūs ir neranda reikalo juose lankytis“¹²⁰.

Šiame suvažiavime valdybos pirmininkas A. Maldonis, aptardamas RS kūrybinių sekcijų ir komisijų veiklą, vėl apgailestavo, kad,

išskyrus rusų rašytojų sekciją, „kitos sekcijos ir komisijos vengia aptarti konkrečius savo narių kūrinis“¹²¹. Skepticizmo, ar sekcijos ir komisijos tikrai reikalingos, gaida, kaip pažymėjo A. Maldonis, tarp rašytojų vis dėlto išliko. Tačiau pasitenkinta paaiškinimu, kad, kol nesurasta veiksmingesnių darbo formų, žanrinės sekcijos ir komisijos turėtų išlikti¹²². RS valdybos pirmininkas net mėgino apeliuoti į rašytojus pareikšdamas, kad sekcijų bei komisijų veiklos sėkmė priklauso nuo žmonių iniciatyvos, išradingumo ir pareigingumo. Vėl „suveikė“ autocenzūra, būgštavimas sulaukti priekaištų iš vietos valdininkijos, kuri dar prieš prasidedant pertvarkai vis dažniau savo budrumą grindė garsiuoju „kad tik bėdos nebūtų“¹²³, taip pat ir grėsmė prarasti finansavimą bei visas „sielų inžinieriams“ teikiamas privilegijas. Neatmestina prielaida, kad tokią RS valdybos pirmininko reakciją lėmė ir 1979 m. pavasarį visoje Sovietų Sąjungoje prasidėjusi nauja viešojo gyvenimo ideologizavimo banga, SSKP CK priėmus nutarimą „Dėl tolesnio ideologinio, politinio auklėjamojo darbo gerinimo“ ir beveik tuo pačiu metu paskelbta žinia, kad valstybinė Lenino premija literatūros srityje paskirta SSKP CK generaliniam sekretoriui Leonidui Brežnevui už atsiminimų knygą¹²⁴.

Panaši padėtis buvo kompozitorius ir dailininkus vienijusiose organizacijose. Pastarosios partinės organizacijos dokumentuose pažymima, kad dailininkai, sekdami DS valdybos pirmininko J. Kuzminskio pavyzdžiu, neretai supaprastindavo „tikrąjį“ (valdžios numatytą) sekcijų vaidmenį tenkindamiesi ūkinių ir finansinių reikalų svarstymu¹²⁵. 1969 m. iš naujo įsteigta¹²⁶ jaunųjų dailininkų sekcija taip pat nepateisino SSRS DS tikslų (sustiprinti idėjinį auklėjamąjį darbą tarp jaunųjų dailininkų ir „apsaugoti“ juos nuo modernizmo), rūpinosi oficialių ir neoficialių jaunųjų dailininkų parodų rengimu, sprendė įvairius organizacinius klausimus¹²⁷. Minėtinas ir paradoksaliausias atvejis DS kūrybinių

sekcijų veiklos istorijoje – nepaisant SSKP CK 1972 m. nutarimo „Dėl literatūros ir meno kritikos“ nustojo veikusi dailėtyrininkų sekcija. Kompozitoriai, kuriuos minėtas nutarimas turėjo paskatinti suaktyvinti muzikologų ir kritikų veiklą nagrinėjant „tarybinės muzikos problemas“, visą dėmesį sutelkė į tuometinės rimtosios muzikos plėtojimą, stambiųjų formų simfoninius ir kamerinius žanrus, palikdami nuošaly partinės valdžios garbstomus, turėjusius tarnauti oficialiajai ideologijai, masinius žanrus – estradinę, liaudies, pučiamųjų, chorinę muziką, muziką vaikams ir kt.¹²⁸

Ideologinė kūrybinių sąjungų narių kontrolė ir politinis švietimas. Politinio „atlydžio“ metais ideologai, remdamiesi ikirevoliuciniu Vladimiro Lenino teiginiu, literatūrą ir meną tebelaikė „partinio reikalo dalimi“, tad rašytojai, kitų sričių menininkai ir apskritai su kultūra susiję asmenys, neatsižvelgiant į jų partiškumą, buvo laikomi „ideologinio fronto darbuotojais“, vadinasi, privalėjo kovingai nusiteikti klasinių priešų atžvilgiu ir prisidėti prie komunistinės ideologijos skleidimo¹²⁹. Lietuvos kūrybinės sąjungos neišvengiamai tapo socialistinės atrankos, apskaitos ir kontrolės institucijomis. Tai rodo ir faktas, kad visų Lietuvos kūrybinių sąjungų nariai turėjo unifikuotus bilietus (išrašomus lietuvių ir rusų kalbomis), tuo formaliai pripažįstant vienodą „tarybinio rašytojo (dailininko, kompozitoriaus ir t. t.)“ statusą. „Kūrybinis darbuotojas“ turėjo būti maksimaliai racionalus ne tik dirbdamas, bet ir apskritai. Tai jam užtikrino ir nemenkas privilegijas¹³⁰.

Kaip domėtasi literatūros ir meno darbuotojais ir kaip jie kontroliuoti, rodo ir tai, kad vienas respublikinių kūrybinių sąjungų narių asmens bylų egzempliorius buvo saugomas Maskvoje ir kasmet papildomas naujais duomenimis. Tam sąjunginių respublikų kūrybinės sąjungos kiekvieną naujų metų ket-

virtį privalėjo pateikti SSRS kūrybinių sąjungų valdybos kadru skyriui savo narių sąrašus ir narių užpildytas specialias anketas. Pavyzdžiui, SSRS RS valdybos kadru skyriaus specializuotose anketose buvo reikalaujama išvardyti per praėjusius metus sukurtus literatūros kūrinius, nurodyti, kurie iš jų ir kur buvo išspausdinti, supažindinti su planuojamais darbais kitiems kalendoriniams metams. Taip pat reikėjo nurodyti pasikeitimus „bendrajame ir politiniame išsimokslinime“, vyriausybės apdovanojimus (jei tokių yra), partiškumą, šeimos padėtį, darbo vietą ir pareigas, namų ir darbo adresą. Dešimtas anketos punktas buvo skirtas narių pasiūlymams ir pageidavimams¹³¹. Panašias anketas pildydavo ir kitų kūrybinių sąjungų nariai.

Detaliau reikėtų aptarti LSSR RS egzistavusią ypatingą narių kontrolę. Sovietų valdžia puikiai suvokė vadinamųjų „sielų inžinierių“ paskirtį ir nuolat rūpinosi, kad jų gausėtų. Kadangi nepriklausomybės metais veikė Lietuvos rašytojų draugija, visus norinčiuosius tapti naujai įkurtos LSSR RS nariais reikėjo „patikrinti“ ir perregistruoti. Rašytojų perregistravimui į LSSR RS buvo sudaryta komisija, kuri teikė medžiagą apie atestuojamąjį RS valdybai, o ši sprendė, priimti ar ne. Iki 1953 m. LSSR RS narių sąrašas nuolat kito. Pradėjus perregistravimą, šalinant suimtus rašytojus ir „tylenius“, RS narių skaičius kasmet mažėjo. 1954-ųjų sąrašė buvo belikę 54 nariai ir 10 kandidatų¹³² (palyginimui – 1945 m. liepos 17 d. LSSR RS perregistruotų narių sąrašė buvo 68 nariai ir 9 kandidatai¹³³). Kiekviena ideologinė akcija (SSKP CK nutarimas dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“, kovos su buržuaziniu nacionalizmu, kovos su kosmopolitizmu ir t. t.) baigdavosi sovietinių rašytojų gretų valymu, t. y. „nesveikų“ elementų pašalinimu. LSSR RS narių sąrašai nusistovėjo šeštojo dešimtmečio pradžioje, sušvelnėjus stalinizmo represijoms. Nuo tada rašytojų daugėjo. Ideologinės akcijos lėmė ir kitų kūrybinių sąjungų

narių skaičiaus kaitą, bet ji, kitaip negu RS narių, nebuvo tokia akivaizdi. Nepaisant visų ideologinių kampanijų, plečiantis kūrybinių sąjungų organizacinei struktūrai, į visuomeninį organizacinį-kūrybinį darbą įsitraukė vis daugiau sąjungų narių. Nagrinėjamuoju laikotarpiu narių skaičius sparčiai augo: 1956 m. DS vienijo 82, o 1977 m. – 666 narius; 1958 m. KS buvo 31, o 1984 m. – 98 nariai; 1955 m. RS – 66, o 1980 m. – 189 nariai. Vadinasi, DS narių skaičius padidėjo 8,12, KS – 3,16, RS – 2,86 karto¹³⁴ (kūrybinių sąjungų narių skaičiaus kaita atsispindi 1 schemeje, žr. prieduose).

Viena svarbiausių sąlygų pokario metais RS, DS ir KS nariams buvo „neužkliūti“ dėl pernelyg aktyvios veiklos nepriklausomos Lietuvos ir vokiečių okupacijos metais¹³⁵. Pavienių atvejų pasitaikydavo ir vėlesniais metais. Antai 1960 m. rugsėjo 15 d. ir spalio 28 d. KS pirminės partinės organizacijos susirinkimuose svarstyta kompozitoriaus Juozo Gaudrimo „nenuoširdumo stojant į partiją kandidatu ir vėliau – į narius“ byla. Jis kaltintas autobiografijoje nusiėmęs savo veiklą hitlerinės okupacijos metais: „J. Gaudrimas, bendradarbiaudamas fašistinėje spaudoje, šmeižė tarybų valdžią, gyrė okupantų „paramą“ Lietuvai kovoje su „žmonijos priešu – bolševizmu“ ir t. t. J. Gaudrimas, be to, nusiėmė, kad okupacijos metu dirbo komisijoje, kurios uždavinys buvo išimti ir sunaikinti tarybinius spaudinius iš Radijo“¹³⁶. Kadangi stalinizmo represijos jau buvo pasibaigusios, kaltinamasis atsipirko gana menka bausme – papeikimu įrašant į asmens bylą.

Prieš labiausiai nuo partijos linijos nukrypusius menininkus buvo imtasi aktyvių auklėjimo priemonių. Poveikio būdus siūlė aktyviai postalininiu laikotarpiu kultūriniu gyvenimu domėjęsis sovietų saugumas. KGB vaidmuo vykdant ideologinę kontrolę didėjo viešajame gyvenime vis mažiau toleruojant su oficialiąja kultūros koncepcija nesutampnčias mintis ir jų raiškos būdus. Nesutikimas

grįžti į „tikrąjį kelią“ vėl pradėtas vertinti kaip antisovietinė laikysena, o tuo jau rūpinosi politinio sekimo struktūros. KGB stengėsi iš savo akiračio nepamesti neformalių sambūrių, į kuriuos nuo šeštojo dešimtmečio vidurio ėmė telktis socialistiniu realizmu nesitenkinantys menininkai. Kaip pažymi A. Streikus, LKP vadovybei KGB piršo nuomonę, kad svarbiausia kai kurių menininkų klaidų priežastis – neigiama „reakcingų“ pažiūrų tarpukario Lietuvos visuomenės ir kultūros veikėjų įtaka¹³⁷. Iš jų pirmiausia buvo išskiriamas žurnalistas, literatūros ir meno kritikas J. Keliuotis. Pastarajam 1956 m. antrą kart grįžus iš lagerio, KGB buvo pradėta sekimo byla¹³⁸, o ir jis pats atsiminimuose rašė, jog visą laiką buvo budriojo KGB akiraityje: „Jaučiuos kaip žvėrelis džunglėse, dieną naktį piktų žvėrių gaudomas kaip baisus nusikaltėlis, kurio kiekvienas žingsnis sekamas, kurio kiekvienas garsiai ištartas žodis užregistruojamas, kurio kiekvienas užrašomas puslapis tykomas pavogti, kurio kiekvienas laiškas tikrinamas ar fotografuojamas, kurio kiekvienas svečias tiriamas, su kuriuo daugelis bijo susitikti viešose vietose, kuriam nuolat ir visur taikomos įvairiausios diskriminacijos, prie kurio neprileidžiami užsienio svečiai ir turistai. Ir ligi šiol neradau jokio būdo šiai absurdiškai ir siaubingai situacijai pakeisti!“¹³⁹

J. Keliuotis susirašinėjo su užsienio menininkais, gaudavo iš jų įvairių literatūros ir meno knygų, netgi pakvietimų į užsienyje vykstančias parodas. Būdamas visuomeniškas, jis pritraukdavo daugybę kultūros srityje dirbančių žmonių. Šie susirinkę jo bute diskutuodavo įvairiais klausimais, gaudavo paskaityti viešai neprieinamų užsienyje leidžiamų knygų ir žurnalų. Todėl LKP CK Ideologijos skyrius kartu su RS ir DS vadovybe griebėsi atitinkamų profilaktinių priemonių. Siekta apsaugoti menininkus nuo J. Keliuotio įtakos¹⁴⁰. Buvo sekami ir menininkų susijimai pas skulptorių Vladą Vildžiūną, iš

Grožinės literatūros leidyklos pašalintą Aldoną Liobytę¹⁴¹. Budri KGB akis taip pat stebėjo dailininkus Vincą ir Saulę Kisarauskus. Kaip mena Vytautas Ambrazas, šių dailininkų darbai „taip ryškiai bylojo apie žmogaus ir tautos tragizmą pavergtam krašte, kad juos reikėjo slėpti nuo piktos akies. O ta akylai stebėjo, ir ne vieną sykį grįžę į namus abu dailininkai rasdavo nekviestų svečių paliktus pėdsakus: kita tvarka perkrautus paveikslus, sujauktus raižinių antspaudus“¹⁴².

Dar viena ne mažiau svarbi ideologinės kontrolės sritis buvo rūpinimasis „kūrybine-idėjine“ kūrybinių sąjungų narių kvalifikacija. Kaip okupacinio režimo idėjiniai prižiūrėtojai siekė Lietuvoje pakirsti „buržuazinio kultūros paveldo“ pagrindus ir įtvirtinti „socialistinio realizmo“ modelį menuose bei nustatyti visai kitokius žmonių santykius, taikliai apibūdino rašytojas Cz. Miłoszas esė „Pavergtas protas“: „Naujojo Tikėjimo etika grindžiama principu, kad gera visa, kas tarnauja revoliucijos labui, o bloga visa, kas jai kenkia. Kadangi geri piliečių tarpusavio santykiai padeda socializmo ir revoliucijos reikalui, tai ir piliečių moralei skirtinas kuo akyliausias dėmesys. „Naujo žmogaus auklėjimas“ yra pagrindinis Naujojo Tikėjimo punktas“¹⁴³. „Socialistinės turiniu ir tautinės forma“ kultūros, kūrybos „partiškumo ir liaudiškumo“ postulatai individualybės raišką paversdavo miražu. Dar pokario metais „tarybinių“ menininkų, o ypač rašytojų, laukė visa „sąmonėjimo“ Golgota¹⁴⁴. „Kūrybiiniu-idėjiniu“ menininkų auklėjimu rūpinosi prie kūrybinių sąjungų valdybų steigtos pirminės partinės organizacijos (toliau – partinės organizacijos). Nagrinėjant Lietuvos ypatingajame archyve saugomą RS, DS ir KS partinių organizacijų medžiagą, pastebėta, kad tiek kūrybinės sekcijos, komisijos, tiek ir minėtos organizacijos dėl nedidelio narių skaičiaus¹⁴⁵ nepajėgė užtikrinti stabilaus visų narių politinio mokymosi. Antai RS partinės organizacijos sekretoriaus Vytauto Ra-

daičio 1956 m. ataskaitiniame pranešime pažymėta: „Praėjusiu laikotarpiu pas mus veikė seminaras marksistinei-lenininei teorijai studijuoti. Seminaro pradžia žadėjo gan gerus rezultatus. Seminaro vadovas Meškauskas, pasirinkęs įdomias, su rašytojų darbu susijusias temas, dėjo nemažai pastangų seminarui pagyvinti. Deja, kaip ir kiekvienais metais rašytojų iniciatyva palaipsniui slūgo, lankomumas mažėjo ir seminaras vos įpusėjęs nutrūko. Savarankiškas politinis mokymasis nedavė rezultatų“¹⁴⁶.

Padėtis nepasikeitė ir po metų: sekretorius T. Tilvytis apgailestavo, kad partinės organizacijos biuras nesugebėjo organizuoti paskaitų ir seminarų, taip pat pabrėžė, jog daugelis rašytojų „politinių mokymąsi laiko antraeiliu nereikšmingu dalyku“¹⁴⁷. Didesnių pokyčių nesulaukta ir po garsiojo N. Chruščiovo straipsnio „Už glaudų literatūros ir meno ryšį su liaudies gyvenimu“ paskelbimo¹⁴⁸: 1959 m. V. Reimerio ataskaitoje nurodoma, jog „nutarimas organizuoti ciklą paskaitų apie šiuolaikinės buržuazijos filosofijos ir sociologijos pagrindines kryptis, apie revizionizmo apraiškas užsienio literatūroje ir t. t. per ataskaitinį laikotarpį liko neįvykdytas. Neišsivystė politinis darbas ir su RS aparato ir giminingų jai įstaigų žemutiniu personalu – tarnautojais“¹⁴⁹. Panaši padėtis šeštojo dešimtmečio pabaigoje susiklostė ir DS: paskaitos ir seminarai organizuoti tik formaliai, o susilpnėjus ideologiniam darbui, kai kurie dailininkai (Stasys Ušinskas, Antanas Kmiečiauskas, Liudas Truikys, Jonas Rudzinskas) netgi ėmėsi atlikinėti bažnyčių užsakymus¹⁵⁰. Nepajėgdama organizuoti politinio-šviečiamojo darbo, DS partinė organizacija šią misiją pavedė Valstybinio dailės instituto partinei organizacijai, tačiau jos organizuoti estetikos seminarai siekiamo rezultato nedavė¹⁵¹.

RS ir DS partinėms organizacijoms nepajėgiant organizuoti paskaitų, septintojo dešimtmečio pradžioje nutarta politinio švietimo pagrindu laikyti individualų mokymąsi,

o diskusinius literatūros ir meno klausimus buvo pavesta aptarti kūrybinėse sekcijose ir DS bei RS klubuose¹⁵². Be to, RS nutarė organizuoti pastovų politinio švietimo ratelį (vadovas A. Maldonis)¹⁵³. Pažymėtina, kad žinios apie politinį mokymąsi RS partinės organizacijos ataskaitose pateikiamos tik iki septintojo dešimtmečio pradžios. Vėliau, matyt, remtasi L. Brežnevo vadovavimo metais įsigalėjusia nuostata – jei pasitaiko socializmo priešų, vadinasi, blogai dirbamas šviečiamasis ir profilaktinis darbas, – todėl įvairūs pareigūnai, bijodami kritikos už neatliktą darbą, buvo suinteresuoti nuslėpti bet koki pastebėtą nepasitenkinimą. Tad septintojo–aštuntojo dešimtmečių RS ir DS partinių organizacijų susirinkimuose daugiausia buvo svarstomi direktyviniai aukštesniųjų instancijų nutarimai, literatūros ir meno kritikos bei propagavimo klausimai ir partinėje spaudoje išsakyta kritika.

Kitaip negu DS ir RS partinės organizacijos, KS partinė organizacija visą nagrinėjamąjį laikotarpį oponavo KS valdybai. Tai matyti iš jos susirinkimuose svarstytų klausimų: čia bene daugiausia vietos užėmė įvairūs kaltinimai liberalių pažiūrų KS valdybos nariams, jų politiniam neveiknumui, o žinios apie kompozitorių ir muzikologų politinį švietimą itin negausios. Antai 1960 m. gegužės 12 d. susirinkimo protokole pripažinta: „Kompozitorių ir muzikologų politinis švietimas yra nepakankamas. Dauguma komunistų ir nepartinių kelia savo politinį lygį lankydami atitinkamus būrelius savo darbovietėse, tačiau pačioje sąjungoje šis darbas nevedamas“¹⁵⁴. Padėtis nekito ir aštuntajame dešimtmetyje: partinės organizacijos negausumas ir tai, kad nariai nedirba tiesioginio darbo, labai sunkino partinio ideologinio darbo organizavimą KS, o tai, anot KS partinės organizacijos sekretoriaus Rimvydo Žigaičio, „žymia dalimi apsprendė dar per mažą partinės organizacijos įtaką kūrybiniam procesui, siekiant reikiamai spręsti kūrybi-

nes ir kitas problemas“¹⁵⁵. Ši teiginį pagrindžia KS partinei organizacijai ir bendram KS sąrašui priklausiusių skaičiaus santykis – 4 : 31 (1958 m.) ir 12 : 64 (1973 m.)¹⁵⁶; palyginimui – RS – 22 : 72 (1958 m.) ir 41 : 132 (1971 m.)¹⁵⁷, DS – 9 : 131 (1958 m.) ir 22 : 396 (1969 m.)¹⁵⁸. (Kūrybinių sąjungų pirminių partinių organizacijų narių kaita atspindi 2 lentelėje, žr. prieduose.)

Kūrybinių organizacijų vadovų įtaka kultūros politikai. Minėta, kad liberalus LSSR DS pirmininko J. Kuzminskio¹⁵⁹ požiūris į dailės kūrybinius ieškojimus ir meno suvokimą lėmė visos DS veiklą. Antai 1964–1967 m. nutraukus priėmimą į Valstybinio dailės instituto Vaizduojamosios dailės fakultetą, siekiant respublikoje panaikinti nacionalinės dailės plėtojimo tradicijas ir sutelkti studentų mokymąsi Maskvos bei Leningrado aukštosiose dailės mokyklose¹⁶⁰, LSSR DS vadovybė mėgino prisitaikyti ir prie oficialiai skelbiamos politikos dailės srityje, ir prie realaus dailininkų kūrybinio gyvenimo interesų. Ji savo iniciatyva sudarė sąlygas individualioms ir grupinėms dailės parodoms sąjungos patalpose rengti, palaikė ryšius su kitomis kūrybinėmis organizacijomis. Tokio pobūdžio parodos septintajame–aštuntajame dešimtmečiais reguliariai organizuotos Rašytojų sąjungos klube (V. Kisarausko – 1962 m., L. Katino – 1968 m.), „Vagos“ leidykloje (K. Zimblytės – 1968 m.), Dailininkų sąjungoje (E. Cukermano – 1976 m.), Miestų statybos projektavimo institute (L. Katino ir V. Žiliaus – 1971 m.), Juditos Šerienės dailės salone (K. Zimblytės – 1969, 1971 ir 1972 m., L. Katino – 1972 m. ir V. Žiliaus – 1972 m.), Panevėžio dramos teatre (V. Kisarausko ir S. Kisarauskienės – 1969 m., V. Antanavičiaus – 1976 m.) ir kitur¹⁶¹. Parodos paprastai būdavo neoficialios, joms nebuvo taikoma griežta atranka, būdinga LSSR kultūros ministerijos organizuojamoms parodoms. Ši

galimybė buvo ypač reikalinga jauniems dailininkams; jie nevaržomi galėjo rodyti tai, ką neseniai sukūrė. Būtent dėl minėtų parodų rengimo LSSR RS būta nemažų nesutarimų. 1963 m. aptariant Rašytojų klubo veiklą LSSR RS partinės organizacijos susirinkime rašytojas Juozas Baltušis pareiškė, kad RS klubo direktorius Juozas Pronskus ir RS valdyba, ypač jos pirmininkas E. Mieželaitis, pernelyg nuolaidžiavo „silpniems, idėjiškai nesubrendusiems dailininkams“¹⁶². Tačiau LSSR RS valdyba ir toliau palaikė klubo iniciatyvą rengti jaunųjų dailininkų parodas.

Padėtis pakito tik septintojo dešimtmečio pabaigoje, kai 1967 m. vasario 22 d. LSSR DS veikla buvo svarstoma LKP CK Ideologijos skyriuje. Priimtas nutarimas skelbė, kad neretai į parodas „stengiamasi prastumti be turinio, neutralius kūrinius“, todėl reikia „sustiprinti dailininkų komunistų vaidmenį Dailininkų sąjungos gyvenime ir Kultūros ministerijos parodiniame komitete“¹⁶³. LSSR DS pastangas savarankiškai organizuoti parodas komplikavo 1968 m. tarptautiniai įvykiai¹⁶⁴. 1968 m. gegužės 13 d. jungtiniame kūrybinių sąjungų partinių organizacijų plenumo buvo priimtas nutarimas, raginantis kovoti su mėginimais „pratempti buržuazinę ideologiją atskiruose kūriniuose“¹⁶⁵. Dėl to LSSR DS narių gretose kilo įtampa ir sumaištis. Tų pačių metų birželio 11 d. sušauktame DS valdybos plenumo svarstant meno tarybų (ideologinės meno kontrolės institucijų) veiklą, nutarta „sustiprinti jų vaidmenį ir principingumą“ bei papildyti jas įvairių sričių specialistais¹⁶⁶. Gaires komunistinės visuomenės kultūrai brėžė ir LKP CK sveikinimo kalba dailininkų VII suvažiavimui (1969 m.): „Tarybinį žmogų gali patenkinti ne abstraktus meno surogatas, nesuprantama pretenzija į novatoriškumą ir intelektualumą, o tik gilūs turiniu ir tobuli savo forma [...] realistiniai dailės kūriniai“¹⁶⁷. Po minėtos kalbos itin sustiprėjo LKP CK kontrolė jaunųjų dailininkų kūrybai. 1972 m. gegužės mėn. LSSR

aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministro įsakymu buvo sudaryta komisija, kuriai pavesta susipažinti su jaunųjų kūryba ir įvertinti ją bei jaunųjų menininkų rengimą Valstybinio dailės instituto darbų apžiūros metu¹⁶⁸. Komisijos išvadas neabejotinai nulėmė 1972 m. įvykiai Kaune. Konstatuota, kad jaunųjų kūryboje ne tik susilpnėjo dėmesys teminiams darbams, bet ir akivaizdus atotrūkis nuo socialistinio realizmo metodo. Tokią padėtį, anot komisijos, lėmė „neteisinga dėstytojo pozicija“, todėl nutarta patikrinti mokymo programas, sustiprinti visuomenės mokslų dėstymą ir kiekvienais metais organizuoti studentų darbų apžiūras¹⁶⁹. Nuolatinis dailininkų puolimas, priekaištai, kad kūryboje nesilaikoma socialistinio realizmo metodo, DS vadovybėje bei dailininkų kūrybinėje veikloje sukėlė atvirkštinę reakciją. Tai akivaizdžiai rodo archyviniai LSSR DS partinės organizacijos dokumentai; juose pažymima, kad valdybos pirmininkas J. Kuzminskis retai lankydavosi DS valdybos posėdžiuose, o sekcijų susirinkimuose dažniausiai buvo svarstomi ūkiniai ir finansiniai, o ne kūrybiniai klausimai¹⁷⁰. Nepaisant SSKP CK 1972 m. nutarimo „Dėl literatūros ir meno kritikos“, nustojo veikusi dailėtyrininkų sekcija, o ir patys DS nariai vengė dalyvauti sąjunginėse parodose ne tik dėl nuolatinio idėjinio kryptingumo bei sovietinės tematikos reikalavimo, bet ir dėl neaiškaus savo kūrinių likimo (neretai dalis grąžinamų darbų būdavo suniokojami arba visai negrąžinami).

Kiek kitokia padėtis susiklostė kompozitorius vienijusioje organizacijoje. Įsteigta pagal SSRS KS pavyzdį kaip sąjunginis skyrius, ji iš pradžių atliko ideologinės kontrolės ir prievartos funkcijas. Tačiau labai greitai šis jos vaidmuo ėmė menkėti, daugiausia dėmesio imta skirti kūrybiniam ir muzikinio gyvenimo reikalams. Galbūt tai lėmė muzikos meno abstraktumas. Kontrolė apėmė tik stilistikos sritį. Iš LSSR KS partinės organizacijos dokumentų paaiškėjo, kad kompozitorius

vienijusioje organizacijoje egzistavo dvi priešingos stovyklos: pirmajai atstovavo liberalių pažiūrų KS pirmininkai Stasys Vainiūnas¹⁷¹, Eduardas Balsys¹⁷² ir jų pavaduotojas Julius Juzeliūnas¹⁷³ (šią kryptį palaikė ir daugelis LSSR KS narių), o antrajai – KS partinė organizacija, itin aktyviai remiama LKP CK ir respublikos vyriausybės, nuolat pabrėžusios idėjinį muzikos kryptingumą bei jos ideologinį vaidmenį. Nagrinėjamojo laikotarpio KS partinės organizacijos susirinkimų protokoluose neretos replikos, kad „mūsų prezidiumui yra visiškai svetimas partinio vadovavimo principas“, „valdyba dažnai nežino partinės organizacijos nuomonės“, „darbui pagerinti reikėtų ieškoti glaudesnio ryšio tarp partinės organizacijos ir valdybos“, „valdybos narių pažiūra į sąjungos darbą neretai būna formalinė“¹⁷⁴ ir panašiai, rodo partinės organizacijos mėginimus nukreipti LSSR KS kūrybinę veiklą adekvačia partinei linijai linkme.

Nors ir tiesiogiai priklausoma nuo Maskvos, kontroliuojama KS partinės organizacijos, LSSR KS vadovybė sugebėjo kūrybos klausimais išlikti laisva ir nepriklausoma. J. Juzeliūnas, S. Vainiūnas ir E. Balsys, tęsdami nepriklausomoje Lietuvoje susiformavusią kompozitoriaus Juozo Gruodžio muzikos meno mokyklos tradiciją¹⁷⁵, ir kūryba, ir pažiūromis toleravo muzikinio mąstymo savitumą, naujos muzikinės kalbos bei stiliaus ieškojimus. Dirbdami pedagoginį darbą Valstybinėje konservatorijoje jie „augino“ jaunąją muzikų kartą.

Tad jau septintajame dešimtmetyje į muzikinį gyvenimą atėjo nauja kompozitorių karta (pavyzdžiui, Vytautas Montvila, Vladas Švedas, Vytautas ir Jurgis Juozapaičiai, Feliksas Bajoras, Vytautas Laurušas, Valentinas Bagdonas, Bronius Kutavičius ir kt.¹⁷⁶), kuri nepatyrė stalininio laikotarpio žiaurumų ir tęsė dar prieškarį suformuotas muzikinio meno suvokimo tradicijas. Nepaisant partinės organizacijos priekaištų kūrinii tematikai („savo kūriniais kompozitoriai arba pa-

vėluotai, arba visai neatsiliepdavo į svarbiausius šalies įvykius“¹⁷⁷), LSSR KS vadovai net kompozitorių suvažiavimų metu protegavo naujovių ieškančių kompozitorių pastangas. Tiesa, kaip pažymi Donatas Katkus, iki pat devintojo dešimtmečio būta kompozitorių, kurių kūrybai vengta oficialiai pritarti (Bronius Kutavičius, Antanas Rekašius, Osvaldas Balakauskas ir kt.). Jiems būdavo mažiau užmokama už kūrinius, stengiamasi neleisti girti jų kūrybą spaudoje. Tačiau ši pozicija neigavo griežtų ideologinių formų, gal tik labiau išreiškė konstruktyvesnių ir įtakingesnių muzikų skonį¹⁷⁸.

LSSR KS vadovai sugebėjo tinkamai panaudoti ir jiems nepalankų KS partinės organizacijos 1967 m. gruodžio 12 d. nutarimą, įpareigojantį KS valdybą kartu su partine organizacija aptarti priemones naujų kūrinių perklausų „kūrybiškumui pakelti“ ir kūrybos vertinimo kriterijams apibrėžti¹⁷⁹. Taigi jau 1968 m. pradžioje LSSR KS patvirtino naują kūrinių perklausų organizavimo tvarką. Tai sudarė galimybes į kūrinių perklausas kviesiti visuomenės atstovus bei populiarinti mažai visuomenėje žinomų kompozitorių kūrybą. Ankstesnių KS vadovų pozicijas palaikė ir nuo 1971 m. LSSR KS pirmininku išrinktas V. Laurušas¹⁸⁰. Stiprėjant ideologiniam kūrybinės inteligentijos spaudimui, aštuntajame dešimtmetyje išryškėjo LSSR KS veiklos dualizmas. Tai akivaizdžiai matyti iš Lietuvos literatūros ir meno archyvo KS fonde (f. 21) saugomos KS suvažiavimų ir plenumų medžiagos, kur koncertinė programa paprastai dalijama į dvi dalis: pirmojoje (oficialiojoje) būdavo atiduodama duoklė paradiniams partijos ir vyriausybės laimėjimams, skambėdavo proginiai kūriniai, o antrojoje – naujausi kompozitorių kūriniai. Pastariesiems ir toliau buvo skiriamas nemenkas KS dėmesys. Tokiai KS laikysenai „talkino“ tik šeštajame dešimtmetyje pradėjusi formotis naujoji lietuvių muzikos kritika. Jos egzistavimą, anot D. Katkaus, sunkino ne tik

konjunktūra, bet ir menkas žiniasklaidos dėmesys jai, neskaito jos ir žemas kai kurių redaktorių lygis, jų abejingumas kultūrai: „Laikraščiai kaltino muzikus, kad šie nerašo, muzikai – kad neprofesionalai redaguoja, cenzūruoja“¹⁸¹. Muzikos kritikų darbo trūkumus aštuntojo dešimtmečio viduryje pabrėžė ir partinės organizacijos sekretorius J. Gaudrimas: „Kompozitorių sąjungoje visą laiką buvo ir dabar tebėra opi naujų muzikos kūrinių perklausų ir jų aptarimo ir vertinimo problema. [...] ateityje muzikos kritikams reiktų daugiau dėmesio kreipti į technologinės analizės kryptingumą, į išraiškos priemonių ryšį su turiniu. Tuo tarpu kai stambiųjų formų simfoniniai ir kameriniai [kūriniai] patraukia kritikų dėmesį, tai masiniai žanrai – estradinė, liaudies, pučiamųjų, chorinė muzika, muzika vaikams ir kt. – praeina dažniausiai kritikų nepastebėti, o ir čia būtų apie ką kalbėti. Muzikos kritikai beveik visiškai nesidomi saviveikliniais kompozitoriais, kurių kūryba, be tam tikros naudos, darbo žmonių estetiniam auklėjimui atneša ir nemaža žalos“¹⁸².

Taigi nors LSSR KS vyravo palyginti laisva kūrybinė atmosfera, toleruotos įvairios kūrybinės nuomonės, tačiau didesnio poveikio, kaip ir LSSR DS, biurokratinio muzikos meno valdymo sistemai bei partinio vadovavimo politikai tai neturėjo.

Kitaip negu dailininkai ir kompozitoriai, atstovaujantys „gryniesiems“ menams, rašytojai buvo bene glaudžiausiai susiję su vaizduojamąja tikrove: spausdintas žodis galėjo kur kas geriau nei muzika ar dailės kūrinys visuomenėje atlikti auklėjamąją funkciją. Priešingai nei LSSR DS ar KS, RS netęsė nepriklausomos Lietuvos literatūrinių tradicijų, pirmaisiais pokario metais jai vadovavo partijai atsidavę žmonės. Padėtis kiek pakito šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kai rašytojų III suvažiavime (1959 m.) buvo išrinkta RS valdyba, kurios pirmininku tapo poetas E. Mieželaitis¹⁸³, o pavaduotojais – Justinas Mar-

cinkevičius ir A. Bieliauskas¹⁸⁴. Tai sąjungos viduje lėmė naują kūrybinę atmosferą. Jau 1960 m. vasario 23 d. RS plenumo E. Mieželaitis nubrėžė gaires naujai programai: „Mes nesame sausi raidės žmonės. Mes žinome, jog kiekvienas rašytojas yra atskiras ir sudėtingas pasaulis, asmenybė, turinti savo individualius polinkius, savo gyvenimo filosofiją, savo asmeninį braižą. [...] *Todėl asmenybių, polinkių, stilių, braižo sunivelizimas būtų tikrai žalingas.* [...] Reikia tik sudaryti tokią kūrybingą atmosferą, tokias sąlygas, kad mūsų meniško žodžio meistrai galėtų vaisingai eksperimentuoti. [...] Kiekvienas rašytojas pats suranda savo dabarties menines priemones. Negali čia būti bendros visiems privalomos rekomendacijos“¹⁸⁵ [išskirta mano. – K. Ū.].

Tačiau novatoriškas mąstymas nebuvo vienodai priimtinas RS nariams. Kaip savo autobiografiniame esė rašė pats poetas E. Mieželaitis, didžiulė nepasitenkinimo banga kilo vyresniosios rašytojų kartos, palaikiusios pokario lietuvių literatūros tradiciją, gretose: „valdyba [Rašytojų sąjungos. – K. Ū.] suskilo į du lagerius, senesnieji, konservatyvesni plunksnos bičiuliai buvo prieš, o pats Juozas Baltušis, kuris ir vadovavo konservatorių grupei, buvo kategoriškai prieš, jis pasireiškė kaip pats karingiausias tradicijų gynėjas. [...] Mano adresu pradėjo eiti anoniminiai laišukai, insinuacijos, įtarinėjimai, rašytojų valdyba suskilo į dvi puses: jaunesnė pusė gavo novatorių, o senesniųjų pusė – senatorių vardus. Neužilgo oficioze pasirodė triuškinanti mane neskoninga parodija „Eksperimentai – eksperimentai“¹⁸⁶.

Kritika, nukreipta prieš patį E. Mieželaitį ir jaunuosius rašytojus, siekusius deideologizuoti literatūrą, tik patvirtino, kad partijos politika, nors ir pasmerkė J. Stalino taikytą meno administravimą, nepakito. Partinė linija rašytojus „vesti“ mėgino ir LSSR RS partinė organizacija. Štai 1965 m. rugsėjo 16 d. partinės organizacijos susirinkime Antanas

Venclova teigė, kad „nematyti stambesnių kritikos mokslo darbų. Poetai turi branginti ryšį su skaitytojais, rašyti aiškiai, suprantamai. Tačiau pastaruoju metu daugelis poetų rašo nesuprantamai, „per gudriai“, kažkodėl stengiamasi užšifruoti, paslėpti mintis“¹⁸⁷. Kaip pažymi tyrinėtojai, septintajame dešimtmetyje lietuvių literatūra iš esmės evoliucionavo: rašytojai greta privalomos socialistinio realizmo koncepcijos ėmė derinti naujas ir gana modernias išraiškos formas¹⁸⁸. Žymiausias lietuvių prozos kūrinys, kuriame socialistinį realizmą mėginta priderinti prie realaus pasaulio sudėtingumo ir išreikšti šiuolaikine forma, buvo Jono Avyžiaus romanas „Kaimas kryžkelėje“ (1964 m.); jame autorius mėgino atskleisti kolektyvizacijos trūkumus ir jos sukeltą moralinį bei socialinį chaosą. Pirmasis sąmonės srautą lietuvių prozoje panaudojęs Mykolas Sluckis (romanai „Adomo obuolys“, 1966 m.; „Uostas mano – neramus“, 1968 m.) kritiškai gvildeno tuometinės inteligentijos problemas, neišvengiamai lėmusias biurokratinio mentaliteto susiformavimą. Panašių kūrybinės minties tendencijų būta ir daugelio kitų to meto rašytojų kūrinuose¹⁸⁹.

Tačiau ir toliau valdančioji partija demonstravo nuolatinį „rūpinimąsi“ kūrybine inteligentija. Vis stiprėjanti respublikos vadovų reakcija, kurią sukėlė Čekoslovakijos įvykiai, taip pat naujoji SSKP ideologija – siekis atkurti stalinizmą, aiškiai deklaruota 1969 m. LSSR kultūros darbuotojų suvažiavime, A. Sniečkaus kalboje: „Rašytojai, dailininkai, visi kultūros darbuotojai teisingai *reiškia susirūpinimą dėl tematikos susmulkėjimo šiuolaikinėje literatūroje, dėl buržuazinių filosofinių idėjų bei formalistinių eksperimentų apraiškų atskiruose pastarųjų metų literatūros, dailės darbuose*. Kaip taikliai pastebėjo Rašytojų sąjungos plenumo rašytojas Jonas Avyžius, pastaruoju metu tapo madinga kelti bendražmogiško humanizmo vėliavą, užmirštant, kieno rankos laiko jos kotą, t. y. už-

mirštant, kad *bendražmogiško humanizmo vėliava gali būti tik socialistinės santvarkos rankose*“¹⁹⁰ [išskirta mano. – K. Ū.].

Siekdama paveikti literatūros procesą, tuometinė valdžia ėmėsi ir organizacinių priemonių: 1969 m. RS spaudos organo „Literatūra ir menas“ redaktorių V. Reimerį pakeitė V. Radaitis, o 1970 m. „Vagos“ vyriausiąjį redaktorių A. Maldonį – K. Ambrasas. Pasikeitė ir LSSR RS vadovybė: rašytojų V suvažiavime (1970 m.) sąjungos pirmininką E. Mieželaitį pakeitė rašytojas A. Bieliauskas, pirmininko pavaduotoją J. Marcinkevičių – poetas A. Maldonis¹⁹¹. RS vėl išryškėjo partinės organizacijos vadovaujantis vaidmuo. Sugriežtinti ideologinę politiką valdžią neabejotinai privertė ir 1972-ųjų pavasario įvykiai Kaune, Romo Kalantos protesto fakelas. Budrumo įtampą palaikė ir SSKP CK 1972 m. nutarimas „Dėl literatūros ir meno kritikos“¹⁹². Vis labiau varžant menininkų kūrybines laisves aštuntajame dešimtmetyje, LSSR RS veikloje išryškėjo nemažai prieštaravimų. Atsirado atskiros rašytojų grupuotės, kurios tarpusavyje beveik nepalaikė ryšių, o LSSR RS valdyba, kaip rodo jos pirmininko A. Bieliausko pranešimas rašytojų VI suvažiavime (1976 m.), buvo akivaizdžiai bejėgė (galbūt veikė baimės veiksnys¹⁹³) pareikšti nuomonę apie literatūros procesą: trumpai apžvelgtos išleistos knygos, o drąsesni meniniai ieškojimai palikti be atgarsio. Minėta tendencija atsispindi ir 1976–1980 m. LSSR RS valdybos plenumų, prezidiumo nutarimuose, kurie tiesiog palaidimi įsipareigojimais atlikti sąjunginių institucijų pavestus vienokius ar kitokius darbus, taip pat ataskaitose, lakoniškai išvardijant „atliktus darbus“; čia visada buvo ryškinami tie patys teigiami aspektai ir pasmerkami analogiški trūkumai (skirdavosi tik kritikuojamųjų ir giriamųjų pavardės)¹⁹⁴. Tačiau dauguma narių, ypač jaunųjų, liko abejingi RS organizuojamiems renginiams ir jų visai nelankė¹⁹⁵.

IŠVADOS

1. Atlikta kūrybinių sąjungų organizacinės struktūros analizė iš dalies atspindi menininkų ir jų organizacijų institucinės veiklos ypatumus. Orientacija į teritorinį ir sritinį kūrybinių darbuotojų telkimą rodo, kad pirmenybė buvo teikiama organizaciniams klausimams spręsti. Minėtų organizacijų narių meniniai interesai, pažiūros ir įsitikinimai, natūraliai jungiantys menininkų individualybes ir jų grupes, skatinantys jų kūrybinį aktyvumą bei meninius ieškojimus, organizacijos struktūrai įtakos neturėjo. Intensyviausia institucinė kūrybinių sąjungų plėtra vyko septintojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntojo dešimtmečio pradžioje.

2. Nors oficialiai prie LSSR kūrybinių sąjungų valdybų steigiamų sekcijų ir komisijų, koordinavusių literatūros ir meno raidos procesą, skaičius kūrybinėse sąjungose išaugo, dauguma jų veikė stichiškai, pagal politinę konjunktūrą, savo veiklą apribodamos ūkinių-finansinių klausimų svarstymu. Šiek tiek savarankiškesnės buvo Dailininkų ir Kompozitorių sąjungų sekcijos ir komisijos.

3. Išankstinė cenzūra labiausiai buvo išplėtotą rašytojus vienijusioje organizacijoje. Darbas su pradedančiais literatais organizuotas itin kruopščiai siekiant kontroliuoti visas autoriaus puoselėjamas idėjas bei min-

tis iki joms patenkant į viešumą. Tai daryti turėjo padėti „vidinio cenzoriaus“ pagrindus formavusios komisijos darbai su jaunaisiais bei jaunųjų menininkų sekcijos. Kiek mažiau kontroliuoti „grynųjų“ menų atstovai – dailininkai ir kompozitoriai. Jie buvo savarankiškesni. Jaunųjų sekcijų ir darbai su jaunaisiais menininkais komisijų įsteigimui aštuntojo dešimtmečio viduryje daugiau įtakos turėjo besikeičiančios politinės konjunktūros.

4. „Kūrybine-idėjine“ kūrybinių sąjungų narių kvalifikacija besirūpinusios pirminės partinės organizacijos dėl nepalankiai mažo bendro kūrybinių sąjungų narių ir jų partinei organizacijai priklausiusių skaičiaus santykio nepajėgė išspręsti politinio švietimo klausimo. Septintajame dešimtmetyje jį perdavus kūrybinėms sekcijoms, problema taip ir liko formali iki nagrinėjamojo laikotarpio pabaigos.

5. Kultūros politikai dažnai turėjo įtakos ir kūrybinių sąjungų vadovų asmenybės. Be ne labiausiai savo nariais rūpinosi LSSR DS valdyba, vadovaujama liberalių pažiūrų pirmininko J. Kuzminskio. Panaši padėtis susiklostė ir LSSR KS, kuri sugebėjo kūrybos klausimais išlikti laisva ir nepriklausoma. Kitaip negu DS ir KS, Rašytojų sąjungos vadovai buvo labiau veikiami politinės konjunktūros ir beveik nesirūpino realiais savo sąjungos narių poreikiais.

PRIEDAI

1 lentelė. Kūrybinių sąjungų sekcijų ir komisijų skaičiaus kaita 1956–1980 m.¹⁹⁶

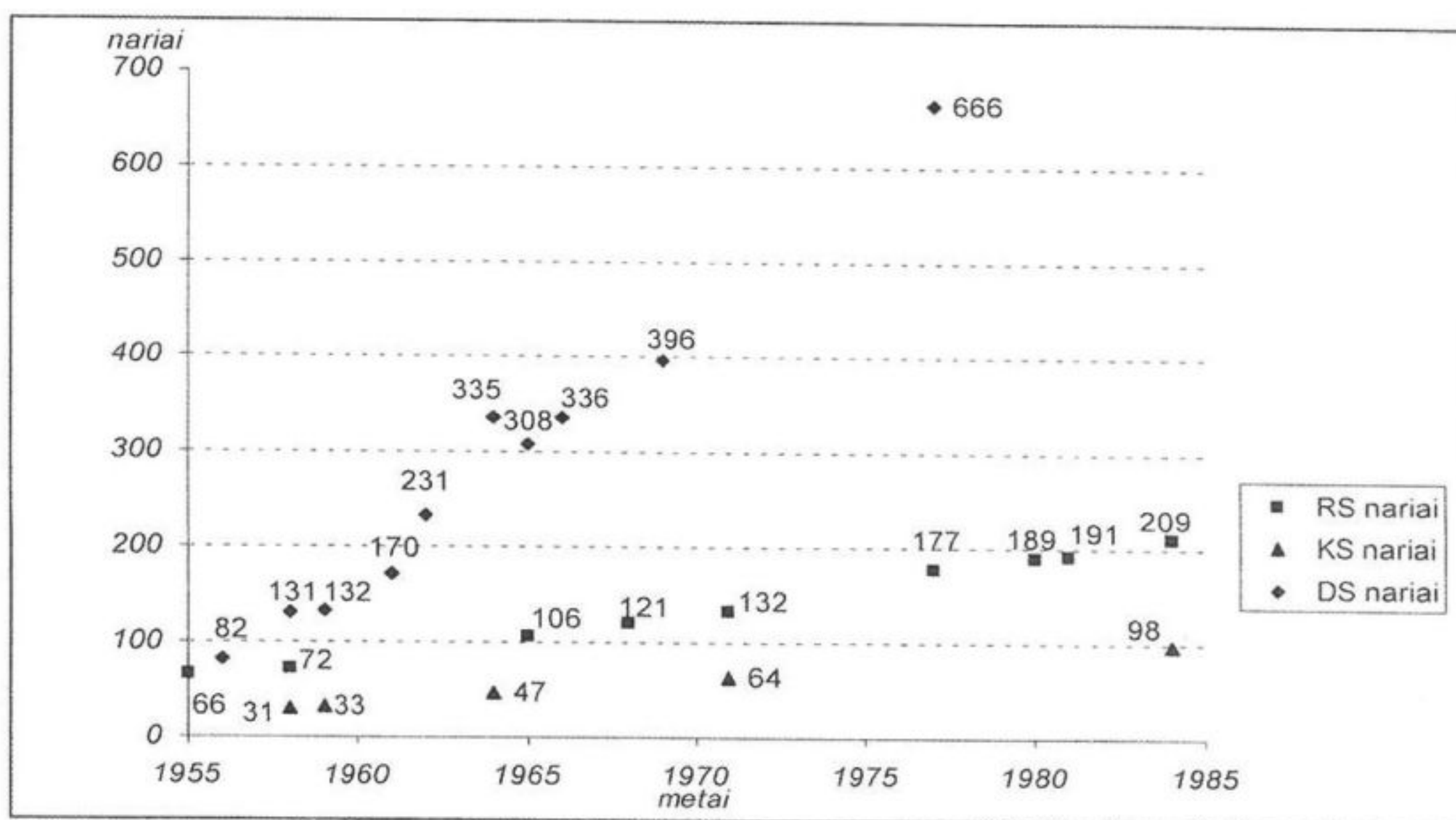
Eil. Nr.	Kūrybinė sąjunga	Metai	
		1956	1980
1.	RS	<p>Sekcijos</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Prozininkų 2. Poetų 3. Rusų rašytojų 4. Vertėjų 5. Vaikų literatūros 6. Literatūros kritikų 7. Jaunųjų rašytojų <p>Komisijos</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Teatro ir dramaturgijos 2. Darbui su jaunaisiais rašytojais 3. Santykiams su brolišku tautų rašytojais, leidyklomis ir periodinių leidinių redakcijomis palaikyti 	<p>Sekcijos</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Prozininkų 2. Poetų 3. Rusų rašytojų 4. Jaunųjų rašytojų <p>Komisijos</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Dramaturgijos 2. Vaikų ir jaunimo literatūros 3. Literatūros mokslo ir kritikos 4. Literatūros meninio vertinimo 5. Publicistikos 6. Karinės patriotinės literatūros 7. Literatūrinių ryšių 8. Naujų narių priėmimo 9. Darbui su jaunaisiais rašytojais
2.	KS	<p>Sekcijos</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Muzikologų 	<p>Sekcijos</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Muzikologų 2. Masinių žanrų muzikos 3. Sceninių žanrų muzikos 4. Estradinės muzikos 5. Jaunųjų kompozitorių 6. Vaikų muzikos 7. Muzikos kritikų <p>Komisijos</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Muzikos propagandos 2. Spaudos ir plokštelių 3. Saviveiklinių kompozitorių 4. Muzikinio šefavimo 5. Darbui su jaunaisiais kompozitoriais

1 lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Kūrybinė sąjunga	Metai	
3.	DS	1956	1980
		<div>Sekcijos</div> <div>1. Tapybos</div> <div>2. Grafikos</div> <div>3. Skulptūros</div> <div>4. Keramikos</div> <div>5. Taikomosios dailės</div> <div>6. Dailėtyros</div> <div>7. Teatro dailininkų</div>	<div>Sekcijos</div> <div>1. Tapybos</div> <div>2. Grafikos</div> <div>3. Skulptūros</div> <div>4. Taikomosios dekoratyvinės dailės</div> <div>5. Teatro ir kino dailės</div> <div>6. Dailėtyros</div> <div>7. Monumentalistų</div> <div>Komisijos</div> <div>1. Akvarelistų</div> <div>2. Darbui su jaunaisiais dailininkais</div> <div>3. Dailės parodų organizavimo</div> <div>4. Jaunimo estetinio auklėjimo</div> <div>5. Kaimo šefavimo</div> <div>6. Karių ir VRM šefavimo</div> <div>7. Ryšiams su broliškais respublikomis ir užsienio šalimis</div> <div>8. Butų ir kūrybinių dirbtuvių skirstymo</div> <div>9. Spaudos ir informacijos</div> <div>10. Ryšiams su kūrybinėmis organizacijomis ir Meno darbuotojų rūmais</div> <div>11. Ryšiams su dailės mokyklomis ir naujais dailės židiniais rajonuose¹⁹⁷</div>

2 lentelė. Kūrybinių sąjungų pirminių partinių organizacijų narių kaita 1956–1975 m.¹⁹⁸

Metai	RS ¹⁹⁹	DS ²⁰⁰	KS ²⁰¹
1956	18 (3 kand.)	–	–
1957	–	–	–
1958	22	9	4
1959	–	10 (7 kand.)	–
1960	–	–	4
1961	29	16 (1 kand.)	5
1962	–	–	–
1963	30	17	–
1964	–	19	–
1965	30	–	–
1966	–	–	–
1967	–	–	–
1968	36	–	–
1969	–	20 (2 kand.)	6
1970	39	–	–
1971	41	–	9 (2 kand.)
1972	35	–	9 (3 kand.)
1973	–	26	12
1974	42	28	–
1975	42	–	–

1 schema. Rašytojų, kompozitorių ir dailininkų sąjungų narių skaičiaus kaita 1955–1985 m.²⁰²

Nuorodos

¹ Sąvoka „viešasis diskursas“ vartojama informacijos sklaidai įvairiomis komunikacijos priemonėmis apibrėžti.

² A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15), p. 44.

³ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, V., 1994.

⁴ D. Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija Lietuvoje: realybė ar regimybė?“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 131–146; „Lietuvos inteligentija ir visuomenė tarybinės priklausomybės metais“, *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*, V., 2000, p. 49–73; „Kūrybinė inteligentija – tautinės savimonės puoselėtoja“, *Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, V., 1998, p. 232–239.

⁵ *Mind against the Wall: Essays on Lithuanian Culture under the Soviet occupation*, ed. V. Vardys, Chicago, 1983.

⁶ R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai (1940–1980)*, V., 1992.

⁷ W. Laqueur, *Europa mūsų laikais. 1945–1992*, V., 1995; M. E. Malia, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia 1917–1991*, New York, 1994, p. 237–242; R. J. Crampton, „The Communist System“, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, London–New York, 1995, p. 240–250; T. Remekis, „Cultural Assertiveness“, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 85–93.

⁸ *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir lar prisitaikymas* (konferencijos pranešimai, V., 1995 m. birželio 27–29 d.), V., 1996; *Dailė, muzika ir teatras valstybės gyvenime 1918–1998* (mokslinės konferencijos pranešimai, V., 1998 m. kovo 26–27 d.), V., 1998.

⁹ A. Streikus, op. cit., p. 43–67.

¹⁰ J. Pukinskaitė, „Glavlitai Lietuvoje 1953–1964 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2(16), p. 124–144.

¹¹ A. Skorupskas, „Sovietinės ideologinės cenzūros raida Lietuvoje (1964–1989 m.)“, *ibid.*, 2005, Nr. 1(17), p. 100–127.

¹² Т. Горяева, *Политическая цензура СССР 1917–1991 г. г.*, Москва, 2002.

¹³ E. Vaitiekienė, *Kūrybinės sąjungos Lietuvoje 1960–1985 metais* (daktaro disertacija), V., 1993. Iš ankstesnių autorės tyrinėjimų minėtini šie straipsniai: „Lietuvos TSR kūrybinių sąjungų struktūra 1960–1980 m.“, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A serija, V., 1986, t. 4(97), p. 70–83; „Lietuvos TSR kūrybinių sąjungų darbas su jauniaisiais me-

nininkais“, *Jaunųjų istorikų darbai*, V., 1984, p. 69–73. Minėtuose straipsniuose autorė tik faktografiškai aprašo kūrybinių sąjungų organizacinę raidą, jos neanalizuoja. Pabrėžtina ir tai, kad autorė ne visur nurodo konkretaus archyvo fondo, apyrašo, bylų ir lapų numerius, neretai pridėdama priedą: „remiantis einamųjų kūrybinių sąjungų archyvų duomenimis“.

¹⁴ E. Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, V., 2002.

¹⁵ Naudojantis LLMA esančiais Rašytojų, Dailininkų, Kompozitorių sąjungų fondais susidurta su dar vienu sunkumu – kai kurios mus dominusios bylos, pavyzdžiui, Rašytojų sąjungos VI (1976 m.), Kompozitorių ir Dailininkų sąjungų VII (1975 ir 1969 m.) ir VIII (1979 ir 1973 m.) suvažiavimų medžiaga į archyvą negražinta ir saugoma minėtų įstaigų archyvų fonduose.

¹⁶ A. Bieliauskas, *Abipus Rubikono: paliudijimai*, kn. 3–5, V., 1999–2002; E. Mieželaitis, *Nereikalingas žmogus. Akcentai: autobiografinis esė* [parengė V. Sventickas], V., 2003; J. Keliuotis, *Mano autobiografija: atsiminimai*, V., 2003; V. Kisarauskas, *Dienoraščiai, atsiminimai*, V., 1999; P. Palilionis, *Svajojęs gražų gyvenimą: apmatai Juozo Grušo portretui*, V., 2001; J. Juzeliūnas, *Straipsniai, kalbos, pokalbiai, amžininkų prisiminimai*, V., 2002; *Juoda ir balta: prisiminimai apie Stasį Krasauską*, sud. A. Krasauskaitė, V., 2004.

¹⁷ *Rašytojas pokario metais: Dokumentų rinkinys*, V., 1991.

¹⁸ *Literatūra (1940–1960): Dokumentų rinkinys*, V., 1992.

¹⁹ *Muzika (1940–1960): Dokumentų rinkinys*, V., 1992.

²⁰ R. Lankauskas, „Viską pastebintis sutvėrimas, turėjęs šimtus veidų ir kaukių...“, [apie straipsnių ir dokumentų rinkinio „Rašytojas ir cenzūra“ vertinimus spaudoje], *Nemunas*, 1993, Nr. 11–12, p. 40–41; V. Rubavičius, „Suvaidinta tiesa“, *Literatūra ir menas*, 1992, gruodžio 5, Nr. 49, p. 3; V. Kukulius, „Cenzūra kaip mąstymo būdas“, *Nemunas*, 1993, Nr. 3, p. 8–10; L. Gadeikis, „Blogis yra konkretus“, *Metai*, 1993, Nr. 4, p. 96–99.

²¹ *Rašytojas ir cenzūra: Straipsnių ir dokumentų rinkinys*, V., 1992.

²² *Nutarimai ideologiniais klausimais (LKP CK nutarimų ideologiniais klausimais, priimtų 1962–1963 metais, išdėstymai)*, V., 1964; *Nutarimai ideologiniais klausimais (LKP CK nutarimų ideologiniais klausimais, priimtų 1962–1967 metais, išdėstymai)*, V., 1968; *Nutarimai ideologiniais klausimais (LKP CK nutarimų ideologiniais klausimais, priimtų 1962–1971 metais, išdėstymai)*, V., 1971.

²³ *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1976–1980 m.*, V., 1981; *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1981–1985 m.*, V., 1986.

²⁴ T. Gorjaeva visos SSRS cenzūros sistemą 1970–1980 m. laikotarpiu apibūdino kaip nuolatinį režimui nepalankių reiškinių viešajame gyvenime slopinimą, kartu siekiant išlaikyti nepriekaištingą oficialiosios kultūros įvaizdį ir neva teikiamo visuomeninio informatyvumo visateisiškumą. Žr.: T. Горяева, op. cit., c. 350.

²⁵ A. Garliauskas, *Inteligentija 1940–1941 metais*, V., 1991, p. 28.

²⁶ K. Antanaitis, *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra*, Kaunas, 1998, p. 34; M. Malia, op. cit., p. 237–238.

²⁷ *Lietuvių literatūros enciklopedija*, V., 2001, p. 461–462.

²⁸ *Lietuvos TSR konstitucija* (pagrindinis įstatymas), priimta IX šaukimo LTSR AT neeilinėje devintojoje sesijoje 1978 m. balandžio 20 d., V., 1987, p. 6.

²⁹ Tyrimui naudoti Lietuvos literatūros ir meno archyve (toliau – LLMA) aptikti Lietuvoje veikusių kūrybinių sąjungų įstatai: *TSRS Rašytojų sąjungos įstatai*, V., 1972. Minėti įstatai patvirtinti 1971 m. liepos 2 d. SSRS RS V suvažiavime. 1934 m. SSRS RS I suvažiavime buvo patvirtinti šios sąjungos įstatai; jie patikslinti ir sukonkretinti 1959 m., iš dalies papildyti 1967 ir 1971 m. Žr.: E. Vaitiekienė, „Lietuvos TSR kūrybinių sąjungų struktūra 1960–1980 m.“, p. 74. Darbe remtasi SSRS RS 1971 m. įstatų redakcija, nes ankstesnių įstatų surasti nepavyko. *LTSR DS statutas*, 1945 m. sausio 4 d., LLMA, f. 146, ap. 1, b. 10, l. 2; *LTSR KS įstatai*, 1945 m., ibid., f. 21, ap. 1, b. 2, l. 1–2.

³⁰ LSSR RS valdybos 1970 m. gruodžio 23 d. protokolas (pasiūlymai dėl SSRS RS įstatų keitimo), ibid., f. 34, ap. 1, b. 573, l. 2.

³¹ LSSR RS valdybos narių sąrašas, 1951 m. sausio 1 d., *Literatūra*, p. 177.

³² LSSR RS valdybos sekretoriaus A. Pociaus ataskaitinis pranešimas RS V suvažiavimui, 1970 m. gegužės 27–28 d., LLMA, f. 34, ap. 1, b. 566, l. 69.

³³ *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1976–1980 m.*, p. 3.

³⁴ LSSR KS pirmininko E. Balsio ataskaitinis pranešimas KS III suvažiavimui, 1956 m. kovo 12 d., LLMA, f. 21, ap. 1, b. 105, l. 29.

³⁵ LSSR KS V suvažiavimo protokolas-stenograma, 1966 m. sausio 16–19 d., ibid., b. 326, l. 42.

³⁶ LSSR DS valdybos narių, išrinktų DS I suvažiavime 1952 m. gruodžio 4–6 d., sąrašas, ibid., f. 146, ap. 1, b. 135, l. 8.

³⁷ LSSR DS valdybos narių sąrašas po DS III suvažiavimo 1958 m. gruodžio 2–4 d., ibid., b. 220, l. 62–64.

³⁸ LSSR DS valdybos narių, išrinktų DS IX suvažiavime 1977 m. sausio 27–28 d., sąrašas, ibid., b. 432, l. 32; plg.: E. Vaitiekienė, „Lietuvos TSR kūrybinių sąjungų struktūra 1960–1980 m.“, p. 75.

³⁹ LSSR RS valdybos posėdžio 1951 m. gruodžio 20 d. protokolas, *Literatūra*, p. 203.

⁴⁰ LSSR RS valdybos pirmininko A. Bieliausko 1970 m. birželio 17 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojai L. Diržinskaitei, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 592, l. 4.

⁴¹ LSSR RS revizijos komisijos 1965 m. gruodžio 13 d. ataskaita Lietuvos rašytojų IV suvažiavimui, ibid., b. 472, l. 34.

⁴² Kol Kaune nebuvo rašytojų organizacijos, literatūrinį jaunimą būrė, jų kūrybą spausdino „Kauno tiesos“ kultūros ir meno puslapis „Kūrybinė savaitė“, įkurtas laikraščio atsakingojo sekretoriaus L. Gudaičio. Nuo 1956 m. veikė jaunųjų rašytojų sekcija, suburta poeto J. Macevičiaus. Šiame sambūryje buvo ir tremtinių, todėl Kauno jaunųjų rašytojų sekcijos veikla, anot jos buvusio nario V. Kymanto, „vilniškiams buvo tarsi krislas akyse“. Kaip savotiška „maišto“ transformacija 1967 m. balandžio mėn. pasirodė pirmasis „Nemuno“, bene laisviausio SSRS žurnalo, numeris; plačiau žr.: V. Kymantas, „Kas vyko Kaune prieš išeinant pirmajam „Nemuno“ numeriui“, *Vakarinės naujienos*, 1997, liepos 16, Nr. 135; A. Juozaitis, „Tarp „Nemuno“ ir „Santaros“, *Gimtas kraštas*, 1995, rugpjūčio 17–23, Nr. 31, p. 7; M. Zingeris, „Vaga nesikeis“ (pokalbis su „Nemuno“ redaktoriumi A. Mikuta), *Laikinoji sostinė*, 1997, balandžio 26, Nr. 81, p. 8; J. Četauskaitė, „Pirmosios aktų fotografijos šokiravo valdžią ir visuomenę“, ibid., p. 9; V. Kiaušas-Elmiškis, „Rašytojų Kaune buvo, yra ir tikriausiai visados bus“ (pokalbis su Lietuvos RS Kauno skyriaus pirmininku P. Palilioniu), *Literatūra ir menas*, 2002, sausio 25, Nr. 4.

⁴³ LSSR RS valdybos pirmininko A. Bieliausko 1970 m. birželio 17 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojai L. Diržinskaitei, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 592, l. 4–5. Rašte pažymima, kad Kaune gyvena 8 rašytojai, o aktyviai besireiškiantys jaunieji literatai yra rimtas rezervas steigiant RS skyrių Kaune. Remiantis LKP CK sekretoriato 1970 m. lapkričio 23 d. nutarimu Nr. 83 ir LSSR MT 1971 m. kovo 24 d. nutarimo potvarkiu Nr. 201, 1971 m. balandžio 6 d. įsteigtas LSSR RS Kauno skyrius.

⁴⁴ LSSR DS IX suvažiavimo 1977 m. sausio 27–28 d. medžiaga, LLMA, f. 146, ap. 1, b. 614, l. 5; informacija apie LSSR DS veiklą 1977–1981 m., ibid., b. 702, l. 19–21.

⁴⁵ LSSR KS revizijos komisijos pirmininko V. Kaičiūškio ataskaita KS IX suvažiavimui, 1984 m. balandžio 25 d., ibid., f. 21, ap. 1, b. 597, l. 125.

⁴⁶ *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1981–1985 metais*, p. 20.

⁴⁷ K. Antanaitis, op. cit., p. 71.

⁴⁸ Rašytojų sąjungos kūrybinių sekcijų nuostatai. Išrašas iš SSRS RS sekretoriato posėdžio 1951 m. gruodžio 6 d. protokolo, *Literatūra*, p. 201.

⁴⁹ Ibid., p. 202.

⁵⁰ LSSR RS valdybos pirmininko J. Šimkaus ataskaita apie sąjungos veiklą 1949–1951 m., ibid., p. 185; *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1976–1980 m.*, p. 14; plg.: E. Vaitiekienė, „LTSR kūrybinių sąjungų struktūra 1960–1980 m.“, p. 79.

⁵¹ I. Pleikienė, „Lietuvos dailininkų sąjungos jaunųjų dailininkų veikla“, *Dailė, muzika ir teatras valstybės gyvenime 1918–1998 m.*, V., 1998, p. 34–40.

⁵² LKP CK 1977 m. sausio 10 d. nutarimas „Dėl priemonių vykdant TSKP CK 1976 m. nutarimą „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“, *LKP ideologinio darbo klausimai: Dokumentų rinkinys (1975–1979)*, V., 1981, p. 212.

⁵³ A. Streikus, op. cit., p. 58.

⁵⁴ LKP CK 1978 m. balandžio 24 d. nutarimas „Dėl priemonių vykdant TSKP CK 1972 m. nutarimą „Dėl literatūros ir meno kritikos“, *LKP ideologinio darbo klausimai: Dokumentų rinkinys (1975–1979)*, p. 218–219.

⁵⁵ LKP CK ir LSSR MT 1979 m. kovo 12 d. nutarimas Nr. 99 dėl papildomos respublikinės premijos už literatūros ir meno kritiką įsteigimo, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 758, l. 1–1 a.

⁵⁶ *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1976–1980 m.*, p. 12.

⁵⁷ LSSR RS valdybos pirmininko pavaduotojo V. Bubnio 1979 m. vasario 28 d. raštas LSSR MT, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 771, l. 10–11.

⁵⁸ Lietuvos profesinių sąjungų tarybos ir RS valdybos 1969 m. spalio 1 d. nutarimas, ibid., b. 544, l. 13–22; plg.: E. Vaitiekienė, „LTSR kūrybinių sąjungų struktūra 1960–1980 m.“, p. 79.

⁵⁹ LSSR RS valdybos pranešimas SSRS RS sekretoriatui apie literatūros propagandą respublikoje, *Literatūra*, p. 339–341.

⁶⁰ Informacija apie LSSR DS veiklą 1977–1981 m., LLMA, f. 146, ap. 1, b. 702, l. 3–4.

⁶¹ LSSR RS sekcijos ir komisijos 1977 m., ibid., f. 34, ap. 1, b. 728, l. 18.

⁶² Revizijos komisijos pirmininko V. Kairiūkščio ataskaita LSSR KS IX suvažiavimui, ibid., f. 21, ap. 1, b. 597, l. 126–127.

⁶³ E. Baliutytė, op. cit., p. 12.

⁶⁴ Kūrybinių sąjungų įstatuose buvo numatyta, kad minėtos organizacijos siejo tik profesionalius literatūros ir meno darbuotojus, t. y. tik tuos, kuriems literatūra ir menas yra pagrindinė profesija. Pagal įsta-

tus, RS vienijo prozininkus, poetus, dramaturgus, kritikus, literatūros istorikus ir vertėjus, paskelbusius „savarankišką meninę reikšmę turinčių veikalų“, DS – vaizduojamosios dailės darbuotojus: tapytojus, skulptorius, grafikus, teatro dailininkus, dailininkus apiformintojus, liaudies meistrus ir asmenis, turinčius mokslo arba mokslinio tyrinėjimo darbų vaizduojamosios dailės srityje, KS – kompozitorius ir muzikologus. Žr.: *TSRS Rašytojų sąjungos įstatai*, p. 10–11; *LTSR DS statutas*, 1945 m. sausio 4 d., LLMA, f. 146, ap. 1, b. 10, l. 2; *LTSR KS įstatai*, 1945 m., ibid., f. 21, ap. 1, b. 2, l. 3.

⁶⁵ 3 skyriaus 7 punktas, „Priėmimo į TSRS rašytojų sąjungą tvarka“, *TSRS Rašytojų sąjungos įstatai*, p. 14.

⁶⁶ *LTSR KS įstatai*, 1945 m., LLMA, f. 21, ap. 1, l. 7.

⁶⁷ Žr.: *LTSR DS statutas*, 1945 m. sausio 4 d., ibid., f. 146, ap. 1, b. 10, l. 3; *TSRS Rašytojų sąjungos įstatai*, p. 16.

⁶⁸ D. Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija Lietuvoje...“, p. 141.

⁶⁹ J. Keliuotis, *Mano autobiografija: atsiminimai*, p. 14, 488–489.

⁷⁰ R. Tutlytė, „Juozo Keliuočio antroji sekimo byla“, *J. Keliuotis*, op. cit., p. 533–548. Apie KGB pinkles rašė ir pats J. Keliuotis; plačiau žr.: ibid., p. 12–17, 477–485.

⁷¹ A. Miškinio kalba LSSR RS III suvažiavime, 1959 m. sausio 21 d., LLMA, f. 34, ap. 1, b. 244, l. 36–37.

⁷² LKP CK Kultūros skyriaus vedėjo J. Bielinio 1971 m. vasario 17 d. pažyma apie A. Miškinį, Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 1771, ap. 246, b. 62, l. 9.

⁷³ LSSR RS valdybos pirmininko J. Šimkaus ataskaita apie sąjungos veiklą 1949–1951 m., *Literatūra*, p. 185; LSSR RS valdybos pirmininko A. Maldonio ataskaitinis pranešimas RS VII suvažiavimui, *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1976–1980 m.*, p. 15–16; plg.: E. Vaitiekienė, „LTSR kūrybinių sąjungų struktūra 1960–1980 m.“, p. 79.

⁷⁴ Literatūriniai konsultantai, įkūrus komisiją darbui su jaunaisiais bei jaunųjų rašytojų sekciją, prisišliejo prie jų.

⁷⁵ T. Venclovos terminas. Poetas buvo pirmasis iš rašytojų, prabilęs apie „vidinio cenzoriaus“ fenomeną jau gyvendamas užsienyje. Jis teigė, kad totalitarinės valstybės cenzūra ir okupacinis režimas visų kūrėjų sąmonėje pamažu įskiepijo „vidinį cenzorių“, kuris kartu su režimo oficialiąja cenzūra kontroliuoja jų kūrybą; plačiau žr.: T. Venclova, „Žaidimas su cenzoriu“, *Tekstai apie tekstus*, Chicago, 1985, p. 122.

- ⁷⁶ Susirašinėjimas su pradedančiaisiais poetais ir prozininkais 1955–1956 m., LLMA, f. 34, ap. 1, b. 188–189.
- ⁷⁷ J. Jakštas, „Pasąmonėj – spygliai...“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 58.
- ⁷⁸ J. Juškaitis, *Lyra ant gluosnio*, V., 1998, p. 104.
- ⁷⁹ V. Bubnys, „Basom per aštrius akmenis“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 17.
- ⁸⁰ A. Bieliauskas, *Abipus Rubikono: paliudijimai*, kn. 3: *Molinis kalnas*, V., 1999, p. 177.
- ⁸¹ V. Kubilius, „Kaip neatslūgstanti grėsmė“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 101.
- ⁸² Cz. Miłosz, *Pavergtas protas*, V., 1995, p. 92.
- ⁸³ J. Juškaitis, op. cit., p. 109.
- ⁸⁴ L. Šepetys, „Tas nelemtas duetas: rašytojas ir cenzūra“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 375.
- ⁸⁵ LSSR RS valdybos pirmininko A. Maldonio ataskaitinis pranešimas RS VII suvažiavimui, *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1976–1980 m.*, p. 14.
- ⁸⁶ Žurnalo „Pergalė“ redaktoriaus A. Baltakio kalba uždarame LSSR RS pirminės partinės organizacijos (toliau – partinės organizacijos) 1969 m. kovo 20 d. susirinkime, LYA LKP DS, f. 4628, ap. 5, b. 11, l. 10.
- ⁸⁷ LSSR RS partinio biuro sekretoriaus K. Ambroso ataskaitinis pranešimas, 1969 m. spalio 30 d., ibid., l. 44–46.
- ⁸⁸ LSSR RS partinio biuro sekretoriaus A. Baltakio ataskaitinis pranešimas, 1973 m. spalio 22 d., ibid., b. 13, l. 107.
- ⁸⁹ LKP CK 1977 m. sausio 10 d. nutarimas „Dėl priemonių vykdant TSKP CK 1976 m. nutarimą „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“, *LKP ideologinio darbo klausimai: Dokumentų rinkinys (1975–1979)*, p. 212.
- ⁹⁰ I. Pleikienė, op. cit., p. 34.
- ⁹¹ Vengrijos ir Lenkijos įvykiai, kuriems bene didžiausią impulsą suteikė kritiškos intelektualų kalbos sovietinio režimo atžvilgiu, paskatino partijos vadovus griebtis atitinkamų priemonių – 1956 m. gruodžio 19 d. SSKP CK parengė slaptą laišką „Dėl politinio masinio partinių organizacijų darbo sustiprinimo ir kelio antitarybinių elementų išpuoliams užkirtimo“. Žr.: A. Streikus, op. cit., p. 45.
- ⁹² „Smogti ideologine kryptimi“ [LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus pasikalbėjimas su LTSR rašytojų sąjungos nariais komunistais 1957 m. sausio 16–18 d.], *Švyturys*, 1989, Nr. 22, p. 26.
- ⁹³ Svarstant šį partinį dokumentą LSSR DS III suvažiavimo rezoliucijoje numatyta „įpareigoti DS valdybą stiprinti idėjinį ir politinį darbą dailininkų tarpe, užtikrinti pilnesnį socialistinio realizmo metodo ir marksistinės-lenininės estetikos įsisavinimą“, „sustiprinti estetinio auklėjimo darbą respublikos jaunimo tarpe, plačiau įtraukti dailininkus ir teoretikus į paskaitų jaunimo tarpe organizavimą, susitikimus, parodas, pašnekesius“, taip pat „prašyti LTSR Kultūros ministeriją įsteigti LTSR Dailės instituto Meno istorijos ir teorijos katedrą, kuri ruošų respublikai šios srities specialistus“. Žr.: LSSR DS III suvažiavimo rezoliucija, 1958 m. gruodžio 8 d., LLMA, f. 146, ap. 1, b. 201, l. 145–146, 148.
- ⁹⁴ Revizijos komisijos 1964 m. vasario 4 d. ataskaitinis pranešimas DS V suvažiavimui, ibid., b. 304, l. 16.
- ⁹⁵ I. Pleikienė, op. cit., p. 38.
- ⁹⁶ Ibid., p. 39–40.
- ⁹⁷ LSSR KS valdybos pirmininko E. Balsio 1966 m. lapkričio 16 d. ataskaitinis pranešimas KS V suvažiavimui, LLMA, f. 21, ap. 1, b. 326, l. 44.
- ⁹⁸ LKP CK 1977 m. sausio 10 d. nutarimas „Dėl priemonių vykdant TSKP CK 1976 m. nutarimą „Dėl darbo su kūrybiniu jaunimu“, *LKP ideologinio darbo klausimai: Dokumentų rinkinys (1975–1979)*, p. 212.
- ⁹⁹ LSSR KS revizijos komisijos 1984 m. balandžio 5 d. ataskaita KS IX suvažiavimui, LLMA, f. 21, ap. 1, b. 597, l. 127.
- ¹⁰⁰ LSSR RS revizijos komisijos pirmininko E. Mieželaičio 1954 m. rugsėjo 1 d. pranešimas rašytojų II suvažiavimui, *Literatūra*, p. 239. Kaip pavyzdį E. Mieželaitis įvardijo dingusį M. Ivaškevičiaus pjesės „Kova“ vieną skaitomą egzempliorių su pastabomis ir keliomis recenzijomis.
- ¹⁰¹ Ibid., p. 240. Pavyzdžiui, V. Suchockio-Audronašos pjesė „Saulėtekis“ dramaturgų sekcijoje gulėjo 14 mėnesių.
- ¹⁰² Ibid. Iki 1954 m. prie RS valdybos veikė dramaturgų, prozininkų, poetų, vaikų literatūros, rusų rašytojų, jaunųjų rašytojų bei vertėjų sekcijos. Pastaroji veikė tik kurį laiką; jos pagrindinė užduotis buvo išversti lietuvių rašytojų kūrinius 1954 m. Maskvoje vykusiai Lietuvos literatūros ir meno dekadai; plačiau žr.: D. Blažytė, „1954 m. Lietuvos literatūros ir meno dekada Maskvoje: sumanytojai ir rengėjai“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1994 metai*, V., 1995, p. 110–133.
- ¹⁰³ LSSR RS revizijos komisijos pirmininko E. Mieželaičio 1954 m. rugsėjo 1 d. pranešimas rašytojų II suvažiavimui, *Literatūra*, p. 241.
- ¹⁰⁴ A. Griciaus 1955 m. gruodžio 13 d. pranešimas LSSR RS dramaturgų sekcijos ataskaitiniame rinkiminiame susirinkime, ibid., p. 269.
- ¹⁰⁵ LSSR RS partinės organizacijos biuro sekretoriaus V. Reimerio 1958 m. lapkričio 12 d. ataskaitinis pranešimas, LYA LKP DS, f. 4628, ap. 5, b. 2, l. 4.
- ¹⁰⁶ LSSR RS partinės organizacijos biuro sekretoriaus V. Reimerio 1959 m. gruodžio 14 d. ataskaitinis pranešimas, ibid., b. 3, l. 55.

¹⁰⁷ L. Vaineikytės ataskaitinis pranešimas LSSR DS II suvažiavimui 1956 m., LLMA, f. 146, ap. 1, b. 177, l. 36–37.

¹⁰⁸ LSSR DS partinės organizacijos susirinkimo 1958 m. sausio 6 d. protokolas, LYA LKP DS, f. 15486, ap. 1, b. 1, l. 8.

¹⁰⁹ LSSR DS partinės organizacijos uždaro susirinkimo 1959 m. spalio 23 d. protokolas, *ibid.*, b. 2, l. 50.

¹¹⁰ LSSR KS atsakingojo sekretoriaus E. Balsio pranešimas KS III suvažiavimui, LLMA, f. 21, ap. 1, b. 105, l. 37.

¹¹¹ LSSR KS partinės organizacijos sekretoriaus V. Baumilo 1959 m. rugsėjo 25 d. pranešimas „LTSR KS veikla LKP VI plenumo nutarimų šviesoje“, LYA LKP DS, f. 15485, ap. 1, b. 2, l. 19.

¹¹² Kaip žinoma, partinės vadovybės santykiai su inteligentija tiesiogiai priklausė nuo valstybės vadovų kaitos: ir N. Chruščiovo, ir L. Brežnevo „apšilimo“ valdžioje laikotarpiu kultūros reikalai paprastai likdavo nuošalėje, todėl susidarydavo tariamas „varžtų atleidimo“ įspūdis, tačiau po dvejų trejų metų grįždavo įprastas prievartos režimas. Žr.: D. Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija Lietuvoje...“, p. 138.

¹¹³ LSSR RS revizijos komisijos 1965 m. gruodžio 13 d. ataskaita rašytojų IV suvažiavimui, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 472, l. 5–6.

¹¹⁴ V. Kisarauskas, *op. cit.*, p. 42.

¹¹⁵ LKP CK biuro 1969 m. vasario 10 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 242, b. 47, l. 3–8; A. Streikus, *op. cit.*, p. 52–53.

¹¹⁶ LSSR RS partinės organizacijos susirinkimo 1974 m. spalio 28 d. protokolas, LYA LKP DS, f. 4628, ap. 5, b. 13, l. 203.

¹¹⁷ LSSR RS partinės organizacijos susirinkimo 1972 m. vasario 21 d. protokolas, *ibid.*, b. 12, l. 44–45.

¹¹⁸ Respublikinės jaunųjų kūrybinių darbuotojų tarybos prie Lietuvos LKJS Centro komiteto rekomendacijos, priimtose bendrame LLKJS CK Propagandos ir kultūrinio-masinio darbo skyriaus bei tarybos posėdyje, 1978 m. gruodžio 21 d., LLMA, f. 34, ap. 1, b. 771, l. 17–17 a. p.

¹¹⁹ LSSR RS valdybos 1979 m. kovo 13 d. pažyma LKP CK „Dėl Lietuvos TSR Rašytojų sąjungos darbo vykdant TSKP CK 1972 m. nutarimą „Dėl literatūros ir meno kritikos“, *ibid.*, l. 13–15.

¹²⁰ LSSR RS valdybos pirmininko A. Maldonio ataskaitinis pranešimas RS VII suvažiavimui, *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1976–1980 metais*, p. 16.

¹²¹ *Ibid.*, p. 10.

¹²² *Ibid.*, p. 11.

¹²³ A. Maldonis, „Ideologinė vėtyklė ir jos sietai“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 298.

¹²⁴ A. Streikus, *op. cit.*, p. 59.

¹²⁵ LSSR DS partinės organizacijos 1969–1970 m. ataskaita, LYA LKP DS, f. 15486, ap. 1, b. 10, l. 196, 199–200.

¹²⁶ Jauni dailininkai, turėję tapti visuotinai propaguojamo socialistinio realizmo atstovais, į SSRS DS akiratį pateko dar 1949 m. pavasarį SSRS DS organizaciniam komitetui įkūrus komisiją darbui su jaunaisiais dailininkais. Tokia pat komisija 1949 m. balandžio mėn. įkurta ir LSSR DS. Ji veikė Vilniuje ir Kaune. Praėjus porai metų nuo minėtos komisijos inicijavimo, jos veikla ėmė silpti, pasidarė protokoliniė, kol visai išblėso. Tad 1957 m. spalio mėn. buvo įsteigta jaunųjų dailininkų sekcija, kuri apie 1968 m. sunyko. Minėta sekcija atkurta 1969 m. gruodžio mėn. Tuomet iš naujo buvo sudaryta ir komisija darbui su jaunaisiais dailininkais; plačiau žr.: I. Pleikienė, *op. cit.*, p. 34–38.

¹²⁷ *Ibid.*, p. 39.

¹²⁸ LSSR KS partinės organizacijos sekretoriaus J. Gaudrimo 1974 m. lapkričio 20 d. ataskaitinis pranešimas, LYA LKP DS, f. 15485, ap. 1, b. 1, l. 189–190. Muzikologų sekcijos autonomiškumas buvo pripažintas ir KS IX suvažiavime. Žr.: Revizijos komisijos pirmininko V. Kairiūkščio 1984 m. balandžio 5 d. ataskaita KS IX suvažiavimui, LLMA, f. 21, ap. 1, b. 597, l. 126.

¹²⁹ D. Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija Lietuvoje...“, p. 137.

¹³⁰ Apie sovietų valdžios naudotas priemones patraukiant menininkus į savo pusę plačiau žr.: T. Venclova, „Penktieji laisvės metai“, *Metmenys*, Chicago, 1994, Nr. 67, p. 18; V. Kubilius, „Ar išliks rašytojų sąjunga?“, *Literatūra istorijos lūžyje*, V., 1997, p. 11; P. Bražėnas, „Jo Didenybė Sąrašas. Kūrybos ir ideologijos sankirta: nuo Lietuvių rašytojų draugijos prie Lietuvos SSR tarybinių rašytojų sąjungos“, *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė...*, p. 75–88; E. Baliutytė, *op. cit.*, p. 17–20 (autorė ne tik pristatė „meduolio“ politiką, bet ir nemažai dėmesio skyrė premijų skyrimo mechanizmo aprašymui).

¹³¹ SSRS RS valdybos 1949 m. rugsėjo 26 d. raštas LSSR RS valdybos pirmininkui, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 6, l. 137, 151 (anketa). Kaip buvo pildomos anketos SSRS kūrybinių sąjungų kadrų skyriams, rodo rašytojo J. Petrulio užpildyta anketa, žr.: *Rašytojas pokario metais*, p. 260–261.

¹³² LSSR RS revizijos komisijos pirmininko E. Mieželaičio 1954 m. rugsėjo 1 d. pranešimas rašytojų II suvažiavimui, *Literatūra*, p. 235–241.

¹³³ LSSR RS perregistruotų narių sąrašas, 1945 m. liepos 17 d., *ibid.*, p. 79–80.

¹³⁴ Apskaičiuota pagal: LLMA, f. 146, ap. 1, b. 182, l. 4; b. 207, l. 25; b. 220, l. 65; b. 236, l. 64–71; b. 253, l. 1–8; b. 264, l. 73; b. 312, l. 1–54; b. 333, l. 2; b. 352, l. 1–2; b. 439, l. 11–12; b. 702, l. 20 a. p.; f. 21, ap. 1, b. 123, l. 1; b. 132, l. 5; b. 294, l. 10–11; b. 396, l. 40; b. 597, l. 125; f. 34, ap. 1, b. 240, l. 7–10; b. 472, l. 34; b. 537, l. 1–10; b. 588, l. 3–26; b. 728, l. 7–18; b. 786, l. 1–15; b. 804, l. 325–331; b. 907, l. 1–14; b. 1023, l. 55, 57–65.

¹³⁵ Būtent dėl „literatūrinio ir visuomeninio veikimo okupacijos metais“ 1945 m. į LSSR RS nebuvo priimti J. Žlabys-Žengė, J. Keliuotis ir J. Talmantas. Tame pačiame posėdyje dar 23 rašytojų priėmimas buvo atidėtas, nes trūko žinių apie jų veiklą vokiečių okupacijos metais. Žr.: LSSR RS valdybos posėdžio 1945 m. kovo 9 d. protokolas Nr. 2, *Rašytojas pokario metais*, p. 14. Taip pat žr.: *Iš saugumo archyvų: Apybraižos apie menininkų likimą pokario Lietuvoje*, kn. 1–2, V., 1991.

¹³⁶ LSSR KS partinės organizacijos susirinkimo 1960 m. rugsėjo 15 d. protokolas, LYA LKP DS, f. 15485, ap. 1, b. 5, l. 21; LSSR KS partinės organizacijos susirinkimo 1960 m. spalio 28 d. protokolas, *ibid.*, l. 25–27.

¹³⁷ A. Streikus, *op. cit.*, p. 51.

¹³⁸ R. Tutlytė, „Juozo Keliuotio antroji sekimo byla“, *J. Keliuotis*, *op. cit.*, p. 533.

¹³⁹ *Ibid.*, p. 17. Apie KGB pinkles plačiau žr.: *ibid.*, p. 12–17, 477–485.

¹⁴⁰ Apie tai savo autobiografijoje rašė ir pats J. Keliuotis; plačiau žr.: J. Keliuotis, *op. cit.*, p. 521.

¹⁴¹ A. Streikus, *op. cit.*, p. 51.

¹⁴² V. Ambrazas, „Jo kelias buvo unikalus, bet labai akmenuotas“, *V. Kisarauskas*, *op. cit.*, p. 185–186.

¹⁴³ Cz. Miłosz, *op. cit.*, p. 99.

¹⁴⁴ Literatūrologės E. Baliutytės terminas; plačiau žr.: E. Baliutytė, *op. cit.*, p. 20.

¹⁴⁵ Pažymėtina, kad kiekvienos kūrybinės sąjungos pirminės partinės organizacijos sudėtyje buvo tik dalis sąjungos narių komunistų, nes dauguma narių, be pagrindinės profesinės veiklos, dirbo laikraščiu ir žurnalų redakcijose, leidyklose, švietimo įstaigose ir buvo jų partinių organizacijų įskaitoje.

¹⁴⁶ LSSR RS partinės organizacijos sekretoriaus V. Radaičio 1956 m. lapkričio 19 d. ataskaitinis pranešimas, LYA LKP DS, f. 4628, ap. 4, b. 4, l. 84.

¹⁴⁷ LSSR RS partinės organizacijos sekretoriaus T. Tilvyčio 1957 m. liepos 28 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, ap. 5, b. 1, l. 42.

¹⁴⁸ N. Chruščiovo straipsnis „Už glaudų literatūros ir meno ryšį su liaudies gyvenimu“ buvo išspausdintas 1957 m. rugpjūčio 27 d. „Pravdoje“. Jį perspausdino „Tiesa“ 1957 m. rugpjūčio 29 d.

¹⁴⁹ LSSR RS partinės organizacijos sekretoriaus V. Reimerio 1959 m. gruodžio 14 d. ataskaitinis pranešimas, LYA LKP DS, f. 4628, ap. 5, b. 3, l. 60.

¹⁵⁰ Drg. Mackevičiaus kalba LSSR DS partinės organizacijos susirinkime 1958 m. sausio 6 d., *ibid.*, f. 15486, ap. 1, b. 1, l. 8; drg. Jurkūno kalba LSSR DS partinės organizacijos susirinkime 1959 m. birželio 10 d., *ibid.*, b. 2, l. 28; LSSR DS partinės organizacijos uždaro susirinkimo 1959 m. spalio 23 d. protokolas, *ibid.*, l. 49.

¹⁵¹ LSSR DS ir Valstybinio dailės instituto partinių organizacijų atviro susirinkimo tema „Kai kurios dailininkų kūrybos ir idėjinio auklėjimo problemos“ 1961 m. kovo 3 d. protokolas, *ibid.*, b. 4, l. 31–34.

¹⁵² LSSR DS partinės organizacijos 1964 m. rugsėjo 23 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, b. 7, l. 16; LSSR RS partinės organizacijos susirinkimo 1961 m. spalio 16 d. protokolas, *ibid.*, f. 4628, ap. 5, b. 5, l. 115.

¹⁵³ *Ibid.*

¹⁵⁴ LSSR KS partinės organizacijos susirinkimo 1960 m. gegužės 12 d. protokolas, *ibid.*, f. 15485, ap. 1, b. 5, l. 18.

¹⁵⁵ LSSR KS partinės organizacijos sekretoriaus R. Žigaičio 1971 m. gruodžio 8 d. ataskaitinis pranešimas, *ibid.*, b. 10, l. 109.

¹⁵⁶ Duomenys iš: LLMA, f. 21, ap. 1, b. 123, l. 1; b. 396, l. 40; LYA LKP DS, f. 15485, ap. 1, b. 1, l. 23–31; b. 11, l. 83.

¹⁵⁷ Duomenys iš: LLMA, f. 146, ap. 1, b. 207, l. 25; b. 439, l. 11–12; f. 34, ap. 1, b. 472, l. 34; b. 728, l. 7–18; LYA LKP DS, f. 15486, ap. 1, b. 1, l. 1; b. 10, l. 107; f. 4628, ap. 5, b. 2, l. 4; b. 11, l. 204.

¹⁵⁸ Stingant duomenų apie bendrą RS ir DS narių skaičių, nepavyko išvesti vėlesnių metų RS ir DS partinėms organizacijoms priklausiusių ir RS bei DS narių skaičiaus santykio.

¹⁵⁹ Jonas Kuzminskis (1906–1985) – SSRS dailės akademijos akademikas, grafikas, LSSR DS vadovavęs 1958–1982 m.

¹⁶⁰ A. Aleksandravičiūtė, I. Vaišvilaitė, A. Šaltenis, „Lietuvos dailės ir dailėtyros netektys“, *Lietuvos kultūros būklė*, V., 1990, p. 74.

¹⁶¹ V. Kisarauskas, *op. cit.*, p. 158.

¹⁶² LSSR RS partinės organizacijos susirinkimo protokolas, 1963 m., LYA LKP DS, f. 4628, ap. 5, b. 7, l. 13.

¹⁶³ LSSR DS partinės organizacijos susirinkimo 1967 m. vasario 22 d. protokolas, *ibid.*, f. 15486, ap. 1, b. 9, l. 99.

¹⁶⁴ Po 1968 m. SSRS invazijos į Čekoslovakiją sustiprėjo revanšistinės (stalininės) jėgos, J. Stalino reabilitavimo nuotaikos, biurokratinės, administraci-

nės ir komandinės SSRS valdymo tendencijos, kiti-
minčių (disidentų) persekiojimas, aktyviau pradėta
diegti komunistinę ideologiją. Žr.: V. Tininis, op. cit.,
p. 114.

¹⁶⁵ LSSR DS partinės organizacijos susirinkimo
1968 m. gegužės 13 d. protokolas, LYA LKP DS,
f. 15486, ap. 1, b. 9, l. 57.

¹⁶⁶ LSSR DS valdybos plenumo 1968 m. birželio
11 d. protokolas, LLMA, f. 146, ap. 1, b. 391, l. 83.

¹⁶⁷ LKP CK sveikinimo kalba LSSR DS VII su-
važiavimui, 1969 m. birželio 19 d., ibid., b. 428, l. 7.

¹⁶⁸ Komisijos susipažinti su VDI specialistų ren-
gimu išvados, 1972 m. gegužės 17 d., ibid., b. 487,
l. 1–14.

¹⁶⁹ Ibid., l. 13–14.

¹⁷⁰ LSSR DS partinės organizacijos 1969–1970 m.
ataskaita, LYA LKP DS, f. 15486, ap. 1, b. 10, l. 196,
199–200.

¹⁷¹ Stasys Vainiūnas (1909–1982) – kompozito-
rius, LSSR KS vadovavęs 1954–1962 m.

¹⁷² Eduardas Balsys (1919–1984) – kompozito-
rius, LSSR KS vadovavęs 1962–1971 m.

¹⁷³ Julius Juzeliūnas (1916–2001) – kompozi-
torius, LSSR valstybinės konservatorijos profeso-
rius, LSSR KS valdybos pirmininko pavaduotoju
buvęs 1954–1971 m., ilgametis LSSR KS valdybos
narys.

¹⁷⁴ Žr., pavyzdžiui, LSSR KS partinės organizaci-
jos sekretoriaus V. Baumilo 1959 m. rugsėjo 25 d.
pranešimas „LTSR KS veikla LKP VI plenumo nuta-
rimų šviesoje“, LYA LKP DS, f. 15485, ap. 1, b. 2,
l. 19–20; LSSR KS partinės organizacijos uždaro
susirinkimo 1959 m. rugsėjo 29 d. protokolas, ibid.,
l. 8–9; LSSR KS partinės organizacijos uždaro susi-
rinkimo 1965 m. balandžio 23 d. protokolas, ibid.,
b. 8, l. 6–8; LSSR KS partinės organizacijos sekreto-
riaus R. Žigaičio 1971 m. gruodžio 8 d. ataskaitinis
pranešimas, ibid., b. 10, l. 109–113; LSSR KS partinės
organizacijos sekretoriaus J. Gaudrimo 1974 m. lapkri-
čio 20 d. ataskaitinis pranešimas, ibid., b. 11, l. 186.

¹⁷⁵ Apie tai rašo muzikologas A. Ambrazas: „J. Gruo-
dis ne tikrai suteikė tvirtus kompozicinės technikos
pagrindus, bet ir padėjo susiformuoti svarbiausioms
kūrybos nuostatoms. Pirmiausia tai muzikos orga-
niško tautiškumo siekis, kūrybiškai panaudojant lie-
tuvų liaudies melodikos konstruktyvias ypatybes,
tuo pat metu – novatoriškumas, šiuolaikinių išraiš-
kos priemonių įvaldymas“; plačiau žr.: A. Ambrazas,
„Juliaus Juzeliūno fenomenas“, *J. Juzeliūnas*, op. cit.,
p. 16–17.

¹⁷⁶ Ibid., p. 23, 650–651.

¹⁷⁷ LSSR KS partinės organizacijos sekretoriaus
A. Klenickio 1962 m. lapkričio 30 d. pranešimas,
LYA LKP DS, f. 15485, ap. 1, b. 4, l. 20.

¹⁷⁸ D. Katkus, „Lietuvos muzikinio gyvenimo si-
tuacija“, *Lietuvos kultūros būklė*, V., 1990, p. 87.

¹⁷⁹ LSSR KS partinės organizacijos 1967 m. gruo-
džio 12 d. protokolas, ibid., b. 9, l. 42.

¹⁸⁰ Vytautas Laurušas (g. 1930 m.) – kompozito-
rius (J. Juzeliūno kompozicijos klasės mokinys), LSSR
KS vadovavęs 1971–1989 m.

¹⁸¹ D. Katkus, op. cit., p. 88.

¹⁸² LSSR KS partinės organizacijos sekretoriaus
J. Gaudrimo 1974 m. lapkričio 20 d. ataskaitinis
pranešimas, LYA LKP DS, f. 15485, ap. 1, b. 11,
l. 188–190.

¹⁸³ Eduardas Mieželaitis (1919–1997) – poetas,
LSSR RS vadovavęs 1959–1970 m.

¹⁸⁴ LSSR RS valdybos plenumo, skirto vadovau-
jančiųjų organų sudarymui, 1959 m. vasario 23 d.
protokolas, *Literatūra*, p. 317–319.

¹⁸⁵ Iš LSSR RS valdybos pirmininko E. Mieželai-
čio 1960 m. vasario 23 d. pranešimo „Dėl gyvenimo,
dabarties, literatūros“ LSSR RS valdybos plenumo,
ibid., p. 331–334.

¹⁸⁶ E. Mieželaitis, op. cit., p. 103.

¹⁸⁷ LSSR RS partinės organizacijos ataskaitinio
rinkiminio susirinkimo 1965 m. rugsėjo 16 d. proto-
kolas, LYA LKP DS, f. 4628, ap. 5, b. 9, l. 22.

¹⁸⁸ R. Šilbajoris, „Naujieji romanai Lietuvoje“, *Ne-
tekties ženklai: lietuvių literatūra namuose ir svetur*,
V., 1992, p. 509–525; D. Sauka, „Atskaitos taškas:
istorija kaip socialinio gyvenimo ritmas. 1965-ųjų riba
Lietuvoje“, *Fausto amžiaus epilogas*, V., 1998, p. 389;
E. Baliutytė, op. cit., p. 95, 101–102; V. Tininis, op.
cit., p. 115; R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 174–
175; T. Remeikis, op. cit., p. 89–90.

¹⁸⁹ Psichologines krizes ir subtilius konfliktus
analizavo J. Mikėlinas (romanas „Senis po laikro-
džiu“, 1966 m.), R. Lankauskas (romanai „Vidury
didelio lauko“, „Tiltas į jūrą“, 1966 m.), J. Aputis
(„Žydi bičių duona“, 1963 m., „Rugsėjo paukščiai“,
1967 m.), I. Meras (romanas „Lygiosios trunksa aki-
mirka“, 1963 m.), J. Grušas (pjesė „Meilė, džiazas ir
velnias“, 1967 m.), J. Marcinkevičius (apysaka „Pu-
šis, kuri juokėsi“, 1961 m.). Su absurdo dramomis į
dramaturgiją įsiveržė K. Saja (pjesės „Maniakas“, „Ora-
torius“, 1966 m.; „Pranašas Jona“, 1968 m.); plačiau
žr.: R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 175–177.

¹⁹⁰ *Pirmasis LTSR kultūros darbuotojų suvažiavi-
mas*, V., 1971, p. 162.

¹⁹¹ LSSR RS V suvažiavimo 1970 m. gegužės 27–
28 d. protokolas, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 566, l. 68–69.
A. Bieliauskas LSSR RS vadovavo 1970–1976 m. Vė-
liau jį pakeitė poetas A. Maldonis.

¹⁹² LSSR RS partinės organizacijos susirinkimo
1972 m. vasario 21 d. protokolas, LYA LKP DS,
f. 4628, ap. 5, b. 12, l. 44–45.

¹⁹³ Tam įtakos veikiamiausiai turėjo SSKP CK 1969 m. sausio 7 d. nutarimas „Dėl spaudos organų, radijo, televizijos, kinematografijos, kultūros ir meno įstaigų vadovų atsakomybės už spausdinamos medžiagos ir repertuaro idėjinį-politinį lygį padidrinimo“. Atitinkamas nutarimas buvo priimtas LKP CK 1979 m. vasario 10 d. Žr.: LKP CK biuro posėdžio 1979 m. vasario 10 d. protokolai, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 242, b. 47, l. 4–8. Juo vadovaudamasis LKP CK griežtai įvertino visų kūrybinių sąjungų ir kultūros įstaigų darbą, pakeitė „Kultūros barų“ ir „Nemuno“ redaktorių. Atsakomybę už kūrybos idėjiškumą, santykį su sovietine tikrove nutarimai perkėlė autoriams ir redaktoriams. Taigi savicenzūra tapo „socialistinės kūrybinės laisvės“ sinonimu. Žr.: D. Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija Lietuvoje...“, p. 138.

¹⁹⁴ Žr.: *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1976–1980 metais*, p. 4–6, 11; *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1981–1985 metais*, p. 4–7.

¹⁹⁵ Ibid., p. 16.

¹⁹⁶ Panašią lentelę pateikia ir E. Vaitiekienė, „Lietuvos TSR kūrybinių sąjungų struktūra 1960–1980 m.“, p. 77–79; „Kūrybinės sąjungos Lietuvoje 1960–1985 metais“, p. 240–244. Autorė nenurodo konkretaus fondo, aprašo, bylos ir lapo numerio. Ne visur sutapo sekcijų ir komisijų autorės ir mūsų rasti pavadinimai. Todėl atliekant tyrimą peržiūrėtos visos nagrinėjamojo laikotarpio bylos, saugomos LLMA, f. 21 (LSSR KS), f. 34 (LSSR RS), f. 146 (LSSR DS). Lentelė sudaryta pagal: LLMA, f. 34, ap. 1, b. 81, l. 114, 116, 116 a. p. (*Literatūra*, p. 200–201); b. 433, l. 120–122 (*Literatūra*, p. 327–328); b. 728, l. 7–18; b. 804, l. 277 bei dokumentų rinkinio „Literatūra“, p. 65–66, 110–112, 121–122 publikuotus sekcijų steigiamųjų susirinkimų protokolus; *LTSR Rašytojų sąjungos organizacinė veikla 1976–1980 metais*, p. 8; LLMA, f. 21, ap. 1, b. 79, l. 28;

b. 326, l. 43–46; b. 396, l. 40; b. 597, l. 126; f. 146, ap. 1, b. 207, l. 25; b. 333, l. 1; b. 439, l. 11; b. 813, l. 60; b. 702, l. 3–4.

¹⁹⁷ Sudaryta po LSSR švietimo ir LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1973 m. nutarimo „Dėl vaikų ir bendrojo lavinimo mokyklų mokinių estetinio auklėjimo gerinimo“, LLMA, f. 146, ap. 1, b. 529, l. 10–17.

¹⁹⁸ Lentelė sudaryta remiantis LYA LKP DS, f. 4628, ap. 4, b. 4, l. 46; ap. 5, b. 2, l. 4; b. 5, l. 108; b. 7, l. 41; f. 15486, ap. 1, b. 1, l. 1, 49; b. 4, l. 49; b. 6, l. 64; b. 7, l. 5–6; b. 10, l. 107; b. 11, l. 113, 185; f. 15485, ap. 1, b. 1, l. 23–31; b. 3, l. 131–141; b. 10, l. 27, 105; b. 11, l. 42, 83.

¹⁹⁹ LSSR RS partinė organizacija įsteigta 1946 m. Žr.: J. Baltinienė, *Naujam gyvenimui pašaukus. LKP veikla ugdant tarybinę lietuvių literatūrą 1944–1960 m.*, V., 1978, p. 99.

²⁰⁰ LSSR DS partinė organizacija įsteigta 1958 m. Žr.: LYA LKP DS, f. 15486, ap. 1, b. 1, l. 37.

²⁰¹ LSSR KS partinė organizacija įsteigta 1958 m. Žr.: LYA LKP DS, f. 15485, ap. 1, b. 1, l. 1.

²⁰² 1985 m. galutinė data pasirinkta todėl, kad trūkstant duomenų iš ankstesnių metų būtų galima susidaryti išsamesnį vaizdą. Schema sudaryta pagal LLMA, f. 34, ap. 1, b. 240, l. 7–10; b. 472, l. 34; b. 537, l. 1–10; b. 588, l. 3–26; b. 728, l. 7–18; b. 786, l. 1–15; b. 804, l. 325–331; b. 907, l. 1–14; b. 1023, l. 55, 57–65; f. 21, ap. 1, b. 123, l. 1; b. 132, l. 5; b. 294, l. 10–11; b. 396, l. 40; b. 597, l. 125; f. 146, ap. 1, b. 182, l. 4; b. 207, l. 25; b. 220, l. 65; b. 236, l. 64–71; b. 253, l. 1–8; b. 264, l. 73; b. 312, l. 1–54; b. 333, l. 2; b. 352, l. 1–2; b. 439, l. 11–12; b. 702, l. 20 a. p.; b. 813, l. 60.

Gauta 2005 10 03
Lietuvių išėivijos institutas,
S. Daukanto g. 25, Kaunas

Kristina Ūsaitė

CREATIVE UNION AS THE MECHANISM OF THE IDEOLOGICAL CENSORSHIP IN LITHUANIA IN 1956–1980

Summary

The communist “cultural revolution” was realised as a whole-inclusive permanent process which aimed to destroy any individuality and to apply all forms of human self-expression to collectivism. One of the main to achieve this was an overall control of the artistic creation. Referring to the archival materials, the writing attempts to reveal the administrative and control mechanism of one of the lowest branches of the ideological censorship system, the creative unions, which operated in Lithuania in 1956–1980. Following concrete aspects of the organisational structure (membership in a creative union, work with the young artists,

functionality of the creative sections and commissions founded under the union boards, ideological control and political education of the members) it analyses the scope of the ideological control functions assigned to creative unions and describes the influence of the leaders of the creative organisations on the cultural policy.

In the thirties of the 20th century after the change in the legal status of the creative unions and associations, the parties took open and direct control over the creative unions. The creative unions in Lithuania were only territorial branches of analo-

gous institutions of Moscow; their subordinations and organisational structure was based on a democratic centralised system common to the entire Soviet political system. The analysis of the organisational structure of the creative unions in a certain scope reflects the institutional activity peculiarities of the artists and their organisations. The fact that creative employees were concentrated according to territories and subjects (sphere) evidences that the priority was given for organisational issues. The artistic interests, approaches and creeds of members of the above mentioned organisations, uniting individualities and groups of the artists, encouraging their creative activeness and artistic searches did not have any influence on the organisational structures. Although officially the number of sections and commissions in the creative unions established under the boards of the LSSR creative unions, most of them were operating spontaneously, depending on the political conjuncture and limiting their work to the considerations over economic-financial issues. A little more independent were the sections and commissions in the unions of artists and composers. The primary party organisations responsible for the "creative-ideological" qualifications of the members of creative unions, due to unfavourable low general percentage of members of a certain creative union and members of its party organisation were unable to solve the question of political education. In the sixties, having assigned it to the creative sections, all

until the end of the analysed period the problem continued to remain only formal. The most intense institutional development of creative unions took place at the end of the sixties – beginning of the seventies.

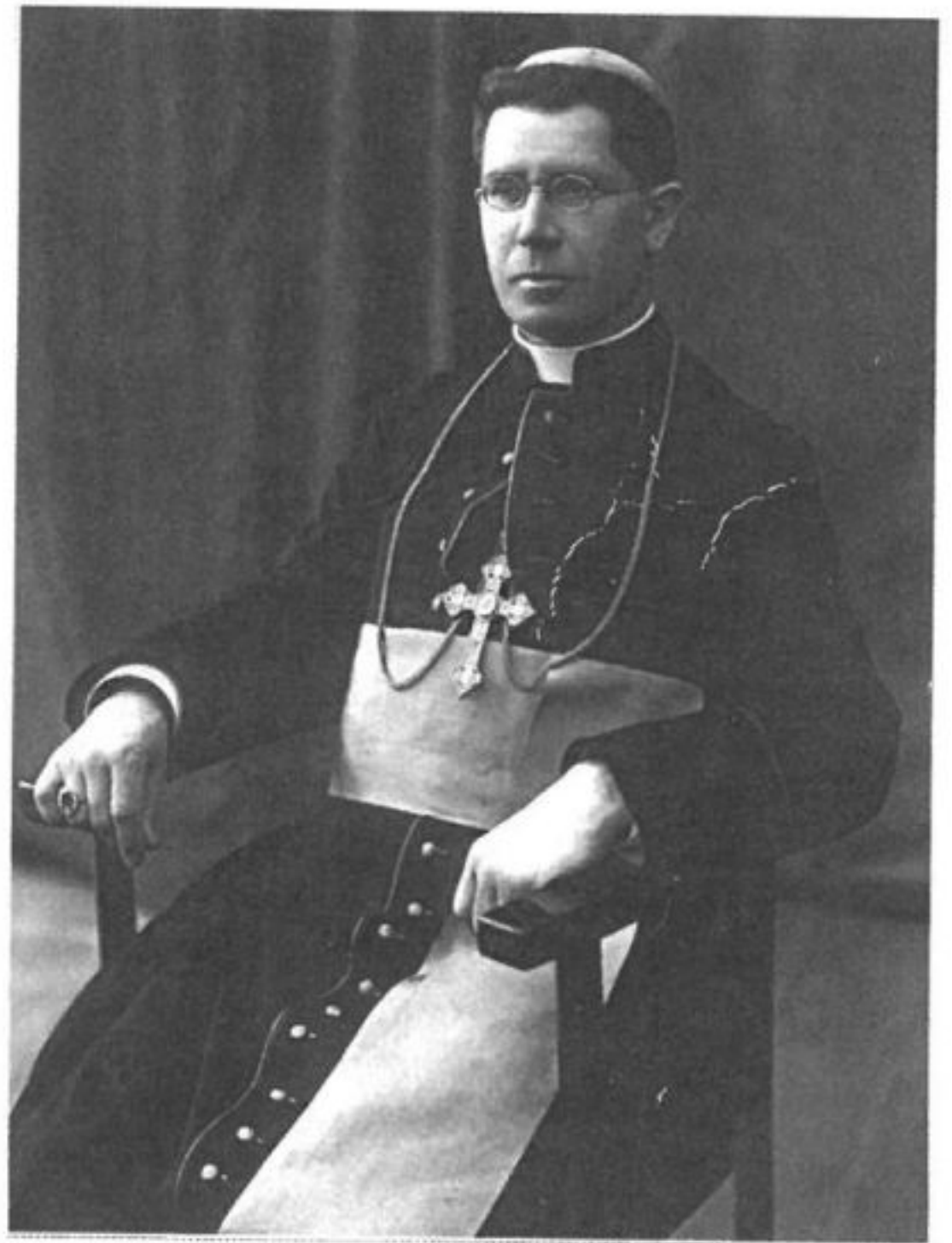
Preconceived censorship was mostly developed in the organisation uniting the writers. The work with the beginning writers was extremely thoroughly organised. To help doing this there were the commissions for work with young artists that formed the base of the "internal censor" and the sections of young artists. A little less controlled were the representatives of the "pure" arts, the artists and composers. They had more independence. Establishment of the sections of young artists and commissions for work with young artists in the middle of the seventies was more determined by the changing political conjunctures. Moreover, it was often the very personalities of the leaders of the creative unions that influenced the cultural policy. The one taking most care of its members was the board of the LSSR artists' union led by a liberally oriented chairman J. Kuzminskas. A similar situation also developed in the LSSR composers' union which managed to remain free and independent when it concerned creative issues. Unlike the unions of artists and composers, the leaders of the writers' union were more subjected to the political conjuncture and almost did not consider the real needs of its members.

Aldona Vasiliauskienė

Arkivyskupas Mečislovas Reinys: laiškai iš Vladimiro kalėjimo

1947–1953 m. – paskutinis arkivyskupo Mečislovo Reinio gyvenimo laikotarpis, praleistas Vilniaus, o nuo 1948 m. pradžios – ir Vladimiro kalėjimuose. Tačiau tai nepalaužė didžios dvasios asmenybės. Ir čia jis liko ištikimas savo skelbtiems idealams, savo pavyzdžiu skleidė Dievo meilę, rūpinosi kameros draugais bei artimaisiais laisvėje. Skelbiami laiškai atskleidžia paskutiniųjų M. Reinio gyvenimo metų faktus: sveikatos būklę, domėjimąsi Lietuva, tautiečiais bei giminaičiais, rūpinimąsi dvasingumu.

Dievo Tarnas arkivyskupas Mečislovas Reinys (1884 02 03–1953 11 08) – teologas, filosofas, psichologas, Lietuvių katalikų mokslo akademijos akademikas (1939 m.), Lietuvos (vėliau – Vytauto Didžiojo) universiteto profesorius, politikas – užsienio reikalų ministras, visuomenės veikėjas – sunkų ir garbingą ganytojo kelią baigė Vladimiro kalėjime. Tvirta arkivyskupo pozicija bolševizmo ir tikėjimo klausimais rodė, kad tai buvo viena iš priežasčių sovietų valdžiai susidoroti su šiuo kovotoju už tikėjimo laisvę¹. 1947 m. birželio 12 d. Vilniuje, savo bute Pilies gatvėje (ten dabar įsikūrusi Lietuvių katalikų mokslo akademija, Pilies g. 8) sovietinio saugumo darbuotojai jį suėmė, tardė ir nuteisė aštuoneriems metams laisvės atėmimo (1947 m. gruodžio 25 d. jam praneštas Ypatingojo pasitarimo sprendimas): „Reinį Mečislovą, Jeronimo sūnų, už talkinimą tėvynės išdavikams, dalyvavimą antitarybinėje nacionalistinėje organizacijoje ir antitarybinę agitaciją įkalinti kalėjime 8 metams, terminą skaičiuojant nuo 1947 m. birželio 12 d. Jam asmeniškai priklausantį turtą konfiskuoti“². Su

Arkivyskupas Mečislovas Reinys

specialiu konvojumi, atskirtas nuo kitų kalinių, arkivyskupas M. Reinys išvežtas į Vladimiro kalėjimą. Nuo 1948 m. sausio 20 d.

jis – Vladimiro kalėjimo kalinys ir kankinys. Arkivyskupas M. Reinys mirė 1953 m. lapkričio 8 d. Jis užkastas bendrame Vladimiro kalėjimo kalinių kape.

Sovietinių okupantų dėmesį M. Reiniu rodo dar 1940 m. jam sudaryta byla³, vėlesni saugumo dokumentai, skelbti mokslinėje spaudoje⁴. Paskutinis arkivyskupo M. Reinio gyvenimo laikotarpis minimas kun. Juozo Šalčiaus knygoje⁵ ir dr. kun. Juozapo Čepėno atsiminimuose⁶.

Veikalo, kuriame būtų detalai pasakojama apie M. Reinio gyvenimą Vladimiro kalėjime, nėra, neišspausdinti ir išlikę sunkiai išsaugoti arkivyskupo laiškai iš Vladimiro kalėjimo⁷. Šie laiškai paminėti kun. J. Šalčiaus knygoje⁸, straipsnyje, skirtame arkivyskupui⁹. Artėjant M. Reinio 50-osioms mirties metinėms, keli laiškai su komentarais buvo išspausdinti Utenos laikraštyje „Utenis“¹⁰. Visi mums žinomi išlikę laiškai su komentarais išspausdinti Čikagoje leidžiamame dienraštyje „Draugas“ (per devynis numerius)¹¹. Pirmą kartą skelbiant naują arkivyskupo M. Reinio šaltinį su komentarais remiamasi Dau-

gailių Romos Katalikų bažnyčios Metrikų knygomis, saugomomis Utenos savivaldybėje, arkivyskupo M. Reinio giminaitės Vidos Rastenienės pasakojimu ir 16 arkivyskupo laiškų kopijomis.

Arkivyskupas M. Reinys, lydimas specialaus konvojaus, 1948 m. sausio 20 d. pasiekė Vladimirą. Beveik šešerius metus jam teko praleisti Vladimiro kalėjime. Kameroje buvo gausybė kalinių: įvairaus amžiaus, įvairių tautybių (taip buvo siekiama, kad kaliniai tarpusavyje kuo mažiau bendrautų), skirtingų profesijų bei išsilavinimo, skirtingo tikėjimo. Septintą dešimtį einantis arkivyskupas M. Reinys kameros draugams tapo vilties ir šviesos spinduliu, kurio nė kiek ne mažiau negu laisvės troško įkalintieji.

Kartu su arkivyskupu Vladimiro kalėjime vienus metus nuo 1950 spalio 1 d. toje pačioje kameroje kalėjęs vokiečių Užsienio reikalų ministerijos tarėjas Gotholdas Starkė, iš kalėjimo išėjęs 1955 m. pabaigoje, yra rašęs: „Jo asmenybė pasireiškė laikysena ir dvasiniais bruožais... Jo laikysena yra tikrai

Vladimiro kalėjimo kalinys – arkivyskupas Mečislovas Reinys; tai paskutinės arkivyskupo nuotraukos

Bažnyčios šventojo laikysena, kuris visus savo gyvenimo laimėjimus ir garbę priskyrė tik Dievo malonei, kurioje rado savo laimę... Jis mylėjo savo žmones ir savo tautą, dažnai vaizdžiai pasakodavo apie garbingus Lietuvos istorijos laikotarpius, apie jos kaip valstybės atgimimą po Pirmojo pasaulinio karo. Labai susirūpinęs ir būgštaudamas, bet kartu ir tvirtai pasitikėdamas Dievo gailestingumu, jis žvelgė į savo tėvynės ateitį. Dėl jos kaip ištikimas sūnus jau antrą kartą buvo paaukojęs savo laisvę. [...] Jo autoritetas sklido pro kalėjimo sienas iš vienos griežtai izoliuotos kameros kiton. Aš pats daug gavau iš šios prakilnios asmenybės, kurioje jungėsi tvirtas tikėjimas, didelis išsimokslinimas, krikščioniškoji meilė ir nusižeminimas“¹². Kitas to paties kalėjimo kalinys anglas Frankas Kellis apie arkivyskupą yra kalbėjęs, kad jo veidas buvo lyg nukaltas iš marmuro, arkivyskupas daug meldėsi, buvo labai ramus; jo negąsdino tardytojų grasinimai bei prievarta. Jis paprastai ramiai meldavosi rytą ir vakarą, visuomet stovėdamas, ir vienas vaikščiodavo nuolat meldamasis. Po drabužiais ant kaklo nešiojo kryželį. Kai tik reikalai pakrypdavo bloga linkme, jis išsitraukdavo kryželį ir į jį pasižiūrėdavo.

Sąlygos Vladimiro kalėjime daug kuo skyrėsi nuo tų, kurias teko patirti išvežtiesiems į Sibiro glūdumas ar apledėjusias vandenyno pakrantes. Šiems kaliniams nereikėjo nei šachtose kasti anglių, nei primityviausiais tinklais žvejoti lediniame vandenyje, nei dirbti kitų neištveriamai sunkių darbų. Čia buvo specifinės nužmoginimo sąlygos. Jos turėjo itin slėgti tokį aktyvų žmogų kaip arkivyskupas M. Reinys. Lietuvoje jis tiesiog nenustygo vietoje: dirbo pedagoginį darbą Vilniuje (1914–1922 m.), dėstė Lietuvos universitete Kaune (1922–1940 m.), buvo užsienio reikalų ministru (1925 rugsėjo 2 d.–1926 m. balandžio 20 d.), 1926 m. tapo vyskupu ir dirbo Vilkaviškio vyskupo Antano Karoso padėjėju koadjutoriumi (1926–1940 m.), 1940 m. liepos 18 d. Apaštališkasis Sostas jį paskelbė

tituliniu Cypselos arkivyskupu ir paskyrė į Vilnių arkivyskupo Romualdo Jalbžkovskio padėjėju. Jis visur aktyviai veikė ir jaunimo, ir suaugusiųjų katalikiškose organizacijose: skaitė paskaitas, dalyvaudavo renginiuose, aukodavo šv. Mišias, sakė pamokslus ir pan. Būdamas mokslo žmogus, ir Vladimiro kalėjime džiaugėsi galėdamas skaityti knygas, laikraščius. Pastebėjęs, kad kiti nuo kasdienės rutinos tampa apatiški, kameros draugams ėmė skaityti filosofijos studijas¹³. Kadangi M. Reinys mokėjo devynias užsienio kalbas, galėjo bendrauti su dauguma kalinių. Arkivyskupas ne tik dėstė, bet išdėstęs leisdavo apmąstyti, o paskui klausinėdavo ir išprovokuodavo diskusijas. Taip M. Reinys sugebėdavo priversti mąstyti, skatino tikslingą ir kryptingą protinę veiklą. Šios M. Reinio studijos buvo labai svarbios ne tik moksliniu požiūriu; jos neleido palūžti, žiebė tikėjimo ateisiančia laisve viltį...

Pats arkivyskupas daug laiko skyrė maldai. Apie jo maldingumą rašo G. Starkė: „Jis dažnai meldavosi už savo tikinčiuosius labai susirūpinęs: dalijosi jų kančiomis... Arkivyskupas Reinys tikrai buvo ištikimas Viešpaties tarnas. Jis daug meldavosi įvairiu dienos metu. Esu matęs jį naktį gulint susiėmus rankas atmerktomis akimis, nes mūsų kamera buvo akinamai nušviesta, kad sargybinis visada mus galėtų stebėti pro langelį. Tada jis šnabždėdavo su Dievu. Kai mes su savo dryžuotais kalinių drabužiais išeidavome pusvalandį pasivaikščioti (į kalėjimo kiemą, kuriame neaugo medžiai), jis vaikščiodavo pirmyn ir atgal vienas, rankas susiėmęs už nugaros, atmintinai kalbėdamas brevijorių“¹⁴.

Arkivyskupas ilgesingai laukė laiškų ir žinių iš Lietuvos, jam labai rūpėjo, kas vyksta tėvynėje. Tad laiškuose prašydavo tuo metu Lietuvoje leidžiamos spaudos. Tačiau laiškai buvo labai ribojami: kurį laiką leista gauti ir parašyti tik du laiškus per metus. Adresatais galėjo būti tik tie artimieji, kuriems leis-

davo rašyti kalėjimo valdžia. Be to, ir tie patys laišškai būdavo rašomi pagal kalėjimo viršininkų nustatytus klausimus, griežtai cenzūruojami. Savaime suprantama, laišškai rašyti tik rusų kalba.

M. Reinys gavo leidimą rašyti seseriai Julijonai; ji buvo vienintelė iš seserų ir brolių, nepatekusi į Sibirą¹⁵. Rašyti kitiems asmenims M. Reinys neturėjo teisės. Reikia priminti, kad arkivyskupas M. Reinys buvo jauniausias – vienuoliktas vaikas Julijonos Mališauskaitės (1841–1913) ir Jeronimo Reinio (1833–1892) šeimoje¹⁶. G. Starkė yra rašęs, kad arkivyskupui kalbant apie savo tautos tikinčiuosius nušvisdavo akys: „Kai apie juos kalbėdavo, jo akys švytėdavo. Jos taip pat nušvisdavo, kai prisimindavo savo mylimą motiną ar seserį, kuri buvo likusi gimtajame kaime ir kurios laišakai jam pranešdavo apie žiaurų jo gausios šeimos likimą“¹⁷.

J. Reinytė (1878–1960) buvo išteklėjusi už Pranciškaus Martinėno (1863–1946); apsigyveno uošvijoje – Duobių, vėliau – Zostrono kaime prie Daugailių. Julijona ir Pranciškus susilaukė aštuonių vaikų: Elenos, Stanislovos, Bronės, Kazimiero, Adelės, Veronikos, Pulcherijos (arkivyskupas ją vadino Pulge) ir Teklės. Arkivyskupas M. Reinys rūpinosi gausia sesers šeima būdamas laisvėje, o Vladimiro kalėjime Julijonos laišakai buvo vienintelis ryšys su Lietuva.

Tad neatsitiktinai pateikiame duomenų apie Julijonos šeimą, kurios vaikų vardai minimi arkivyskupo laiškuose. Visi vaikai buvo krikštyti Daugailių Šv. Antano Paduviečio bažnyčioje kun. Kazimiero Kiršino (1865 02 28–1940 03 29). Beje, kun. K. Kiršinas Daugailių parapijoje klebonavo 1897–1936 m. (palaidotas Daugailių parapijos kapinėse), gerai pažinojo kunigą, vėliau vyskupą M. Reinį, bendravo su juo, krikštijo, tuokė bei laidojo jo artimuosius.

J. ir P. Martinėnų pirmagimė – Elena (1903 08 21–1982 12 13) pakrikštyta 1903 m. rugpjūčio 31 d.; jos krikšto tėvai buvo M. Rei-

nys ir Elena Kecoriūtė. 1933 m. liepos 9 d. E. Martinėnaitė Palevenėlės bažnyčioje priėmė moterystės sakramentą – išteklėjo už Petro Vanago¹⁸ (1909 01 29–1985 10 12), gyveno Zostrone, užaugino tris vaikus: Vidą (gim. 1934 m., gyvena Utenoje), Zitą (1942 09 05–1990 08 02) ir Arvydą (gim. 1945 m., gyvena Utenoje). Krikšto dukrą Eleną dėdė Mečislovas išleido į mokslus, kas mėnesį duodamas ne mažesnę kaip 100 litų stipendiją¹⁹.

S. Martinėnaitė gimė 1905 m. balandžio 4 d. Pakrikštyta balandžio 10 d., jos krikšto tėvai buvo Juozapas Kecorius su Veronika Reinyte²⁰. Stasė mirė jauna nuo plaučių uždegimo (1923 m. liepos 22 d.)²¹.

B. Martinėnaitė (1907 03 15–1984 06 21) pakrikštyta 1907 m. kovo 18 d. (krikšto tėvai Povilas Skurkis ir jo žmona Veronika). 1933 m. birželio 4 d. Daugailių bažnyčioje ji priėmė moterystės sakramentą – išteklėjo už Broniaus Valiukėno²² (1907–1994). Vaikų nesusilaukė, abu palaidoti Petrašiūnų kapinėse Kaune.

K. Martinėnas gimė 1909 m. vasario 10 d. Duobių kaime. Vasario 15 d. jį pakrikštijo kun. K. Kiršinas, krikšto tėvai buvo Juozapas Kovčinko su Izajošiaus Reinio žmona Grasilda²³. Kazys nebuvo sukūręs šeimos, mirė 2001 m. birželio 10 d.

A. Martinėnaitė (1911 02 02–1985 08 14) gimė Duobių kaime, pakrikštyta 1911 m. vasario 13 d. (krikšto tėvai Kazimieras Reinys ir Leokadija Galinėnaitė). 1935 m. rugpjūčio 31 d. išteklėjo už Teofilio Barisos²⁴ (1887–1941?), gyveno Kaune. 1941 m. Teofilį suėmė saugumas, ir jis dingo be žinios. Adelė su dviem dukromis slapstėsi ir išvengė Sibiro. A. ir T. Barisų dukra Rima (gim. 1936 m.), išteklėjusi už Juozo Rakausko, gyvena Vilniuje, o Lida Luiza (gim. 1939 m.), išteklėjusi už Jono Gerardo Rimkaus, gyvena susigražintuose namuose Kaune.

V. Martinėnaitė gimė 1912 m. kovo 26 d. Duobių kaime, pakrikštyta balandžio 1 d. (krikšto tėvai I. Reinys ir V. Skurkienė,

P. Skurkio žmona). 1939 m. spalio 21 d. Daugailių bažnyčioje sutuokta su Kaziu Papicku²⁵ (1913 08 22–1996 07 02). Jie gyveno Utenoje (ten, kur dabar pastatytas centrinis paštas, buvo trys Papicko tėvų namečiai). Veronika (mirė 1986 m. spalio 5 d.) ir Kazys Papickai užaugino dvi dukteris: Reginą (g. 1941 m., ištekėjusi už Juozo Strakšo, gyvena Šiauliuose) ir Ziną (1943–1987; vyras – Algis Samuolis, gyvena Jonavoje).

P. Martinėnaitė gimė 1914 m. liepos 20 d. Ji pakrikštyta rugpjūčio 3 d. (krikšto tėvai Vladislovas Reinys²⁶ ir Elena Kviklytė). 1934 m. rugsėjo 8 d. Daugailių bažnyčioje sutuokta su Kaziu Merkiu²⁷. Pulcherija su vyru ir 1937 m. kovo 24 d. gimusia dukrele Nijole Filomena iš Vyžuonų (ten K. Merkys dirbo raštininku) 1941 m. buvo ištremti į Sibirą: Kazys – į Karagandą, motina ir dukra – į pačią Šiaurę. Pulcherija grįžo iš Sibiro, vėliau ir jos vyras. Gyveno Zostrone, paskui, padedant giminaičiams, pavyko įsidarbinti Kaune. 1967 m. abu žuvo autoavarijoje – ant jų, einančių šalikele, užvažiavo mašina. Palaidoti Kaune, Petrašiūnų kapinėse. Nijolė Filomena į Lietuvą negrįžo. Sibire sukūrė šeimą. Giminių susirašinėjimas su ja nutrūko prieš dešimtmetį.

Jauniausia J. Reinytės ir P. Martinėno dukra – 1917 m. sausio 1 d. Zostrone gimusi Teklė. Tikriausiai ji buvo labai silpna – tą pačią dieną pakrikštyta (krikšto tėvai Pranciškus Kossa ir Teklė Kviklytė)²⁸. 1918 m. spalio 26 d. nesulaukusi nė dvejų metų T. Martinėnaitė mirė susirgusi pavojingu vadinamu „hispankos“ gripu²⁹.

Sesers Julijonos šeima arkivyskupui M. Reinui esant Vladimiro kalėjime tapo svarbiu rūpesčiu, kurį jis galėjo perteikti laiškuose.

Net ir kalėjime jaučiamas nuoširdus M. Reinio dėmesys artimiesiems. Arkivyskupas Mečislovas laiškuose minėjo sesers Julijonos dukrų bei vaikų vardus, rūpinosi jų sveikata, jaudinosi dėl Elenos ligos (tuo metu ji labai sirgo plaučių uždegimu ir giminaičiai

nebetikėjo, kad ji pasveiks), nerimavo ir dėl jos dukros Zitos sveikatos. Arkivyskupas M. Reinys, pats sunkiomis sąlygomis siekęs mokslo, vėliau rėmęs kitus, trokštančius mokslo žinių, ir laiškuose iš kalėjimo teiravosi, kaip jaunajai kartai sekasi mokytis: tai svarbus paskatinimas siekti mokslo. Džiaugėsi sesers vaikų mokslo rezultatais.

Viename laiškų seseriai reiškiamą užuojautą, mirus jos vyro Prano broliui Silvestrui³⁰.

Laiškuose minimi arkivyskupo M. Reinio vyriausiojo brolio Izajošiaus ir Grasildos Musteikytės-Reinienės sūnūs Juozas (jis dingęs Sibire ir arkivyskupas, matyt, tikėjosi sulaukti kokių nors žinių: „ar parašė Jums Juozas iš Kamčiatkos?“) ir Antanas, taip pat pastarojo žmona Stefanija Namajūnaitė-Reinienė, jų dukros Aldona ir Nijolė. Stefanija su dukromis tuo metu buvo pabėgusi iš Sibiro, nors greitai vėl buvo išvežta atgal.

Laiškuose minimas Skardinskas – tai kunigas Leonardas Skardinskas, kurį ne kartą finansiškai rėmė M. Reinys. Minimas Edmundas, galima teigti, kad arkivyskupas teiraujasi apie savo kanclerį kun. Edmundą Basį (kitame laiške įrašyta ir jo pavardė). Teiraudamasis apie Kazimierą Panevėžiskį, arkivyskupas nori sužinoti apie Panevėžio vyskupą Kazimierą Paltaroką (kitame laiške parašyta vyskupo pavardė). Laiškuose minimos Emilija, Elžbieta ir Marė, siunčiančios arkivyskupui siuntinius, tikriausiai yra vienuolės seselės, kurias pažinojo ir arkivyskupo M. Reinio sesuo Julijona.

Išlikę arkivyskupo M. Reinio laiškai rodo griežtą sovietinio kalėjimo cenzūrą, kuri vertė laiškus rašyti pagal iš anksto numatytą turinį: sveikata, oras, laisvalaikis. Apie tai leista rašyti, to buvo galima teirautis ir artimųjų. Ir, žinoma, jokių skundų, neaiškių užuominų, juo labiau kritikos. Viskas, kas cenzūrai kėlė neaiškumų ar įtarimų, buvo užbraukoma taip, kad jau neįmanoma įskaityti (tą randame ir arkivyskupo laiškuose: užjuodinti pavieniai žodžiai ar ištisos eilutės). Ka-

2004 m. birželio 24 d. apdovanotam Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino ordino Riterio kryžiumi, Daugailių Šv. Antano Paduviečio bažnyčios klebonui kun. Petrui Baltuškaui. Jis apie 1970 m. susipažino su E. Vanaigiene. Sužinojęs apie saugomus įvairius arkivyskupo M. Reinio daiktus, nuotraukas bei laiškus, paprašė leisti laiškus parsinešti namo. Namuose pasidarė kopijas – persifotografavo. Taip mums visiems buvo išsaugoti arkivyskupo M. Reinio laiškai iš Vladimiro kalėjimo³².

Arkivyskupo laiškai praplečia žinias iš mažai žinomo jo gyvenimo laikotarpio – Vladimiro kalėjimo. Iš pabirų paskutinių laiškų detalių galima sužinoti apie vis silpnėjančią arkivyskupo M. Reinio sveikatą, kurią „stiprino“ skiriami vaistai. G. Starkė prisimena, kad 1951 m., kai arkivyskupas M. Reinys buvo perkeltas į kitą kamerą, jis buvo sveikas: „Jis buvo stiprios sveikatos. Kai išėjo iš mūsų kameros, tai ne tik iš jo žodžių, bet ir iš išvaizdos žinojome, kad jis gerai jautėsi. Mano buveinės nepasiekė žinios iš jo buveinės (šios buvo dažnai keičiamos), kad jis sergąs. Mirtis kalėjime ateina be liudininkų. Tas, kuris turi mirti, savo valandos privalo sulaukti vienišoje kameroje. Tik paskutiniai jo draugai galėjo nujausti, kas jam atsitiko, ar gauti žinią iš kokio sargybinio mosto“³³.

Arkivyskupo M. Reinio bičiulis filosofijos dr. kun. J. Čepėnas, pats sėdėjęs Vladimiro kalėjime, „Velaikių Juozelio atsiminimuose“ ir atsiminimuose apie arkivyskupą M. Reinį rašė: „Jo uolumas Dievo garbei ir žmonių gerovei pražudė jį. Mirė Vladimiro kalėjime, bet ne savo tėvynėje, kurią taip karštai mylėjo [...]. Kaip Kristaus garbė prasidėjo nuo Kryžiaus, taip ir jo prasidės nuo kalėjimo. Ir kaip Kryžius, buvęs gėdos ženklas, tapo garbės ženklu, taip pagarsės ir Vladimiro kapinės, kurios priglaudė kūną, nes tai buvo tikras savo pašaukimo kankinys [...]. Jei kokie yra pripažįstami šventaisiais, tai ir arkivyskupas Reinys turi būti pripažintas šventuoju, nes už jį šventesnio žmogaus man neprisiėjo sutikti“³⁴.

Šv. Antano Paduviečio bažnyčia Daugailiuose, kur buvo krikštytas ir aukojo pirmąsias šv. Mišias arkivyskupas Mečislovas Reinys; prie bažnyčios – garbės kanauninkas kunigas Petras Baltuška

PRIEDAS

16 arkivyskupo Mečislovo Reinio laiškų iš Vladimiro kalėjimo

1948 m. liepos 14 d.

Miela Sesute!

Aš rašau Jums penktąjį laišką. Kaip jau rašiau, gavau perdavimą, siuntinį ir 380 rublių. Už viską padėkojau. Aš apskritai sveikas, nors truputį blogai akims, ir kojos truputį sutino nuo kelio iki pėdos, nors ir neskauda. Parašykite man, kaip Jūsų sveikata.

[užbraukytos dvi eilutės]

Jūsų M. Reinys

Gera būtų gauti keletą laikraščių „Tarybų Lietuva“ ar „Tiesa“ numerių.

M. R.

1948 m. rugpjūčio 2 d.

Miela Sesute!

Aš dabar rašau Tau, Sesute, šeštą laišką. Paskutinį rašiau pirmoje liepos pusėje. Iš Tavęs gavau tik vieną laišką. Aš apskritai sveikas. (Skausmo) petyje, apie kurį rašiau, dabar nejaučiu. Kojos, kaip rašiau, truputį patinsta, bet neskauda. Rytais tinimo beveik nėra. Kaip Tavo sveikata? Su savo 70-čia metų, manau, jautiesi netvirtai. Kaip Tavo dukros? Pinigų pagal kvitus dar turiu. Čia, parduotuvėje, galima gauti duonos, truputį cukraus ir sviesto. Jei kada bus siuntinys, tai nei miltų, nei kruopų čia nesiųskite. Labiausiai negenda lydyti taukai. Gera lašiniai ir svogūnai. Čia turiu galimybę daug skaityti.

[užbraukytos trys eilutės]

Jūsų brolis M. Reinys

Kaip matote, turint pinigų, čia, parduotuvėje, jau galima pastiprinti sveikatą. Todėl aš nežinau, gal siuntinių iš mano buto jau nesiųsti, o tik pinigus, jei siųsti siuntinį [...] lemta su sunkumais arba asmeninėmis išlaidomis [...].

M. Reinys

1948 m. rugpjūčio 15 d.

Miela Sesute!

Labai dėkingas Tau, Sesute, už liepos 30 dienos laišką. Aš reiškiu nuoširdžiausią užuojautą dėl Tavo vyro brolio Silvestro mirties. Ir meldžiuosi už jo ramybę. Mano kojoms dabar geriau: vietos gydytojas davė vaistų, kurie padeda nuo tinimo. Šiaip aš apskritai sveikas. Kaip mokosi Vida, Rima, Lida? Perėjo į kitą klasę? Kaip Pulgės sveikata? Džiaugiuosi, kad Zitai, nors liginėje, darosi vis geriau. Siunčiu nuoširdžiausius linkėjimus giminėms [užbraukyta].

Jūsų brolis M. Reinys

11 laikraščių numerių gavau.

1948 m. rugsėjo 24 d.

Miela Sesute!

Pirmoje rugsėjo pusėje savo laiške padėkojau Jums už gautus siuntinius. Dabar pas mane nieko naujo neįvyko. Aš apskritai sveikas, su kojomis geriau negu anksčiau, kai vartoju vaistus, nurodytus vietos gydytojo. Tik truputį blogiau su dešine akimi, kurioje skaitant atsiranda rūko taškeliai, bet dabar dar netrukdo skaityti. Prašau, jei įmanoma, atsiųsti man 2 nosines ir 2 poras šiltų kojinių žiemai. Parašykite, kaip jaučiatės Jūs, Jūsų dukros ir ypač Jūsų vaikaitė Zita, kuri, kaip Jūs rašėte, yra ligoninėje. Siunčiu linkėjimus Jums [užbraukyta] linkiu Jums viso geriausio.

Jūsų brolis M. Reinys

1948 m. spalio 27 d.

Miela Sesute!

Spalio pirmosios pusės laiške aš nuoširdžiai padėkojau Jums, Sesute, už laišką ir šimtą rublių, kuriuos gavau. Dabar labai nuoširdžiai dėkoju už siuntinį, kurį aš vakar visą gavau. Jame labai naudingi produktai ir dvi nosinės, kurių aš Jūsų prašiau. Už viską labai dėkingas. Tai sustiprins mano sveikatą. Dėl sveikatos – aš dabar jaučiuosi geriau: mano kojos dabar, kai vartoju vietos gydytojo nurodytus vaistus, netinsta. Pas mus oras gana geras, nešalta, dar nepasnigę.

Kas naujo pas Jus, miela Sesute? Kokia Jūsų, Jūsų dukterų ir vaikaitių sveikata? Kokia Juozo, Stefanijos bei jų dukrų sveikata? Kaip rašoma laikraščiuose, šiais metais buvo geras derlius. Pas Jus turbūt irgi? Gerai būtų, jei kada vėl atsiųstumėt nors keletą laikraščio „Tiesa“ numerių. Paskaityčiau ką nors lietuviškai, kad nepamirščiau gimtosios kalbos. Daug skaitau kitomis kalbomis. Siunčiu linkėjimus Jums, kitiems giminėms ir mano geradariams. Tesaugo Jus Dievas!

Jūsų M. Reinys

1949 m. vasario 4 d.

Miela Sesute!

Paskutinį laišką aš Jums rašiau sausio 25 d.

[užbraukytos keturios su puse eilutės]

Sausio 25 d. gavau Jūsų siuntinį, už kurį nuoširdžiai dėkoju. Tik prašau nesiųsti man adatų, nes neleidžiama čia siuntinyje gauti metalinių daiktų ar stiklinių indų.

[užbraukytos dvi eilutės]

Taip pat sausio 25 d. gavau siuntinį nuo Skardinsko draugo. Jam padėkokite nuo manęs už jo užuojautą mano senatvėje [...], nes aš jam parašyti neturiu leidimo. Jūsų siuntinyje atsiųsti baltiniai ir kojinės labai tinka. Ačiū! Parašykite man apie savo sveikatą, apie Jūsų dukrelių ir vaikaitių sveikatą. Gal kas numirė iš mano pažįstamų dvasininkų, kurie anksčiau buvo man pavaldūs? Vakara man sukako 65 metai, bet, laimei, jaučiuosi visai sveikas, išskyrus kai kurias senatvės negalias. Siunčiu nuoširdžiausius linkėjimus Jums, Mieloji Sesute, Jūsų dukroms, vaikaitiams ir mano geradariams.

Jūsų M. Reinys

Papildymas vasario 4 d. laiškui.

Jūsų sausio 26 d. laišką vakar gavau. Šiandien gavau iš Vilniaus pinigų – 100 rublių. Ačiū! Šiandien [užbraukyta] gavome naują potvarkį: 1) mums uždrausta gauti siuntinius ir produktų siuntas. Pinigų galime gauti be apribojimų: gali siųsti kas nori, kada nori ir kiek nori. Čia, parduotuvėje, bus galima nusipirkti produktų. Aš manau, kad užtektų, jei per mėnesį turėčiau 150 rublių. Dabar aš turiu kelis šimtus rublių;

2) bus galima rašyti ir gauti tik du laiškus per metus. Kada nors parašysiu Jums praslinkus keliems mėnesiams. Tada Jūs galėsite parašyti man atsakymą. Šis laiškas dar neįeina į tų dviejų laiškų skaičių. Būki, Sesute, rami dėl mano sveikatos.

Jūsų M. Reinys

1949 m. vasario 10 d.

Miela Sesute!

Kaip Jums žinoma, šiais metais man leista parašyti tik du laiškus. Tai mano pirmas laiškas, kurį gavusi prašau man taip pat parašyti laišką, kaip atsakymą į mano laišką. Po mano laiško, rašyto vasario mėn., kuriuo aš Jums pranešiau apie naują potvarkį dėl laiškų ir siuntinių, aš vasarį gavau Jūsų laišką ir siuntinius nuo Emilijos ir Skardinsko. Padėkokite jiems nuoširdžiai. Ta pagalba man pinigais, kuri leidžiama be apribojimų, ta mėnesinė suma, kurią aš tada laiške nurodžiau, visiškai pakankama mano pastiprinimui. Jeigu su ja būtų sunku Jums ar mano geradariams, tai galima būtų truputį ir sumažinti. Dabar vietinėje parduotuvėje galima nusipirkti daug įvairesnio asortimento produktų negu anksčiau. Reikalingus baltinius ar kitką aš gaunu valdiškus. Kas dėl mano sveikatos, tai laimė – aš sveikas. Mano dešinė koja ir apskritai kojos pasitaisė. Klausia turbūt nuo senatvės kiek susilpnėjusi, bet netrukdo. Svarbiausias mano užsiėmimas – knygų, laikraščio „Pravda“ skaitymas ir retsykliais žaidžiu šachmatais. Nuo ilgo skaitymo truputį skauda akis, būtent akių raumenis, bet tai nesuteikia didelių kančių. Miela Sesute! Mane labai domina Jūsų sveikata, todėl laiške parašykite apie savo sveikatą, apie sveikatą Jūsų dukterų ir vaikų, ypač apie Zitą, Juozą, Pulgę, Edmundą, Marę. Kaip sekasi mokslai Vidai, Rimutei, Lidutei? Kokia Stefanijos ir jos dukterų sveikata? Kaip žinote, birželio 12 d. baigėsi viena ketvirtoji mano įkalinimo dalis, kaip matote, ir, laimei, neblogo sveikata. Norėčiau ir toliau būti neblogos sveikatos. Kitą, antrąjį leistą laišką aš planuoju parašyti Jums lapkričio pabaigoje ir tada tikiuosi gauti Jūsų antrąjį atsakymą.

Siunčiu labai nuoširdžius sveikinimus (linkėjimus) Jums, kitiems giminėms ir mano geradariams. Mintyse ir maldose kasdien su Jumis...

Nuo vasario 10 d. iki šios dienos gavau 750 rublių. Labai ačiū.

Jūsų brolis M. Reinys

[laiškas tikriausiai rašytas 1949 m. birželio 22 d.]

1949 m. rugsėjo 23 d.

Miela Sesute!

Birželio 22 dieną aš pasiunčiau Jums laišką, bet iki šiol aš negavau Jūsų atsakymo; vadinausi, arba mano laiškas kur nors pakeliui dingo, arba, jei pasiekė Jus, tai kur nors pakeliui dingo

Jūsų atsakymas. Dabar aš Jums siunčiu savo antrąjį ir šiais metais paskutinį laišką. Mano sveikata, laimei, neblogo: aš apskritai sveikas. Mano kojos, apie kurias praėjusiais metais rašiau, kad pamažu tinsta, dabar nieko – pasitaisė. Man truputį skauda akis – turbūt dėl to, kad daug skaitau. Bet skaitymas – tai mano darbas ir pramoga. Truputį skauda ir strėnas – tai turbūt nuo senatvės, juk man jau 66 metai. Labai nuoširdžiai dėkoju Jums, miela Sesute, ir kitiems mano geradariams (tarp jų ir kun. Skardinskui; jam padėkokite nuo manęs) už piniginę pagalbą, kurią gaunu kas mėnesį. 150 rublių kas mėnesį man užtenka sveikatai palaikyti. Du kartus aš gavau dar priedą virš nurodytos sumos. Miela Sesute! Parašykite man apie savo sveikatą. Jums jau per 70 metų, be to, našlė, todėl Jūsų sveikata irgi netvirta. Kartu parašykite apie Jūsų dukterų sveikatą, kaip mokosi vaikaičiai ir kita. Koks pas Jus šįmet derlius? Čia vasara buvo gera. Baltinius, drabužius ir avalynę dėviu valstybinę. Man leista šiais metais iš Jūsų gauti du laiškus. Naudokitės tuo. Kada kitąmet Velykos? 1950 metais pirmą laišką Jums parašysiu vasario mėn., o antrą – rugpjūčio mėn. ir į šiuos laiškus lauksiu Jūsų atsakymų. Siunčiu nuoširdžius linkėjimus Jums, mano geradariams ir artimiesiems pažįstamiems. Kasdien su Jumis mintimis ir linkėjimais.

Jūsų brolis M. Reinys

1950 m. vasario 3 d.

Miela Sesute!

Siunčiu Jums pirmąjį laišką iš dviejų, leistų parašyti per metus. Nors jau seniai praėjo Naujųjų Metų šventės, bet tik dabar turiu galimybę pasveikinti Jus su Naujaisiais Metais ir nuoširdžiai palinkėti Jums sveikatos, laimės ir visko geriausio. Jūsų laišką, kaip atsakymą į mano laišką, rašytą praėjusį rugsėjį, aš gavau ir už tai nuoširdžiai Jums dėkoju. Dabar irgi lauksiu Jūsų laiško, kaip atsakymo į mano šį laišką. Parašykite, kaip Jūsų sveikata, kaip Jūsų dukters sveikata, kaip mokosi Jūsų vaikaičiai, kaip Stefanijos sveikata, Kazimiero Panevėžiškio, Edmundo Basio? Ar parašė Jums Juozas iš Kamčiatkos? O kaip Zita ir jos koja, ar ji dar tebeguli ligoninėje? Gal kas iš artimųjų pažįstamų mirė? Parašykite!

Aš, ačiū Dievui, esu sveikas. Truputį paskauda strėnas, bet tai dar ne bėda: šiandien užbaigiau 66 metus, o senatvėje tai dažnai pasitaiko. Mano laimei, akys nustojo skaudėjusios. Labai nuoširdžiai dėkoju Jums ir kitiems, kurie man siunčia piniginę pagalbą. Aš ją gaunu reguliariai ir visą. Tad vietos parduotuvėje papildomai perkant visus maisto produktus, leidžia man palaikyti sveikatą. Dabar ten produktų asortimentas platesnis. Žiema čia nėra labai šalta, išskyrus keletą labai šaltų dienų. Nuo šalčio nekentėjau. Mano užsiėmimai: knygų skaitymas iš mūsų bibliotekos, kurioje yra ir lietuviškų raštų [užbraukytos trys eilutės].

Jokie kenksmingi vabzdžiai netrukdo. Baltiniais ir apranga aprūpintas. Baigdamas šį trumpą savo laišką, aš dar kartą iš visos širdies linkiu Jums sveikatos ir viso geriausio. Kasdien su Jumis mintyse ir linkėjimuose.

Jūsų brolis M. Reinys

1950 m. rugpjūčio 12 d.
Miela Sesute!

Štai aš Jums rašau antrą laišką šiais metais ir pranešu, kad gavau Jūsų atsakymą į mano pirmąjį laišką. Už tai Jums, miela Sesute, nuoširdžiai dėkoju. Aš, laimei, kaip sakoma, gyvas ir sveikas. Truputį paskauda strėnas, bet tai mano senatvės liga, be to, nekelianti nerimo. Mano užsiėmimai: vietinio laikraščio skaitymas, knygų (yra ir lietuviškų) skaitymas, žaidimas šachmatais. Aš reguliariai gaunu Jūsų atsiųstą piniginę paramą, jos man visiškai pakanka. Už ją nuoširdžiausiai dėkoju. Parašykite, Sesute, man apie savo sveikatą. Jums jau gerokai per septyniasdešimt metų sukako. Kaip sveikata Jūsų dukters ir vaikaičių? Kai kurios iš jų šiais metais, rodos, baigė septynmetę. Koks šiais metais derlius? Parašykite, kada kitais metais pas Jus bus Velykos.

Kasdien su Jumis mintyse ir su geriausiais linkėjimais

Jūsų brolis M. Reinys

1951 m. rugpjūčio 3 d.
Miela Sesute!

Štai aš Jums rašau antrąjį laišką šiais metais. Į savo pirmąjį laišką, kurį parašiau vasario mėn., Jūsų atsakymą gavau, už kurį aš Jums nuoširdžiai dėkoju. Aš, mano laimei, gyvas ir sveikas. Bronchitas, kuris mane truputį kankino žiemą, praėjo ir dabar nieko nejaučiu. Nuo birželio mėnesio, kaip žinote, aš pradėjau antrąjį termino pusę. Per pirmąją pusę aš buvau pakankamai geros sveikatos, išskyrus kai kurias laikinas negalias. Labai nuoširdžiai dėkoju Jums, miela Sesute, už suteiktą pagalbą, ji palaiko mano seną sveikatą. Mane labai džiugina, kad aš gaunu pagalbą reguliariai, kas mėnesį. Be to, aš dar gavau papildymą: kovo mėn. iš Trūdiškių 50 rublių, vadinasi, nuo kun. Skardinsko, ir iš Ukmergės nežinau nuo ko 100 rublių. Padėkoki- te nuo manęs kun. Skardinskui už jo dovaną. Be to, liepos 26 d. aš gavau iš Vilniaus, nežinau nuo ko, 200 rublių. Už visą šią paramą aš labai dėkoju visiems, kurie man aukoja. Aš norėčiau būti sveikas ir naudingas tautai, jos gerovei, švietimui, kultūrai. Miela Sesute! Aš dabar laukiu Jūsų laiško, laukiu žinios apie Jūsų sveikatą, apie Jūsų dukras ir vaikaite. Mane pradžiugino žinia apie Jūsų vaikaite, kad jos gerai mokosi, o Lida netgi pirmūnė. O kaip mokosi Aldona ir Nijolė, jos gyvena su motina ar pas gimines? Kaip Antano, Juozo ir Pulcherijos sveikata? Ar sveikas Basys ir Paltarokas? Parašykite, koks šiemet pas Jus derlius? Čia vasara buvo gera, manau, kad ir derlius geras. Parašykite, kada kitais metais bus Velykos. Mano užsiėmimai tie patys, kaip ir anksčiau. Be vietinio laikraščio, dar turiu galimybę skaityti žurnalą „Novoje Vremia“. Šachmatais žaisti aš taip pasirengęs, kad galiu duoti pipirų daugeliui Dėdžiuko ir Bapkūnaikos pažįstamų šachmatininkų. Tegul treniruojasi ir jie. Iš visos širdies linkiu Jums, miela Sesute, sveikatos ir laimės, taip pat mano giminėms ir geradariams. Kasdien su Jumis mintyse ir linkėjimuose.

Jūsų brolis M. Reinys

1952 m. liepos 14 d.
Miela ir Brangi Sesute!

Štai aš Jums rašau, miela Sesute, šiais metais antrąjį laišką. Į pirmąjį savo laišką Jūsų atsakymą aš gavau – registruotą laišką. Jis mane labai pradžiugino, nes Jūs sveika, kad Jūsų vaikai gerai mokosi, kad Lida net pirmūnė, tik labai mane sujaudino, kad Jūsų duktė Elena buvo ligoninėje. Aš, laimei, gyvas ir sveikas, nors turiu būti atsargus su akimis, kurios kartais truputį skauda, bet labai nedaug ir todėl nesikankinu. 69-uosiuose metuose aš patenkintas savo sveikatos būkle. Aš labai nuoširdžiai dėkoju Jums, miela Sesute, už atsiųstą piniginę paramą, kurią aš reguliariai gaunu. Ji labai pastiprina mano sveikatą, kuri senatvėje paprastai būna silpnesnė. Pagrindiniai mano užsiėmimai – mokslinės ir grožinės literatūros skaitymas. Be to, daug žiūriu, kaip kiti žaidžia šachmatais. Miela Sesute, laukiu Jūsų atsakymo – laiško, kurį siųskite registruotą, kad aš tikrai gaučiau, kad jis nedingtų, kaip tai atsitiko praėjusiais metais. Parašykite apie Jūsų sveikatą, apie Jūsų dukreles ir vaikas, apie jų mokymąsi. Koks šiais metais derlius? Ar gyvi ir sveiki mūsų giminės ir artimi pažįstami? Ar sveikas vyskupas Paltarokas? Kitais metais Velykos, rodos, bus balandžio 5 d. Kitais metais pirmą laišką aš ketinu parašyti Jums sausio mėnesį. Baigdamas laišką, aš siunčiu geriausius linkėjimus sveikatos ir kitų gėrybių Jums, miela Sesute, mano giminėms ir artimiesiems pažįstamiems.

Kasdien su Jumis, miela Sesute, mintyse ir linkėjimuose!

Jūsų brolis M. Reinys

1953 m. liepos 3 d.
Miela ir Brangi Sesute!

Jūsų laišką, kaip atsakymą į mano pirmąjį šių metų laišką, aš gavau ir labai Jums dėkingas. Aš džiaugiuosi, kad Jūs sveika, taip pat Jūsų dukros ir vaikai. Dabar aš rašau Jums antrąjį laišką ir pranešu, kad aš visai sveikas, nors ir būna šiokių tokių senatvės negalavimų, bet jie nedideli. Iš visos širdies aš dėkoju Jums už materialinę pagalbą, kurią Jūs man atsiuntėte, ji padėjo man sustiprinti mano seną sveikatą ir truputį leido padėti kitiems, su kuriais aš gyvenu.

Iš visos širdies linkiu Jums, miela ir brangi Sesute, sveikatos ir laimės. Taip pat giminėms ir artimiesiems pažįstamiems.

Visada su Jumis mintyse ir linkėjimuose!

Jūsų brolis M. Reinys

1953 m. rugpjūčio 3 d.
Miela ir Brangi Sesute!

Liepos 3 d. aš parašiau Jums antrąjį laišką šiais metais. O štai rugpjūčio 3 d. vėl rašau Jums laišką. Kas tai, pagalvosite Jūs? O štai pranešu Jums malonią naujieną, kad dabar kiekvieną mėnesį galima rašyti ir gauti vieną laišką. Todėl ir aš rašau šiandien. Antrame laiške aš Jums rašiau, kad aš esu sveikas, bet yra ir negalavimų sveikatos atžvilgiu. Nuo gruodžio 20 d.

iki balandžio 17 d. aš buvau mūsų ligoninėje, bet ne gulėjau, o vaikščiojau. Man buvo padidėjęs kraujospūdis ir bronchinis kosulys. Ten aš naudojausi įmanomu gydymu ir sustiprėjau. Po to grįžau į ankstesnę kambarą. Bet štai birželio 6 d. aš nualpau. Buvo suteikta medicininė pagalba. Paskui dar savaitę svaigo galva, bet visa tai praėjo ir dabar nieko tokio nejaučiu. Dėl kažkada buvusio venų išsiplėtimo ir prieš devynerius metus įvykusios operacijos man ant kojų atsirado raudonų ir rudų dėmių, skausmo nejaučiu, bet yra šiokių tokių kraujotakos sutrikimų. Mano klausa truputį susilpnėjo, tačiau tai nekenkia. Nuo skaitymo kartais truputį paskauda akis, pavargsta, bet stengiuosi pailsėti, ir vėl viskas gerai. Vėl leisti produktų ir drabužių siuntiniai, 4 siuntiniai kiekvieną mėnesį. Žinodamas Jūsų gyvenimo sąlygas, aš visiškai patenkintas pinigine pagalba, kokią gaudavau iki šiol. Laukiu Jūsų laiško. Kaip Jūsų sveikata? Kaip mokosi Jūsų vaikaičiai? Siunčiu linkėjimus giminėms ir artimiesiems pažįstamiems.

Kasdien su Jumis mintyse ir linkėjimuose!

Jūsų M. Reinys

1953 m. rugsėjo 1 d.

Miela ir Brangi Sesute!

Liepos pradžioje aš parašiau Jums antrąjį šiais metais laišką, o rugpjūčio 3 d. parašiau trečiąjį laišką, kuriame Jums paaiškinau, kad dabar galima rašyti kiekvieną mėnesį po vieną laišką ir taip pat kas mėnesį vieną gauti. Praėjus kelioms dienoms po mano trečiojo laiško, aš gavau Jūsų atsakymą į mano antrąjį laišką. Iš Jūsų atsakymo sužinojau, mano laimei, kad Jūs sveiki, kad viskas gerai Jūsų dukroms ir vaikaitėms, kad viena iš Jūsų vaikaitių rengiasi stoti į universitetą.

[užbrauktos dvi eilutės]

Šiandien aš Jums rašau rugsėjo mėnesio laišką ir pranešu, kad aš apskritai sveikas, labai dėkoju už suteiktą paramą, kuri stiprina mano sveikatą, o sveikata yra pats svarbiausias dalykas mano padėtyje. Aš Jums rašysiu kiekvieną mėnesį, o Jūs parašykite tada, kada tai atrodys reikalinga. Aš turiu daugiau laisvo laiko negu Jūs.

[užbrauktos dvi eilutės]

O kaip sveikata Jūsų Zitos, kuri ilgą laiką buvo ligoninėje?

Siunčiu linkėjimus visiems giminėms ir artimiesiems pažįstamiems.

Kasdien su Jumis mintyse ir su nuoširdžiausiais linkėjimais.

Jūsų brolis M. Reinys

1953 m. spalio 7 d.

Vladimiro m.

Miela ir Brangi Sesute!

Rugsėjo 2 d. rytą aš išsiunčiau Jums laišką, o po pietų gavau Jūsų laišką, rašytą rugpjūčio 24 d. Taigi mūsų laiskai prasilenkė, ir aš negalėjau atsakyti į Jūsų klausimus. Aš labai dėkingas už Jūsų laišką ir džiaugiuosi, kad Jums viskas gerai, visi sveiki. Brangi Sesute, nesielvartaukite, kad aš laiške paminėjau savo sveikatos trūkumus senatvėje ir kai kurias kitas priežastis. Aš minėjau apie sveikatos susilpnėjimą, kurį patyriau birželio mėnesį, bet prasidėjus vasarai (tai

gerai sveikatai), viskas praėjo ir pasitaisė: su širdimi dabar nieko blogo nėra, nejaučiu. Mėlynos dėmės ant kojų dabar nebeskauda, tik kartais jaučiu atskirus dilgtelejimus, bet nekankina. Akys kartais truputį skauda, jei skaitau, kai šviesa nepakankama; čia man tenka būti atsargiam. Apskritai mano sveikata pakankamai gera, mano skrandis [...] siųsti negalima. Riešutų taip pat nesiųskite: mano dantys netvirti. Rugsėjo 16 d. aš gavau labai gerą siuntinį nuo Elžbietos: obuolių, riebalų, medaus, vitaminų. Labai už tai dėkingas. Man pasakyta, kad dabar galima siųsti siuntinius tikrai 4 kilogramų svorio. Tačiau siuntiniai brangiai kainuoja: dėžė, vinys, plastikiniai indai, mokestis už persiuntimą, daug rūpesčių.

[užbraukytos trys eilutės]

Aš manau, kad pagalba man bus pigesnė, jei siųsite pinigų, kaip anksčiau, arba netgi mažiau. Čia, parduotuvėlėje, galima nusipirkti, kas reikalinga sveikatai: cukraus, riebalų, miltų, vitaminų, kartais net medaus, kitų produktų. Be to, jau kuris laikas gauname geresnį maistą, ir jo daugiau. Nuoširdžiai dėkoju už piniginę perlaidą, kurią gavau rugsėjo mėn. Kaip Jūsų, dukrų ir vaikaičių sveikata? Koks šiais metais derlius? Nuoširdžiausi linkėjimai giminėms ir pažįstamiems. Kasdien su Jumis, brangi Sesute, mintyse ir su geriausiais linkėjimais.

Jūsų brolis M. Reinys

Nuorodos

¹ A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio pozicija bolševizmo ir tikėjimo klausimais (spauda ir dokumentika)“, *LAMMD. Istorija*, 1999, t. 39, p. 29–40, 92.

² V. Spengla, *Atlikę pareigą. Vyskupai KGB (NKGB, MGB) kalėjimuose*, V., 1997, p. 168.

³ A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentuose (1940–1941)“, *Soter*, 2000, Nr. 4, p. 57–67.

⁴ „Arkivyskupas Mečislovas Reinys sovietiniame teisme“, *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*, sudarė ir parengė A. Streikus, V., 2000, p. 573–759; V. Spengla, op. cit., p. 143–203; A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio stois-kumas: nepavykęs čekistų šantažas giminių likimu“, *LKMA suvažiavimo darbai*, V., 2003, t. 18, II knyga, p. 731–746.

⁵ [Autorius nenurodytas], *Arkivyskupas Mečislovas Reinys*, Chicago, 1977, p. 219–236.

⁶ J. Čepėnas, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys“, *LKMA metraštis*, V., 2000, t. 17, p. 439–458; A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo M. Reinio ir filosofijos daktaro kunigo J. Čepėno draugystės metraštis“, ibid., p. 421–438; A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio bendramintis“, *Filosofijos daktaras kunigas Juozapas Čepėnas*, sudarė A. Vasiliauskiene, V., 2001, p. 46–73.

⁷ A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio gyvenimo bruožai“, *LKMA metraštis*, V., 1995, t. 9, p. 473–474.

⁸ [Autorius nenurodytas], *Arkivyskupas Mečislovas Reinys*, p. 225.

⁹ A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio gyvenimo bruožai“, p. 471.

¹⁰ A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio laišakai iš Vladimiro kalėjimo“, *Utenis*, 2003, spalio 21, Nr. 123.

¹¹ A. Vasiliauskiene, „Keliant arkivyskupą Mečislovą Reinį į Altorių garbę“, *Draugas*, 2004, sausio 13–17, 20–23, Nr. 7–15.

¹² G. Starke, „Arkiv. Reinys SSSR kalėjime. Filosofijos studijos Vladimiro kalėjime“, *Draugas*, 1958, birželio 7; [Autorius nenurodytas], *Arkivyskupas Mečislovas Reinys*, p. 226–236.

¹³ Ibid., p. 227–228.

¹⁴ G. Starke, op. cit.

¹⁵ A. Vasiliauskiene, *Arkivyskupo Mečislovo Reinio gyvenimo ir veiklos bruožai*, Utena, 2003, p. 32.

¹⁶ Julijonos Mališauskaitės ir Jeronimo Reinio vaikai: Izajošius (1863–1923); Emilija Reinytė-Telyčėnienė (1865–1941); Kazimieras (1867–1943); Boleslovas (1868–1869); Jonas (1872–1942); Leokadija Reinytė-Gruodienė (1874–1901); Julijona Reinytė-Martinėnienė (1878–1960); Veronika Reinytė (1880–1931) ir Mečislovas (1884 02 03–1953 11 08). Trys vaikai buvo mirę maži.

¹⁷ G. Starke, op. cit.

¹⁸ Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1903 m. įrašas Nr. 97, Utenos rajono savivaldybės administracijos Civilinės metrikacijos skyriaus archyvas.

¹⁹ A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio ketvirtoji „Išlaidų knygelė“, *LKMA metraštis*, 2004, t. 24, p. 125–154.

²⁰ Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1905 m. įrašas Nr. 36, Utenos rajono savivaldybės administracijos Civilinės metrikacijos skyriaus archyvas.

²¹ Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1923 m. įrašas Nr. 33, *ibid.* (Daugailių Rkb mirimo (1919–1930 m.).

²² Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1907 m. įrašas Nr. 26, *ibid.*

²³ Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1909 m. įrašas Nr. 25, *ibid.*

²⁴ Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1911 m. įrašas Nr. 22, *ibid.*

²⁵ Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1912 m. įrašas Nr. 46, *ibid.*

²⁶ V. Reinys (1883–1954) – arkivyskupo pusbrolis ir jo žmona Zofija Reinienė (1894–1973) palaidoti Daugailių parapijos kapinėse.

²⁷ Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1914 m. įrašas Nr. 49, Utenos rajono savivaldybės administracijos Civilinės metrikacijos skyriaus archyvas.

²⁸ Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1917 m. įrašas Nr. 1, *ibid.*

²⁹ Daugailių Romos Katalikų bažnyčios 1918 m. įrašas Nr. 59, l. 230, *ibid.* (Daugailių Rkb mirimo (1891–1918 m.).

³⁰ Silvestras Martinėnas (1878–1948) su žmona Marija (1877–1975) palaidoti Daugailių parapijos kapinėse.

³¹ G. Starke, op. cit.

³² A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio gyvenimo bruožai“, p. 473–474.

³³ G. Starke, op. cit.

³⁴ A. Vasiliauskiene, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio bendramintis“, p. 70–72.

Aldona Vasiliauskiene

ARCHBISHOP MEČISLOVAS REINYS: HIS LETTERS FROM THE VLADIMIR PRISON

Summary

The Venerable Archbishop Mečislovas Reinys (05.02.1884–08.11.1953) was a theologian, philosopher and psychologist, an academician of the Lithuanian Catholic Academy of Science (1939) and professor of the Lithuanian University (later renamed the Vytautas Magnus University), a statesman – once the Minister of Foreign Affairs and a social activist, whose illustrious pastoral life ended in Vladimir prison. His uncompromising attitude with regard to Bolshevism and faith issues testified to the fact that he was a dedicated fighter for the freedom of religion, which was one of the reasons for his liquidation by the security police. On June 12, 1947, he was arrested, interrogated and sentenced to eight years' imprisonment and deport to Vladimir prison. He died on November 8, 1953, and was buried in the common grave for the prisoners of Vladimir prison.

From Vladimir prison Bishop Reinys wrote a few letters to his sister Julijona (1878–1975) the only one of the family to have remained in Lithuania (his other brothers, sisters and more distant relatives had been deported to Siberia in 1941). The letters were written according to the questions set by the prison administration. They were under harsh censorship and, needless to say, only in the Russian language.

Archbishop Mečislovas Reinys' letters were filled with concern for the health of his sister Julijona's daughters and their

children and he was happy to hear about their progress in school. The archbishop was also interested in the fate of the relatives who had been deported to Siberia and the situation of the clergy in Lithuania as well as their activities (the priests' names were inserted among the names of the relatives). Archbishop Reinys' letters, which have survived, reveal the rigorous censorship by the administration of the Soviet prison and the premeditated contents of the letters. Health, weather and spare time were the topics he was allowed to write about, and about which he could ask relatives. Naturally, complaints, vague hints, let alone criticism, were out of the question. All the phrases that were not clear or caused suspicion to the censors were crossed out (blotted out) so that it was impossible to make them out (Such cases are also manifest in the archbishop's letters: separate words or whole lines are blackened in this way). The archbishop's letters witnessed his deteriorating health which was "being made stronger" by the administered medicines.

Considering the fact that all letters which were posted from the prison were under rigorous censorship, they are not expected to contain any of Archbishop Reinys' reflections or commentaries. Yet, even those letters with the blotted words or lines constitute a valuable source supplementing what is known about the venerable Archbishop Mečislovas Reinys' last years of life.

A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989, Warsaw, 2005, 352 p.

1944–1989 m. buvo sudėtingi ir tragiški ne tik Lietuvai, bet ir kitoms Rytų bei Vidurio Europos valstybėms. Jos taip pat patyrė komunistinių režimų represijas ir terorą. Bene labiausiai su opozicija kovojo ir represijas vykdė Maskvos kontroliuojamos saugumo institucijos. Jos smarkiai paveikė ir to meto politinius įvykius bei procesus. Saugumo institucijų veiklos analizė padeda atskleisti jų padarytus nusikaltimus, be to, žvelgiant į jų veiklos turinį, atsiskleidžia tų šalių komunistinio laikotarpio istorija ir kontraversiškesni įvykiai, pavyzdžiui, karinis įsikišimas į Čekoslovakiją, galimos KGB sąsajos su pasikėsinimu į popiežiaus Jono Pauliaus II gyvybę ir kt. Komunistinių saugumo tarnybų istoriją apibendrinti ėmėsi Tautos atminties institutas Lenkijoje. Instituto parengtoje knygoje „A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989“ pateikiama Rytų ir Vidurio Europos valstybių (Bulgarijos, Čekoslovakijos, Vokietijos Demokratinės Respublikos, Lenkijos ir Rumunijos) komunistinių saugumo struktūrų istorija. Leidinio įvade rašoma, kad dėl tam tikrų priežasčių nebuvo parengtas tekstas apie Vengrijos komunistines saugumo tarnybas, bet nepasakoma, kodėl apsiribota tik minėtomis valstybėmis. Leidinyje liko neaparta Jugoslavijos, Albanijos ir Sovietų Sąjungos saugumo tarnybų veikla (pavyzdžiui, okupuotose Baltijos šalyse).

Kolektyviniame darbe autoriai aptaria savo šalių saugumo struktūrų istoriją konkrečiais aspektais. Tai knygai suteikia vientisumo, leidžia skaitytojui susidaryti bendrą vaizdą apie saugumo struktūrų raidą Rytų Europos regione ir veiklos specifiką skirtingose

Rytų bloko šalyse. Nors knygoje nėra lyginamos įvairių šalių saugumo struktūros ir ne visi jų istorijos tarpsniai atskleisti vienu metu išsamiai, lyginamajai analizei informacijos pakanka.

Rytų bloko saugumo institucijos ir struktūra, ir veikla kopijavo KGB modelį. Siekiant geriau atskleisti ir suprasti saugumo struktūras bei jų sąsajas su KGB, knygos pradžioje pateikiama trumpa Sovietų Sąjungos saugumo struktūrų istorija iki 1945 m., parengta žymaus prancūzų istoriko Nicolo Wertho. Šis autorius, parengęs Sovietų Sąjungai skirtą dalį „Juodojoje komunizmo knygoje“, taip pat ne vieną Rusijos istorijai skirtą leidinį, ko geriausia, labiausiai išsiskiria iš kitų, mažiau žinomų autorių. Kiekvienai valstybei skirtame skyrelyje pateikiama trumpa saugumo struktūrų istorija iki komunistinių režimų įsitvirtinimo. Analizuojant komunistines saugumo struktūras, apie jas pateikiama svarbiausia informacija. Tik kai kuriems aspektams, ypač politinėms krizėms (kariniam įsikišimui į Čekoslovakiją 1968 m., neramumams Vokietijoje 1953 m., krizei Lenkijoje 1980 m.) ir saugumo struktūrų vaidmeniui jose bei kovai su opozicija, skiriama daugiau dėmesio. Aptariama saugumo institucijų organizacija ir struktūra, parodoma, kaip jos kūrėsi, keitėsi, kokią įtaką joms darė Maskva bei politiniai sukrėtimai. Knygoje taip pat pateikiamos lentelės, schemos, padedančios geriau susigaudyti sudėtingoje organizacinėje struktūroje. Jos atskleidžia įvairias sąsajas.

Trumpai apibūdinamos pagrindinės saugumo institucijų veiklos sritys, kryptys ir funkcijos. Visose Rytų bloko šalyse svarbiausios saugumo struktūrų veiklos sritys buvo

žvalgyba Vakarų valstybėse ir kontržvalgyba, kova su tikrais ir tariamais vidaus bei išorės priešais. Ypatingas dėmesys buvo skiriamas inteligentijos, mokslo ir meno žmonių, svarbių Bažnyčios atstovų, žmogaus teisių gynėjų, kitų disidentų stebėjimui bei sekimui. Ypač buvo paplitęs telefono pokalbių klausymasis, slaptų kamerų ir „blakių“ naudojimas žmonėms sekti, korespondencijos skaitymas. Pavyzdžiui, Štazi (vok. *Stasi* – santrumpa iš *Staatssicherheit* – valstybės saugumas) pašto inspektoriai per dieną peržiūrėdavo 90 tūkst. laiškų ir 60 tūkst. siuntinių. Visos saugumo struktūros buvo labai gerai finansuojamos, nors jų biudžetų palyginti negalima. Pateikiama tik Rytų Vokietijos Štazi biudžeto rodikliai. Štazi gaudavo pajamų ne tik iš biudžeto, bet ir pardavinėdama vizas. Pavyzdžiui, 1979 m. ši organizacija iš biudžeto gavo 2490 mln. 6 tūkst., o iš vizų pardavimo – 468 mln. markių.

Komunistinio bloko saugumo tarnyboms taip pat buvo labai svarbus tarpusavio bendradarbiavimas. KGB patarėjai iš Maskvos ne tik padėjo kurti saugumo struktūras, bet ir patys dalyvavo kovojant su opozicija. Tačiau oficialiai KGB konsultantų institucija, kuri koordinavo Rytų bloko saugumo struktūrų veiklą, įkurta tik 1953 m. Kova su JAV ir kitų NATO valstybių žvalgybine veikla buvo svarbiausia jų funkcija. Be to, vyko kadru mainai, keistasi įvairia žvalgybine (ekonominė ir karinė) informacija, rengtos bendros žvalgybinės operacijos. Tačiau ne visi tuo buvo patenkinti. Rumunijai iš savo specialiųjų tarnybų pavyko išstumti Maskvos siųstus KGB konsultantus. Ne mažiau svarbus ir įdomus saugumo darbuotojų socialinis bei etninis pasiskirstymas. Pavyzdžiui, Čekoslovakijoje 1958 m. čekai sudarė 73,88 proc., slovakai – 24,63 proc., rusai – 1,04 proc. Rumunijoje 1948 m. rumunai sudarė 84 proc., žydai – 8,5 proc., vengrai – 6,2 proc. Lenkijoje 1944–1956 m. 30 proc. saugumo vadovų buvo žydai, o likusieji – lenkai. Dauguma nau-

jų darbuotojų buvo komunistinių ir socialistinių partijų nariai, baigusieji partines mokyklas, kariškiai, milicijos darbuotojai, Antrojo pasaulinio karo metų partizanai. Tačiau kiekvienoje šalyje ir tai buvo specifiška. Čekoslovakijoje 1946 m. net 64 proc. viso personalo sudarė dar nesovietinio saugumo darbuotojai. Vokietijos saugumo organizacijų darbuotojų socialinė sudėtis: žmonių iš įvairių armijos struktūrų – 21,6 proc., darbininkų – 28,1 proc., tarnautojų – 5,0 proc. ir t. t. Ilgainiui Štazi tapo vis uždaresnė struktūra, pamaina formuota iš buvusių darbuotojų palikuonių. Per visą komunistinio režimo laikotarpį vyravo darbuotojai, kurių išsilavinimas buvo žemo lygio, nors vėliau tokių mažėjo. Vėliau atsirado daugiau darbuotojų inteligentų, kurių išsilavinimas buvo aukštesnis, bet vis tiek jų buvo mažiau. Pavyzdžiui, 1966 m. Čekoslovakijos saugumo darbuotojų išsilavinimas buvo toks: aukštasis – 4,1 proc., vidurinis – 38,3 proc., pradinis – 45,1 proc. Rytų Vokietijoje baigusiųjų 8 klases buvo: 1953 m. – 94,8 proc., 1969 m. – 57,2 proc., 1988 m. – 15,7 proc. Baigusių 10 klasių 1953 m. buvo 4,1 proc., 1969 m. – 25,4 proc., 1988 m. – 61,9 proc. Lenkijoje 1945 m. 80 proc. saugumo darbuotojų buvo įgiję pradinį išsilavinimą, 1953 m. – 55,3 proc. 1969 m. jau 14,5 proc. darbuotojų buvo įgiję aukštąjį išsilavinimą, 56 proc. – vidurinį. Būtent žemu išsilavinimo lygiu ir žema socialine padėtimi autoriai aiškina brutalų saugumo darbuotojų elgesį su suimtaisiais tardymų metu. Atskleidžiami ir iš „kolegų“ Maskvoje perimti operatyvinio darbo (sekimo, tardymo) būdai ir kankinimo metodai.

Knygos autoriai nemažai dėmesio skiria žvalgybinei veiklai Vakarų Europos valstybėse ir Artimuosiuose Rytuose. Čia ypač aktyviai veikė Rytų Vokietijos, Bulgarijos ir Rumunijos saugumo struktūros. Labai platūs buvo Štazi tarptautiniai ryšiai. Jie apėmė ne tik gerai išplėtotą žvalgybinę ir kontržvalgybinę veiklą, bet ir pagalbą trečiojo pasaulio šalims

bei jų išsivadavimo judėjimams (pavyzdžiui, Kubai, Zanzibarui, Tanzanijai). Štazi tobulinasi Namibijos, Pietų Afrikos ir Palestinos išsivadavimo judėjimo kovotojai, neretai griebdavęsi teroristinės veiklos.

Kiekviena valstybė turėjo specifinių vidaus problemų, su kuriomis privalėjo kovoti specialiosios tarnybos. Pavyzdžiui, Bulgarija susidurdavo ne tik su politine opozicija, bet ir turėjo rūpesčių dėl etninės mažumos turkų terorizmo. Rytų Vokietijai buvo aktualus santykių su Vakarų Vokietija klausimas, nes abi Vokietijos tapo komunistinio ir demokratinio pasaulių įtakų sandūros vieta. Rumunijoje saugumo tarnyba buvo atsakinga už Nicolae Ceausescu kultą ir jo režimo propagandą.

Knygos autoriai atskleidė įvairių šalių gyventojų slapto bendradarbiavimo, kolaboravimo su saugumo institucijomis mastus, nagrinėjo, kaip buvo kuriamas ir naudojamas agentų bei informatorių tinklas, kaip kito jų skaičius ir kokią naudą jie davė saugumo institucijoms. Išskiriamos panašios bendradarbiavusiųjų su saugumu kategorijos – agentai, informatoriai arba patikimi asmenys, rezidentai, konspiracinių ir susitikimų butų savininkai. Bulgarijoje 1950–1989 m. buvo 50–65 tūkst. bendradarbiavusiųjų su saugumu; Čekoslovakijoje 1989 m. buvo 11 011 slaptų bendradarbių, iš jų 9070 buvo nukreipti į kovą su išorės priešais, 1685 – su vidaus priešais; Rytų Vokietijoje 1950 m. buvo 10 tūkst. saugumo agentų, o 1989 m. – 174 tūkst.; Lenkijoje 1948 m. buvo 5072 agentai, 48 101 informatorius, 1953 m. – 85 333 agentai; Rumunijoje 1967–1972 m. buvo 100 093, o 1989 m. – 450 tūkst. informatorių, nors aktyviai veikė tik 130 tūkst. Knygoje analizuojama bendradarbiavusiųjų su saugumo tarnybomis motyvacija (verbuojant žmones buvo naudojama įvairi kompromituojanti medžiaga, materialinis žmonių suinteresuotumas),

parodoma, kokiam socialiniam sluoksniui priklausė bendradarbiavusieji, kokia jų partinė priklausomybė. Daugiausia tai buvo komunistai ar lojalūs komunistų partijai asmenys iš visų pagrindinių socialinių sluoksnių.

Atrodo, kad knygų autoriams sudėtingiausia buvo remiantis esamais šaltiniais apskaičiuoti politinių represijų aukų skaičių (žuvusių, nužudytų, nuteistų, suimtų, ištremtų į Sibirą, į priverčiamojo darbo stovyklas, deportuotų, perkeltų į kitas gyvenamąsias vietas). Patys autoriai pripažįsta, kad šie duomenys dėl šaltinių trūkumo nėra galutiniai. Dėl to dažnai pateikiami tik pavienių laikotarpių duomenys, beveik nėra bendrų statistinių duomenų apie komunistinio valdymo laikotarpio represijų mastus. Tai trukdo susidaryti išsamesnį vaizdą apie represijų mastą ir tendencijas. Lyginant su kita istoriografijoje žinoma represijų statistika, šioje knygoje pateikiami duomenys ne visada sutampa su kitų autorių duomenimis. Pavyzdžiui, Bulgarijos represijų statistika sutampa su leidinyje „Antikomunistinis kongresas ir tribunolo procesas“ pateiktais duomenimis (1944–1962 m. išvežtųjų į priverčiamojo darbo stovyklas buvo 23 531, 1944–1945 m. nuteisti 9155 asmenys, mirties bausmė – 2730 asmenų), o represijų Rumunijoje skaičiai gerokai skiriasi. Antikomunistinio tribunolo dalyvių teigimu, galėjo būti apie 2 mln. deportuotų, 3 mln. persekiojamų ir 400 tūkst. sunaikintų kalėjimuose asmenų*. Skyriaus apie Rumunijos saugumo tarnybas autorius pateikia kuklesnius duomenis. Jis palyginimui pateikia iš archyvų surinktus 1945–1964 m. statistinius duomenis: 73 310 žmonių nuteista ir 21 068 ištremta į priverčiamojo darbo stovyklas, nors kiti šaltiniai rodo, kad 1949–1960 m. įkalinta 549 400 žmonių. Tribunolas pateikia negalutinį 556 tūkst. nukentėjusių lenkų skaičių**, o šios knygos autoriai nuro-

* *Antikomunistinis kongresas ir tribunolo procesas*, V., 2002, p. 857.

** Ibid., p. 870.

do, kad 1944–1956 m. suimta 243 660 žmonių. Vien prieš 1947 m. rinkimus suimta 80–100 tūkst., 1944–1953 m. nuteista 70 097 asmenys, priimta 2800 mirties nuosprendžių ir t. t. Sunku spręsti, ar visi šie duomenys yra tikslūs, nes ir knygos autoriai nevisiškai patikimi pateikiamų duomenų išsamumu bei tikslumu.

Knyga ypač reikšminga tiriantiesiems medžiagą apie saugumo tarnybas dėl to, kad kiekvieno skyrelio pabaigoje pateikiami saugumo vadovų biografiniai duomenys, istoriografinė temos apžvalga. Apžvelgiama, kas nuveikta šioje srityje, kokie aspektai mažai tyrinėti arba visai netyrinėti. Supažindinama ir su svarbiausiais paskelbtais archyviniais

šaltiniais, aptariamas archyvų prieinamumo istorikams bei visuomenei klausimas. Anot knygos autorių, didžiausia kliūtis išsamiesiems tyrimams, su kuria susiduria visi, tyrinėjantys saugumo struktūras, – šaltinių trūkumas ir jų neprieinamumas, nors kai kuriose valstybėse, pavyzdžiui, Vokietijoje, Štazi veiklos dokumentai yra prieinami tyrinėtojams. Gal todėl šioje knygoje Štazi veikla ir atskleista gana išsamiai.

Ši knyga padės geriau suvokti komunistinių saugumo struktūrų specifiką ir jų padarytus nusikaltimus; ji taip pat yra papildomas Rytų ir Vidurio Europos šalių istorijos šaltinis.

Kristina Burinskaitė

Paroda „Armėnų genocidas. 1915 metai“

2005 m. gegužės 6 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejuje buvo atidaryta paroda „Armėnų genocidas. 1915 metai“, skirta armėnų tautos genocido 90-osioms metinėms. Parodą parengė Lietuvos armėnų bendrija ir LGGRTC. Parodos koncepcijos ir tekstų autorius – armėnų rašytojas, Lietuvos armėnų bendrijos atsakingasis sekretorius Vahagnas Grigorianas, dizainerė – Skirmantė Vaitkevičiūtė. Parodoje nuosekliai, santūriai ir įtai-

giai tekstu bei meninėmis priemonėmis pasakojama Osmanų imperijos pavergtos armėnų tautos tragedija. Išsamiau besidomintiems parodos lankytojams turėtų būti naudinga ir knygų, parašytų armėnų genocido tema, ekspozicija.

Parodos atidaryme dalyvavo Armėnijos Respublikos ambasadorius Lietuvoje dr. Ašotas Hovakimianas, Lietuvos Respublikos Seimo nariai Česlovas Juršėnas, Antanas Stasiškis ir Algis Kašėta.

Armėnų genocido 90-ųjų metinių minėjimas muziejaus konferencijų salėje; kalba Armėnijos Respublikos ambasadorius Lietuvoje dr. Ašotas Hovakimianas

Parodos atidaryme kalba Lietuvos Respublikos Seimo pirmininko pavaduotojas Česlovas Juršėnas; antras iš dešinės – Vahagnas Grigorianas

Po parodos atidarymo ir liūdno sukakties paminėjimo Vilniaus paveikslų galerijoje įvyko žymaus armėnų kompozitoriaus, liaudies muzikos tyrinėtojo, armėnų šiuolaikinės nacionalinės muzikos mokyklos kūrėjo vienuolio Komitaso (1869–1935) muzikos

koncertas. Komitaso kūryba armėnų genocido minėjimui pasirinkta neatsitiktinai. Kompozitorių taip pat galima laikyti genocido aukais: nors ir buvo sugrąžintas iš pasmerktųjų minios, patirti siaubingi išgyvenimai jį palaužė (susirgo psichine liga).

Parodos „Armėnų genocidas. 1915 metai“ atidarymo momentas

Birželio 30 d. parodą aplankė su valstybiniu vizitu Lietuvoje viešėjęs Armėnijos Respublikos ministras pirmininkas Andranikas Margaryanas

Birželio 30 d. parodą aplankė su valstybiniu vizitu Lietuvoje viešėjęs Armėnijos Respublikos ministras pirmininkas Andranikas Margaryanas ir jį lydinčios delegacijos nariai. Svečias su delegaciją pasitikusia

LGGRTC generaline direktore Dalia Kuodyte aptarė šios parodos eksponavimo Lietuvos Respublikos Seime ir bendradarbiavimo keičiantis informacija galimybes.

Virginija Rudienė

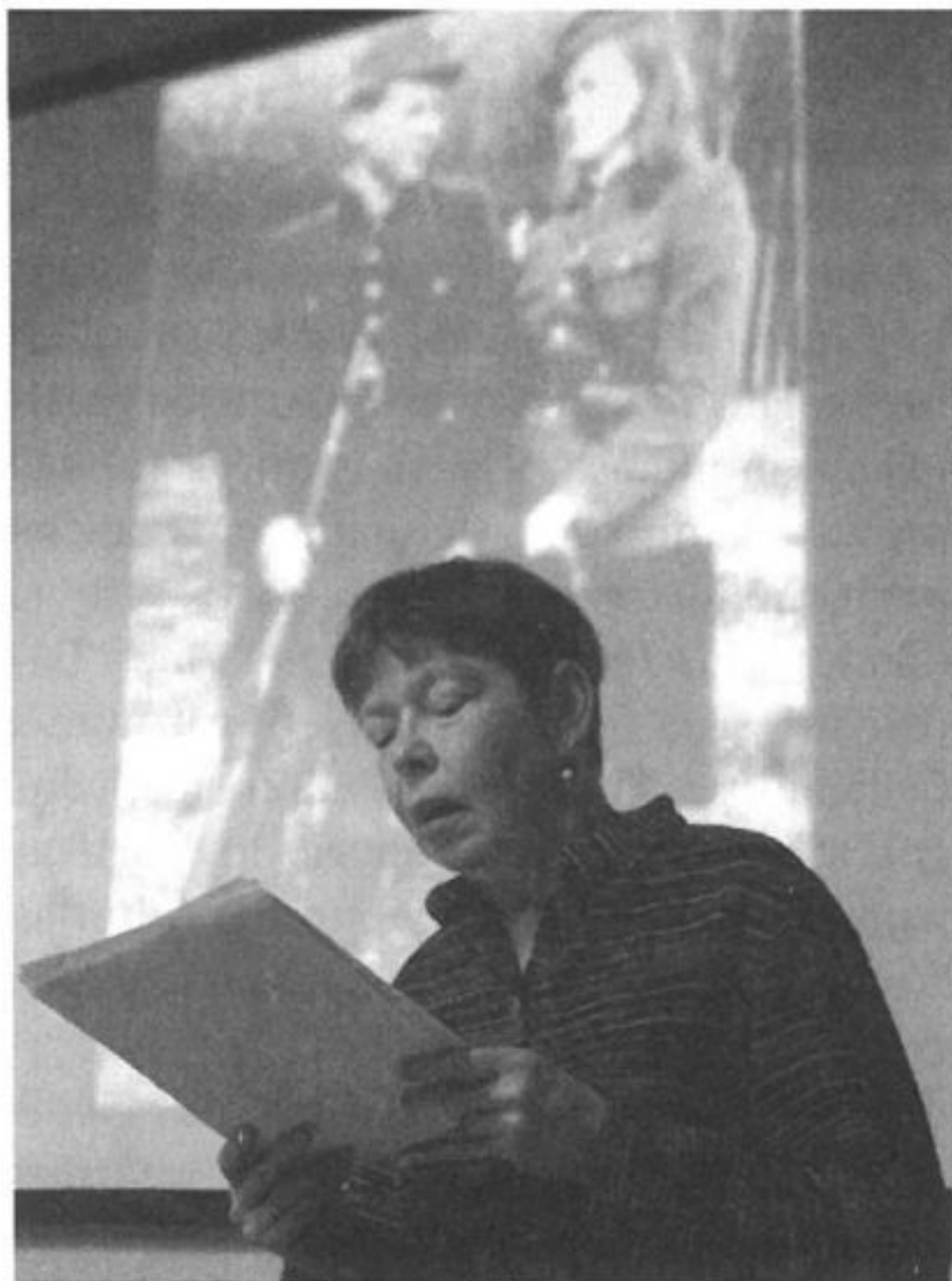
Poetės Eglės Juodvalkės kūrybos vakaras

2005 m. birželio 8 d. popietę Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejaus salėje susirinko poezijos mylėtojai. Nedažnai tarp šių sienų skamba poezija. Posmai, kuriuos skaitė pati poetė Eglė Juodvalkė, buvo liūdni ir tragiški:

*Palaidosiu Tave
Širdyje negulėsi
Turgaus aikštėje
Lavonas pagriovy
Šuliny patvory
Smegenimis ištaškytomis
Ant dulkėto kelio Tavo
Kraujas teka mano mintimis
Tavo pirštai
Gniaužia Laisvę
Tu Buvai Tu esi broli
Tu liksi...*

Šias eiles poetei įkvėpė pokario laisvės kovos, gražūs ir kilnūs jų dalyvių paveikslai, tragiški likimai. Poetė šiuos eilėraščius parašė apžiūrėjusi muziejaus parengtą parodą „Karas po karo“, eksponuotą Balzeko lietuvių kultūros muziejuje Lemonte (Čikaga, JAV). Poetę sujaudino moterų partizanių, šešių brolių Katliorių, dvylikos vaikų motinos Magdalenos Popierienės ir jos vaikų likimai. Iš konkrečių faktų gimė eilėraščiai – stiprūs ir jaudinantys. Tekstai, poetės skaitomi ypač įtaigiai, nepaliko abejingų. Atitinkamą nuotaiką padėjo sukurti ir ekrane besikeičiančios nuotraukos, kurios ir įkvėpė poetę eilėraščiui.

Mintimis apie E. Juodvalkės kūrybą pasidalijo literatūros kritikas Valentinas Sventickas, tautinės, partizanų dainuotas dainas dainavo Irena Bražėnaitė.

Eglė Juodvalkė savo kūrybos vakare muziejuje

Eglė Juodvalkė (g. 1950 m. JAV) – poetė, žurnalistė ir rašytoja. Čikagos universitete baigė Slavistikos fakultetą. Beveik dvidešimt metų dirbo „Laisvosios Europos“ radijo Lietuvių skyriuje Miunchene (Vokietija). Keturių poezijos rinkinių ir autobiografinės knygos autorė, spausdino eiles „Kultūros baruose“, „Literatūroje ir mene“, literatūros leidinyje „Rampike“ (Kanada), rašė straipsnius periodinėje išeivijos spaudoje. Pirmasis eilėraščių rinkinys „Jei tu paliesi mane“ išleistas 1972 m. Čikagoje. E. Juodvalkė – Lietuvos rašytojų sąjungos, tarptautinio rašytojų klubo PEN Lietuvos centro Vilniuje, Lietuvių rašytojų draugijos Čikagoje ir korporacijos Neo-Lithuania narė.

Virginija Rudienė

Telšiuose įamžintas Žemaičių apygardos partizanų atminimas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro iniciatyva, dalyvaujant miestų ir rajonų savivaldybėms, visoje Lietuvoje įamžinamas žuvusių Lietuvos partizanų atminimas. 1995 m. buvo pastatytas pirmas paminklas Algimanto apygardos partizanams Troškūnuose, Anykščių r. (skulptorius Jonas Jagėla), 1998 m. – Didžiosios Kovos apygardos partizanams Gelvonuose, Širvintų r. (skulptorius J. Jagėla), 2003 m. – Tauro apygardos partizanams Marijampolėje (skulptorius Alfonsas Ambraziūnas). Šiuo metu baigiamas paminklas Vyčio apygardos partizanams Vadokliuose, Panevėžio r. (skulptorius Gediminas Karalius). Dėl Kęstučio apygardos paminklo šiuo metu paskelbtas konkursas, o iki 2008 m. planuojama įamžinti trijų li-

kusių apygardų, t. y. Dainavos, Prisikėlimo ir Vytauto, partizanų atminimą.

2005 m. birželio 10 d. Nepriklausomybės aikštėje Telšiuose atidengtas paminklas Žemaičių apygardos partizanams (skulptorius Regimantas Midvikis). Tai bendras LGGRTC ir Telšių rajono savivaldybės darbas. Paminklo atidengimo data pasirinkta neatsitiktinai. Šiais metais minimos 555-osios Telšių miesto įkūrimo metinės, todėl paminklo kovotojams už Lietuvos laisvę atidengimas gražiai ir prasmingai papildė jubiliejinius miesto renginius. Birželio 23 d. Telšių mieste ir rajone ant išlikusių namų, kuriuose veikė NKVD–MGB struktūros, buvo įrengtos atminimo lentos kalintiems ir kankintiems kovotojams už Lietuvos laisvę atminti.

Paminklas Žemaičių apygardos partizanams Nepriklausomybės aikštėje Telšiuose, atidengtas 2005 m. birželio 10 d.; skulptorius Regimantas Midvikis, architektas Ramūnas Banys

Žemaičių apygarda išaugo iš vokiečių okupacijos metais veikusios pagrindžio organizacijos – Lietuvos laisvės armijos (LLA) Vanagų struktūros. Sovietams okupavus Lietuvą, nuo pasyvaus politinio pasipriešinimo buvo pereita prie ginkluotojo. Šiai naujai pasipriešinimo bangai ėmė vadovauti Lietuvos kariuomenės karininkai.

1945 m. pavasarį Adolfas Kubilius, grįžęs iš žvalgybos mokyklos Vokietijoje, kartu su Šiaulių apygardos vadu Adolfu Eidimtu visų Žemaitijoje veikusių LLA struktūrų pagrindu įkūrė Žemaičių legioną. Tai buvo naujas reiškinys, ieškant būdų, kaip teritorinę karinę struktūrą pritaikyti naujoms sąlygoms. Žemaičių legionas veikė keturiose apskrityse: Telšių, Kretingos, Mažeikių ir Tauragės. Iš esmės tai buvo Žemaičių apygardos branduolys.

Viena svarbiausių Žemaičių legiono vadovybės užduočių buvo ryšių sistemos su tvarkymas. A. Kubilius pradėjo rengti radiofikacijos projektą, pagal kurį kiekvienai rinktinei reikėjo turėti po imtuvą-siųstuvą. Deja, šio projekto nepavyko įgyvendinti, nes buvo suimti A. Kubilius, A. Eidimtas ir jų štabų nariai. Nuo 1945 m. rugsėjo mėn. Žemaičių legionui ėmė vadovauti Jonas Semaška-Liepa. Būtent jam vadovaujant ir susiklostė būsimos Žemaičių apygardos struktūra.

1945 m. susikūrė trys būsimos Žemaičių apygardos rinktinės: Šatrijos, Alkos ir Kardo. 1945 m. rugpjūčio 1 d. Telšių apskrityje buvo įkurta Šatrijos rinktinė, vadovaujama Stasio Benulio. 1945 m. spalio 29 d. Antanas Narmontas-Ivanauskas Mažeikių apskrityje įkūrė Alkos rinktinę. Netrukus, lapkričio 15 d. Kretingos apskrityje J. Ožeraitis-Ūsas įkūrė Kardo rinktinę.

1946 m. pavasarį J. Semaška-Liepa buvo suimtas kartu su 30 kitų Žemaičių legiono vadų ir ryšininkų. 1946 m. gegužės 25 d. įsakymu Nr. 10 štabas vėl atkurtas. Įsakyme buvo skelbiama, kad Žemaičių legionas nuo balandžio 17 d. kaip Žemaičių apygarda prik-

lauso bendrai pasipriešinimo judėjimo struktūrai. Apygardą sudarė Šatrijos (Telšių aps.), Alkos (Mažeikių aps.), Kardo (Kretingos aps.), Lydžio (Tauragės aps.) ir Rasos (Raseinių aps.) rinktinės. Pastarųjų dviejų pagrindų po pusmečio susikūrė Kęstučio apygarda. Pirmuoju Žemaičių apygardos vadu tapo Fortūnatas Ašoklis-Vilkas, štabo viršininku – Antanas Ruzgys-Margis.

1946 m. rugsėjo mėn., suėmus F. Ašoklį-Vilką, apygardos vadu tapo Kazimieras Antanavičius-Tauras. 1947 m. balandžio 9 d. buvo sunaikintas Žemaičių apygardos štabas. Žuvo K. Antanavičius-Tauras ir kiti štabo nariai.

1947 m. pavasaris ir vasara Žemaičių apygardai buvo kritinis laikotarpis. Saugumas, naudodamasis savo agentais, esančiais kiekvienoje kuopoje, vieną po kitos rengė sėkmingas operacijas. Per keletą mėnesių apygardoje žuvo 200 partizanų, 650 buvo suimti.

1947 m. balandžio–gegužės mėn. Žemaičių apygardos štabas suskilo, nes apygardos vadais pasiskelbė iš karto du asmenys: Šatrijos rinktinės vadas Kazimieras Juozaitis-Meteoras ir Juozas Ivanauskas-Vygantas. Kadangi neatsirado iniciatoriaus, galinčio iš naujo suburti apygardą ir surengti derybas tarp minėtų vadų, nebuvo aukštesnės vadovybės, galinčios atlikti teisėjo vaidmenį, kilo konfliktas. Šia padėtimi netrukus pasinaudojo MGB: agentai inicijavo tarpusavio kovą, kurios metu buvo sunaikintas K. Juozaičio-Meteoro štabas, o Žemaičių apygardos vadu tapo J. Ivanauskas-Vygantas.

1947 m. spalio mėn. J. Ivanauskas-Vygantas išvyko į Vilnių susitikti su Juozo Markulio vadovaujamo Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) nariais. Čia jam buvo „patarta“ išleisti instrukcijas dėl kovos taktikos pakeitimo, t. y. pereiti prie pasyvaus pasipriešinimo. Kadangi J. Ivanauskas-Vygantas tarp partizanų neturėjo autoriteto, MGB juo taip pat nesidomėjo. 1947 m. spalio pabaigoje jis ir štabo nariai buvo suimti, o

Žemaičių apygarda septyniems mėnesiams liko be vado.

Žemaičių apygardos vadu buvo siūloma tapti majorui Aleksandriui Milaševičiui-Ruoniui, tačiau jis ėmė vadovauti įkurtai Jūros sričiai. Žemaičių apygardos vadu tapo Vladas Montvydas-Žemaitis, jo pavaduotoju – Napoleonas Keršys-Napoleonas, štabo viršininku – Jonas Čėsna-Žentas, štabo ūkio dalies viršininku – Bronius Alūza-Bedalis, propagandos ir agitacijos skyriaus viršininku – Vaclovas Stirbys, ryšių karininku – Jonas Kentra-Tigras.

Tuo metu ypač sustiprėjo Kęstučio apygarda, į Žemaitiją persikėlė centro vadovybė. Tai turėjo reikšmės Žemaičių apygardai. Įkūrus Jūros sritį, imta tvarkyti ryšius, koordinuoti veiksmus. 1948 m. rudenį Žemaičių apygardoje buvo sudarytas specialus būrys ryšiams tarp apygardos ir Jūros srities štabų palaikyti bei organizuoti ryšių tinklą apygardos viduje. Jam vadovavo Antanas Liesys-Tonis.

1949 m. rugpjūčio mėn. buvo suimtas Kardo rinktinės vadas Juozas Jucius. Jį pakeitė K. Kontrimas, vėliau – Juozas Paulauskas.

1950 m. gegužės mėn. dėl Šatrijos rinktinės vado Alfonso Urbonavičiaus-Struno (jis taip pat buvo ir MGB agentas Žirnis) kaltės buvo sunaikintas rinktinės štabas.

1953 m. rugpjūčio 23–27 d. MGB surengtos operacijos metu Žemaičių apygardos štabo bunkeryje žuvo apygardos vadas V. Montvydas-Žemaitis ir vado adjutantas B. Alūza-Bedalis. Bunkeryje buvo rasta spausdinimo reikmenų, staklės, daug išspausdintų laikraštėlių (apygardoje buvo leidžiami laikraščiai „Laisvės balsas“, „Kovojuantis lietuvis“, „Malda girioje“). Po kelių dienų žuvo ir „Laisvės varpo“ redaktorė Irena Petkutė-Neringa, Vilnelė.

Kartu su V. Montvydo-Žemaičio žūtimi neliko ir Žemaičių apygardos. 1965 m. liepos 6 d. Didžiųjų Žalimų kaime buvo susektas ir nužudytas paskutinis apygardos partizanas Pranas Končius-Adomas.

Viktorija Molienė

Negalime atsiriboti nuo praeities

Antrasis pasaulinis karas, prasidėjęs Sovietų Sąjungai ir Vokietijai Maskvoje pasirašius Molotovo–Ribbentropo paktą, pakeitė ne tik Europos žemėlapi, bet ir žmonių gyvenimus. Visų okupuotų kraštų žmonių likimai buvo panašūs. Daugelio jų gyvenimas kupinas skausmo ir ašarų, tačiau švyti Tikėjimu, Viltimi ir Meile... Negalime pamiršti kovojusiųjų ir žuvusiųjų už Lietuvos laisvę bei savo šalies ateitį. Juk jų dėka mes išlikome tuo, kuo esame dabar – lietuviais.

Nuo 2000 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras organizuoja istorines pažintines vasaros stovyklas jaunimui, kuriose stengiamasi išsaugoti istorinę atmintį apie Lietuvos didvyrius, laisvės kovas ir netektis. Stovyklose siekiama jaunimui kuo įdomiau ir patraukliau perteikti žinias apie pokario istoriją, rezistenciją, išgilinti į partizanų ir tremtinių išgyvenimus.

Šiais metais istorinė vasaros stovykla „Didžiosios Kovos apygarda“, kurioje dalyvavo 47 respublikinio konkurso „Lietuvos

kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“ nugalėtojai ir dalyviai iš visos Lietuvos, liepos 7–14 d. vyko Rukloje (Jonavos r.), didžiojo Lietuvos etmono Jonušo Radvilos mokomajame pulke. Šio pulko štabas nuoširdžiai prisidėjo prie stovyklos programos vykdymo, sudarė sąlygas renginiams, organizavo ginkluotės parodą ir suteikė galimybę pašaudyti lazeriniais šautuvais tire. Ne tik vaikams, bet ir merginoms nauja patirtis paliko didžiulį įspūdį.

Stovyklai vadovavo Lietuvos skautų sąjungos „Pilies tunto“ 11 skautų ir 1 studentų ateitininkų sąjungos narys. Programą koordinavo LGGRTC darbuotojai. Stovyklautojai buvo padalyti į 5 būrius ir pavadinti Didžiosios Kovos apygardos buvusių partizanų vardų slapyvardžiais: Plienai, Genelis, Serbentas, Uosis ir Žalias Velnias.

Stovyklaujantys moksleiviai ir jų vadovai galėjo susipažinti su legendinio partizano Juozo Lukšos-Daumanto broliu Antanu Lukša ir „Didžiosios Kovos apygardos“ partizanų

Istorinės vasaros stovyklos „Didžiosios Kovos apygarda“ stovyklautojai, vadovai ir svečiai uždarymo metu

Stovyklautoja Indrė dėkoja dabartinės „Didžiosios Kovos apygardos“ partizanų vadui Augustinui Švenčioniui už pasidalijimą prisiminimais

vadu Augustinu Švenčioniu. „Mielas jauni-me, – tokiais žodžiais savo pasakojimą pradėjo partizanas A. Švenčionis. – Buvo žiaurus laikotarpis, kai jaunimas apsiginklavo ir kovojo su priešu. Kova buvo negailestinga“. Jis papasakojo graudžią partizano ir jaunos ryšininkės meilės istoriją, taip pat apie išdavikus, kurie sugebėdavo įgyti partizanų pasitikėjimą, o vėliau juos išduodavo.

Stovyklautojus ir jų vadovus aplankė rašytojo Jono Borutos sūnėnas Šarūnas Boruta su žmona Danute. Jo tėvelis buvo ištremtas į Sibirą ir iš ten savo šeimai siųsdavo laiškus. Per susitikimą visi išgirdo nuoširdžių, kupinų ilgesio, susirūpinimo ir meilės laiškų, skirtų mamai ir mažiems vaikams. Šiuos tėvelio rašytus laiškus Š. Boruta surinko ir išleido knygą. Jo žmona Danutė – viena iš ateitininkų organizacijos vadovų, katalikų tikybos mokytoja, etnografinio ansamblio vadovė. Ji moksleivius išmokė partizanų ir pokario dainų. D. Borutienės teigimu,

Stovyklautojų būrys

„daina – tai didinga jėga, padedanti sunkiomis akimirkomis“.

Rytais vadovai ryžtingai keldavo stovyklautojus daryti mankštą, o po pusryčių tekdavo mokytis žygiuoti. Vieną naktį gerai įmigusius vaikus ir merginas pažadino vadovai, ir stovyklautojams lyg partizanams teko ilgai keliauti. Tykojo įvairūs pavojai, tačiau pasiekus mišką jau laukė sukurtas laužas.

Vakarota prie laužo ant nuostabaus grožio Neries skardžio skambant skautiškoms dainoms. Vadovai ir keletas moksleivių atsiėžė gitaras, o per stovyklos atidarymą visiems buvo padovanotas LGGRTC išleistas dainynas.

Naudojant „5 žingsnių“ programos metodiką, buvo siekiama, kad stovyklautojai ne tik susipažintų vienas su kitu, bet ir taptų gerais draugais, įgytų bendravimo patirties ir pasiųstų naujų idėjų.

Vieną dieną visi keliavo po įsimintinas Didžiosios Kovos apygardos vietas: žūties, atminimo įamžinimo, susijusias su istoriniais įvykiais. Ekskursiją vedė buvęs partizanas A. Švenčionis. Grįžtant stovyklautojai turėjo užduotį rinkti delno dydžio plokščius akme-

nis, o vakare ant jų buvo piešiama ir iš visų akmenų padarytas paminklas – mozaika. Moksleiviai dalyvavo sekmadienio šv. Mišiose mokomojo pulko koplyčioje, o paskutinę stovyklos dieną šv. Mišios vyko miške. Jas laikė Ruklos Algirdo bataliono kapelionas kpt. Kęstutis Masevičius.

Per stovyklos uždarymą stovyklautojai surengė talentų popietę. Buvo malonu stebėti, kad stovyklavimo pradžioje vienas su kitu nelabai bendravę moksleiviai kartu pristatė talentus.

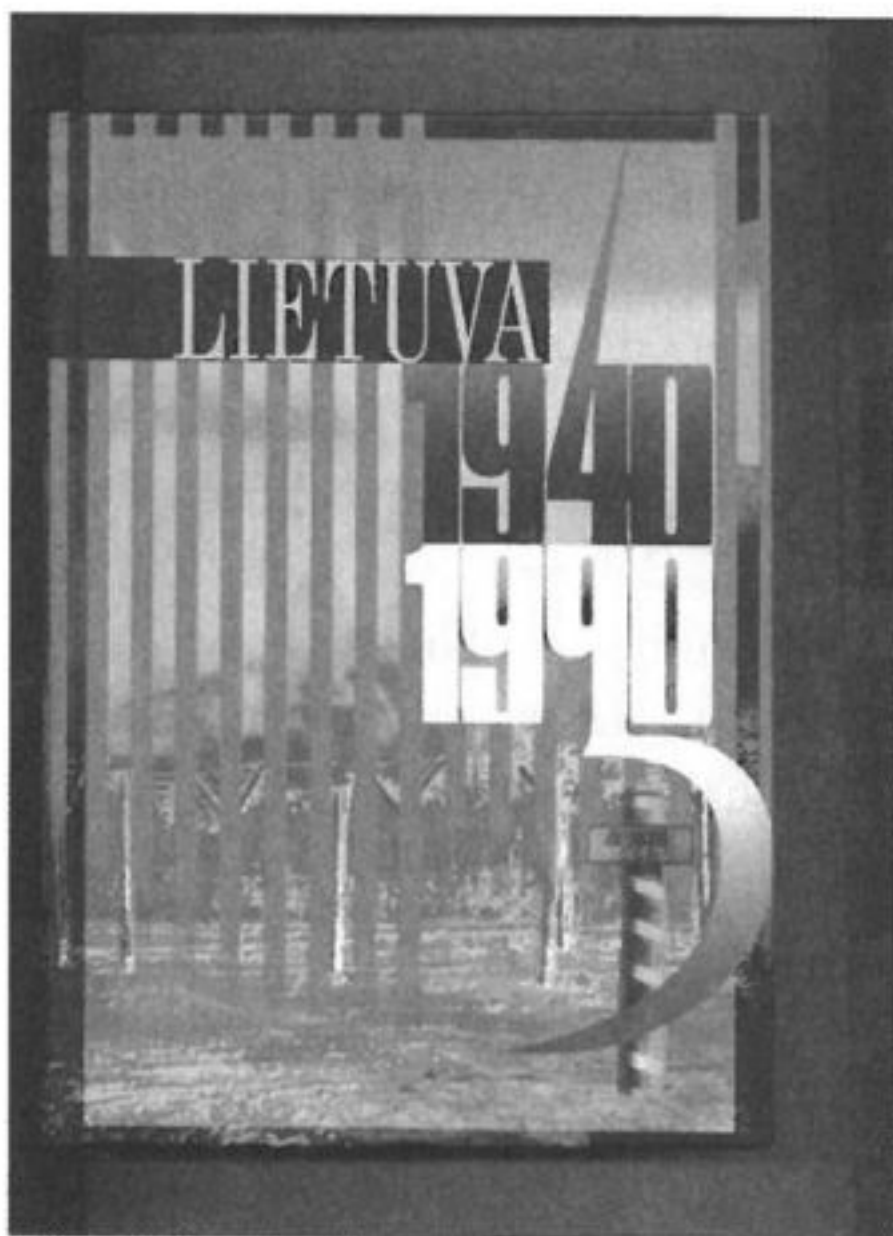
Projekto pabaigoje stovyklautojai buvo paprašyti įvertinti stovyklos programą, vadovus, pareikšti norą dalyvauti kitų metų konkurse ir raštu išsakyti savo nuomonę. Daugelis dalyvių žada dalyvauti kitų metų konkurse ir labai norėtų būti pakviesti į stovyklą.

Šie jauni žmonės gyvai išgirdo, matė ir lietė tai, kas susiję su skaudžia lietuvių tautos istorija. Taip bus nepamiršta viskas, kas prasidėjo prieš 60 metų ir ką teko išgyventi bei patirti mūsų seneliams ir tėvams.

Rasti daugiau informacijos ir pasidžiaugti stovyklų akimirkomis galima LGGRTC interneto svetainėje www.genocid.lt.

Inga Kuzmičiova

Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija, [vyr. redaktorius Arvydas Anušauskas], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, 712 p.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išleistoje knygoje „Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“ apibendrinami Lietuvos naujausiųjų laikų istorijos tyrimai, apimantys penkiasdešimt metų trukusį okupuotos ir aneksuotos Lietuvos valdymą. Knygos autoriai siekė išanalizuoti svarbiausius Lietuvos istorijos laikotarpius pradedant 1940–1941 m. sovietine okupacija ir aneksija ir baigiant nepriklausomos valstybės atkūrimu 1987–1990 m. Atskleidžiami reikšmingiausi kiekvieno laikotarpio (okupacijos ir aneksijos 1940–1941 m., nacių okupacijos 1941–1944 m., totalitarinio stalininio režimo 1944–1953 m., destalinizacijos ir politinio „atšilimo“ 1953–1964 m., sovietinio modernizavimo ir stagnacijos 1965–1987 m., atgimimo ir nepriklausomos valstybės atkūrimo 1987–1990 m.) politiniai

įvykiai, lietuvių išeivijos vaidmuo siekiant nepriklausomybės, supažindinama su kultūrinio gyvenimu, Bažnyčios, Lietuvos valstybės diplomatinės tarnybos veikla. Monografijos pabaigoje pateikiama Lietuvos valstybės 1991–2004 m. kronika.

Knygos autorių dėmesys atkreiptas į svarbiausią veiksni, kuris lėmė Lietuvos likimą ištisus penkiasdešimt metų – Lietuvą okupavusių ir valdžiusių valstybių politiką. Nagrinėjamas poveikis visuomenei, ūkiui, kultūrai bei visuomenės reakcija į tą politiką. Siekiant atspindėti svarbiausius kiekvieno laikotarpio įvykius ar raidos specifiką išskirta po 8–11 temų, susijusių su politiniais įvykiais, socialinėmis-ekonominėmis permainomis, kultūrinio gyvenimu. 1940–1990 m. ypatingą reikšmę įgavo tos institucijos ar organizacijos, kurios Lietuvoje išlaikė institucinį savaveiksmumą (Bažnyčia), išliko vienintelės okupuotos Lietuvos valstybės nepriklausomos institucijos (diplomatinė tarnyba) arba palaikė Lietuvos laisvės bylą Vakaruose (lietuvių išeivija ir jos organizacijos) ir formavo pasipriešinimo pagrindus pačioje Lietuvoje (pasipriešinimo organizacijos ar grupės). Šių institucijų ir organizacijų veikla, įtaka tam tikrų vertybių išsaugojimui, tautos padėčiai ir kiti raidos aspektai daugiau ar mažiau analizuojami kiekviename iš šešių išskirtų istorinių laikotarpių.

Šiuo metu, kai dinamiškai keičiasi Lietuvos vidaus gyvenimas, kai valstybė pradeda naują istorinės raidos kelią, svarbu išsiaiškinti ir suvokti ne tik tai, ko 1940–1990 m. netekta praradus nepriklausomybę, bet ir kokia patirtis įgyta, kaip pasikeitė Lietuvos visuomenė, visuomeniniai, socialiniai-ekonominiai santykiai ir kaip tie pokyčiai, priklausomybės metų paveldas veikia dabartinę lietuvių tautos ir valstybės būtį.

M Ū S Ų A U T O R I A I

VAHAGN GRIGORIAN

rašytojas, Lietuvos armėnų bendrijos atsakingasis sekretorius

DARIUS JUODIS

istorijos magistras

RAMINTA KŠANYTĖ

istorijos magistrė

DMITRIJ OLECHNOVIČ

Daugpilio universiteto Istorijos katedros lektorius

KRISTINA ŪSAITĖ

istorijos magistrė

ALDONA VASILIAUSKIENĖ

humanitarinių mokslų daktarė

ARŪNAS VYŠNIAUSKAS

humanitarinių mokslų daktaras

KASPARS ZELLIS

Vidzemės aukštosios mokyklos Politologijos katedros lektorius

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-5) 2791 033

Telefonai: (370-5) 2791 036, (370-5) 2791 038

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2005, 2(18)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės *Rima Dulkanienė, Rūta Krasnovaitė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

SL 2015. 2005 12 12. 11,75 sp. l. Užsakymas 2778
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt

Spausdino AB „Spauda“, Laisvės pr. 60, LT-05120 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Vahagn Grigorian

ARMĖNŲ GENOCIDAS.
NUSIKALTIMAS, UŽ KURĮ
NENUBAUSTA

Darius Juodis

SOVIETINIO SAUGUMO
VEIKLA PRIEŠ LIETUVIŲ
PABĖGĖLIUS VOKIETIJOJE
1945–1950 M.

Raminta Kšanytė

SOVIETINĖS LIETUVOS
VALDŽIOS IR PABALTIJO
KARINĖS APYGARDOS
BEI JOS ĮGULŲ SANTYKIAI
1946–1962 M.

Aldona Vasiliauskiene

ARKIVYSKUPAS
MEČISLOVAS REINYS:
LAIŠKAI IŠ VLADIMIRO
KALĖJIMO

